

Petar Požar

Jugosloveni

staljinskih
čistki

INOVA KNJIGAR

CIP — Каталогизација у публикацији

343.301 (47) (= 861/866)

ПОЖАР, Петар

Jugoslaveni — žrtve staljinskih čistki : (dokumentarna kronika) / Petar Požar. — Beograd : Nova knjiga, 1989 (Beograd : BIGZ) . — 368 стр.: илустр. ; 25 cm. — (Biblioteka Svedočanstva)

Библиографија: стр. 367-368

ISBN 86-7335-060-3

323.282(47)

ПК: а. Комунисти, југословенски-Прогони-СССР

б. Жртве стаљинизма-СССР-Југословени

Народна библиотека Србије, Београд

MOTTO

»Mrtvi žive u pamćenju tako dugo dok u lubanjama dišu još mozgovi u kojima se nisu ugasile slike o pokojnicima« (Miroslav Krleža, Dnevnik, 1977, svezak peti, str. 390)

»Nema ničega strasnijeg za jednog revolucionara, nego nevin stradati od ruke svojih drugova« (Josip Broz Tito, Sabrana djela, 1977, svezak četvrti, str. 174, bilješka autora za to izdanje)

SADRŽAJ

PROLOG —————	9
MRTVACI NA DOPUSTU ———	11
PARTIJSKA REHABILITACIJA 2RTAVA ———	14
TAJNI REFERAT NIKITE SERGEJEVICA HRUSCOVA ———	20
SMRT, A NE PET GODINA ROBIJE (Košta Novaković) ———	28
INTERMECO — <i>Moje suđenje</i> ———	32
VOJNIK I TRGOVAC (Gustav Barabaš) —————	34
INTERMECO — <i>Dalje učvršćivanje sovjetskog sistema</i> ———	37
OSNIVAČ KPJ, MATEMATIČAR, SEKRETAR . . . (Filip Filipović) ———	38
INTERMECO — <i>Krvavi pokop revolucije</i> ———	45
NOVINAR DUKA CVIJIC (Đuro Cvijić) ———	47
INTERMECO — <i>Iščupati s korijenjem</i> ———	53
MOJA NACIONALNOST JE ČOVJEČANSTVO (Dr Vukašin Marković) ———	54
INTERMECO — <i>Krv teče, a glave se kotrljaju</i> ———	61
VELIKI STRAH (Ivan Gržetić) ———	66
REVOLUCIONARNI DUH (Antun Mavrak) ———	67
INTERMECO — <i>Zašto je Staljin uspio</i> ———	73
OD LEPOGLAVSKIH DO STALJINOVIH — VAMPIRA (Rudolf Hercigonja) ———	75
INTERMECO — <i>Poglavlje 7.</i> ———	85
I MOJA SU DJECA BILA GLADNA (Akif Šeremet) ———	88
INTERMECO — <i>Zagorjetka političkih ubistava</i> ———	92
ATENTATOR I 2RTVA (Kamilo Horvatin i Jovanka Horvatin) ———	94
INTERMECO — <i>18.</i> ———	103
VISOKA ŠKOLA SADIZMA (Agata Oreški) ———	105
INTERMECO — <i>Stihovi o Staljinu</i> ———	115
KLJUČAR U TAMNICI (Petar ili Simun Brčić) ———	119
» . . . MATUZOVIC JOS NIJE UMRO« (Ivan Matuzović) ———	122
INTERMECO — <i>Lida</i> ———	125
IZ »MLADE BOSNE« U REVOLUCIJU (Simo Miljuš i Zora Miljuš) ———	127
NI NJEGA NISU ZABORAVILI (Vilim Horvaj) ———	130
INTERMECO — <i>Na smrt streljanjem, na smrt streljanjem, na smrt streljanjem</i> ———	133
LED U SRCU (Julijus Baranovski) ———	135
INTERMECO — <i>GULAG pred nama</i> ———	143
VODIO JE — »JURIŠ NA NEBO« (Jovan Mališić) ———	145
INTERMECO — <i>11.</i> ———	152
STALJIN JE MORAO INTERVENIRATI (Dr Sima Marković) ———	154
INTERMECO — <i>Pokolj u vojsci</i> ———	167
SKOJEVAC, LOGORAŠ, HISTORIČAR (France Klopčić) ———	169
INTERMECO — <i>Osobni udio</i> ———	175

NOSILAC ORDENA CRVENE ZASTAVE (Danilo Srdić)	— — — — —	177
BIJEG IZ ZATVORA U — SMRT (Gojko Samardžić) —	— — — — —	183
INTERMECO — Gramatička fikcija — — — — —	— — — — —	184
NAS GENERAL NKVD-a (Ivan Kralj) — — — — —	— — — — —	189
INTERMECO — 15. Izručenje GESTAPO-u — — — — —	— — — — —	190
MILJENIK KOMINTERNE (Josip Čizinski)	— — — — —	192
INTERMECO — Trockisti neprijatelji naroda — — — — —	— — — — —	207
DVIJE DECENIJE U DOLINI SMRTI (Božo Kuštera) — — — — —	— — — — —	209
INTERMECO — II — — — — —	— — — — —	219
TRI BRATA — TRI STALJINOVE ŽRTVE (Radomir, Vojislav i Grgur Vujović)	— — — — —	221
INTERMECO — Kud je vodio trag — — — — —	— — — — —	232
STALJINOVOJ POLICIJI NIJE MOGAO POBJEĆI (Stjepan Cvijić)	— — — — —	234
INTERMECO — Poglavlje 15. — — — — —	— — — — —	240
KOMUNISTA I INTERNACIONALISTA (Vladimir Copić) — — — — —	— — — — —	243
INTERMECO — Cijela Komintema — — — — —	— — — — —	253
ČOVJEK KOJI JE SVE ZAPISAO (Karlo Stajner)	— — — — —	256
INTERMECO — Vojska bez zapovjednika — — — — —	— — — — —	273
KANDIDAT ZA GENERALNOG SEKRETARA (Petko Miletić)	— — — — —	275
INTERMECO — Proces na Pankracu — — — — —	— — — — —	283
»JUGOSLAVENSKI KOMUNIST DRAGIC JE STRADA O NEVIN ...« (Stanko Dragić) — — — — —	— — — — —	287
INTERMECO — Gustav Husak o odgovornosti Novotnoga za političke procese	— — — — —	289
TROCKISTA KOJI TO NIJE BIO (Dr Ante Ciliga) — — — — —	— — — — —	292
INTERMECO — Put u Sovjetski Savez — — — — —	— — — — —	302
BILANS STALJINOVOG TERMIDORA — — — — —	— — — — —	307
INTERMECO — Od Hruščova do Dubčeka — — — — —	— — — — —	317
ČOVJEK KOJI SE ONESVJESTIO — — — — —	— — — — —	320
SPISKOV I, S P I S K O V I — — — — —	— — — — —	329
I NA KRAJU — — — — —	— — — — —	335
Prilozi — — — — —	— — — — —	337
PRILOG I — Rukovodstvo KPJ — — — — —	— — — — —	339
PRILOG II — Pismo sovjetskog ambasadora u Sofiji — — — — —	— — — — —	342
PRILOG III — Smjenjivanje i hapšenje Ježova — — — — —	— — — — —	343
PRILOG IV — GULAG na trećoj stanici — — — — —	— — — — —	344
PRILOG V — Poslije pedeset godina — — — — —	— — — — —	346
PRILOG VI — Poznanik sa Crvenog trga — — — — —	— — — — —	351
PRILOG VII — Pismo budućoj generaciji rukovodilaca Partije (Buharinov »testamenat«) — — — — —	— — — — —	353
INDEKS IMENA — — — — —	— — — — —	337
IZBOR IZ LITERATURE — — — — —	— — — — —	359

PROLOG

Na sjeveru Azije, između Urala na zapadu i Tihog oceana na istoku, na deset milijuna četvornih kilometara prostire se — Sibir. Klima je kontinentalna, zime vrlo hladne, pa je čak izmjeren i apsolutni minimum od — minus 69,8 stupnjeva Celzijusovih. Sibir — to su tundre, tajge i stepe. Rusi zauzimaju Sibir pohodom kozačkog atamana Jermaha 1581. godine, u sedamnaestom stoljeću došli su do Amura i Ohotskog mora, a u devetnaestom stoljeću do Sjevernog ledenog mora i Tihog oceana.

Prvotno su u Sibiru bili Nenci, Burjati, Jakuti i Čukči, zatim Rusi, a u prvoj je polovini dvadesetog stoljeća Sibir postao golemi konglomerat raznih nacija, svih evropskih i drugih naroda...

Sibir je i sinonim za — tamnicu, progonstvo, istrebljenje...

Od kada?

Sasvim je sigurno da je Juraj Križanić, rođen 1617. ili 1618. godine u Obrhu, u okolici Ozlja, jedan od prvih naših prognanika u Sibir. Prema podacima jednog od njegovih biografa Ivana Goluba »za Križanića je u vezi s izgonom u Sibiriju naznačeno u dokumentaciji poslan u Sibiriju u Tobolsk inozemac Juraj sin Ivanov, Srbin, a po carskoj odluci naređeno mu je da bude u Tobolsku u carskim poslovima, u kojima je podesno; a za uzdržavanje naređeno je mu se daje 7 i po rublja mjesečno'. Križanić je otpravljen u Moskvu s jednim od učitelja starovjercata Teodorom Trifomovim. U Tobolsk je stigao 8. ožujka 1661... Izgnanici su rijetko kada bili stavljeni baš u zatvor. Odašiljanje u Sibir bio je jedan od oblika naseljavanja Sibirije...«

Poslije punih petnaest godina progonstva Juraj Križanić bude pomilovan, te napusti Sibir. Bilo je to 5. ožujka 1676. godine.

A tek 27. ožujka 1677. godine Car je dozvolio Križaniću da napusti Rusiju.

No mnogi, kasnije, nisu uspjeli napustiti Sibir. Ni Sovjetsku Rusiju. Mnogi nisu do Sibira ni dospjeli. Život su završili već u prvom zatvoru u kojem su zatvoreni. Po kratkom postupku. Suđenje, pa smrt, suđenje, pa Sibir. A nerijetko — i bez suđenja.

Samo — smrt, samo Sibir. Tragovi se gube, kao što se poslije 1935. godine u SSSR-u. i život lako gubio.

MRTVACI NA DOPUSTU

Govorili su, a uvijek se to može reći — »komunisti su mrtvaci na dopustu«. Isak Babelj je to prvi rekao. I, iimao je pravo — to je točno! Ali, isto je tako točno da, iako postoje mnogi načini prestanka »dopusta«, postoji i onaj jedan — najstravičniji — umrijeti nevin od ruke svojih drugova, u ime, i to isu govorili — »revolucionarne pravde«. Takvi su bili proglašeni narodnim neprijateljima, točnije — »neprijateljima naroda«.

Nikita Sergejevič Hruščov, ti svom referatu na Dvadesetom kongresu Komunističke partije Sovjetskog Saveza, 1956. godine, nazvanom »Tajnim referatom«, objasnio je pojam »neprijatelja naroda« ovako — »Staljin je tvorac pojma 'neprijatelj naroda'. Ovaj je izraz automatski učinio nepotrebnim da se dokažu ideološke zablude čovjeka, ili ljudi, upletenih u neko sporno pitanje; ovaj je izraz omogućio upotrebu najokrutnijih kažnjavanja, kršeći sve norme revolucionarne zakonitosti, protiv svakoga koji se na bilo koji način nije slagao sa Staljinom, protiv onih koji su bili samo osumnjičeni zbog neprijateljske namjere, protiv onih koji su bili na zlu glasu...« (»Tajni referat N. S. Hruščova«, »Stvarnost«, Zagreb, str. 26).

Koliko je bilo »neprijatelja inaroda«? To nitko ne zna! A možda je i bolje da se ne zna ta brojka, spisak komunista, Staljinovih žrtava.

Evo ilustracije: od 139 članova i kandidata za članove Centralnog komiteta SKP(b), koji su bili izabrani 1934. godine na Sedamnaestom kongresu SKP(b), 98 osoba, znači sedamdeset posto, bilo je uhapšeno i streljano, i to samo za dvije godine. Od 1.966 delegata, tog istog kongresa, 1.108 bilo je uhapšeno zbog navodnih »zločina protiv revolucije«. A činjenice govore da se čak njih osamdeset posto priključilo Partiji prije oktobarske revolucije i za vrijeme građanskog rata...

Ili, jedan zapis ti dnevniku Miroslava Krleže od 1. travnja 1968. godine, »Prag, 31. ožujka. Zamjenik vrhovnog suca ČSR, koji je zadužen za ispitivanje staljinističke prošlosti (pojedinih novotnizmom kompromitiranih lica — Novotny, sekretar CK KPČ) nestao je ('Prace'): 'Dr Jozef Brestanski (42), potpredsjednik Vrhovnog suda, nestao je u četvrtak na putu iz svojega ureda na partijski sastanak, a otada se o njemu više ništa nije čulo. Sucu Brestanskom bio je povjeren zadatak da ispita i rehabilitira oko 30.000 drugova pogubljenih, zatvorenih ili proganjanih pedesetih godina ...«

I to samo jedan sudac, u samo jednoj zemlji, i samo pedesetih godina. A već — »30.000 drugova« ...

I tako u nedogled. Brojanje mrtvih! Obitelji žrtava, ako je itko od obitelji preživio, dobijale su poslije Dvadesetog kongresa KPSS-a obavijest koja glasi otprilike ovako: »Taj i taj rehabilitiran je tada i tada odlukom Vojnog (ili nekog drugog) kolegija Vrhovnog suda SSSR-a ...« I to je sve.

Ili, sasvim precizno — od osnivanja Komunističke partije Jugoslavije 1919. godine, jedan od najznačajnijih jugoslavenskih komunista, Vladimir Ćopić, također je »nestao« u staljinskim čistkama. Strijeljan je. Rehabilitiran je 1958. godine odlukom »Vojnog kolegija Vrhovnog suda SSSR-a«. Kada je Ćopićev sin Zoran nastojao 1962. godine u Moskvi utvrditi zbog čega je okrivljen i osuđen njegov otac, saznao je od sovjetskih vlasti da je Vladimir Ćopić bio optužen i neosnovano osuđen kao agent jugoslavenske policije. Prema čehoslovačkim je izvorima V. Ćopić bio optužen za trockizam i za vrijeme boravka u Španjolskoj, gdje se borio za republikansku Španjolsku kao komandant XV internacionalne brigade »Linkoln«. Zoranu Ćopiću je, u Moskvi, rečeno da su optužbe protiv njegovog oca bile nedokazane, da je u istražnom zatvoru »nešto priznao«, ali da je ispred suda svoja iznuđena priznanja opovrgnuo. Tako govori i spis pod brojem »4 N-2671/58« koji je tada i uručen Zoranu Ćopiću.

O tim i takvim »priznanjima« mnogo je pisano. Postoji čitava — biblioteka o staljinskim čistkama, kao da se krvnik i žrtva natječu tko će više pobiti, ubiti i zatvoriti, a tko više zapisati o Ljubljinki i Butirki, tim zatvorima u Moskvi, o GULAG-u, o Kolimu, Sibiru... O zatvorima i robijašnicama u kojima su lomili ljude, komuniste, revolucionare. Jedno zapisano svjedočanstvo govori kako se stari komunist vraća u zatvorsku ćeliju i na pitanja svojih drugova, zatvorenika, što je bil-o kod istražitelja, odgovara stenjući: »Ah, ah, što se događa. Rekli su mi da sam bandit, štetočina, neprijatelj naroda (evo Staljinove formule! — op. P. P.), trockist. da će me smlaviti, smrviti, ako sve ne priznam, ah, ah, kako je to moguće ...« I zatim dodaje: »Dajte mi papir i tinte, moram pisati drugu Staljinu, neka zna što se ovdje događa...« Izvor ove informacije je jugoslavenski komunist Karlo Štajner, također žrtva Staljinove čistke.

A jedan od rukovodilaca Crvene armije, legendarni maršal Jakir optužen kao izdajica, uzviknuo je u trenutku strijeljanja: »Živjela Partija, živio Staljin...«

N. S. Hruščov u svom je referatu citirao pismo R. J. Ej'kea, člana Centralnog komiteta KPSS-a i kandidata za člana Politbiroa CK KPSS: »Sada želim govoriti o najsramočnijem dijelu svoga života i o svojoj ozbiljnoj krivnji prema Partiji i prema vama (pismo je naime upućeno I. V. Staljinu). To je moje priznanje kontrarevolucionarne djelatnosti... Evo istine: budući da nisam mogao podnijeti mučenja kojima su me podvrgnuli Usakov i Nikolajev — a osobito prvi — koji su znali da mi polomljena rebra nisu valjano zacijelila i da su mi uzrokovala strahovitu sol — bio sam prisiljen da optužim sebe i druge...« Na sudu Ejke nije lišta priznao. »Meni je najvažnije — nastavlja u pismu — da kažem >udu, Partiji i Staljinu, da nisam kriv. Nisam nikada bio kriv zbog kakove konspiracije. Umrijet ću vjerujući u istinitost partijske politike kao što sam vjerovao u nju cijelog svog života.. ■«

R. J. Ejike je strijeljan. R. J. Ejike je rehabilitiran. Posmrtno.

O svemu se tome mnogo zna. Svakoga dana sve više. Ali nikada neće biti iscrpljena ova tema, nikada neće biti zaboravljeno što je sve Staljin i staljinizam učinio protiv komunističkog pokreta, međunarodnog komunističkog pokreta. Dobro je jednom rekao Georges Marchais, generalni sekretar Komunističke partije Francuske, kako »povijest komunističkog pokreta nije bez mrlja. Uostalom, bilo je zločina i najtežih perverzija socijalizma...«

PARTIJSKA REHABILITACIJA ŽRTAVA

Josip Broz Tito je u povodu pedesete godišnjice revolucionarne borbe jugoslavenskih komunista, na Devetom kongresu Saveza komunista Jugoslavije (11—15, ožujka 1969) rekao i ovo: »Osjećam svojom dužnošću da ovom prilikom podsjetim i na to, da je naša Partija za vrijeme Staljinovih čistki izgubila desetine svojih vjernih članova. Među te nevine žrtve spadaju i takvi zaslužni rukovodioci KPJ, kao što su Filip Filipović, Duka Cvijić, Štefek Cvijić, Rade, Grgur i Voja Vujović, Košta Novaković, Kamilo Horvatin, Mladen Conić, Antun Mavrak, Vladimir Čopić i mnogi drugi. Njihova tragedija bila je utoliko veća, što su mučeni pod lažnom optužbom da su špijuni i izdajnici, što su otjerani u smrt pod monstruoznim optužbama za nedjela koja nikada nisu učinili. Danas, povodom pedesetogodišnjeg jubileja KPJ, treba ponovo snažno da istaknemo da će Savez komunista Jugoslavije trajno sačuvati uspomenu na ove drugove kao na vjerne članove i dosljedne revolucionare.«

O čistkama, o ovim revolucionarima, o monstruoznosti »čistke« Tito je govorio i pisao još mnogo puta. U Kumrovcu, u Partijskoj školi je, vi poznatim predavanjima, ožujka 1977. godine, upozorio da je u »staljinskim čistkama... uhapšen niz rukovodećih ljudi Komunističke partije Jugoslavije pod optužbom da su imperijalistički špijuni i izdajnici... Situacija je u to vrijeme bila izuzetno teška. Čak je optuživana i cijela naša Partija. Pričalo se u Kominterni i o njenom raspuštanju. To su bili teški, veoma teški dani. Svi ti drugovi, kao što znate, poslije 20. kongresa KPSS posmrtno su rehabilitirani od pravosudnih organa Sovjetskog Saveza. Našim je Savez komunista odao dužno priznanje na Sedmom kongresu KPJ i na Devetom kongresu povodom 50-godišnjice naše Partije.«

A u predgovoru svojim »Sabranim djelima« godine 1977. Josip Broz je pisao: »...Razumije se da je neovlasno miješanje Kominterne u život komunističkih partija imalo štetne posljedice. Tako, na primjer, u vezi ?a insceniranim procesima stranim revolucionarima u SSSR-u mi smo, i osnovi, bez pogovora prihvatili onakvu interpretaciju kakvu su o njima iavali zvanični sovjetski organi. Tada su u Staljinovim čistkama stradali mnogi jugoslavenski komunisti koji su cio svoj život posvetili revoluciji. Mi sve takve ljude moramo do kraja rehabilitovati, njihov životni >ut osvijetliti, sagledati njihovo mjesto u našem revolucionarnom pokretu. Ša mnoge smo mi to već učinili. Ali i takvim ljudima kao što su, na jrimjer, Milan Gorkić, Ivan Gržetić, Antun Mavrak i drugi, moramo lati odgovarajuće mjesto u historiji našeg revolucionarnog pokreta. Jer, asvim je jasno, da ni Gorkić nije bio nikakav strani špijun, kako je iptuživan ...« (sv. I, bez oznake stranice).

No, vratimo se Moskvi i Sovjetskom Savezu u to vrijeme, negdje oko 1935—1936, godine, kada su čistke »ozbiljno« započele i trajale gotovo deset godina. Jedan od svjedoka je Karlo Štajner, i sam osuđen u »monstruoznom procesu«, koji se, istini za volju, odvijao vrlo — jednostavno. Bez publike, bez svjedoka, bez priznanja, a često i bez — optuženog. Štajner u svojim memoarima govori o atmosferi nepovjerenja, pa se »teško moglo naći Rusa koji bi se usudio da s inostrancem održava privatne veze. Inostrani komunisti i ruski komunisti sastajali bi se samo na partijskim sastancima. Rodake svoje žene gotovo nisam ni poznavao. Nitko se nije usudio da nas posjećuje...«

Svjedok takvoj atmosferi bio je i Josip Broz Tito. Prema zapisima Vladimira Dedijera, Tito je pričao: »Poslije Kongresa Kominterne (radi se o Sedmom kongresu, sredinom 1935. godine — op. P. P.), zajedno s jugoslovenskom delegacijom napravili smo duži put po SSSR-u. Obilazio sam mnogo i dok sam bio u Moskvi. Dok sam tamo radio, uočio sam razne stvari koje me valjaju, vidio sam mnogo karijerizma i laktaštva, razgovarao sam sa kolhoznicima, vidio sam kad neki kolhoznik hoće nešto da kaže, drugi ga gurne laktom. Ljudi u Moskvi su se nekako sklanjali jedan od drugoga, ustezali su se da govore, svaki čas je bilo hapšenja, pa su zatim hapšeni i oni koji su do tada vršili hapšenja, nestajali su ljudi preko noći, nitko nije smio da pita kuda su odvedeni. Vidio sam mnogo, mnogo nepravdi. Pozovu u miliciju, jednog jutra, jugoslovenskog radnika, koji je živio dugo godina u SSSR-u i radio u fabrici, i njegovu ženu, pa im saopće da se on osuđuje na progonstvo od osam godina u sjeverni Sibir, a ona na pet godina u južni. Čak ni u stan nisu mogli da se vrate po stvari, nego pravo u Sibir, a niko ne smije da pita što su skrivili...« V. Dedijer, Josip Broz Tito, Prilozi za biografiju, »Kultura«, Beograd, 1953, str. 223—224).

Kasnije, Josip Broz je ispričavao i ovo: »Nisam bio siguran da neće i mene zgrabiti jednog dana. Što me nisu uhapsili, mogu da zahvalim Dimitrovu (Georgi Dimitrov, bugarski revolucionar i generalni sekretar Kominterne 1935—1943. — op. P. P.), koji je već od ranije imao povjerenja u mene i smatrao da trebam snositi kompletnu odgovornost za Komunističku partiju kao generalni sekretar. Ali uzroci svih tih čistki nisu bili poznati kao danas. Za mnoge sam drugove lično intervenisao u Kominterni i njenom aparatu. Govorio sam da je taj i taj drug dobar komunist, a oni su mi oštro odgovarali da je on trockist, špijun, imperijalista i slično. Gotovo se u svakog Jugoslavena sumnjalo da je trockist...«

U takvoj atmosferi nestajali su jedan za drugim jugoslavenski komunisti, izbjegli iz domovine zbog policijskog terora, mnogi osuđeni, u odsustvu, i na dvanaest i više godina, oni koji su došli na školovanje kako bi mogli još više pomoći svojoj partiji i svojoj klasi, povratnici iz Španjolske, zapravo oni koji nisu položili svoj život u obranu Republike, oni koji su ostali u Sovjetskoj Rusiji poslije svjetskog rata da grade prvu socijalističku državu...« (Josip Broz Tito, »Borba i razvoj KPJ između dva rata«, IC »Komunist«, Beograd, 1978, st. 44—45).

Pišući o Staljinovim čistkama autor jedne od najobimnijih biografija Josifa Visarionoviča Džugašvilija, zvanog Staljin, Isaac Deutscher zapisao je i ovo: »Nerealnost, koja je bila upadljivo obilježje cijele te predstave (sudenje u Staljinovo vrijeme — op. P. P.), još je više istakla gotovo sablasno ponašanje optuženih, barem onih kojima se javno sudilo; to ka-

ženio zato, što su mnogi istaknuti pojedinci, svi vojni rukovodioci i mnogi civilni funkcionari bili osuđeni na tajnim procesima, *in camera*, mnogi su bili strijeljani bez ikakva suđenja, jer ih istražitelji nisu uspjeli natjerati da priznaju zločine koje nisu počinili ni prisiliti ih da zbog tih izmišljenih zločina javno pokaju i pospu pepelom. Ali svi oni jadnici, na koje su bila uperena svjetla pozornice, priznavali su svoje grijehe na sav glas, nazivali sami sebe sinovima Sotone i veličali *de profundis* Natčovjeka čije su ih noge smrvile u prah. Zaprepaštena i užasnuta, nacija je složno, jednim glasom, ponavljala poput jeke refren: 'Treba ih ustrijeliti kao bijesne pse!' kojim je državni tužilac Višiinski završavao svoje optužbe. Priznavanje optuženih bijahu jedina osnova za pokretanje sudskog postupka i za osude; ni na jednom procesu nije bio sudu predložen ni jedan materijalni dokaz, koji bi se mogao provjeriti normalnim dokaznim postupkom ...» (I. Deutscher, Staljin, politička biografija, »Globus«, Zagreb, 1977).

Bila su to čudna vremena. S jedne strane Kominternu, koja je naravno slijepo izvršavala odluke Staljina i njegove svemoćne tajne policije — NKVD-a (Narodni komesarijat unutrašnjih poslova), a s druge strane, komunističke partije koje su uglavnom zavisile od Kominterne u, tada, monolitnoj međunarodnoj komunističkoj organizaciji. Bilo je potrebno da prođu tri generacije krvnika — Jagoda, Ježov i Berija, sve svemoćni šefovi policije i egzekutori, da bi svijet bar dijelom čuo istinu, na Dva-desetom kongresu KPSS, o staljinističkim i Staljinovim, zločinima.

Tako je bilo i u Komunističkoj partiji Jugoslavije. U organu CK KPJ »Proleteru« (reprint je objavljen 1968. godine) u svibnju 1939. godine bio je objavljen tekst pod naslovom »Isključenja« (»Proleter«, br. 1, 1939) u kojem se, između ostalog, navode imena onih koji su »kao elementi koji su u našoj Partiji i radničkoj klasi nanijeli goleme štete u toku niza godina svojim frakcijskim i grupaškim borbama, vezama s klasnim neprijateljem, varali Kl, svojim destruktivnim radom kočili razvitak Partije i na taj način obezglavljivali pokret radničke klase Jugoslavije i tako pomagali klasnom neprijatelju isključeni (su) iz redova KPJ«. Slijedi zatim spisak isključenih, sačinjen prema spiskovima NKVD-a.

U »Sabranim djelima«, uz ovaj tekst iz »Proletera« Josip Broz Tito napisao je i napomenu koja u cjelosti glasi: »Kao što sam već napomenuo u svom predgovoru ovom izdanju, mi smo tada, u osnovi, prihvatili onakve interpretacije osuda ovih naših drugova u SSSR-u kakve su o njima dali zvanični sovjetski organi. Nakon mog povratka iz Kominterne donijeli smo, na sjednici CK KPJ (sredinom marta 1939. godine) odluku da se njihova imena objave u 'Proleteru'. O tome sam u svom pismu obavijestio i Voranca Prežihova (Lovro Kuhar — književnik i revolucionar, istaknuti rukovodilac KPJ, a u razdoblju od 1937. do 1939. godine jedan od bliskih Titovih suradnika — op. P. P.), koga sam ostavio za obavljanje partijskih poslova u Parizu.

Naravno da su to bili nevino osuđeni revolucionari. O tome sam govorio i u svom referatu prilikom obilježavanja četrdesetgodšnjice stvaranja naše Partije (aprila 1959. godine). Njihovu rehabilitaciju treba do kraja sprovesti, bez obzira na to što je među njima bilo i zagriženih Frakcionaša koji su nanijeli i niz drugih teškoća našoj Partiji. Prema tome, jedno su osude za frakcionaštvo i tu mi nemamo šta da mijenjamo u

našim tadašnjim ocjenama. Međutim, sasvim je nešto drugo — čudovišno i do krajnosti nehumano — osuditi na smrt i streljati revolucionare i svoje dojučerašnje drugove kako je to činio Staljin.

Bila je to velika pogreška isključiti iz Partije sve one jugoslovenske revolucionare koje je NKVD hapsio i osuđivao. Nema ničeg strašnijeg za jednog revolucionara nego nevin stradati od ruke svojih drugova.« (»Sabrana djela«, svezak IV, str. 73).

Ali, nije se tako, osuđujući uhapšene komuniste, ponašala samo službena partijska štampa i rukovodstvo. U svom »Dnevniku« Miroslav Krleža bilježi zanimljivo razmišljanje o Augustu Cesarcu, istaknutom revolucionaru, književniku, publicisti, intelektualcu. Krleža je zapisao: »Godinama me (August Cesaree) nervirao svojim nastranim stavovima, ah, tako često kao bezidejni politički gnjavator, i ne samo to, nego kao fanatik, koji bi istog trenutka, čim bi nanjušio 'politički sumnjivo lice' počeo da mijenja boju glasa kao partijski istražni sudac. Koji je đavo ubrizgao u tog lirskog fantastu tako opasno jaku dozu fanatizma? Ne, to nije bila destilirana klasna svijest! Njegova strastvena klasna netrpeljivost, javljala se nesumnjivo kao znak izobličenja te svijesti, jer, po svojoj prijatnoj naravi, on je bio staromodno sentimentalni nervčik, da, ako se smije reći, upravo dekadentna, isposnička pojava. Biti komunist za Augusta značilo je gladovati s gladnima, robovati sa političkim osuđenima, stradavati sa stradalnicima iz solidarnosti. Govorio je često o protuslovnim, a ne manje ozbiljnim moralno-intelektualnim pitanjima kao luckasti kapucin u prvom deceniju Reforme, kao propovjednik koji zaista mrzi luterane, a ja sam u tim razmatranjima stvari i prilika trajno ispadao kao neka vrsta blesavog protestanta.

Ljudi se udaljuju jedan od drugoga usprkos magnetizmu osobnim sklonostima zbog takozvanih 'Pogleda' na nešto što oni misle da je 'Istina'. Politika među nama bila je trajnim izvorom razdora od beogradskog kongresa (1919) pa sve do finskog rata i do moskovskih procesa do konca. Iako su Duka (Đuro Cvijić), i Milček (Kamilo Horvatin), i Jovanka (Jovanka Horvatin, žena Kamila), i Vlado (Vladimir Capić), i Sima (Sima 'Miljuš'), i Zora (Zora Miljuš, žena Simina), i Filip (Filip Filipović), i Stefek (Stjepan Cvijić), i svi oni drugi, s onom pedesetoricom naših, negdje u Sibiru ostali bezimni grobovi, koliko god je bio sentimentalni, on se spram tih grobova odnosio inkvizitorski strogo. Bio je uvjeren da su pravedno likvidirani i s time se uzvišeno, nadljudski pomirio. U tom pogledu njegova savjest nije ga uznemiravala. Tako lojalno, bezidejno odano, strogo disciplinirano stajati u redovima kao vječni regrut, to je bio Augustov udes kome se predao, a tako je i nestao.« (Miroslav Krleža, Panorama pogleda, pojava i pojmova, drugo izdanje, Sarajevo 1982. str. 4C4—465).

Rodoljub Colaković je zapisao Krležine stavove o staljinskim procesima. Bilo je to 1936. godine kada su jednom razgovarali u Zagrebu u Krležinom stanu, prilikom jednog od ilegalnih Colakovićevih boravaka u zemlji. U »Zapisima o jednom pokoljenju« piše: »Još ljetos, kad smo razgovarali o procesu (Zinovljevu, Kamenjevu i drugima — op. P. P.) u Moskvi, Krleža je oštro osuđivao Staljinovu politiku. Pogotovu je bio oštar te večeri govoreći o nečovječnosti i (političkoj) štetnosti pogubljenja istaknutih ljudi Boljševičke partije i bliskih Lenjinovih suradnika. Upitao me: 'Ajde' reci bi li Lenjin tako postupao sa onima koji ise s njim ne slažu, jer valjda ne vjeruješ da ima zrna istine u onome što je Višinski lajao na procesu. Zašto ih

Staljin nije prognao u Sibir i učinio ih neškodljivim, nego im skida glave za izmišljene krivice?"

Kao pravovjerni staljinist, vjerovao sam u Staljinovu mudrost i nepogrešivost — nastavlja Čolaković u »Zapisima« — vjerovao sam u istinitost optužbe, <u moralni pad tih ljudi koji se, poraženi i ambiciozni, nisu zaustavljali ni pred čim samo da sruše Staljina 'genijalnog vođu međunarodnog proletarijata i inspiratora svih naših pobjeda'. Svim žarom fanatika branio sam sve ovo što je radio i završio — da je Lenjin živ, on bi u današnjim uslovima postupio kao i Staljin, da bi obranio revoluciju od samih njenih otvorenih i prikrivenih neprijatelja.

Nije bilo lako nd pokolebati a ikamo li ubijediti Krležu da nema pravo. Pravio je poređenja sa situacijom u vrijeme Brest-Litovska, kada je takozvana lijeva opozicija bila protiv zaključenja mira s Njemačkom i Austro-Ugarskom, kada je Lenjin često ostajao u CK u manjini, pa ipak nije tako (postupao sa protivnicima svoje politike. Odgovarao sam stereotipno — ipak uslovi su tada bili drugačiji, tada je Njemačka bila na izdisaju, a sad se sprema da započne krstaški pohod protiv SSSR-a, uz pomoć svelike reakcije zapadnoevropskih zemalja, pa i raznih kaipitulanata i dešperatora u SSSR-u.« (R. Oolaković, cit. djelo, svezak II, str. 682—683).

Nije tako mislio samo Colaković. U komunističkim partijama bilo je tada mnogo — Colakovića. I mnogi su takvi odlazili u smrt vjerujući do poslednjeg trenutka u to da njihova smrt i patnje znače dio sigurnosti za SSSR, za prvu zemlju socijalizma. Staljin je nesmetano igrao, do savršenstva policijskog mehanizma, svoju uvježbanu igru — dobro. Igru smrti!

Ovdje treba ponovo citirati Tita, zapravo dio predgovora njegovim »Sabranim djelima«, u kojem između ostalog kaže: »Ali i takvim ljudima kao što su, na primjer, Milan Gorkić, Ivan Gržetić, Antun Mavrak i drugi, moramo dati odgovarajuće mjesto u historiji našeg revolucionarnog pokreta ...« Pri tome, daikako, Tito ima u vidu sve ono što je poznato o sukobima u Komunističkoj partiji Jugoslavije zapravo u njezinom rukovodstvu, kao i ocjene koje su već uglavnom i poznate o djelovanju pojedina i grupa nerijetko i s pozicija frakcionaštva i grupašenja, koje je, objektivno, išlo na razbijanje jedinstva Partije, pa i Partije same.

Fraikcionaštvo u KPJ vuče svoje korijene još iz najstarijih dana njezinog djelovanja. Josip Broz je o tome iscrpno govorio u Političkoj školi u Kumrovcu, ali i u više drugih tekstova. Tito je u Kumrovcu, između ostalog, rekao: »U toku 1921—1924. godine, u rukovodstvu Partije borba se vodila oko osnovnih pitanja partijske politike i taktike, oko pitanja revolucije, proletarijata i njegovih saveznika, a najviše oko nacionalnog, seljačkog i sindikalnog pitanja. Raspravljanje o tim načelnim pitanjima bilo je praćeno i pojavom prvih grupa i struja unutar Partije. Prema svojim opredjeljenjima, jedna je grupa bila za revolucionarna rješenja — bila je to ljevica. S druge strane, desnica je zastupala oportunistička shvaćanja. Vremenom su te grupe prerasle u frakcije.

Sukob oko tih osnovnih pitanja bio je neizbježan, naročito oko toga, kako u ilegalnim uslovima izgraditi stvarno revolucionarnu partiju. To je bio i jedan od osnovnih razloga frakcijske borbe. Uporedo s tim, uzrok su uvijek bile i neprekidne borbe oko toga ko će biti na čelu KPJ, ko će biti sekretar ili član Politbiroa ...

Ljevica je zapravo osnovni zadatak vidjela u izgradnji KPJ kao revolucionarne partije radničke klase, u izgradnji Nezavisnih sindikata kao njenih klasnih borbenih organizacija, u pridobijanju seljaštva i ugnjetenih nacija kao prirodnih saveznika proletarijata u revolucionarnoj borbi i u jačanju utjecaja Partije na najšire slojeve radnih ljudi...

...Vođe ljevice Moša Pijade, Košta Novaković, Đuro Cvijić, Kamilo Horvatin, Rajko Jovanović i drugi, dali su značajan doprinos u raščišćavanju nacionalnog pitanja, kao i pitanja vezanih za organizacionu izgradnju Partije. U to je vrijeme, dakle, ljevica bila revolucionarna...

Nasuprot ljevici stajala je desnica, koja je zastupala u osnovi socijaldemokratska gledišta o proletarijatu i njegovoj Partiji. Podcjenjivala je rad među seljaštvom i imala buržoasko gledište o nacionalnom pitanju... Desničari su se protivili stvaranju partijskih ćelija po poduzećima, a osobito političkom radu Partije među seljaštvom i ugnjetenim nacijama. Na čelu desnice stajali su dr Sima Marković, Lazar Stefanović, Milivoje Kaljević, Ljuba Radovanović i drugi...» (cit. dj. st. 15—16).

Na Trećoj zemaljskoj konferenciji KPJ (početak siječnja 1924) usvojena je linija ljevičara, ali je rukovodstvo bilo kompromisno — sastavljeno od predstavnika obe frakcije, što je samo još više pogoršalo stanje u Partiji. Tek na Osmoj (mjesnoj) konferenciji (partijske organizacije) Zagreba 1928. godine odlučno se suprotstavilo frakcionaškoj borbi u partijskom rukovodstvu, a među najaktivnije »antifrakcionaše« treba ubrojiti Josipa Broza, Đuru Đakovića, Blagoja Parovića i druge.

Kasnije, sve do kraja 1937. godine frakcionaška borba imala je sve karakteristike borbe za poziciju u rukovodstvu, dakle grupašenje iz karijerističkih pobuda. Ono malo istaknutih komunista koji su se nastojali oduprijeti takvim metodama rada bili bi vrlo brzo odstranjeni iz rukovodstva ili bi i sami podlegli frakcionaštvu. Na žalost, i najbolji kadrovi ozbiljno su zagrezli u frakcionaške borbe nemajući vezu sa zemljom, s komunistima u njoj i s organizacijama koje su se nekako u to vrijeme započele sve glasnije javljati u svim krajevima Jugoslavije.

Nove generacije komunista, odgojenih po jugoslavenskim kaznionima, i u radničkoj klasi, započele su stvarati novo razdoblje povijesti jugoslavenskog komunističkog pokreta.

Pravi, komunistički, idejni obračun s nociocima frakcionaštva nije, međutim mogao biti nikada ostvaren. A među njima bilo je i takvih ljudi koji bi, sasvim sigurno, s pravom zauzimali istaknuto mjesto u komunističkom pokretu Jugoslavije koje im i pripada, ali... Staljin je uvijek idejni obračun povezao s — likvidacijom. Ovoga puta njega je, međutim, zanimao samo obračun sa starim komunistima, bez obzira na njihove idejne stavove ili pripadnost naciji. Bio je to obračun bez milosti, pravi — »staljinistički obračun«.

TAJNI REFERAT NIKITE SERGEJEVIČA HRUŠČOVA

Dakako, ovakva se knjiga ne može napisati, a da se ne spomene nešto i o tajnom referatu Nikite S. Hruščova, generalnog sekretara Centralnog komiteta KPSS, koji je samo dijelom razotkrio zločinačku »dušu«
staljinizma. No nisu mu dopustili da ide dalje.

Referat je objavljen u nas 1970. godine (»Stvarnost«, Zagreb) i, još jednom, u knjizi Karla Štajnera »Povratak iz Gulaga« (»Globus«, Zagreb, 1985).

Novinar Maroje Mihovilović je u zagrebačkom »Vjesniku« ovako prikazao objavljivanje »Tajnog referata« (»Vjesnik«, Zagreb, 3. veljače 1986):

»... Iako su 24. veljače uvečer u velikom dvoranu u Kremlju bili pozvani isključivo sovjetski delegati na dvadesetom kongresu, iako je Hruščov održao 'tajni' govor, iako je isticao i on sam potrebu da ono što je govorio ostane u tajnosti, ipak je govor održan stoga da bi se u sovjetskom partijskom članstvu počela širiti istina, o Staljinu i njegovom razdoblju upravljanja Sovjetskim Savezom. Hruščov je računao da će delegati na kongresu početi pričati u svojim sredinama što su čuli, a — uz to — dogovoreno je da se tekst 'tajnog referata' distribuirati i visokim partijskim forumima u SSSR. No, 'tajni referat' trebao je ostati tajnom za sav vanjski svijet. Zbog toga na tu noćnu sjednicu i nisu bili pozvani članovi inozemnih delegacija, čak niti onih najbližih iz tzv. socijalističke zajednice.

No, govor nije mogao ostati tajnom. Strani delegati su znali da je održana noćna sjednica. Talijanski komunist Vittorio Vidali bio je delegat na kongresu, pisao je i iscrpni dnevnik, a 25. veljače je u svoj dnevnik zapisao: 'Noćas je održana sjednica iza zatvorenih vrata. Hruščov je četiri sata govorio o Staljinu. No, mi o tome ne znamo ništa, čak ni Togliatti.'

Voda francuskih komunista u ono doba, Jacques Duclos, zapisao je u svojim memoarima koji su izašli 1972. godine: 'S izvještajem Hruščova upoznao sam se tek znatno kasnije po povratku u Francusku, a on me je naveo da sebi postavim mnoga pitanja, budući da sam osobno poznao Staljina i nikada ne bih povjerovao da je bio u stanju da tako prosipa ljudske živote.'

Prema izjavi nekih drugih francuskih komunista, oni su u Moskvi za vrijeme kongresa ipak dobili jedan primjerak kopije 'tajnog govora', ali samo na nekoliko sati. Hruščov u svojim memoarima tvrdi da su delegacije bratskih partija kasnije dobile kopije govora. Jednu kopiju dobio je — kako kaže — i Savez komunista Jugoslavije. Naša partija nije na 20. kongres poslala svoju delegaciju, nego je javne sjednice kongresa pratilo naš ondašnji ambasador Dobrovoje Vidić. Početkom ožujka 1956. godine

sovjetsko rukovodstvo priredilo je Dobrivoju Vidiću, koji se vraćao na dužnost u zemlji, oproštajni ručak. Domaćin je na ručku bio Nikiita Hruščov, a on je održao zdravicu.

Na kraju ručka Hruščov je iznenada iz unutrašnjeg džepa sakoa izvukao malu knjižicu, pružio je Vidiću rekavši:

'Predajte ovo drugu Titu, čitat će sa zanimanjem. Vjerujem da ovo ni vi Jugoslaveni ne bi bolje napisali.'

Kopije 'tajnog referata' dijelile su se višim funkcionarima partije u zemljama socijalističke zajednice, o govoru se razgovaralo na partijskim sastancima, ali — da se taj govor u inozemnim krugovima ne bi koristio za blaćenje Sovjetskog Saveza i socijalizma — trebao je ostati u tajnosti unutar partijskih krugova.

No, za postojanje 'tajnog referata' saznali su i neprijateljski krugovi u inozemstvu. Obavještajne službe zapadnih zemalja dobile su zadatak da se domognu 'tajnog referata'.

Prijepis Hruščovljeva govora pojavio se u rekordno kratkom vremenu na Zapadu, pa je i njegov sadržaj objavljen u štampi. Već u svibnju pojavili su se u novinama članci s izvodima i kraćim komentarima 'tajnog referata'. No, u lipnju, četiri mjeseca nakon kongresa, već je na Zapadu bila potpuna verzija Hruščovljeva govora, a on je, pošto su ga provjerili obavještajci, u potpunosti objavljen u lipnju u »The New York Timesu' i još nekim zapadnim listovima. Postoje tri verzije kako je 'tajni' govor stigao na Zapad.

Prema prvoj verziji, iznesenoj u već spominjanim 'Hruščovljevim memoarima', 'tajni referat' je stigao na Zapad prdsko Poljske. Sovjetski funkcionari predali su jednu kopiju govora poljskom partijskom šefu Bierutu. No, on je upravo u toku kongresa umro, pa je u Poljskoj zavládalo razdoblje međuvlasti i zbrke. Kopija 'tajnog referata' dospjela je u ruke nekih antisovjetsiki nastrojenih funkcionara, koji su ga počeli masovno koristiti, pa je jedna kopija dospjela i u ruke nekog zapadnog agenta.

Drugu verziju iznio je britanski stručnjak za špijunažu E. H. Cookridge u knjizi o zapadnonjemačkom špijunskom šefu Reinhardu Gehlenu, objavljenoj 1971. godine. On tvrdi da je tekst govora dobavila Gehlenova špijunska mreža, neki njen agent 'Dr Weber', koji je operirao u Jugoslaviji pod maskom zapadnonjemačkog poslovnog čovjeka. Navodno je on taj govor uspio dobaviti u Jugoslaviji. No, valja napomenuti da Cooockridgeova knjiga upravo u ovom dijelu vrvi povijesnim netočnostima, tako da cijela ta verzija ne izgleda osobito uvjerljiva.

Danas se velika većina autora koji su pisali o 'tajnom referatu' i njegovom prebacivanju na Zapad priklanja trećoj verziji, na koju je prvi upozorio američki špijunski operativac i autor Ray Cline u svojim memoarima 'Tajne, špijuni, znanstvenici' objavljenim 1976. godine. On je u toj svojoj knjizi napisao: 'Početkom 1956. godine glasine o Hruščovljevom govoru na 20. kongresu KPSS počele su se širiti Istočnom Evropom i svijetom. Šef CI A Allen Dulles naredio je tada operativcima CI A da dođu do kopije govora po bilo koju cijenu. U proljeće, u travnju, koliko se sjećam, nabavili smo konačno kopiju, i to uz pomoć nekih inozemnih posrednika. Počeli smo proučavati taj govor Frank Wisner, James Jesus Angleton i ja'.

Cline u svojim memoarima nije rekao tko su bili ovi 'inozemni posrednici', ali je jednim usputnim podatkom stručnjake upozorio tko bi oni mogli biti. Spomenuo je naime poznatog američkog obavještajca i kontraobavještajca Jamesa Jesusa Angletona, koji je u to doba radio kao šef odjela za Izrael u Centralnoj obavještajnoj agenciji. Na temelju toga stručnjaci su zaključili da su izraelski agenti prvi došli do kopije govora. U jednom intervjuu 'The New York Timesu' javio se potom sam Angleton koji je izjavio da 'govor nije bio kupljen od Izraelaca' ali su se kasnije javili novi autori koji su tvrdili suprotno. Nedavno se saznalo i zašto se toliko tajilo da su Amerikanci dobili kopiju govora od izraelskih agenata. Otkrio je to 1980. godine američki autor i stručnjak za izraelsku obavještajnu službu Stewart Steven u knjizi 'Izraelski majstori-špijuim'. On tvrdi da je kopiju 'tajnog referata' dobio poznati izraelski obavještajac Isser Harel, koji se kasnije proslavio hvatanjem Adolfa Eichmanna u Argentini. On je 1956. godine imao samo jednog agenta u SSSR, a taj agent nije bio vezan za službenu izraelsku obavještajnu službu 'Mossad'. Kada je Dulles objavio da traži kopiju Hruščovljevog govora, koji je želio iskoristiti u propagandne svrhe protiv Sovjetskog Saveza, te rekao da je spreman platiti bilo koju cijenu, Harel je dao instrukcije svojem agentu u SSSR, da unatoč svim rizicima pokuša doći do kopije govora. Taj agent je imao neke svoje ljude u Moskvi, među ostalima i jednog mladog diplomata u do sada neimenovanoj ambasadi neke istočnoevropske zemlje. (Prema nekim američkim izvorima riječ je o poljskoj ambasadi u Moskvi). Taj mladi diplomat dobio je kopiju govora, kopirao je kopiju, a potom je tu kopiju kopije poslao diplomatskom poštom u jednu drugu ambasadu svoje zemlje, čini se u ambasadu u Parizu. Tamo je, pak, radio još jedan prikriveni izraelski agent, preuzeo tu diplomatsku pošiljku, odnio je u jedan restoran i tamo je predao Harelovom izaslaniku za 5000 dolara.

Kopija tajnog govora našla se potom u Izraelu, Harel ju je dobro proučio, te razmišljao što da s kopijom napravi. Prvo je razmišljao o mogućnosti da se govor objavi u Izraelu, ali se plašio da bi to moglo pogoršati izraelsko-sovjetske odnose i otežati emigraciju Židova iz SSSR-a u Izrael. Potom se odlučio da preko Jamesa Jesusa Angletona, koji mu je bio prijatelj, preda dokument američkoj tajnoj službi CIA. No, njegova je cijena bila visoka: nije tražio novac nego sporazum između CIA i tada još male izraelske tajne službe 'Mossad' o razmjeni svih informacija koje se tiču arapskih zemalja. Dullesu je bilo toliko stalo da dođe do govora da je na sve pristao. U travnju je govor bio u Washingtonu i počela je rasprava što da se s njim radi i Dulles, njegov savjetnik Wisner, Angleton i Cline o tome su dugo raspravljali i na kraju zaključili da bi se objavljivanjem potpunog teksta govora mogao zadati težak udarac Sovjetskom Savezu. Doduše, u nekim zapadnim novinama već od početka proljeća objavljivani su izvještaji o postojanju »tajnog govora«, neke interpretacije govora, pa i pojedini detalji iz tog govora. No, cijeli govor nije bio objavljen. Stoga je Allen Dulles poslao kopiju govora svom bratu lohnu Fosteru Dullesu, koji je tada bio ministar vanjskih poslova. On je kopiju prosljedio uredništvu 'The New York Timesa', a taj je juniorški list objavio kompletan Hruščovljev govor, 4. lipnja 1956. godine...«

Najzanimljiviji naslov, u vezi s Dvadesetim kongresom, sigurno su stavili Francuzi, kada su 1982. godine objavili knjigu — »1956: Sok XX kongresa KPSS«, autora Rogea Martellia (izdavač je zapravo Komunistička

partija Francuske, što je samo vraćanje dijela duga zbog svog dugogodišnjeg staljinizma). U nas je beogradski »Nin« objavio široke izvode iz te knjige.

Ocjenjujući Dvadeseti kongres KPSS-a Velj'ko Vlahović je (»Komunist«, Beograd, broj 5, 1956) napisao da »kada se govori o Dvadesetom kongresu, treba imati pred očima ne toliko sam Kongres i ono što je na njemu rečeno, već sve ono što se u Sovjetskom Savezu odigravalo posljednjih godina do Kongresa, kao i razvitak ovih par mjeseci poslije Kongresa. Kada se ti događaji i procesi imaju u vidu, onda se neminovno mora doći do zaključka da je to najkrupniji događaj ne samo od Lenjinove smrti do danas, već od Oktobarske revolucije naovamo...«

»Tajni referat« generalnog sekretara CK KPSS nije do sada (svibnja 1988) objavljen u Sovjetskom Savezu!

Referat započinje (izdanje »Stvarnosti«):

»Drugovi! U Izvještaju Centralnog komiteta Partije na XX kongresu, u jednom broju govora delegatana Kongresu, a i prethodno na plenarnim zasjedanjima Centralnog komiteta Komunističke partije Sovjetskog Saveza, mnogo je toga rečeno o kultu ličnosti i o njegovim štetnim posljedicama.

Nakon Staljinove smrti Centralni komitet Partije počeo je provoditi liniju konciznog i dosljednog razjašnjavanja da je nedopustivo i tuđe duhu marksizma-lenjinizma izdizanje jedne ličnosti — njezino pretvaranje u natčovjeka koji posjeduje nadnaravne osobine, svojstvene nekom bogu. Za takva se čovjeka misli da sve zna, sve vidi, misli za svakoga, može sve uraditi, da je nepogrešiv u svom vladanju.

Taikvo se vjerovanje o jednom čovjeku, o Staljinu, zadržalo među nama mnogo godina.

Svrha ovog izvještaja nije detaljna ocjena Staljinova života i rada. O Staljinovim zaslugama već je za njegova života napisan dovoljno velik broj knjiga, brošura i studija. Općenito je poznata uloga Staljina u pripremanju i provođenju socijalističke revolucije, u građanskom ratu i u borbi za izgradnju socijalizma u našoj zemlji. Svatko to dobro zna. Nas sada zanima pitanje koje ima golemu važnost za Partiju sada i u budućnosti — kako je kult Staljinove ličnosti postepeno rastao, kult koji je u određenom trenutku postao izvor čitava niza krajnje ozbiljnih izopačivanja partijskih principa, partijske demokracije, revolucionarne zakonitosti ... (str. 17—18).

... Vrijedno je zabilježiti činjenicu da se čak i u toku žestoke ideološke borbe protiv trockista, zinovjevaca, buharinaca i drugih nisu protiv njih upotrebljavale krajnje represivne mjere: borba se vodila na ideološkom području. Ali, nakon nekoliko godina, kada je socijalizam u našoj zemlji bio u osnovi izgrađen, kada su eksploatatorske klase bile uglavnom likvidirane, kad se sovjetska društvena struktura radikalno izmijenila, kad se socijalna baza za političke pokrete i grupe neprijateljske prema Partiji radikalno smanjila, kad su ideološki protivnici Partije bili odavno politički poraženi — tada je pokrenuto njihovo kažnjavanje.

Točno u tom razdoblju (1935, 1937, 1938) počela je praksa masovnih represalija s pomoću državnog aparata, najprije protiv neprijatelja lenjinizma — trockista, zinovjevaca, buharinaca, koje je Partija odavno politički porazila, a poslije i protiv mnogih poštenih komunista, protiv

partijskih kadrova koji su ponijeli težak teret građanskog rata i prvih, vrlo teških godina industrijalizacije i kolektivizacije, koji su se aktivno borili protiv troakista i desnih za pobjedu lenjinističke linije u Partiji.

Staljin, je tvorac pojma 'neprijatelja naroda'. Ovaj je izraz automatski učinio nepotrebnim da se dokažu ideološke zablude čovjeka ili ljudi upletenih u neko sporno pitanje; ovaj je izraz omogućio upotrebu najokrutnijih kažnjavanja, kršeći sve norme revolucionarne zakonitosti, protiv svakog koji se na bilo koji način nije slagao sa Staljinom, protiv onih koji su bili samo osumnjičeni zbog neprijateljske namjere, protiv onih koji su bili na zlu glasu.

Taj pojam 'neprijatelji naroda' onemogućio je zapravo bilo kakvu ideološku borbu ili saznavanje nečijeg mišljenja o ovom ili onom predmetu, čak i praktičnog karaktera. Uglavnom, jedini dokaz krivice, kojim se služio nasuprot svim normama suvremene pravne znanosti, bio je 'priznanje' samog optuženog, a kao što su kasnija istraživanja dokazala, 'priznanja' su postizana fizičkim nasiljima nad optuženima... (str. 26—27).

... Raspolazući mnogobrojnim podacima koji dokazuju grubu samovolju prema partijskim kadrovima, Centralni je komitet formirao partijsku komisiju pod nadzorom Prezidija Centralnog komiteta; ona je bila zadužena da istraži što je omogućilo masovne represalije protiv većine članova i kandidata Centralnog komiteta izabranih na XVII kongresu Svesavezne komunističke partije (boljševika).

Komisija se upoznala s važnim materijalom iz arhiva NKVD, i sa drugim dokumentima, i ustanovila mnoge činjenice koje se odnose na 'fabriciranje' sudskih postupaka protiv komunista, na lažne optužbe, na očite zloupotrebe socijalističke zakonitosti — a posljedica svega bila je smrt nevinih ljudi. Postalo je očito da mnogi partijski aktivisti Sovjeta i privredni aktivisti koji su 1937. i 1938. bili ocijenjeni kao 'neprijatelji' nisu zapravo nikada bili niti neprijatelji, niti špijuni, niti saboteri, itd., već su uvijek bili poštteni komunisti; oni su samo bili tako ožigosani i, često nesposobni da dulje podnose barbarske torture, optuživali su sami sebe (po naređenju sudaca istražitelja, falsifikatora) za svakovrsne monstruozne i nevjerovatne zločine. Komisija je podnijela Prezidiju Centralnog komiteta vrlo važan i dokumentirani materijal, koji se odnosi na masovne represalije protiv delegata na XVII kongresu Partije i protiv članova Centralnog komiteta izabranih na tom kongresu. Ove materijale proučio je Prezidij Centralnog komiteta.

Utvrđeno je da je od 139 članova i kandidata Centralnog komiteta Partije, koji su bili izabrani na XVI kongresu, 98 osoba, a to znači 70 posto, bilo uhapšeno i strijeljano (većina 1937. i 1938). (Indignacija u s a l i.)

Kakav je bio sastav delegata na XVII kongresu? Poznato je da se 80 posto glasača na XVII kongresu priključilo Partiji u konspirativnim godinama prije revolucije i u vrijeme građanskog rata; to znači prije 1921. Po socijalnom su podrijetlu delegati na Kongresu većinom bili radnici (60 posto članova).

Bilo je stoga nepojmljivo da jedan tako sastavljen kongres bira Centralni komitet čiju bi većinu tvorili neprijatelji Partije. Jedini razlog zbog kojeg je 70 posto članova Centralnog komiteta i kandidata izabranih na XVII kongresu bilo proglašeno za neprijatelje Partije i naroda

bio je taj da se poštteni komunisti oklevoú, da se protiv njih iznesu netačne optužbe, s čim je ozbiljno prekršena revolucionarna zakonitost.

Ista sudbina snašla je ne samo članove Centralnog komiteta nego i većinu delegata na XVII kongresu Partije. Od 1966 delegata bilo s glasačkim, bilo sa savjetodavnim pravom glasa, 1108 osoba bilo je uhapšeno zbog navodnih zločina protiv revolucije, a to znači dosta više od polovice. I ta činjenica pokazuje koliko su optužbe za kontrarevolucionarne zločine protiv većine sudionika XVII kongresa Partije bile glupe i protivne zdravu razumu, kao što sada možemo prosuditi. (Indignacija u sali.)

Trebamo se prisjetiti da je XVII kongres Partije historijski poznat kao 'Kongres pobjednika'. Delegati na Kongresu bili su aktivni sudionici u izgradnji naše socijalističke države; mnogi su od njih patili i borili se za partijske interese u prijevremenim godinama, u konspiraciji i na frontama građanskog rata; omi su se srčano borili protiv neprijatelja i često su gledali smrti u lice. Kako se onda može pretpostaviti da su se takvi ljudi mogli pokazati 'dvoličnima' i priključiti taboru neprijatelja socijalizma, u doba nakon političke likvidacije zinovjevaca, trockista i desnih, i nakon velikih uspjeha socijalističke izgradnje?

To je bila posljedica Staljinove zloupotrebe vlasti, koji se protiv partijskih kadrova počeo služiti masovnim terorom... (str. 35—36).

...Masovna hapšenja partijskih, armijskih, vojnih, privrednih radnika i onih iz Sovjeta prouzrokovala su golemu štetu našoj zemlji, i stvari socijalističkog napretka. Masovne su represalije imale negativan utjecaj na moralnopolitičko stanje Partije, one su stvorile situaciju nesigurnosti, pridonijevši širenju nezdrave sumnjičavosti i sijući nepovjerenje među komunistima. Svakovski klevetnici i karijeristi bili su aktivni... (str. 50).

... Mi s pravom optužujemo Ježova za izopačene postupke godine 1937. Ali moramo odgovoriti na ova pitanja: da li je mogao Ježov uhapsiti Kosića, na primjer, bez Staljinova znanja? Da li je u vezi s tim bilo izmjene mišljenja ili odluke Političkog biroa? Ne. Nije bilo, kao što nije bilo ni u drugim okolnostima ove vrste. Da li je Ježov mogao odlučivati o tako važnim pitanjima kao što je sudbina tako eminentnih partijskih ličnosti? Ne. Bilo bi naivno misliti da je to bilo djelo samoga Ježova. Jasno je da je o tome odlučivao Staljin, i da to Ježov ne bi bio nikada mogao učiniti bez njegovih naredbi i odobrenja ...

... Kada je Staljin rekao da ovaj ili onaj treba biti uhićen, moralo se vjerovati da je riječ o 'narodnom neprijatelju'. A Berijina klika, koja je upravljala organima državne sigurnosti, nadmašivala je samu sebe da dokaže krivicu uhapšenog i istinitost dokumenata koje je sama falsificirala. A koje su dokaze pružali? Priznanje uhapšenika. Istražni su suci ozbiljno prihvaćali ova 'priznanja'. A kako su mogli priznati zločine koje nisu počinili? Samo na jedan način — primjenjivanjem fizičkih metoda pritiska, mučenja, dovođenja u besvjesno stanje, lišavanja moći rasuđivanja, oduzimanjem ljudskog dostojanstva. Na taj su način postignuta 'priznanja'... (str. 52).

... Nedavno, samo nekoliko dana prije sadašnjeg kongresa, pošli smo na sjednicu Prezidija Centralnog komiteta i slušali suca-istražitelja Rodosa, koji je u ono doba saslušao Kosića, Cubara i Kosarjeva. On je kreten, bez mozga i potpuno amoralan. I taj je čovjek odlučivao o sudbini

najboljih partijskih radnika: on je donosio političke sudove o tim pitanjima; nakon što bi utvrdio njihov 'zločin', pribavljao bi kao potvrdu spise iz kojih su se mogle izvući važne političke implikacije. Postavlja se pitanje da li je čovjek takve intelektualne razine mogao sam voditi istragu da dokaže krivicu ljudi kao što su Kosior i drugi? Ne, on to nije mogao učiniti bez posebnih direktiva. On nam je na sjednici Prezidijskog Centralnog komiteta kazao:

'Rekli su mi da su Kosior i Cubar narodni neprijatelji i zbog toga sam ih morao, kao sudac-istražitelj, prisiliti da priznaju kako su neprijatelji! (Zgražanje u sali.)

On je to mogao postignuti samo dugotrajnim torturama, koje je provodio prema detaljnim instrukcijama Berije. Moramo reći da je na sjednici Prezidijskog Centralnog komiteta cinički! izjavio: 'Mislio sam da provodim partijske naredbe'. Na taj isu se način u praksi provodile Staljinove naredbe 0 upotrebi metoda fizičkog pritiska prema uhapšenima.

Ova, kao i mnoge druge činjenice pokazuje da su sve norme koje su se odnosile na pravilno rješenje problema putem Partije bile poništene

1 sve je ovisilo o ćudljivosti jednog čovjeka. Vlast, akumulirana u rukama jedne osobe, Staljina, dovela je do teških posljedica za velikog domovinskog rata ...» (str. 53—54).

Trideset godina kasnije, već u vrijeme Gorbačova, o »Tajnom referatu« piše dugogodišnji dopisnik kuće »Politika« u Moskvi Risto Bajalski (NIN, Beograd, 16. veljače 1986) ovo:

»Zanimljivo je kako je bilo doživljeno i identifikovano vreme koje je u SSSR došlo posle 20. kongresa KPSS. Poststalinjska društvena kretanja dobila su dvojak naziv: u Sovjetskom Savezu — 'otopi javan je', a u inostranstvu — 'destalinizacija'. Izvorna identifikacija, što će reći sovjetska, pokazala se neuporedivo tačnijom i realnijom. Društvena klima se promenila nabolje. Žrtve Staljinovog režima bile su rehabilitovane i zatvorenici Staljinovih 'gulaga' pušteni kućama.

Narod se oslobodio straha. Društvena kritika je bila na uzlazu. Književni stvaraoци su se okrenuli i tabu-temama. Rasplamsale su se žive naučne diskusije — od ekonomike do genetike. Javnost rada se uvećavala...

To su bili dometi 'otopljavanja', ali ne i 'destalinizacije' — koja nije bila ni planirana. Nije bilo promena ni u političkom, niti u ekonomskom sistemu, u sistemu vlasti nastalom i ojačalom tridesetih godina za vreme Staljina i ne bez njegovog odlučujućeg uticaja. Zar nije i osnovni zakon zemlje iz 1936. bio nazvan 'Staljinovim Ustavom'? Nije, naravno, u nazivu stvar. Jer, taj je Ustav bio i dobar, dovoljno demokratičan, ali je pod Staljinom bio stvoren sistem vladanja društvom koji je dozvoljavao i najgrublje kršenje ustavnih prava građana.

'Tajnim referatom', drugim rečima, izvedena je kritika 'kulta ličnosti' i bili su stvoreni uslovi 'za savladavanje njegovih najgrubljih posledica, što je i donelo društvenu klimu nazvanu 'otopljavanje'. Ali, nisu odmah bili stvoreni uslovi u ikojima bi bila dozvoljena i kritika staljinističkih deformacija u političkom sistemu socijalizma. Stoga je i pojam 'destalinizacije' bio i ostao više varka nego realnost.

Uprkos svemu, uprkos ograničenim dometima 'tajnog referata' i kritike 'kulta ličnosti', taj događaj na 20. kongresu KPSS — kako se ispostavi-

vilo u naredne tri decenije — bio je i ostao od velikog istorijskog značaja. Duh je pušten iz lampe i malo je verovatno da ga iko može vratiti u nju...

... Sta se, u međuvremenu, događalo u Sovjetskom Savezu? Pokušajmo da na to podsetimo sasvim ukratko.

Sto se istine o Staljinovom dobu tiče, neuporedivo je više i dublje nego u 'tajnom referatu' odavno o njoj napisano — u mnogim književnim delima, u memoarima i svedočenjima druge vrste, u istorijskim knjigama. Mnoge od tih knjiga postale su rariteti, nemoguće ih je naći, ali one postoje i one su pročitane. Ima i rukopisa koji čekaju na objavljivanje. U sovjetskoj sredini je ne jednom potvrđeno Bulgakovljevo vjerovanje da 'rukopisi ne gore'.

Posle 'otopljavanja' i uzleta u (tom blcviru, u Sovjetskom Savezu je naišlo i poduže doba (u vrijeme Leonida Iljiiča Brežnjeva — op. P. P.) — kada je bujica o istini istorijske prošlosti gotovo bila presahla, kada se pominjanje 20. kongresa KPSS bilo veoma proredilo, kada se sa istorijskom ličnošću Staljina počelo politički da koketira (gotovo u izvinjavajućem tonu iza sve što mu se posthumno neprijatno dogodilo), kada je politički bila inspirisana formula da Partija i narod 'objektivno ocenjuju kako pozitivne, tako -i negativne strane delatnosti Staljiina', kada je odupiranje ma kakvim promenama u političko-ekonomskom sistemu bilo jako i postojano ...«

SMRT, A NE PET GODINA ROBIJE

Jedna kratka biografija:

»Novaković Košta (1886—1938), politički radnik i publicist. Član SDP (Socijaldemokratske partije) od 1907, a KPJ od 1919. Učesnik na svim partijskim kongresima i konferencijama do hapšenja 1926. Sledeće godine beži iz zatvora u SSSR. Bio predstavnik KPJ pri BLS (Balkanskom zemaljskom sekretarijatu) u IKKI 1928. Poslije zavođenja diktature (u Jugoslaviji — op. P. P.) emigrirao u SSSR i iradio u IK MOPR-a (Izvršnom komitetu Međunarodne organizacije pomoći revolucionarima). Stradao u Staljinovim čistkama...« (»Sabrana djela« Josipa Broza Tita, svezak treći, str. 303).

Ovoj biografiji nedostaju neki podaci, jer je zaboravljeno napomenuti da je K. Novaković bio profesor i novinar. Još kao gimnazijalac prišao je radničkom pokretu u Srbiji, sudjelovao u balkanskom i u prvom svjetskom ratu. Povlačio se, kao vojnik, kroz albanske gudure, da bi, zatim, otišao u Pariz, gdje je djelovao u redovima srpske socijalističke emigracije. Kada se 1919. godine vratio u domovinu, sudjelovao je u osnivanju Partije. Bio je na Osnivačkom kongresu u Beogradu, a na Drugom kongresu, nazvanom — Vukovarski kongres (1920), bio je u najužem rukovodstvu »ljevice« koja je razbila unutarpartijski reformizam i centrumaše oko Dragiše Lapčevića (publicista i političar, protivnik revolucionarnog dijela Srpske socijaldemokratske stranke, a kasnije i Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista). Isključen iz KPJ. Osnivač Socijalističke partije Jugoslavije. Godine 1923. povlači se iz iradničkog pokreta) i Živka Topalovića (advokat, član KPJ od 1919. godine, ali isključen poslije Vukovarskog kongresa. I on je jedan od lidera Socijalističke partije Jugoslavije. Za vrijeme drugog svjetskog rata bio je član Ravnogorskog centralnog komiteta Draže Mihailovića, pa je kao natni zločinac osuđen, u odsustvu, na dvadeset godina zatvora). Košta Novaković je, na prvim poslijeratnim izborima u Kraljevini SHS, izabran za narodnog poslanika u Ustavotvornoj skupštini, u izbornom okrugu u Makedoniji.

Zbog svoje brošure »Makedonija Makedoncima! Zemlja zemljoradnicima!« Košta Novaković je u rujnu 1924. godine bio osuđen na šest mjeseci zatvora. Prema »NIN-u« od 8. lipnja 1986. sačuvana je njegova žalba višem sudu iz koje je objavljeno:

»'...Ja Vas zamišljam' — piše Košta Novaković u žalbi obraćajući se sudijama — 'u sudnici ozbiljne, dostojanstvene, sa punim uverenjem da se brinete o zadovoljenju pravde. Da ostavimo na stranu što u mom slučaju imate posla s jednim zakonom, koji nema u svetu sebi ravna (Zakon o zaštiti države — Z. S.) i koji mnogi vaši kolege pravnici smatraju

za pravnu nakazu i reakcionarno čudovište... Predpostavimo da Vi uzimate i taj zakon — kao i svaki drugi zakom — za važeći.

Pred Vama će biti i moja brošura u kojoj sam ja izneo suštu istinu o Makedoniji... Ja znam Vi ćete mi reći da su stvari koje sam ja napisao i rekao na pretresu o Makedoniji i životu stanovništva Makedonije, da su te stvari strašne i teške i da se ne smeju reći — pa ako su i istinite — jer se time štete viši interesi... Ja sam iskusio da su se zbog tih vaših 'viših interesa' stotine hiljada srpskih majki zavile u crno baš zbog Makedonije, a još nekoliko puta po sto hiljada makedonskih, bugarskih i grčkih majki — i to sve bez ikakve koristi po narode Balkana. Vidim da će se zbog tih vaših 'viših interesa' stvoriti još dosta novih kosturnica balkanskih naroda.

Zato i ja — i svi koji imisle kao ja — moram govoriti i dalje istinu o Makedoniji i gledati da štogod doprinesem da se probudi svest kod svih balkanskih naroda, te da spreče buduće kosturnice zbog Makedonije, da spreče u zlom radu one koji te kosturnice pripremaju, da se udruže u bratski savez.

Eto, zato mi se čini da mojoj istini preti opasnost od Vaše pravde.'

Viši sudovi su 'potvrdili presudu prvostepenog suda i Novaković je izdržao kaznu«.

Zabrana Komunističke partije Jugoslavije (1. kolovoza 1921) (značila je za Kostu Novakovića, kao i za mnoge jugoslavenske komuniste, još jedan podstrek da istraje na liniji revolucionarne borbe. Neumorno piše i uređuje više sindikalnih listova, delegat je na ilegalnim konferencijama KPJ, jedan je od osnivača legalne Nezavisne radničke partije Jugoslavije, zapravo legalnog oblika djelovanja KPJ, član njezinog rukovodstva. Pripadao je ljevici u KPJ, zajedno s Mošom Pijade, s kojim je drugovao i radio, te nizom drugih istaknutih jugoslavenskih komunista, koji su se borili za izgradnju revolucionarne partije, za njenu novu strategiju i taktiku u ilegalnim uvjetima. Bio je, dakako, zbog svega toga često hapšen i osuđivan.

U skladu sa stavovima ljevice, nasuprot ideja dr-a Sime Markovića, Košta Novaković imao je pravilan stav prema nacionalnom pitanju. To najbolje potvrđuje osuda staroj ugasi avenskog suda za brošuru »Makedonija Makedoncima«, u kojoj osuđuje ugnjetavačku politiku velikosrpske buržoazije i brani pravo makedonskog naroda na samoopredeljenje. Godine 1926. ponovo je uhapšen i osuđen zbog komunističke propagande na pet godina robije, ali je beogradska partijska organizacija organizirala njegov bijeg iz bolnice i prebacila ga u inozemstvo.

Od tada je u inozemstvu. Suraduje u mnogim listovima i časopisima, a neko je vrijeme bio i u partijskom rukovodstvu. Obračunavajući se s frakcionaštvom u vlastitim redovima CK KPJ je 1931. godine isključio iz Partije Kostu Novakovića. Kasnije je vraćen u KPJ, a jedan visoki funkcioner Kominterne je jednom izjavio, govoreći o njemu: »Ludi temperament, pravi vulkan!«, a zatim je dodao: »Nije to dobro u politici«. Ne treba zaboraviti da su ove riječi izgovorene već u vrijeme — čistki.

I — sjećanje Rodoljuba Čolakovića. Ne moramo se tome čuditi, jer je ovaj veteran naše revolucije bio svjedokom mnogih prijelomnih događaja, poznanik, prijatelj i drug mnogih naših revolucionara koji se iz Moskve, iz Sovjetskog Saveza nisu nikada više vratili u zemlju. Rodoljub Čolako-

vić je zapisao u drugom sveslku svojih »Kazivanja o jednom pokoljenju« ovo:

»... Rado (radi se Radomiru Vujoviću — op. P. P.) se žurio na neki sastanak. Pošao sam da ga ispratim. Na izlazu iz kuće gotovo smo se sudarili s jednim povisokim, mršavim čovjekom, koji je uzviknuvši 'Ja upravo pošao k tebi', čvrsto zagrlio Radu. On se trgao, zagledao dobro u pridošlicu i, ne skrivajući iznenađenje, rekao: 'Da, ja sam, Rado', odgovorio je Košta sjetno, 'prošlo je mnogo godina, i to kakvih godina, otkako se nismo videli'.

Idući prema obližnjoj tramvajskoj stanici vodili su istrzan dijalog, prekidajući jedan drugoga. Najzad, Rado reče: — Ovog Bošnju sigurno poznaješ, i reče moje ime. 'Poznajem po imenu, ali ga još nisam vidio', odgovori Košta i pruži mi ruku.

— A ja te poznajem iz viđenja, odavno, odgovorih, čvrsto stežući pruženu, koštunjavu ruku.

Bio je to Košta Novaković, jedan od poznatih rukovodilaca naše Partije, koga sam prvi put vidio 1919. godine u Sarajevu, kamo su često navraćali istaknuti ljudi našeg revolucionarnog pokreta i održavali zborove ili konferencije. Ali kakva razlika između tadašnjeg Koste i ovog čovjeka koji je stajao između Rade i mene u sumorno oktobarsko (1933) moskovsko veče, pod škiljavom svjetlošću ulične rasvjete. Tada je bio mlad, vitak, naočit; na izrazito bijelom licu opušteni crni brkovi, visoko čelo i bujna, još sasvim crna i nemirno zabačena kosa. Išao je lako, uspravan, s nečim prkosnim u hodu i držanju. Sarajevski proleter i voljeli su da ga slušaju i pamtili njegove duhovite riječi i jetke primjedbe na račun vlastodržaca. A sad je to bio sasvim oronuo čovjek, iako inije imao još ni pedeset godina, poguren, tiha glasa, nesigurna hoda. Srce mi se steglo od žalosti; Kostu sam poštovao i volio, čak sam, kad su ga 1926. godine, osudili na robiju, napisao pjesmu i posvetio je njemu. Šta se s njim dogodilo? Šta ga je tako srušilo?

Rado je otišao na svoju stranu, dogovorivši se s Kostom da se nađu drugi put. Ostali smo na ulici sami, i on mi predloži da prošetamo. Šetali smo dugo_____

Stanovao je u jednoj od onih uskih uličica oko Male Bronaje, u čijem se spletu teško snalaze i sami Moskovljani, u jednoj kućerini iz prošlog vijeka, uskih, strmih željeznih stepenica, kojima smo se popeli do njegovog sirotinskog sobička, što ga je Košta naslijedio od jednog zemljaka, koji je otišao na rad u unutrašnjost.

U tijesnoj prostoriji od desetak kvadratnih metara željezna postelja prekrivena vojničkim ćebetom, jedan polurazvaljen ormar, stolić i dvije stolice bez naslona. Ali u sobi je besprekoran red — Košta sâm sprema i kuha; to veče spremio nam je za večeru ukusnu kašu s mlijekom.

Dok je spremao večeru na primusu, posmatrao sam ga i još jasnije uočio koliko je ostario i oronuo. Lice potamnelo, kosa prorijedena i prosjeda, bore na čelu, oko očiju i usta. Ostavljao je utisak čovjeka koga podgriza neka opaka boljka ...

... Dugo sam razgovarao s Kostom te noći u njegovom sobičku. Sada je on govorio, a ja sam slušao priču čovjeka koji je doživio politički i lični brodolom. Ne sjećam se više njenih pojedinosti — mnoge stvari nisam ni razumijevao — ali ostao je živ utisak o slomljenom čovjeku i duboko osjećanje nepravde koja mu je učinjena.

Počinjao bi polagano, tihim glasom, kao da predaje, o nastanku frakcija, ali bi brzo, čim bi počeo da govori o Šimi Markoviću ili nekom drugom desničaru, padao u vatru, sipao psovke i lične uvrede, napadao sve od 'pigmeja u Partiji' <do najodgovornijih funkcionera Kominterne. Duboke, tamne oči sjaktile su bolesnim sjajem, ruke su mu podrhtavale, nije mogao da se skrasi na stolici, ustajao je i vrtio se u tijesnom sobičku, kao uznemirena zvijer u kavezu. Smirio bi se, opet sjeo na stolicu i, pitajući me gdje je stao, nastavio tu čemernu priču.

Doživio sam u životu, posebno u emigraciji, dosta gorkih časova, ali rijetko kad mi je bilo tako teško kao te noći slušajući Kostu. Mnogo šta u njegovom kazivanju bilo je predimenzionirano, možda su mnogi događaji i ličnosti bili predstavljeni iz naglašeno ličnog ugla, ali iz njegove ispovijesti izbijalo je nesumnjivo jedno: tog neprilagodljivog čovjeka skršili su fizički, i likvidirali politički, ljudi koji su bili vještiji, smalažljiviji, — karijeristi koji su već uzimali maha u aparatu Kominterne i rukovodstvima pojedinih komunističkih partija i nemilosrdno se obračunavali sa svim neposlušnicima. A Košta je bio neposlušnik, i to odavno. Na jednom sastanku u Kominterni, kad je jedan od njenih najodgovornijih funkcionera, Pjatnicki, zaprijetio da će raspustiti Komunističku partiju Jugoslavije, Košta je ponosno reagovao: 'Jugoslavenski komunisti stvorili su svoju partiju zato što je ona potrebna našoj radničkoj klasi, i niko nema pravo da je raspusti'. Vjerovatno bilo je još takvih i sličnih izjava, možda i drugih postupaka, koji nisu bili u skladu sa tadašnjim shvatanjima discipline i reda u Kominterni, zbog čega je ovaj čovjek doveden dotle da je jednom usred pričanja, uskliknuo: 'Kamo sreće da onda nisam pobjegao, nego da sam oteran na robiju i zajedno s vama učio i prevodio'.

Otišao sam od njega pogružen u nevesele misli. Biti disciplinovan vojnik Partije — to je za mene bila najveća vrlina komunista, ali nešto se bunilo u meni kad sam vidio čovjeka koga su u ime discipline do te mjere skršili da je od njega ostala samo olupina. Zar je baš moralo biti tako? — pitao sam se i tada i poslije, kad god bih se sjetio Koste Novakovića i našeg razgovora te noći u njegovom sirotinjskom sobičku u Moskvi...» (R. Čolaković, Kazivanje o jednom pokoljenju, drugi svezak, Udruženi izdavači, Sarajevo, 1985/86, sr. 153—156).

Košta Novaković, umjesto da »sjedi« pet godina na robiji u sremsko-mitrovačkoj kaznionici, ili nekoj drugoj jugoslavenskoj robijašnici, pobjegao je u SSSR, u Moskvu, ni ne sanjajući da će jugoslavenski zatvor, nekoliko godina kasnije, zamijeniti zatvorom — NKVD-a. Uhapšen je i stradao u Staljinovim čistkama 1938. godine, a rehabilitiran je lipnja 1958. godine, odlukom Vojnog kolegija Vrhovnog suda SSSR-a.

INTERMECO

MOJE SUĐENJE

»... Sutradan u tri sata pozvali su me na sud.

Bilo je jako zagušljivo. Niotkud vazduha. Osam godina, danonoćno, bio sam na čistom vazduhu, i u sićušnoj sobi vojnog suda bilo mi je neizdržljivo vruće. Veći deo sobice bio oko 12 kvadrata zauzimao je vojni sud smešten iza drvene pregrade. Manji je bio za optužene, stražu i svedoke. Ugledao sam Zaslavskog, Krivickog i Nesterenka. Uz zidove bile su poridane grube, neofarbane klupe. Dva prozora, sa finim i, po kolimskoj modi gustim popletom, kao u Menšikovljevoj brvnari u Berezovu. Za takav ram koristili su se komadići razbijenog stakla (domišljati konstruktor računao je na lomljivost stakla, na teškoće oko prevoza i još mnoge druge stvari), npr. staklene tegle presečene uzduž, napola. Sve to naravno u brizi za prozore upravnčkih stanova i kancelarija. U logorskim barakama nije moglo biti reči o staklu.

Kroz takve prozore prodirala je mutna, raspršena svetlost, i na stolu predsednika suda gorela je električna lampa bez abažura.

Suđenje je trajalo sasvim kratko. Predsednik je pročitao kratku optužnicu po tačkama. Upitao je svedoke da li potvrđuju svoje iskaze koje su dali u toku istrage. Neočekivano za mene, ispostavilo se da postoje četiri, a ne tri svedoka: želju da učestvuje u mom procesu izrazio je i izvesni Šajlevič. S tim svedokom nisam se ni sreo ni razgovarao nikad u životu: bio je iz druge brigade. To, međutim, nije smetalo Šajleviču da odvergla sve što treba o Hitleru i Bunjinu. Shvatio sam da je Fjodorov pozvao Šajleviča za slučaj da ja neočekivano zatražim izuzeće Zaslavskog i Krivickog. Ali Fjodorov se nepotrebno uznemiravao.

— Ima li pitanja za sud?

— Ima. Kako to da iz rudnika Dželgala pred vojni sud izlazi već treći optuženi po članu pedeset osam, a svedoci su stalno isti?

— Vaše pitanje se ne odnosi na predmet.

Bio sam ubeđen da će presuda biti stroga. Ubijanje je bilo tradicija tih godina. Osim toga, suđenje je padalo na godišnjicu početka rata 22. juna. Pošto su se posavetovali, oko tri minuta, članovi vojnog suda, njih trojica, izrekli su presudu: deset godina plus pet lišavanja svih građanskih prava ..

— Sledeći!

U hodniku se uskomešalo, zatreskale su čizme. Sledećeg dana bio sam prebačen u deportnu stanicu. Počinjala je procedura koju sam već nekoliko puta iskusio. Procedura sastavljanja novog dosijea: bezbrojno davanje otisaka prstiju, popunjavanje formulara, fotografisanje... Sada sam već

bio taj i taj, član pedeset osam stav deseti, kazna deset plus pet. Više nisam bio inicijalista sa strašnim slovom T\ To je imalo značajne posledice i možda mi spasio život.

Ne znam šta se dogodilo s Nesterenkom i Krivickim. Govorilo se da je Krivicki umro, Zaslavski jse vratio u Moskvu, postao član Saveza pisaca, mada nikada u životu nije pisao ništa drugo osim dostava. Vidao sam ga izdaleka. Stvar ipak nije u tim zaslavskima i krivickima. Odmah posle presude mogao sam te cinkaroše i lažne svedoke da ubijem. Sigurno bih i ubio da sam se posle suđenja vratio u Dželgalu. Ali logorski režim predviđa da se ponovo osuđeni nikada ne vrati u logor iz kog je odveden na sud...«

Varlam Tihonović Šalamov, Priče sa Kolima, Beogradski izdavački zavod, Beograd, 1985.

VOJNIK I TRGOVAC

Gustav Barabaš, u Sovjetskoj Rusiji poznatiji kao vojni rukovodilac Gustav Ludvigovič Barabaš, rodom iz Velike Gorice kraj Zagreba, započeo je svoju revolucionarnu djelatnost u oktobarskoj revoluciji. Podaci iz tog vremena govore o njemu kao izuzetno sposobnom rukovodiocu mlade Crvene armije. Bio je i član Jugoslavenske komunističke grupe pri Ruskoj komunističkoj partiji (boljševika).

Kada je Barabašova četa, kao dio austrougarske vojske, sredinom rujna 1915. godine zauzela položaj u Galiciji, pod njegovim uticajem prešla je Rusima, svojoj »slavenskoj braći«, kako je on to govorio. Poslije zarobljeničkih logora i pristupanju Srpskom dobrovoljačkom korpusu, našao se, napokon, u jedinicama Crvene armije. Spomenut ćemo samo njegova dva zadatka, bio je — načelnik Štaba 4. crvene armije. Jedan podatak: kada su njemačke intervencionističke trupe zaprijetile položaju 4. armije u Ukrajini, u odsustvu komandanta, Barabaš je zapovijedio: »Članovi štaba na konje, svi!« — i prvi je napustio štapski vagon i pohitao k svom konju...

Ima i jedan kuriozitet. Nekako u to vrijeme Trocki, koji je bio Narodni komesar zadužen za Crvenu armiju, naredio je jednog dana da se uhapsi — Gustav Barabaš. Njegov komandant Alibij Đangildin je kasnije zapisao: »Barabaš je uhapšen i odveden. Kasnije se ispostavilo da je to bila provokacija neprijatelja. U stvari, Barabaš je bio odan sovjetskoj vlasti i kasnije se herojski borio na ukrajinskom frontu.« Ali, očito Staljin nije tako mislio, i Barabaš je nestao u staljinskim čistkama, a da ironija bude veća možda optužen baš kao — trockist!

U maloj knjižici, pod naslovom »Barabaš«, Ivan Očak je 1978. godine objavio njegovu kraću biografiju. Iz te knjižice doznajemo da je Barabaš zbog svojih političkih stavova koji su bili suprotni politici srbijanske vlade o »Velikoj Srbiji« bio osuđen. »Zbog svega toga Barabaš i još 26 oficira — piše Ivan Očak u knjizi »Barabaš« (»Kajkavsko spravišće«, Mala biblioteka, Zagreb, 1978) — predani su sudu koji ih je osudio na izgnanstvo u Sibir. Uhapšen je. Ali je iz zatvora uspio uz pomoć nekog dječaka da prebaci poruku u mjesni Sovjet i da javi da je u smrtnoj opasnosti. Rusi su ga oslobodili i postavili mu uslov: 'Slobodni ste, ali potrudite se obući uniformu ruskog oficira i idite na front'. Ovo je odgovaralo njegovom raspoloženju...« (str. 9).

O Barabašu piše i jedan od najistaknutijih sovjetskih revolucionara, V. A. Antonov-Ovsjenko, u »Zapisima o građanskom ratu«, te ga spominje kao »... srpskog oficira (Barabaš je Hrvat — op. P. P.) koji se izvanredno borio protiv Nijemaca u Ukrajini u ožujku i travnju 1918. godine..

I Barabaš i Antonov-Ovsjenko, vođa napada na Zimski dvorac u Petrogradu 1917. godine, stradali su u staljinskim čistkama.

No, do trenutka likvidacije Gustav Barabaš nastavlja svoj revolucionarni put. Vraća se u Jugoslaviju da pomogne svojim iskustvom vlastitom narodu i svojoj klasi, ali ga na granici hapse nove jugoslavenske vlasti i konfisciraju mu imovinu. Budući da je bio pravnik radi kao činovnik karlovačkog Ureda za šumsku industriju u Zagrebu. Sikaniran i pod stalnom paskom policije odlučuje se da emigrira i već 1923. vraća se u Sovjetski Savez, u zemlju u čijem je stvaranju i sam sudjelovao. Neko je vrijeme bio u Moskvi, u TASS-u i drugim državnim organima.

Očak je zapisao:

»... Po povratku u Moskvu Barabaš se zapošljava ne u vojsci nego u struci. Njegovo poznavanje drvene struke, a uz to znanje šest jezika kao i reputacija iz građanskog rata pomogli su mu, te je odmah primljen na odgovornu dužnost u Narodni komesarijat šumarstva. Prema anketi, koja se je sačuvala, Barabaš radi od 1923. do 1926. kao član uprave drvnog ek-sporta ... Slijedećih tri godine, zapisano je u anketi, radi u istoj struci u Moskvi, Petrozavodsku i opet u inozemstvu...«

U Moskvi 1925. godine sreo se s njim Miroslav Krleža koji je došao u to vrijeme na kongres Krestinterne (Seljačka internacionala). Tom je prilikom Krleža kod Barabaša stanovao tri mjeseca te su mogli mnogo razgovarati, a osim toga Krleža je dobro upoznao životne prilike Barabaša. Barabaš se u to vrijeme vjenčao s Jelenom Ivanovnom, bivšom ženom svog druga Karla Deniševskog, inače poznatog sovjetskog rukovodioca. O tom susretu Krleža je zapisao u svoj dnevnik (»Dnevnik«, knjiga 5, Sarajevo—Zagreb, 1977):

»... Ljubljanski pereulok, 1925. u Moskvi, kuća Romana R. — u vezi s Gustavom Ludvigovičem Barabašom i, Jelenom Ivanovnom. Jedan roman koji nije napisan. 'Večernji zvon', sa svime što je tada teklo i kako je proteklo. Preludira Jelena Ivanovna na pijaninu. I Gustav Ludvigovič Barabaš je nestao u Sibiriji. Naš rastanak u Beču maja 1925. 'Pansion Cosmopolite', Sigerstrasse, u sjeni katedrale, nedaleko od ugla Blutgasse. Zvoni katedrala na ranu jutarnju misu, a u holu 'Pansiona Cosmopolite' već od osam sati ujutro sjede predstavnici kreme bečke aristokracije, kao trgovački agenti i posrednici velikog biznisa, i čekaju šefa trgovačke misije. Stigao je tovariš predsjednik SSSR-komisije Gustav Ludvigovič sa zadatkom da kupi austrijske industrijske robe od deset milijuna šilinga...« (str. 98—99).

»... Barabaš pridonosi svoj dio u sovjetsko osvajanje inozemnog tržišta. — piše Očak i nastavlja — Zatim je godinu dana u Kareliju u Petrozavodsku gdje opet radi u drvnoj industriji, šef je odjela. Pa opet u inozemstvo. Iskustvo stečeno poslije 1925. godine u predstavništvu u Engleskoj, Holandiji, Egiptu, a od 1927. do 1931. u predstavništvu SSSR-a je u Italiji, Milano. Kad se vratio imenovan je zamjenikom Glavne savezne uprave za eksport drva. Njegove sposobnosti u to vrijeme su visoko ocijenjene. 'Ima ogromno iskustvo u drvnoj struci, naročito u poznavanju inozemnog tržišta (posebno vrlo dobro poznaje tržište Sredozemnog mora). Inicijativan je i iskusan administrator, točan u izvršenju' — rečeno je u karakteristici koja je napisana 25. srpnja 1933. godine...

... U svibnju 1934. godine premješten je u Telegrafsku agenciju Sovjetskog Saveza (TASS) za zamjenika načelnika inozemnog odjela ... U to

vrijeme nije mogao ni da misli na povratak u zemlju. Sav se odao i sve je dao za izgradnju socijalizma u SSSR-u. U siječnju 1935. godine dobio je novu odgovornu dužnost načelnika finansijskog odjela šumarstva SSSR. Bilo je planirano da kasnije krene u Englesku kao predstavnik, ali došlo je do izmjene plana. Nije poznato zašto. Visoka dužnost i članstvo u KPSS govore da je uživao izuzetno povjerenje za jednog inozemca. To je bilo zasluženost samo u godinama oružane borbe za sovjetsku vlast, nego za čitavo vrijeme svog boravka i rada u SSSR-u... Međutim, samo dvije godine kasnije Barabaša je, bez obzira na njegove zasluge za Sovjetsku državu i izgradnju socijalizma, bez obzira na njegovu iskrenu odanost socijalizmu, komunizmu i sovjetskoj vlasti, zadesila zla sudbina. Pokosila ga je nemilosrdna ruka staljinističke čistke. Zašto, u ime čega i u ime koga?

O tom tragičnom događaju imamo samo svjedočanstvo Jelene Ivanovne, Barabašove žene. Kad su Barabaša odveli došao je i na nju red, kao žene „narodnog neprijatelja“, kako je to službeno, u to vrijeme kvalificirano. Odvedena je u logor zajedno sa sinom. Kad je uhapšena pozvao ju je isljednik i poslije saslušanja dao joj da pročita što je bilo napisano. Osuđena je na osam godina kao „žena izdajnika domovine“. Jelena je zamolila da joj daju još jednom da pročita osudu. Na pitanje da li se slaže, odgovorila je: „Točno je napisano, Barabaš je zaista bio neprijatelj političkog i društvenog uređenja svoje domovine“.

Isljednik nije shvatio što je ona htjela da kaže: mislio je na SSSR, a ona na Kraljevinu Jugoslaviju ...« (J. Očak, cif. die. str. 21—25).

Posmrtno je rehabilitiran i Ludvig Barabaš.

»... U potvrdi o rehabilitaciji rečeno je: 'Barabaš Gustav Ludvigovič, 1889, rođen je iz grada Požega (stvarno mjesto rođenja je — Velika Gorica — P. P.), (Jugoslavija), Hrvat, bivši član KPSS od 1924. do 1937, do hapšenja je bio načelnik finansijskog odjela narodnog komesarijata šumarstva SSSR, osuđen 25. prosinca 1937. godine, rehabilitiran je odlukom Vojnog kolegija Vrhovnog suda SSSR-a 7. ožujka 1956. godine« (isto, str. 24).

Ostalo je zapisano i svjedočanstvo, jedno od rijetkih, o Barabaševom zatočenju. Julijus Baranovski je u knjizi »Zatvorska i sibirski sjećanja« (»Stvarnost«, Zagreb, 1981) zapisao i ovo:

»... Nakon nekoliko dana, na slijedećem ispitivanju, Astaško me je odmah u početku pitao za neke jugoslavenske drugove. Među njima je spomenuo Barambaša (Barabaša), koji je radio u Eksportlesu u Moskvi, Senjka (Čopića), Gregora Vujovića i Borisova. Osim druga Senjka, kojeg sam poznavao još iz Jugoslavije, ostale drugove sam upoznao u SSSR-u. Osim toga, ta su poznanstva bila više službenog karaktera. Astaško je želio i tražio nešto drugo. Odgovorio sam mu da druga Gregora znam po radu u jugoslavenskoj sekciji, da sam ga samo jednom sreo u Kominterni 1933. godine i odonda ga više nisam vidio, niti znam gdje se sada nalazi. Za iruga Senjka sam tvrdio da ga uopće ne poznajem, niti se takvog imena sjećam. Za Barambaša sam potvrdio da sam ga poznavao kao člana kolegija Eksportlesa, dok sam radio u toj organizaciji, ali ga poslije mog odlaska na drugu dužnost više nikada nisam sreo...«

Za dvojicu od četvorice drugova, čija mi je imena Astaško pročitao, znao sam da su uhapšeni. To su bili drugovi Borisov (Kavedžija), čiji sam glas čuo u susjednoj sobi, i Barambaš, koji je bio uhapšen još prije, nakon lapšenja i strijeljanja predsjednika Eksportdrva Krajevskog...« (str. 72—73).

INTERMECO

DALJE UČVRŠĆIVANJE SOVJETSKOG SISTEMA

»... Neki predstavnici strane štampe brbljaju da je čišćenje sovjetskih organizacija od špijuna, ubojica i štetočina, kao što su Trocki, Zinovjev, Kamenjev, Jakir, Tuhačevski, Rozengoljc, Buharin i drugi izrodi, tobože 'poljuljalo' sovjetski sistem, unijelo 'dezorganizaciju'. To plitko brbljanje služi samo da mu se narugamo. Kako može čišćenje sovjetskih organizacija od štetočinskih i neprijateljskih elemenata poljuljati i dezorganizirati sovjetski sistem? Trockističko-buharinovska šačica špijuna, ubojica i štetočina, koja je puzila pred inozemstvom, prožeta ropskim osjećajem snishodljivosti prema svakom inozemnom funkcionaru i koja je bila spremna da kod njega stupi u špijunsku službu — šačica ljudi koja nije shvatila da je posljednji sovjetski građanin, slobodan od kapitalističkih okova, za čitavu glavu viši od ma kojeg inozemnog visokopostavljenog funkcionara, koji na vratu vuče jaram kapitalističkog ropstva — kome li je potrebna ta kukavna banda prodanih robova, kakvu vrijednost može ona predstavljati za narod i koga ona može 'dezorganizirati'? Godine 1937. osuđeni su na smrt strijeljanjem Tuhačevski, Jakir, Uborevič i drugi izrodi. Poslije toga izvršeni su izbori za Vrhovni sovjet SSSR-a. Izbori su dali sovjetskoj vlasti 98,6% svih glasova. Početkom 1938. godine osuđeni su na smrt strijeljanjem Rozengoljc, Rikov, Buharin i drugi izrodi. Poslije toga izvršeni su izbori za vrhovne sovjet saveznih republika. Izbori su dali sovjetskoj vlasti 99,4% svih glasova. Pitamo se, gdje su ovdje znakovi 'dezorganizacije' i zašto se ta 'dezorganizacija' nije odrazila na rezultatima izbora?

Slušajući te inozemne brbljavce, čovjek bi mogao doći do zaključka da bi sovjetske organizacije bile kudikamo čvršće i stabilnije da su špijuni, ubojice i štetočine ostavljeni na slobodi i da im se nije smetalo da prave štetu, da ubijaju i špijuniraju. (Smijeh). Da se nisu suviše rano odala ta gospoda, koja tako drsko brane špijune, ubojice i štetočine?

Neće li biti pravilnije reći da je čišćenje sovjetskih organizacija od špijuna, ubojica i štetočina moralo dovesti i da je doista dovelo do daljeg jačanja tih organizacija? ...«

OSNIVAČ KPJ, MATEMATIČAR, SEKRETAR.

Filip Filipović. U povijesti komunističke partije Jugoslavije to je svakako jedno od najznačajnijih imena. Najkraću njegovu biografiju, a koja sve govori o njemu, objavila je dr Ubavka Vujošević, u prvom svesku Titovih »Sabranih djela« i glasi:

»Filip Filipović (Bošković, Karić, 1878—1938), profesor, revolucionar i partijski radnik. Svoju aktivnost započeo je u socijalističkom pokretu 1897. u Beogradu, a nastavlja je u Rusiji kao student. U toku prve ruske revolucije (1905) primljen je za člana RSDRP (Ruske socijaldemokratske radničke partije) — u njeno boljševičko krilo. Jedan od osnivača KPJ u kojoj niz godina vrši najodgovornija funkcije: sekretar Centralnog izvršnog odbora KPJ, prvi predsjednik komunističke opštine u Beogradu, komunistički poslanik, urednik partijskih listova i časopisa, predsjednik Centralnog odbora Crvene pomoći, predsjednik Nezavisne radničke partije Jugoslavije i dr. Bio je član Izvršnog komiteta Kominterne. Od juna 1924. je u emigraciji — u Sovjetskom Savezu, Austriji i Njemačkoj, gdje nastavlja revolucionarnu djelatnost. Februara 1938. uhapšen u Moskvi i nestao u Staljinovim 'čistkama'. Rehabilitovan 3. oktobra 1957. odlukom Vojnog kolegijuma Vrhovnog suda SSSR.« (str. 306—307).

To su osnovni podaci o Filipu Filipoviću, zacijelo jednom od najistaknutijih revolucionara jugoslavenskog komunističkog pokreta. Josip Broz Tito je, jednom, govoreći o Filipu Filipoviću rekao: »Ja sam smatrao Filipa Filipovića jednim od vrlo dobrih komunista, ali on po svojoj prirodi nije bio takav da bi mogao rukovoditi Partijom u to rovinasto vrijeme (u vrijeme frakcijskih borbi »lijeve« i »desne« frakcije, iako F. Filipović nije pripadao ni jednoj frakciji — op. P. P) i boriti se protiv frakcionaštva, tako da se i pod njegovim rukovodstvom dalje razvijala frakcijska borba u rukovodećim forumima«. A Edvard Kardelj je 1978. godine, obilježavajući 100-godišnjicu rođenja revolucionara Filipa Filipovića, na Jedanaestom kongresu Saveza komunista Jugoslavije, rekao i ovo: »Nedavno je pronađeno jedno pismo druga Tita iz 1936. godine u kome on, visoko ocjenjujući Filipovićeve privrženost revolucionarnim ciljevima naše Partije, iznosi mišljenje da bi bilo veoma korisno kada bi se Filipović, a obzirom na njegov ugled i popularnost u narodnim masama, angažovao na antifašističkom radu u zemlji. Na žalost, ova Titova zamisao nije se mogla realizovati. Filip Filipović je aprila 1938. godine uhapšen i streljan ...«

Recimo i nekoliko detaljnijih i karakterističnih podataka o Filipu Filipoviću. Rođen je 1878. godine, u Čačku. Značajan utjecaj na mladog Filipovića imali su spisi Vase Pelagica i političko djelovanje srpskog socijaliste Dimitrija Tucovića. Čitao je marksističke i socijalističke pisce, zatim i no-

vopokrenute »Radničke novine«. Postaje i član Radničkog društva u Beogradu, koje je osnovano sa zadatkom »umnog i moralnog obrazovanja svojih članova« predavanjima, otvaranjem knjižnica i čitaonica, stvaranjem raznih kulturnih društava.

Prvi put mora, kao socijalista, Filip Filipović emigrirati iz Srbije 1899. godine, poslije jednog neuspjelog atentata na kralja Milana Obrenovića, koji je to iskoristio da se riješi svih svojih (i socijalista) protivnika. Odlazi u Petrograd, tada prestolnicu carske Rusije i upisuje — matematiku, na tamošnjem Fizičko-matematičkom fakultetu. U to se vrijeme u Rusiji zbivaju značajne stvari. Akciju poduzima tek osnovana Ruska socijaldemokratska radnička partija, i posebno Lenjinovo lijevo krilo ove stranke, posebno preko svog ilegalnog lista »Istina«. Filipović se odmah uključuje u partijski rad, proučava Marxov »Kapital«, Engelsa, Kautskog, Plehanova i druge marksisiste.

Završava fakultet i zapošljava se u Petrogradu 1904. godine u Demidorskom ženskom učilištu. U rujnu 1905. godine, po prvi put je uhapšen poslije provale Petrogradske grupe CK RSDRP, ali je samo mjesec dana kasnije pušten, poslije »Manifesta« cara Nikole II koji je pokušao obuzdati revolucionarno vrijeme u Rusiji.

»Posle izlaska iz tamnice — zapisao je kasnije Filip Filipović u svojoj autobiografiji, pisanoj za Kominternu — radio sam kao agitator. Osim toga, i dalje sam radio po liniji tehničkog aparata — skupljao finansijska sredstva za partiju, čuvao ilegalnu literaturu, tražio stanove za partijski rad...«

No, ni tada nije izgubio vezu sa svojom domovinom, sa srbijanskom radničkom klasom. Iz Petrograda surađuje s »Radničkim novinama«, pa tako 15. siječnja 1907. godine, u jednom od svojih prvih članaka piše »O inkvizitorskim mučenjima revolucionara«: »Rusija je prevazišla danas sve zemlje u najgorem mučenju političkih krivaca i svih onih koji se bore protiv apsolutizma«. Od tada, pa sve do 1912. redovito surađuje s »Radničkim novinama«. Stalno se dopisivao i s Dimitrijem Tucovićem, a surađivao je i u Tucovićevoj »Borbi« od 1910. godine, kada je »Borba« i pokrenuta.

U Beograd se vraća 1912. godine i ponovo je aktivan u socijalističkom pokretu, a uskoro, po službenoj dužnosti, kao sekretar beogradske Radničke komore, posjećuje Petrograd, gdje usput piše članke za »Istinu« i »Luč«. Slijedeće godine predsjedava u Beogradu velikom radničkom zboru protiv besposlice i ratnih avantura, na kojem je usvojena i rezolucija:

»Radnički zbor, sazvan da pretresa pitanje o izvanrednoj i užasnoj besposlici koja je nastala usled minulih ratova i koja u neverovatnim razmerama zatire radničke mase, morao je sa te teme preći na objavljenu novu mobilizaciju i na rat koji je nastao s Arbanasima. Pa ispunjen mržnjom prema ratovima i ogorčenjem prema politici koja ih uslovljava, gromoglasno izjavljuje:

1) Osuđuje politiku koja, umesto ujedinjenja koje uslovljava mir, vodi deljenju Balkana, a sa tim i stalnim trenjima i istrebljivačkim ratovima, i

2) protestuje protiv osvajačkih težnji buržoazije, koja jureći za morem, vodi zemlju u jednu krvavu avanturu vezanu s nedoglednim nesrećama.

Radnička klasa izjavljuje svoju odlučnu opoziciju politici koja izvodi srpski narod na klanicu za sebične interese monarhizma, militarističke klike, karijerističke birokratije i samožive i grabljive buržoazije.«

Za vrijeme prvog svjetskog rata Filip Filipović, zajedno s nemobiliziranim dijelom partijskog rukovodstva seli u Jagodinu (danas: Svetozarevo), pa u Kruševac. Tu je i uhapšen od austrijske vojske, zatim pušten, te neko vrijeme živi u Beogradu. Zatim je prebačen u logor, a zalaganjem austrijskih socijaldemokrata, kasnije, i u Beč. Tu uspostavlja vezu s boljševicima. Suraduje u socijalističkim listovima, posebno sarajevskom »Glasu slobode«.

Odlazi, zatim, u Budimpeštu, te napokon u Zagreb. Tu je započeo njegov pohod po Jugoslaviji u cilju populariziranja oktobarske revolucije. On je zapisao: »U Zagrebu, Sarajevu, (Slavonskom) Brodu, Beogradu, istupao sam javno sa referatima za zaštitu sovjetske revolucije, zatim o Trećoj internacionali, za ujedinjenje svih socijaldemokratskih partija Jugoslavije na platformi Treće internacionalne«. Govorio je: »Ruska revolucija pokazala je put kako se može uspostaviti socijalistički poredak. Put ka socijalizmu vodi preko diktature proletarijata. Kao forma diktatura proletarijata javlja se sovjetska vlast, to jest vlast radničkih, seljačkih i vojničkih veća, novi oblik državnog uređenja«.

U pripremama za Kongres ujedinjenja Filip Filipović je veoma aktivan, ali on stiže i u Budimpeštu, na dogovore s Belom Kunom, tadašnjim rukovodiocem KP Mađarske i Mađarske Sovjetske Republike, kao i s jugoslavenskim komunistima koji su, iz internacionalističkih pobuda, pomagali mađarsku revoluciju.

I on je uhapšen u » aferi Diemenstein« u Zagrebu, zajedno s više istaknutih zagrebačkih komunista, o kojima se u ovoj knjizi više govori.¹

Nećemo ponavljati što je isve Filip Filipović radio u rukovodstvu KPJ, koje je dužnosti obavljao i za što se zalagao. Spomenimo sjećanje slovenskog komuniste Franceta Klopčiča, lsa kongresa Delavske (Radničke) socijalističke stranke Slovenije, uoči Vukovarskog kongresa:

»Na Kongresu je vladalo svečano raspoloženje. Gledao sam iskrenu radost i zadovoljne susrete. Medusobno smo izmjenjivali posljednje novosti. U atmosferi je lebdio laki, radosni žamor, a priređivači su jurili između delegata i gostiju, obavljajući posljednje pripreme.

Kada je sjedokosi željezničar s predsjedničkog mjesta otvorio Osnivački kongres, nastala je tišina, s dubokom pažnjom smo pratili pozdravni govor Filipa Filipovića iz Beograda, člana Centralnog vijeća Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista). Taj govor se upravo pretvorio u glavni referat zbog svoga bogatog sadržaja. Filip Filipović je govorio isprskohrvatski, tada malo razumljivim u Sloveniji, i zato su se delegati i gosti trudili da shvate smisao govora. Pomogla su nam svima pristupačna i tada goruća gesla, nove riječi i imena, kao što su: revolucija, sovjeti, komunistička internacionala, Lenjin. To su bila ona otkrića koja je slovensko radništvo željno upijalo. Zato je govor Filipa Filipovića bio oduševljeno primljen...« (Đuro Đurašković, Osam sekretara Partije, Privredni pregled, 1982. str. 23).

Na općinskim izborima u Beogradu, prvim poslijeratnim izborima, a i jedinim na kojima je sudjelovala i Komunistička partija Jugoslavije, izabran je Filip Filipović, a kako je to zapisao Đuro Đurašković, u feljtonu objavljenom u »Borbi«, a kasnije d u knjizi: »Filipović je svojim radom bio j jako povezan s Beogradom. Gotovo da nije bilo ni jedne partijske ili sindikalne organizacije gdje nije držao sastanak, predavanje, referat. Taj rad je započeo još prije prvog svjetskog rata kao sekretar Radničke komore i dokraja ga razvio kao sekretar Partije. Doživio je da mu Beograd oda priznanje za taj neumorni rad — na prvim općinskim izborima izabran je za prvog komuni-

stičkog predsjednika opštine glavnoga grada Jugoslavije. Bio je to ogromni poraz režima is ikojim on nije želio da se pomiri. Umjesto da prizna i prihvati volju beogradskih birača, režimska policija je na silu izbacila opštinske odbornike i spriječila ih da preuzmu legalno osvojenu vlast u Beogradu. Kako se to dogodilo opisao je jedan od učesnika toga događaja, Vladimir Mirić: 'Na sastanku novoizabrane opštinske uprave u Beogradu, 25. avgusta, predsjednik, potpredsjednik i kmetovi budu uvedeni u dužnost. Dotadašnji vršilac dužnosti predsjednika opštine, Danilo Zivaljević, ipozvao nas je da, 26. avgusta, u osam časova, dođemo kako bismo službeno izvršili primopredaju, i

Kada smo sutradan počeli pojedinačno da dolazimo u Opštinu, primetili smo da je polioija zaposela prostorije Opštine, da nikome ne dozvoljava da pride, osim nama koji smo imali legitimaciju opštinske uprave. Tako sam i ja propušten da uđem u zgradu. Tamo sam naišao na upravnika grada Beograda Manojla Lazarevića. Unutra je već bio i novoizabrani predsednik Filip Filipović i potpredsednik Mika Todorović. Todorović je tada upitao, pokazujući na Lazarevića: Filipe, ko je ovaj gospodin što sedi na predsedničkoj stolici; beogradski birači nisu njega izabrali za predsednika? Zašto ti ne zauzmeš predsedničko mesto?

Zivko Jovanović je tada počeo da pominje neke zakonske paragrafe i da dokazuje Manojlu Lazareviću kako je to kršenje zakona. Na to mu je Lazarević kratko odgovorio: 'Ja sam ovde samo izvršni organ kome je naređeno da ovako postupi. Vi potpišite rešenje i žalite se. Rok na žalbu je osam dana! Većina prisutnih drugova smatrala je da ćemo potpisivanjem akta o suspendovanju priznati jednom nezakonitom aktu zakonitost. Ali na navaljivanje Zivka Jovanovića, Filipović je najzad svojim potpisom primio rešenje Uprave grada. Posle potpisivanja akta savetovali smo se — šta dalje da radimo?

U kancelarijama Opštine nije bilo ni jednog službenika; njihova mesta bili su zauzeli toga dana policajci. Upravnik grada isaopštio nam je da samo kolektivno, svi odjednom, možemo ići, dok nam pojedinačni izlazak nisu dopuštali; telefone nam takođe misu dali na upotrebu. Na taj način onemogućili su nam da dođemo u vezu s drugovima napolju da bismo nekako (saznali šta se događa i kako partijsko rukovodstvo misli o celoj istvari.

Posle dužeg savetovanja složili smo se da bi svaki naš fizički otpor unutra bio besmislica. Razlog za naše suspendovanje bio je tobože u tome što nismo položili zakonsku zakletvu, što je drug Pavle Pavlović prilikom polaganja zakletve dao izjavu: da nas verska zakletva neće vezivati i prinuđivati na dobar rad, već Obaveza koju smo dali našim biračima.

Dvadeset sedmog avgusta 1920. godine održana je sednica Izvršnog odbora KPJ na kojoj je trebalo razmotriti isituaciju posle našeg isključenja iz Opštine. Prisustvovali su i članovi Izvršnog odbora. Na pomenutoj sednici posle diskusije o samom slučaju, iskristalisala su ise dva gledišta. Članovi Izvršnog odbora — Laza Stefanović, Dragomir Marjanović, Vladimir Mirić i Ivan Colaković, bili su mišljenja da je potpisom akta policije o suspendovanju učinjena velika politička greška, koja će nam se u daljem političkom radu svetiti. Ostali drugovi: Filip Filipović, Zivko Jovanović, Sima Marković i Života Milojković smatrali su da se drukčije nije moglo postupiti. Posle diskusije morali smo se složiti da treba učiniti bar ono što se još moglo učiniti, to jest da putem žalbe zatražimo zaštitu naših prava. Rešenjem Izvršnog odbora, pripremanje žalbe povereno je Zivku Jovanoviću. Pravnici koji su konsultovani smatrali su da žalbu treba podneti, mada su unapred bili uvereni da uspeha neće biti i da je stvar već izgubljena.'

Ovakvo ponašanje rukovodstva Partije u sukobu s režimom pokazalo je izvjesnu kolebljivost, koja nije bila u skladu is javno izraženim stavovima. Naime, rukovodstvo je imalo iluzija da će parlamentarnim putem istjerati pravdu. Tomu stavu se priklonio i Filipović, iako je iramije pisao da radnička klasa bira sredstva borbe prema situaciji u kojoj se bori. Istina, Filipović je kao već iskusni revolucionar predviđao da bi Partija mogla doći u oštre sukobe s režimom, i predlagao da se formira ilegalno vodstvo Partije, ali krupni politički uspjesi (štrajk solidarnosti, pobjeda na općinskim izborima, sve veća popularnost Partije i dr.) kao da su ta razmišljanja potisnuli u drugi plan« (isto, str. 27—28).

Poslije »Obznane« Filip Filipović, tada već i narodni poslanik u Ustavotvornoj skupštini, u ime Kluba komunističkih poslanika, podnio je 11. lipnja 1921. godine opširnu izjavu u kojoj ise kaže da su komunistički poslanici podnijeli Vladi izjavu u kojoj se između ostalog navodi:

»1) da se Obznana, kojom je Komunističkoj partiji Jugoslavije nezakonito oduzeto pravo slobodnog djelovanja, kroz njene organizacije, štampu i zbrove, odmah povuče;

2) da se sve sindikalne radničke organizacije odmah otvore bez ikakvih ograničenja;

3) da se otvore svi radnički domovi i predaju u ruke onima od kojih su oduzeti;

4) da se odmah otvore socijalističke stamparije i knjižara »Tucović« i predaju Komunističkoj partiji na daljnje rukovođenje;

5) da se odmah puste na slobodu uhapšeni drugovi i da se svima na osnovi Obznane nezakonito protjeranim članovima radničkih sindikata i Komunističke partije Jugoslavije omogućí povratak ikućama;

6) da se nadoknadi šteta radničkim organizacijama, domovima i drugim partijskim i sindikalnim poduzećima počinjena Obznanom« (isto, str. 29).

Filip Filipović je osuđen, na osnovu Zakona o zaštiti države, na — dvije godine zatvora. Poslije dvije godine, prema sjećanju Dobrivoja Alimpića »Kada su komunistički poslanici pušteni sa robije iz Požarevca, septembra 1923. godine, radnici su se — da bi ih dočekali — sakupili na Savskom pristaništu (u Beogradu) jer su poslanici dolazili brodom. U dočeku su učestvovali i skojevci. Nas četrdeset-pedeset studenata zakupili smo mali brodić, okitili ga crvenim zastavama i trskama, i, pevajući revolucionarne pesme, otplovili u Pančevo, u susret brodu na kome su bili poslanici. Kad ismo ga isreli pred pančevačkim pristaništem, oplovili smo oko njega i pesmom ;i poklioima pozdravili drugove Filipovića, Čopića, Miljuša i dr. Zatim smo stali iza broda, ali ga nismo mogli stići pošto je bio brži od našeg tako da je pre nas stigao u Beograd.«

Nakon toga Filip Filipović odlazi u emigraciju.

Ostalo je, manje-više poznato — frakcionaški sukobi, česta promjena rukovodstva, članova Centralnog komiteta i sastava Politbiroa. Filip Filipović radi u Agrarnom institutu, zapravo Crvenoj seljačkoj linternacionali, zatim je neko vrijeme član Predsjedništva Balkanske komunističke federacije, koja je postojala od 1920. do 1933, a ujedno i odgovorni urednik teorijskog časopisa »Klasna borba«, organa CK KPJ.

U vrijeme Osmе konferencije zagrebačke partijske organizacije vode se i u KPJ rasprave o potrebi antifrakcijske borbe.

Na savjetovanju rukovodstva KPJ (travanj 1928. u Moskvi) Filip Filipović je rekao: »... Gde je izlaz iz ove situacije? Razume se da mi ne treba da

suviše dugo govorimo o svim učinjenim greškama. Svi su svesni tih grešaka i znaju da ih treba ispraviti. Naša Partija je dospela u ćorsokak i pokazala da sopstvenim snagama iz tog ćorsokaka ne može da izađe. Onda se obratila Kominterni za pomoć. Ja smatram da je u prvom redu nužno povesti oštriju borbu za likvidaciju frakcijske borbe, a u tu svrhu najveću pomoć pružit će pismo KI (Komunistička internacionala). Ovo pismo mora doći u ruke članovima KPJ, ono treba poslužiti kao baza za diskusiju u Partiji, ono mora da bude materijal za rušenje 'kinsekog zida' između Kominterne i partijskog članstva.«

Usvojeno je »Otvoreno pismo« Kominterne upućeno članovima KPJ. Otvorenim pismom Izvršnog komiteta Komunističke internacionala, od 13. travnja 1928. godine (druga, ispravljena verzija je štampana svibnja 1928), međunarodni centar komunističkog pokreta neposredno se obratio jugoslavenskim komunistima pozivajući ih, u prvom redu komuniste radnike, u borbu protiv frakcionaštva i »koterijaštva« u KPJ, i s lijeve i s desne 'strane. Izvršni komitet KI je u »Otvorenom pismu« dao ocjenu situacije na Balkanu i u Jugoslaviji, iznio kratak historijat KPJ, potvrdio odluke II, III i IV plenuma CK KPJ u pogledu njihove analize privrednog i političkog 'stanja i kritike nedostataka, osudio neprincipijelnost obiju frakcija, njihove oportunističke greške i postavio opću liniju za budući rad Partije. Za stanje u KPJ, Kominternu je ocijenila, da su podjednako bili krivi vodeći krugovi i desne frakcije i »ljevičara«. Obje grupe, u toku niza godina, »nisu učinile ništa da bi pokazale masama kako Partija postoji i njihovu borbu vodi«. Jedina partijska organizacija kojoj je odano priznanje u »Otvorenom pismu« KI bila je Mjesna organizacija KPJ u Zagrebu koja je, po ocjeni Kominterne, pokazala da »KPJ ima zdravo članstvo, koje zna da čvrstom radničkom brukom zavede poredak u Partiji.«

Filip Filipović dolazi u Zagreb. Boravi oko tri mjeseca i rukovodi akcijom provođenja »Otvorenog pisma« u partijskim organizacijama. Zanimljivo je da je u to vrijeme primio i pismo Josipa Broza Tita, koji je bio uhapšen 4. kolovoza 1928. godine, pred kućom u Vinogradskoj cesti, zatvoren i mučen. U pismu, koje je inače objavljeno u inozemstvu, u listovima Kominterne, pod naslovom »Krik iz pakla«, Tito piše o teškim uvjetima zatvorenika. (Dobivši ovo pismo Filip Filipović ga šalje Josipu Čižinskom 20. kolovoza 1928. godine s popratnim pismom u kojem, između ostalog stoji:

»J. Broz je uhapšen 4. VIII. Osim sindikalnih funkcija, od Nove godine bio je zamjenik, a poslije aprilske konferencije (konferencija je održana u veljači) sekretar mjesne partijske organizacije u Zagrebu. Njegov gubitak teško će osjetiti i mjesne partijske organizacije, kao i partijski aparat.

Zbog istog slučaja uhapšena je njegova žena, jedan student, jedan reemigrant, i vlasnici stana (nepartijci). Njihova imena objavila je »Borba«. Stan je služio kao partijsko skladište za literaturu, no zbog finansijskih nemogućnosti da se za ostalo nabavi još jedan partijski stan, to je ovaj bio upotrebljavan i za drugo (umnožavanje letaka itd.).

O materijalu, koji je pronađen, i o držanju uhapšenih drugova govori priloženo originalno pismo Broza, koji je iz policijskog zatvora prokrijumčaren.

Svi uhapšeni predati su poslije nedelju dana sudu, gdje se i sada nalaze.

Po nalogu Boškovića (Filipa Filipovića) Marić«. (J. Broz Tito, »Sabrana djela«, svezak drugi, str. 107).

Ovo »Marić« znači da je pismo iz Beča proslijedio ili Kamilo Horvatin ili Antun Mavrak, a priređivači Titovih »Sabranih djela« smatraju da je to ipak — Mavrak, tada »tehničar« CK KPJ u Beču.

Godine 1932. Filip Filipović, poslije irada i iu organima Kominterne, (a 1931. je bio na čelu tzv. centralne partijske rukovodeće instance, tj. na čelu KPJ), prelazi ii Agrarni institut. U svojim sjećanjima Rodoljub Čolaković je, iz 1935. godine, zapisao (u »Kazivanja o jednom pokoljenju«): »Poznao sam njegovu nepokolebljivost u borbi, spremnost da za svoje uvjerenje ide u tamnicu i da se kao emigrant potuca po svijetu. Ali ono što je na mene ostavilo najsnažniji utisak, to su njegova ljudskost, skromnost i jedinstvenost... Bio je jedno vrame član Egzekutive, to je član Izvršnog komiteta Komunističke Internacionalne, lično poznao Lenjina i druge vode boljševičke partije, ali sve to mu nije udarilo u glavu, nije se osjećao povrijeđenim što sada nije u rukovodstvu ...«

Zapis o Filipoviću nalazimo u knjizi Karla Štajnera »Ruka iz groba« (»Globus« — Zagreb, »Oslobođenje« i »Svjetlost«, Sarajevo, drugo izdanje, 1986.):

» — Zapazili ste iz dnevnika da sam u logorima u tih dvadeset godina rijetko sretao Jugoslavena, mnoge od onih s kojima sam se družio, još dok smo radili u Kominterni, poslije 1936. godine više nikada nisam vidio. Poznato je da su u ogromnoj većini istradali u čistkama. Treba reći i to da su naši komunisti, među njima je svakako bilo vrlo istaknutih revolucionara, nisu ni u Moskvi, dok su radili u Kominterni, živjeli ni toliko dobro koliko je dostojno čovjeka. Spominjao sam vam Filipa Filipovića i naš posljednji susret na dan mog hapšenja. Njemu također nije išlo baš sjajno. Neki od tih ljudi jedva su vezivali kraj s krajem. Prehranjivali su se kojokuda. Neki su bili i bez stana. Bilo ih je koji su se nastanili kod nekih žena. Tako bi nekako živjeli ...« (str. 49).

A posljednji susret s Filipom Filipovićem Karlo Štajner je opisao ovako:

»... Bilo je to vrijeme uoči devetnaeste godišnjice oktobarske revolucije i svi smo imi oko priprema za proslavu imali razne zadatke. Kad Sam tog četvrtog Studenog 1936. god. stigao u poduzeće (Štajner je vodio izdavačko poduzeće Kominterne za strane partije — op. P. P), šef planskog odeljenja obavjestio me da smo početkom studenoga ispunili plan proizvodnje i da ga sad premašujemo, uoči proslave, s dvadeset devet posto. Pozvao (sam šefove odeljenja da bismo se dogovorili koje iradnike trebamo nagraditi. Poslije tog sastanka našao sam se s Filipom Filipovićem s ikojim sam pošao na ručak u jedan restoran za visoke funkcionare koji se u to vrijeme nalazio u jednom krilu kremljske bolnice. Ništa se, u stvari, nije događalo što ne bi bilo uobičajeno. Ni po čemu nisam mogao naslutiti da će po isteku tog dana biti uhapšen, neosnovano optužen i nevino osuđen na tolike godine ikoje su me čekale. Prema nekoj neobičnoj logici, (čudnovati su putovi memorije), pamtim dobro kako sam s Filipovićem tog dana ručao u zaista luksuznom restoranu, a sjećam se i Filipove primjedbe: »Restoran KEMPINSKI u Berlinu nije ništa prema ovom zar ne?« ...« (cit. dj. str. 40).

Ponovimo — Filip Filipović je 1938. godine uhapšen, i strijeljan a rehabilitiran 1957. godine.

Sabrana djela Filipa Filipovića uskoro će biti u potpunosti objavljena, a Institut za suvremenu istoriju, je objavio zbornik radova o Filipu Filipoviću — s podnaslovom »Revolucionarna misao i djelo« (1983).

INTERMECO

KRVAVI POKOP REVOLUCIJE

»... Nikolaj I je na nekom diplomatskom prijemu rekao švedskom ambasadoru: 'Ako treba, daću da se uhapsi polovina naroda, da se druga polovina ne zarazi', kaže Antonov-Ovsejenko navodeći broj Staljinovih žrtava, koji su na zahtev Hruščovljevog Politbiroa 1956. godine utvrdili organi za unutrašnje poslove: u vreme između 1935. i 1940. kroz sovjetske zatvore je prošlo 18.840.000 lica. Od toga je sedam miliona ubijeno u zatvorima, ostali su odvedeni u logore. Politbiro su podnete detaljne tabele po godinama. Prema Antonovu-Ovsejenku, građanski rat i glad tražili su 16 miliona života, kolektivizacija sela i druga velika glad 1930/32 još 22 miliona, a teror u godinama od 1935. do 1941. daljih 19 miliona života. Sve u svemu, Staljin nije uspeo da ubije i pošalje u logor ni četvrtinu odraslog stanovništva Sovjetskog Saveza, zaključuje Antonov-Ovsejenko.

Sto se tiče poslednje cifre, naime broja žrtava u vreme čistki, Englez Robert Konkvest pominje milion ubijenih u zatvorima i 12 miliona umrlih u logorima u godinama od 1936. do 1950. Dodajući tome još i drugu veliku glad i posleratne žrtve terora, on je za razdoblje od 1930. do 1953. godine, dakle za vreme Staljinove vladavine, dobio cifru od 20 miliona mrtvih, izuzimajući gubitke u drugom svetskom ratu.

Rus Roj Medvedjev je u svojoj knjizi Neka presudi istorija za razdoblje čistki 1936—1938. nabrojao pola miliona streljanih i četiri i po miliona mrtvih u logorima. Njegova knjiga je objavljena na Zapadu, mada njen autor živi u Sovjetskom Savezu.

Prema nekim podacima, ako se uzmu u obzir samo članovi Partije, u godinama od 1934. do 1939. uhapšeno je 1,165.090 lica.

Autentični podaci nalaze se u zaključanim sovjetskim arhivima, mada ni ove cifre nisu sasvim tačne, jer centralni organi nisu uvek dobijali tačne i prave podatke. Iz raznih razloga statistike o 'uspesima' i neuspesima falsifikuju se u policijama celog sveta, pogotovo u tadašnjoj sovjetskoj policiji. Osim toga, u to vreme su se dešavale stvari koje nigde nisu zabeležene: ne samo umiranje osuđenih, nego i njihovih rodaka, njihove izgubljene dece. Bilo kako bilo, ove sumorne, mračne cifre znače se bar približno tačno tek pošto se otvore kremljski arhivi.

Konkvest u svojoj knjizi Veliki teror (slovenačno izdanje nosi naslov Izopšteni, izbrisani) napisanoj 1968. godine, dakle u vreme kada su se već mogli prikupiti svi relativni podaci o Staljinovim čistkama, detaljno analizira celokupno razdoblje Staljinove krvave kontrarevolucije. On opisuje režim po zatvorima i logorima, danak koji je u pojedinim oblastima, od vojske do umetnosti, plećen u krvi, o teroru u pojedinim sovjetskim republikama, piše o žrtvama u Komintemi i evropskim komunističkim partijama i o mnogo

čemu drugom. Njegove navode ovde dopunjujemo podacima iz drugih izvora. Pa ipak, svako ko želi da se upozna s ovim poglavljem iz istorije našeg veka i Staljinovog života, ne može da zaobiđe ovo njegovo delo.

Staljinovi logori potresno su opisani u životnom delu Aleksandra Solženjicina, na 1.800 stranica knjige Arhipelag GULAG. Arhipelag GULAG (Glavna uprava logora) prostirao se duž celog Sovjetskog Saveza od Dnjestra do Kamčatke i Čuhotke. Zapadno od Moskve 21 kompleks logora, istočno od nje, na Uralu i prema jugu do Kaspijskog mora 53, u centralnom sibirskom delu 71, u istočnom sibirskom delu 38, na dalekoistočnom području 39 logorskih kompleksa. Ne zna se koliko od ovih logora koji su mogli da pripreme osam miliona ljudi, postoji još i danas...«

Miloš Mikelin, Staljin, 2ivotni put samodržca, Prosveta, Beograd, 1986.

NOVINAR ĐUKA CVIJIĆ

Publicista i novinar Đuro Cvijić prvi je sukob sa zakonom buržoaske države doživio još u Austrougarskoj monarhiji. Imenovanje mađarskog eksponenta Slavka Čuvaj a za hrvatskog bana, odnosno komesara za Hrvatsku, 1912. godine, bio je pravi izazov za naprednu, buntovnu omladinu. Organizirane su antirežimske demonstracije, prave ulične borbe s policijom.

Ali, nije se završilo ina demonstracijama. Grupa omladinaca, šesnaestogodišnjaka, odlučila je da atentatom izrazi svoje ogorčenje. I Đuka Cvijić bio je među njima. Mladi su revolucionari pokušali atentat 8. lipnja 1912. godine. Atentat nije uspio, a pohapšeni su, a kasnije i osuđeni — August Cesarec, dišnjaka, odlučila je da atentatom izrazi svoje ogorčenje. I Đuro Cvijić bio akomitrovačkoj kaznionici proveo je Đuro Cvijić godinu i po dana, iako je kažnjen na — pet, pa na — tri godine robije.

Izišavši iz zatvora, u rujnu 1914. godine, započinje se baviti novinarstvom u zagrebačkim listovima — »Obzor« i »Novosti«, a kada je stasao za vojsku, 1917. godine, u jeku prvog svjetskog rata, poslan je na front, ali poslije deset mjeseci je, zbog bolesti, otpušten iz vojske. Došao je kući, u Zagreb, u — pravo vrijeme. I u ovim krajevima raste plima sindikalnog & socijalističkog pokreta, a njegovo pero i iskustvo, itraže sindikalni listovi. Već 1918. postaje glavni urednik socijalističkog lista »Sloboda«.

Završetak rata zatiče ga u organiziranju revolucionarnog pokreta u Hrvatskoj, u sukobu s oportunistima u socijalističkom pokretu i pripremama za kongres, koji će prerasti u osnivački kongres komunističke organizacije Jugoslavije. Predstavnik je »ljevice« i vodi revolucionarno radništvo na sastanku Mjesne konferencije Zagreba u siječnju 1919. godine kada obračunavaju s oportunističkim, desnim krilom Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije. Većina, lijevo krilo stranke, izabralo je i delegaciju iza kongres u Beogradu, a među njima i Đuro Cvijića, Augusta Cesareca, Vladimira Čopdca, njih trideset. Ne treba zaboraviti ni to da je Đuro Cvijić u to vrijeme bio i sekretar zagrebačke organizacije.

Na Kongresu ujedinjenja izabran je Đuro Cvijić u prvo Centralno partijsko vijeće Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista). Od tada, pa sve do svoje smrti Đuro Cvijić bio je ili u rukovodstvu Komunističke partije Jugoslavije ili i u najužem dijelu toga (rukovodstva. Značajna je i njegova uloga na Vukovarskom kongresu, kada se, zajedno s Vladimirom *Copcela*, u ime komunista iz Hrvatske suprotstavio »centrumašima« i, zajedno s većinom, izborio da partija promijeni ime u — Komunistička partija Jugoslavije i sudjelovao u stvaranju prvog partijskog Programa.

Teško je u detalje pratiti životni i partijski put revolucionara Đure Cvijića. Napomenimo da je, i u Kraljevini Jugoslaviji, bio više puta zatvaran

i progonjen, radio je /u više listova, a najznačajniji je trag ostavio u »Borbi«, gdje je godinama, do 1929. godine, radio kao urednik i vrlo plodan pisac-novinar.

Odmah poslije tzv. »Obznane«, i nešto kasnije Zakona o zaštiti države, našao se Đuro Cvijić (1921) u Zagrebičkom komitetu u Beču, gdje je u početku bio član, a kasnije, veoma kratko i — sekretar. U to je vrijeme bilo tri rukovodstva KPJ — jedno je izabrano na Vukovarskom kongresu, ali je bilo uglavnom oti zatvoru, drugo, kao Zamjenski izvršni odbor, ju ilegali u zemlji, i treće, Izvršni odbor formiran u Beču, kao Zagrebični biro.

Drugi, privremeni dolazak Cvijića na čelo rukovodstva KPJ vezan je za vrijeme frakcijskih borbi u jugoslavenskoj kompartiji, što je dalo povoda Komintemu da smijeni partijsko rukovodstvo izabrano na Trećoj konferenciji KPJ i na čelo privremenog rukovodstva postavi Đuru Cvijića. On je pripremao Treći kongres KPJ, a na Kongresu je (17—22. svibnja 1926. u Beču), poslije »koalicije« lijeve i desne frakcije, izabran i u Centralni komitet KPJ.

Treći put dolazi Đuro Cvijić na čelo rukovodstva Partije u rujnu 1927. godine, kada je održan plenum CK KPJ, te je, iznevjerivši usvojenu »formulu« na Trećem (kongresu — dva »desničara«, dva »ljevičara« i tri »neutralca«, na plenumu u studenome izabrano novo rukovodstvo s Đurom Cvijićem, na čelu. Međutim, na Četvrtom kongresu KPJ Đuro Cvijić nije izabran za člana Centralnog komiteta.

Uz Josipa Broza Tita, koji je bio najoštrije kritičar frakcija u KPJ, isticao se i Đuro Đaković, koji je ukazivao i na neke desničarske tendencije »ljevičara«, pa i Đure Cvijića. Đaković je pisao: »Po nacionalnom pitanju da li je 'ljeвица' iskoristila hapšenje vodstva Radićeve stranke? Nije. Da li je iskoristila primjenu Obznane na Radićevu stranku? Nije. Da li je izdala proglas narodu povodom dolaska radićevaca u Parlament? Nije. Da li se je stavila u vezu s makedonskom revolucionarnom organizacijom? Nije. Da li je koji 'ljevičar' preuzeo pred sudom obranu pohapšenih i progonjenih Makedonaca? Opet, nije! Prema svemu tome, nacionalna politika naših 'ljevičara', po mojem shvatanju, jeste revolucionarna fraza, frazeologija preko legalnih listova (novina), ili, pravilnije rečeno, desničarsko skretanje«.

Georgi Dimitrov je konstatirao da je »rukovodeći aparat Partije praktički bio rascjepljen na dva dijela, opirući se na dvije točke — gradove X i Z (Beograd i Zagreb), koje su se nalazile u međusobnoj borbi.« A funkcionar Kominteme Henrich Hemele je istakao: »Na vrhovima frakcijskih borbi nalazi (se) nekoliko intelektualaca, koji (se) strasno i fanatički između sebe bore ne vodeći računa o interesima Partije i radničke klase i smatrajući komunistički pokret samo kao objektiv svojih ličnih pozicija. Upravo ova uobražavanja intelektualaca o suštini 'partijskog vođe' jesu uzroci frakcijskih borbi«.

Tako je u to vrijeme radio i Đuro Cvijić. A za novog sekretara izabran je Đuro Đaković, na čelu tzv. radničkog rukovodstva.

Godine 1928. Đuro Cvijić se vraća u zemlju poslije Četvrtog kongresa KPJ. Ali, u međuvremenu je, za njim raspisana policijska potjernica i on je uhapšen. O tom hapšenju je u »Zaštiti čovjeka« pisao August Cesarec: »Uhapšen je u Zagrebu Đuro Cvijić, bivši odgovorni urednik 'Borbe' i jedan od onih u posljednjim izborima izabranih gradskih zastupnika u Zagrebu, kojima je uz optužbu da su eksponirani komunisti, režim poništio imandata. Policijski konfidenti su utvrdili da se sklonio od hapšenja u Austriju i Moskvu, ilegalno i da se tako ilegalno i vratio u Zagreb«.

Proглаšenje šestojanuarske diktature 1929. godine zateklo je Đuru Cvijića u zatvoru. Kasnije je pušten na slobodu, ali je uskoro, u travnju, ponovo uhapšen. Ovoga je puta optužen za objavljivanje Lenjinove slike i članka objavljenog u »Borbi« u povodu četvrte godišnjice smrti vode oktobarske revolucije. U svibnju iste godine Cvijić je -ponovo suđen kao glavni urednik »Borbe«, a zanimljivo je da su u 1928. godini, od 106 brojeva lista, čak — 52 bila zabranjena! Protiv Cvijića su podignute 32 optužnice, pa je i osuđen (optužnica je imala ukupno 200 stranica) na dvije i po godine zatvora.

U proljeće 1931. godine izlazi iz zatvora, okuplja u Zagrebu grupu mladih komunista, ali tada mora emigrirati u Beč.

U Beču je Đuro Cvijić radio u sovjetskoj agenciji TASS i surađivao u listovima Kominterne na stranim jezicima. U prvoj polovini 1932. godine jedan je od pokretača »Hrvatskog puta«, glasila grupe hrvatskih nacional revolucionara. Suradivao je s partijskim rukovodstvom KPJ, koje se tada nalazilo u Beču.

O Đuri Cvijiću, u Beču, piše i Rodoljub Colaković, u svojim »Kazivanjima 0 jednom pokoljenju«. Colaković je zapisao:

»... Posle prilično okapanja (1933), mijenjanja tramvaja i raspitivanja pronašao sam ulicu i kuću u kojoj je stanovala moja javka. Vrata mi je otvorila, stara, ljubazna Bečlijka koja me je, kad sam kazao da želim da vidim Mariju Vinski, uvela u čisto i prostrano predsoblje i ponudila mi da sjednem. Iz jedne sobe izašla je Marija, srdačno se sa mnom pozdravila, predstavila me stanodavki kao svoga rođaka iz Jugoslavije i uvela u svoju sobu. Ulazeći u sobu, rekao sam joj parolu, a ona mi je, smijući se, odgovorila:

— Već me je Guta (August Cesaree) obavijestio da ćete doći, a po njegovom opisu poznala bih vas i bez parole. Odmah danas mogu vas povezati sa Đurom Cvijićem, s kojim ovdje jedino održavam vezu.

Manija Vinski, žena Augusta Cesaree, završila je te godine medicinske studije u Beču. Nije se bavila politikom, ali je našem pokretu činila usluge

— služila kao javka, prenosila pisma i poruke i bila pouzdan kurir između Beča i Zagreba... Predložila mi je da se ma divanu u njenoj sobi odmorim dok ona ne nađe Duku i dovede ga ova mo...

... Probudio me razgovor u sobi. Otvorio sam oči i pored Marije ugledao povisokog srednjovječnog čovjeka s cvikerom, koji me je čutke, ispitivački promatrao. Duka Cvijić, prisjetio sam se čim sam se malo rasanio, koga sam nekoliko puta vidio u Zagrebu, 1920. i 1921. godine. Skočio sam sa divana i, kazujući svoje prezime, pružio mu ruku. 'Znam te ja, znam, vidio sam te na suđenju'. — rekao je srdačno, zagrlio me i poljubio. Dirnuo me taj drugarski topao prijem od čovjeka koji je, prema onome što sam o njemu znao iz pričanja drugova, bio veoma zakopčan i suzdržljiv... > |

... Nešto iznad srednjeg stasa, ali vitak, Duka je ostavljao utisak visoka čovjeka. Imao je veoma karakteristično lice koje se pamti i po svojim crtama

1 po izrazitoj bleđoći. Nevelika glava na uskim, malo podignutim ramenima, bujna smeđa kosa nemarno začesljana, lice kao malo zgrčeno, jakih vilica i na njemu prćast nos, prkosan inadžijski, govorio je tiho, bez mnogo gestova, naglašavajući pojedine riječi, kao da ih podvlači.

Ne sjećam se više pojedinosti iz tog razgovora, koji je trajao nekoliko časova, više sam govorio ja, a on je pažljivo slušao: o robiji, o pojedinim drugovima koje je on manje-više sve lično znao, a s nekima i drugovao, o našem radu na prevodenju, o prilikama u zemlji i ljudima s kojima sam poslije izlaska iz tamnice uspio da se vidam. Ali, sjećam se dobro utiska iz tog

razgovora. Duka bi, kad sam govorio o nebrizi Partije za robijaše — komuniste, ili o prigovorima koji su (Veselin) Masleša u Beogradu i (Marijan) Stilić u Zagrebu upućivali na adresu novog rukovodstva, pravio omalovažavajuće grimase i sarkastične primedbe. U njegovim riječima osjećala se neka gorčina, uvrijeđenost, koje niti sam razumijevao, niti su mi se dopadale, ali nisam smatrao da imam prava da pri prvom susretu sa starijim i uglednim članom Partije pitam za uzrok...

... Sutradan me povezao sa tehnikom Centralnog komiteta ...» {svezak drugi, str. 13—18).

Krajem siječnja, točnije 26. i 27. siječnja 1933. Cvijić je sa nekoliko članova CK KPJ bio na konferenciji u Münchenu, koju je organizirao Georgi Dimitrov. Toga je dana Cvijić bio s njim do 20 sati kada je Dimitrov vlakom otputovao za Berlin. Te pojedinosti postale su posebno važne kada su nacisti optužili Dimitrova da je te večeri, kada je bio u vlaku za Berlin, sudjelovao u paljevini Reichstaga, koju su u stvari podmetnuli nacisti, kako bi mogli organizirati hajku i progon komunista.

Uoči procesa Dimitrova u Leipzigu istaknuti svjetski pravници i antifašisti organizirali su u Londonu paralelni proces koji je trajao četiri dana. Cvijić je na tom procesu svjedočio kao emigrant i suradnik Dimitrova, kako je tu kritičnu večer proveo, zajedno s njim do, njegovog ukrcavanja u brzi vlak München-Berlin. Proces u Londonu je dokazao da su optuženi nevini, a da su paljevinu podmetnuli njemački fašisti.

Usput, u nacističkoj Njemačkoj, komunistu i internacionalistu Georgija Dimitrova je 1933. godine, zbog nedostatka dokaza i hrabre odbrane nacistički sud — oslobodio!

Odlukom CK KPJ Đuro Cvijić 1934. godine odlazi u Moskvu, u Agrarni institut, a sredinom svibnja 1935. godine, kao član aktiva jugoslavenskih komunista sudjeluje u raspravama uoči Sedmog kongresa Komunističke internacionale. U Agrarnom institutu radio je kao politički referent sve do 1938. godine.

Zanimljiv je zapis — još jednom Rodoljuba Čolakovića koji je zapisao o svom susretu, u Moskvi, i ovo:

»... Sad, međutim, on nije mogao da čuti. U rukovodstvo je određen Horvatin, istaknuti ljevičar kao i Duka, a njega su poslali u Moskvu da „prebira arhivu“ u Agrarnom institutu. Za sve je, mislio je, kriv M. Gorkić, glavni čovjek u sadašnjem rukovodstvu, koji se izvukao od svake odgovornosti za sve što je počinio s Martinovićem (Jovan Mališić-Martinović, sekretar CK KPJ 1928. godine — op. P. P) zajedno i sada vješto izigrava čovjeka koji ispravlja Martinovićeve sektaške i avanturističke greške. Sve pod firmom borbe protiv frakcionaštva i grupaštva, Gorkić okuplja svoju grupu u kojoj, na žalost, ima i dobrih ljudi koji ne poznaju Gorkića, tog beskrupuloznog karijeristu koji nema veze ni sa zemljom ni sa našim radničkim pokretom i Partijom, koji je svoju karijeru napravio dodvoravajući se nekim rukovodiocima u Komintemi. Ovi ne mare ljude koji misle svojom glavom, nego traže poslušnike koji će sprovoditi njihove zamisli. A Gorkić je pravi genije da svoje izvještaje sroči tako da njegovi pokrovitelji u Kominterni dobiju utisak da se stvari upravo tako razvijaju kako su oni u svojim kancelarijama zamislili. Tom poslu on se naučio radeći u aparatu, a naučio je i to da njegova pozicija u Partiji ne zavisi od povjerenja partijskog kadra u zemlji, nego od blagonaklonosti najodgovornijih funkcionera Kominteme. I ne može se reći da to nije naučio dobro, otkako je,

prije trinaest godina, došao u Moskvu, on se stalno penjao, i, evo, dogurao do sekretara KPJ. A gdje su oni koji su stvarali KPJ, koji su cio život proveli u borbi? Rastjerali su ih karijeristi kao Gorkić. Ko toga poštovanog M. Gorkića poznaje u Jugoslaviji? Niiko. Znaju ga samo .aparatchiki' i emigranti. 'I on vodi danas našu Partiju!' uzvikivao je Duka ogorčeno, šetkajući po tijesnoj sobi.

Nije bilo lako razgovarati s Dukom u takvom raspoloženju. Na najmanje protivljenja, izrečeno u najblažoj formi, on je reagirao oštro, ponekad i uvredljivo, što je iznenađivalo, jer je inače bio delikatan čovjek, otmen, u odnosu prema drugima pažljiv, bez naše uobičajene grubosti. Ali, kad bih mu oponirao, jer se s njim nisam mogao složiti ni u ocjeni Gorkića ni ostalih ljudi iz rukovodstva (Parovića, Horvatina, koje sam poznavao), on bi se sav nakostriješio i siktao na mene što govorim gluposti, pa bi se docnije izvinjavao zbog oštire riječi. Pokušavao sam da mu dakažem da bi njegov boravak u Agrarnom institutu mogao biti od izvanrednog značaja za Partiju — to je prilika da se neka pitanja solidno izuče, teoretski osvijetle, što bi bila pouzdanija osnova za našu političku praksu. Govorio sam to iskreno, jer sam, pripremajući neke radove za seminar o lenjizmu na MLŠ (Međunarodnoj lenjinskoj školi), uvjerio koliko smo siromašni u iole ozbiljnijim radovima o nacionalnom i seljačkom pitanju. Sve što je o tome dosad pisano, bilo je bez dubine, nastalo u svakodnevnoj borbi, a o svemu tome trebalo je reći mnogo više, bogatije, teoretski osnovanije.

Duka je na to reagovao bijesno: 'Ostavi to skojevsko tamburanje!' i prezirivo je odmahnuo rukom. Iako sam ga cijenio kao istaknutu ličnost našeg pokreta i dugogodišnjeg funkcionera, iznio sam mu tom prilikom dosta neprijatnih stvari. On sam sebe smatra, a i drugi ga smatraju, kao nekim teoretičarom, a njegovo poznavanje teorije marksizma je prilično površno :i puno rupa — on nije temeljito prostudirao 'Kapital', a da ne govorimo o drugim spisima klasika; on nije pročitao ni Lenjinovo 'Agrarno pitanje u Rusiji' (što mi je sam priznao u toku rada na brošuri), a radi u Agrarnom institutu i treba da pomogne Partiji, a ne rukovodstvu ili Gorkiću, da to krupno pitanje naše borbe dublje sagleda i na osnovu toga efikasnije djeluje. Mjesto da iskoristi do maksimuma sve mogućnosti koje mu pruža boravak u Moskvi, on jalovo troši vrijeme i sav se iskida dokazujući kako mu je nanesena nepravda i okrnjen ugled u našem pokretu. A baš bi ozbiljnim radom najviše doprinio svom ugledu — studijom koju bi napisao ili na neki drugi način.

Slušao me stojeći u uglu sobe, prekrštenih ruku, ironično se smeškajući. Kad sam završio, procijedio je: 'Vidi se da imaš u školi dobre profesore i da si prilježan đak.' 'Nisam to naučio u ovoj školi, nego u onoj drugoj, na robiji, pored Moše (Pijade) i ostalih drugova, u kojoj smo svojski radili i učili', odgovorio sam, jedva se savladavajući da ne planem.

Na Duku je to djelovalo. Prošao je nekoliko puta po sobi gore-dolje, malo se smirio, a onda pomirljivo kazao: 'Neću da se svađam s tobom, jer ja sam prema robijašima sentimentaln', : potapšao me je po ramenu. I nastavili smo prekinuti rad na brošuri.

Vraćajući se kasno noću kući razmišljao sam o Duki, i razgovoru te večeri. Već sam prilično vremena proveo u emigraciji, sreo dosta ljudi koji su radili u Kominterni, kao i onih koji su čekali da se riješi 'njihov slučaj', doživio sam i nekoliko sudara s raznim ljudima u kojima su me iznenađivali zavist, podvala, netrpeljivost, čak mržnja — jednom riječi osjetio

sam dobro atmosferu emigracije i nisam više naivno gledao ni na ljude ni na ustanove. Pa ipak me taj razgovor iznenadio i rastužio. Sve bi mislio sam, drukčije bilo da je ovaj Duka Cvijić u svojoj zemlji, pred njenom javnošću, u kojoj je djelovao i nešto značio. Ona bi uticala na njega, ona mu ne bi dala da ovako žalosno tavori i jalovo propada. Poznata istina o 'gorkom hlebu izgnaničkom' potvrđuje se evo i nama, komunistima, bez obzira što postoji zemlja koja nam je druga domovina.

Jedne noći, kad smo završili posao, zametnuli smo Duka i za razgovor o frakcijskoj borbi u KPJ. On je bio jedan od vođa lijeve frakcije i znao je u tančine sve peripetije kroz koje je ta borba prolazila. Pričao je o tome zanimljivo i — pristrasno. Odjednom, usred razgovora, on me upita: 'Šta misliš, može li se u našoj Partiji opet javiti frakcijska borba?' Iznenadilo me to pitanje i pokušao sam da odgovorim šalom: 'Pa sigurno, ako ni zbog čega, a ono da biste vi, stari frakcionaši, osjetili draž prave borbe'. 'Ne, ne, ozbiljno te pitam', insistirao je Duka.

Odgovorio sam da u to ne verujem, jer je Partija raspravljala glavna pitanja jugoslavenske stvarnosti i na osnovu toga izgradila u opštim linijama svoju strategiju i taktiku. Može biti neslaganja i borbe oko pojedinih pitanja taktike i oblika borbe u izvjesnim konkretnim situacijama; može biti i grupašenja pojedinih ambicioznih ljudi, ali neće biti onakvih odnosa, čak ni u vrhovima, koji su bili u periodu kad je Partija zapravo sazrijevala i izrastala u revolucionarnu partiju radničke klase.

Duka se grohotom nasmijao: 'Pa ti si naivan, a ne bi trebalo da budeš, jer već ti je prilično godina, a i vidio si i iskusio dosta'...« (Svezak drugi, st. 347—353).

Krleža je u svom Dnevniku zapisao 1967. godine: »Na Dan svih svetih godine 1914. prisustvovao sam s Dukom (Đuro Cvijić) na Mirogoju kod posmrtnih proslave u čast 'palih junaka sa Drine'. Držao je domobranski potpukovnik Stancer jedan od svojih hušačkih govora kojima je slao u smrt hiljade i hiljade domobranskih regruta.

Slušamo slavnog 'junaka', koji je izgubio lijevu ruku kod Batra, i kažem Duki: 'Pazi dobro, sad smo regruti ovog manijaka, a za dvadeset i jednu godinu, bit ćemo još uvijek mladi kad ovom mulcu neće biti više ni glasa ni traga'. Međutim, prevario sam se. Za dvadeset i jednu godinu Duka se spremao u Sibiriju kao solidan kandidat smrti, a ovaj gospodin se povampirio u vrhovnog zapovjednika hrvatskog domobranstva 1941—45.

Ostati vjeran grobovima, kakva je to politika?... (Miroslav Krleža, Dnevnik 1958—59, Sarajevo, 1981, str. 193).

Đuro Cvijić je uhapšen 1938. godine. U zatvoru NKVD-a osuđen je i ubijen. Karlo Stajner (»Povratak iz Gulaga«, Globus, Zagreb, 1985, st. 68) tvrdi da su Đuru Cvijića »uhapsili te strijeljali godine 1937. u zatvoru Lefortovo...« Rehabilitiran je 10. oktobra 1963. godine.

O Duki Cvijiću postoji obimna literatura, sve više se o njemu i o drugim komunističkim rukovodiocima KPJ piše, pa bi trebalo zapisati da je o njemu pisao i zapisao Ivan Očak »Braću Cvijić«, a o Đuri Cvijiću su pisali i Slavoljub Cvetković, Rodoljub Čolaković, Slobodan Petrović, Matija Uradin, Đuro Durašković ...

INTERMECO

IŠČUPATI S KORIJENJEM

»... Čelije malena zatvora u Lubjanki bile su dupkom pune. Novi zatvorenici trpani su po hodnicima, gdje su zatvorenici stajali u gužvi stiješnjeni uz zidove po nekoliko dana. Toliko su bili natiskani, da ako ste slučajno izvadili ruku iz džepa više je niste mogli staviti natrag u džep. Među njima je bilo i dvoje djece, dvije djevojčice, jedna od dvanaest, a druga od trinaest godina. Zatvorenici su se naizmjenice odmarali. Među onima što su ležali na podu bila je i jedna mlada komunistkinja Talijanka. Mlada i lijepa.

Rekla je francuski: »Kod vas su fašisti izvršili udar.«

»Nije točno«, odgovorili su joj.

»A što drugo, ako zatvaraju komuniste?«

»Što to govoriš Komunistička partija još je na vlasti.«

Talijanka je podigla svoje bademaste oči. »Zašto me hoćete prevariti? Ovo je zacijelo fašistički udar. Znam ja kako to oni rade.«

Eto, to je osoba koju je trebalo da upozna Pospelov — is njom da porazgovara na ravnopravnoj nozi u zatvorskoj ćeliji. Možda bi mu tada sinulo. Ne, Pospelovima, i njima sličnima, svjetlost nikada neće sinuti. Oni samo rade svoj posao.

Talijanku su strijeljali 1936. Te su godine na stratište otišli i Zinovjev i Kamenjev.

Staljin se očito plašio da smrtna kazna nad njegovim prijašnjim saveznicima, možda, neće biti izvršena. Poslao je Vorošilova da promatra smakuće. Evo izvještaja Vorošilova:

Stajali su ispred cijevi Staljinova krvnika.

Zinovjev (vičući): Ovo je fašistička urota!

Kamenjev: Šuti Griša. Umukni. Umrimo dostojanstveno.

Zinovjev: Ne. To je točno ono što je i Mussolini učinio. Poubijao je sve svoje drugove iz Socijalističke stranke, čim je došao na vlast u Italiji. Prije smrti moramo glasno obznaniti da je ovo što se događa u našoj zemlji fašistička urota!...«

Anton Antonov-Ovsjenko, Staljin, Portret tiranina, Naprijed, Zagreb 1986.

MOJA NACIONALNOST JE ČOVJEČANSTVO

Autobiografija doktora Vukašina Markovića:

»Vukašin Marković, Crnogorac, roditelji mu pastóri iz crnogorskog plemena Piperi, selo Stijene. Moja porodica je proletarijat cijeloga svijeta, nemam ni kašike ni mačke. Moja nacionalnost je čovječanstvo. Govorim francuski, engleski, nemački, italijanski, bugarski. Po profesiji predavač, agitator, dr medicine, lekar-veterine, dobio obrazovanje u Rusiji. U vojnoj službi osam godina, učestvovao u mnogim bitkama. U Ruskoj komunističkoj partiji od samog početka. Ranije aktivnost u Rusiji, na Balkanu, u Evropi, Aziji i Americi. Podvrgavan represalijama mnogo puta u toku proteklih 25 godina. U Crvenoj armiji bio i učestvovao na raznim frontovima: Istočnom, Jugoistočnom, Južnom, Sevemom, Zapadnom, Jugozapadnom...«

Rođen je Vukašin Marković 12. kolovoza 1874. godine u Stijenama Piperskim, legenda kaže »pored puta, na putu iz Budve«. Djetinjstvo je proveo pod slamnatim krovom, »između gusala d handžara«.

Jedan od njegovih biografa Momir M. Marković zapisuje u »Startu«: »Kako u to vrijeme u Crnoj Gori nije bilo gimnazije, mali Vukašin napušta obitelj i pješice se upućuje u daleku Jagodinu (danas: Svetozarevo) i kod nekog rodaka nastavlja školovanje u nižoj gimnaziji, čini se, gdje se prvi put susreo s idejama Vase Pelagića, revolucionara i publiciste, koje su 'prianjale' za njegovu živu i radoznu narav. No, sredstva za školovanje, nakon dva završena razreda, više nije bilo.

Možda još i prije, ali sad sasvim određeno, javila se u dječaku želja da ode u Rusiju. Ali, i za to je bio potreban velik novac. Jednom prilikom, međutim, kad je kralj Nikola putovao u Rusiju, uspio je Vukašin da se zaposli na brodu kao ložač i da se tako domogne te zemlje. Dvije godine uznemirena obitelj nije ništa znala o sinu.

Onda je iz dalekog Harkova stiglo pismo od Vukašina, a odmah potom obitelji je počela pristizati novčana pomoć ...«

U Harkovu je završio Donsku bogosloviju, te upisao Veterinarski fakultet. Prema nekim dokumentima član Ruske socijal-demokratske partije (boljševika) postao je 1901, ali je vjerovatnije da je to bilo 1903. godine. Bio je sudionik prve ruske revolucije, i, zatim, zatvorenik u carskim zatvorima. Izuzetnu je ulogu odigrao u oktobarskoj revoluciji, u okupljanju Jugoslovena. Bio je osnivač Jugoslavenske komunističke grupe pri Ruskoj komunističkoj partiji (boljševika) i bio je prvi glavni urednik »Revolucije«, lista jugoslavenskih komunista u Moskvi. Iz Moskve odlazi na front, gdje je kao revolucionar, agitator i liječnik bio potrebniji.

M. M. Marković nastavlja, u »Startu« u lipnju 1979. godine: »...Vladimir V. Zelenjin, autor knjige 'Jugosloveni pod zastavom Oktobra' opisuje,

romansirano, epizodu s ranjenim dječakom kojem je dr Vukašin Marković pokušao pomoći. Dječak, ranjen od junkera, ležao je u čajani... no prepuštimo kazivanje V. V. Zelenjinu: '... Uskoro se otvoriše vrata čajane. Prateći mladim crvenogardejcem, ušao je čovjek osrednjeg rasta, od 45—50 godina. Imao je crnu šiljastu bradicu i tamne, duboko upale oči. Ne gubeći vreme na razgovore, lekar je prišao dečaku i opipao mu puls. Čutke je otvorio torbu, izvadio špric i dao mu injekciju. Samrtnički blede lice dečaka Andrejeva polako se zarumenelo.

— Evo, uzmite od mene vate i zavoj i čvrsto mu zavijte grudi i leđa

— rekao je lekar Natasi, pružajući joj veliki omot sa zavojem i vatom.

— Hvala, doktore — uzbuđeno reče Dobrinjin — Bez vas bi sigurno umro.

— Bojim se da je ova rana smrtonosna — odgovori lekar tužno.

U njegovom govoru Dobrinjin je osetio neki neruski naglasak.

— Molim vas recite mi svoje ime, doktore — zamoli Dobrinjin.

— Vukašin Marković — odgovori lekar — Ja sam Crnogorac, ali u Rusiji živim već gotovo 20 godina. Studirao sam u Harkovu veterinu i medicinu...

— Kako to? — umeša se u razgovor mladi crvenogardejac koji je dopratio Markovića — Vi ste stranac, a borite se na našim revolucionarnim barikadama? Ja to ne razumem.

— Nema tu ništa nerazumljivo — osmehnuvši se prvi put, odgovori Marković — Vaša revolucija — to je samo deo svetske proleTERSKE revolucije. I dužnost je svakog revolucionara, borca za svetsku revoluciju, borca za revoluciju u svojoj zemlji — da učestvuje u vašoj revoluciji, da doprinese njenoj pobjedi...

— A sada, žurim na Arbat, u svoj odred — reče Marković — Želim vam uspeha ...'

Bio je Vukašin Marković na pogrebu dečaka Andrejeva i mladog radnika Petra Dobrinjina.

Priče i istina ponovo se isprepleću ... «

Sjećajući se Vukašina Markovića, jugoslavenski revolucionar i sudionik oktobarske revolucije Osječanin Franjo Drobny u svojim je uspomenama zapisao: »Poslije pobjede oktobarske revolucije održan je u Moskvi, u proljeće 1918, kongres zarobljenika. Kongres je značajan po tome što je to prvi kongres poslije oktobarske revolucije čiji je inicijator bio sam Lenjin. U pripremi i organizaciji kongresa najviše su bili angažovani od strane Madžara Bela Kun, a od strane Jugoslavena dr Vukašin Marković. Kongresu je prisustvovalo oko 500 ljudi koji su svi bili austrougarski zarobljenici. Na kongresu je, pored ostalih, govorio i dr Vukašin Marković. On je govorio o potrebi stvaranja organizacije austrougarskih zarobljenika koji će, kada se vrate u svoju zemlju, biti sposobni da izvrše revolucionarne zadatke po uzoru na boljševike. Upitao sam dra Vukašina Markovića da li je on, možda, Srbin, a on mi je na to odgovorio: 'Ja nisam Srbin, ja sam internacionalist'...«

»Kongres je bio internacionalnoga karaktera« — nastavlja Drobny — »jer su njemu prisustvovali i predstavnici drugih nacionalnosti. Kongres je donio rezoluciju o stvaranju Federacije inostranih grupa pri RKP(b) (Ruska komunistička partija boljševika). Dr Vukašin Marković ishodio nam je prostorije u hotelu 'Drezden' u kojima su bile smještene sekcije pojedinih na-

rodnosti. Tako smo sada mogli razviti naš politički i agitacioni rad. Sekcije su imali Jugoslaveni, Česi, Poljaci, Mađari, Nijemci, Austrijanci, Rumunji, Bugari, a mislim da su i Kinezi imali svoju sekciju u istoj zgradi...

Unutar Federacije inozemnih grupa pri RKP(b) formirana je i Jugoslavenska komunistička grupa RKP(b). Njeno su rukovodstvo sačinjavali: dr Vukašin Marković, Dragutin Godina, Ivan Ferenčak, Ivan Matuzović, Franjo Drobny, Vladimir Čopić, Lazo Vukičević, Lazo Manojlović, Nikola Grulović, Nikola Kovačević, Josip Sorić, Dragutin Vidnjević i Milan Brkić. Mnogi od njih vratit će se poslije u Jugoslaviju i postati komunistička jezgra novog revolucionarnog pokreta u domovini.

Na plenarnoj sjednici JKG i RKP(b), od 3. srpnja 1918, izabran je Vukašin Marković za njezina prvoga predsjednika ...»

Poslije burnih dana okupljanja Jugoslavena-komunista i njihovog revolucionarnog rada, Vukašin Marković, prema M. M. Markoviću »uskoro... napušta Moskvu i, po svemu sudeći, odlazi u vojne jedinice. Potvrdu nalazimo u dokumentu broj 124 Jugoslavenske grupe od 15. kolovoza 1918, u kojem se Vladimir Čopić imenuje za pomoćnika rukovodioca Odjela južnih Slavena u Narkomnacu i daju mu se ovlasti da organizira Odio, 'u vrijeme odsutnosti druga Vukašina Markovića, koji se sada nalazi na češko-slovačkom frontu i ne zna se kad će se vratiti'.

Točnih podataka što je sve Vukašin Marković radio na frontu nema, ali se može pretpostaviti da se tamo pojavio u političkim funkcijama, komesara i agitarora, organizatora među ratnim zarobljenicima. Uostalom, to i jest bila osnovna zadaća Federacije inozemnih grupa u to doba.

Već spominjani Franjo Drobny napisao je: 'Dr Vukašin Marković i Ivan Matuzović (poslije sudionik revolucije u Mađarskoj — op. aut.), odlazili su u agitaciju u Caricin (poslije Staljingrad, današnji Volgograd), koji su tada bili zauzeli bjelogardijci, a u Moskvi je vladala velika glad. Nije bilo dovoljno kruha, a ako ga je i bilo, to je bio kruh od zobi. Zbog toga su dr Vukašin Marković i Ivan Matuzović, u cilju da se poboljša snabdijevanje Moskve brašnom, išli u Caricin da odande dopreme brašno. Prema njihovom pričanju, koliko se sjećam, oni su također tamo vodili boljševičku propagandu, a osim toga uspjeli su da pošalju nekoliko vagona brašna za Moskvu.'

Drugi izvori spominju deset vagona...»

Po završetku »posla«, kako je sam ocijenio u Rusiji, Vukašin Marković, se vraća u domovinu i ilegalno prelazi granicu. Bilo je to 1921. godine.

»Start« je u feljtonu Momira M. Markovića objavio:

»... U mjesecu rujnu 1921. odred žandara, provodeći naredbu Velikog župana Zetske oblasti o hapšenju Vukašina Markovića, opkolio ga je u smiraj dana u jednoj seoskoj kući. Priča se da je, na poziv žandara da se preda, odgovorio brzm paljbom i kako je nakon kratkog, ali žestokog, okršaja, sa dvojicom mladića, razbio žandannerijski obruč. Policijski izvještaji govore o unakrsnoj vatri odmetnika koja ih je primorala da se povuku. A jedna povjerljiva partijska poruka samo ukratko izvještava rukovodstvo Pokrajinskog komiteta KPJ da je dr Vukašin Marković uspio probiti blokadu. Čini se da su u taj okršaj po nekom unaprijed smišljenom planu i dogovoru neprimijetno ulazile grupe boljševiziranih odmetnika, nezadovoljnih seljaka i Markovićevih rođaka, jer je nakon toga 'orao s Janika' (kako su Vukašina Markovića uskoro prozvali), raspomagao odredom

od preko trideset gerilaca. Izgleda, također, da je prije odlaska u odmetništvo, ta protivurječna i konfliktna ličnost bezuspješno pokušavala dobiti službu liječnika u srežu.

Izvori govore o propagandi komunističkih ideja, koje je organizirao V. Marković u odmetništvu. Pisma, proglasi, leci i pozivi vojsci da otkáže poslušnost, oružani sukobi i likvidacije istaknutih predstavnika buržoaske vlasti i lovaca na ucjene — sve je to nosilo pečat političkih principa i rigoroznog morala .ekscentričnog doktora’.

U mnogobrojnim lecima, proglasima i pjesmama koje je narod prepisivao i širio, Marković je popularizirao oktobarsku revoluciju, Lenjinove ideje i Sovjetsku Republiku.

„Velika Ruska Federativna Republika’ — pisao je on — „pobedila je sve unutarne i spoljne neprijatelje... Mene je poslao ruski narod da kažem narodu Jugoslavije da se prisajedini siromašnima celog sveta’...«

Uviđajući nacionalno izrabljivanje i neravnopravnost naroda u novostvorenoj Kraljevini SHS, Vukašin Marković zalagao se za stvaranje zajednice ravnopravnih naroda. Pišući o Markoviću u »Komunistu« 1969, Putnik Dajić zapisao je: »U jednom proglasu on piše: „Došao je trenutak da se, zajedno s Rusijom i celim svetom organizuje kod nas samouprava, slobodna federativna republika Jugoslavija, slobodna samouprava Crne Gore i federacija s Jugoslavijom’. Zanimljivo je - nastavlja P. Dajić — da je Marković koristio različite forme za propagiranje svojih slobodarskih ideja. Tako je napisao i velik broj pesama, prilagođavajući ih za pevanje na narodnim poselima. Pisane razumljivo, narodnim jezikom, one su bile rado prihvaćene i govorene u narodu, dugo se održavajući u njemu kao neka vrsta specifičnog revolucionarnog folklor. U simboličnoj pesmi „Vasioni’ on mašta o pobedi komunizma u celom svetu«.

Uvijek oprezan i nepovjerljiv prema svakome, pojavljuje se iznenada i iščezava na nepoznatim rmaršrutama. Povjerljivi policijski izvještaji govore o pojavljivanju dra Vukašina Markovića u gradićima u koje ulazi prerušen i namjerno ostavlja tragove. Opsežna policijska arhiva o slučaju »komunističkog razbojnika« govori o nemoći aparata. Teror nad stanovništvom i mnogobrojne policijske potjere, ubačeni agenti i špijuni, plaćene ubojice i »kontrakomiteti« vraćali su se praznih ruku ili se uopće nisu vraćali. Predaja spominje agente i plaćene ubojice koji se »odmeću od zakona«, a čije zadnje namjere Vukašin Marković otkriva pri prvom susretu, što jedni objašnjavaju savršenom obaviještenošću, a drugi golemim iskustvom i tajanstvenim darom da pronikne u ljudsku dušu.

Sačuvana je i jedna od brojnih tjeralica Kraljevskog kotarskog poglavarstva broj 2189 (Red. od 3. travnja 1922) u kojoj stoji: »SVIM OPŠTINSKIM UPRAVITELJSTVIMA U KOTORU Ministarstvo unutrašnjih dela pod Pov. J. B. Br. 746 od 29. pr. mj. dostavlja sledeće: Doktor Vukašin Marković iz Piperà u Cmoj Gori, star 39 godina, stasa srednjeg, očiju smeđih, kosa i brkovi crni, brada crna, oglašen odmetnik, po obaveštaju iz Podgorice otišao je nede u Bosnu na neki sastanak. Ucenjen je sa 25.000 dinara. Nastojte da se uhvati — „Prednje se preporučuje na znanje i traganje, dotičnog uhapšenje. Vladin savjetnik — upravitelj, Rašković’...«

Te nastavlja M. M. Marković:

»... U tim akcijama komitske čete, čija su se glavna uporišta nalazila u staroj Cmoj Gori, pretrpjele su konačni poraz, a sam crveni odmetnik

Vukašin Marković sklonio se, pokraj 1923, na cmogorsko-albanskoj granici, u kući Albanca Marka Ivanaja.

U to doba sjeverna zona granice bila je praktički 'ničija zemlja', koju su izbjegavale jake žandarmerijske patrole s jedne i druge strane. Onuda su nesmetano prolazili krijumčari i odmetnici, špijuni, trgovci i protuhe. Desetak albanskih obitelji, koje su tu živjele s puškom nadohvat ruke, poštujući drevne običaje, pružali su utočište svakome tko bi se našao u nevolji.

'Orao s Janika', kako su zvali Vukašina Markovića, proveo je čitavu zimu kao gost u domovima tih staromodnih krajišnika. I tu, u kući Đona Perkaja, u prisutnosti obitelji Perkaj-Ivanaj, Marković se bratimio, po starom običaju, s odmetnikom Bajramom Curom, visokim i snažnim Albancem u odijelu od bijelog sukna s kačketom nakrivljenim na lijevu stranu. A Bajram Cura bio je, u to doba, najtraženiji albanski odmetnik s jedne i druge strane granice. U nekim svjedočenjima ostalo je sačuvano sjećanje da je dr Vukašin Marković osjećao iskrene simpatije za toga bandita, kojemu je bila svojstvena neka čudna mješavina cinizma i moralnosti. Nije nimalo čudno što je, poslije, onuda vodio glavni partijski kanal za Albaniju i Grčku, čije je ključeve držao Nik Ivanaj, nesvršeni đak skadarske gimnazije.

U ožujku 1924. nakon amnestije i osobnog obećanja velikog župana Zetske oblasti, kojii su uslijedili poslije organizirane akcije komunisti da se Vukašin Marković vrati u legalan život, i koju su vlasti prihvatile kao jedino rješenje, Vukašin Marković predao se vlastima u Podgorici, iako, po nekim izvorima, nije vjerovao u amnestiju...«

Slijedilo je hapšenje i mučenje. Uz pomoć Partije Vukašin Marković uspijeva pobjeći, te uz pomoć tehnike CK KPJ, prelazi granicu, ali ga u Beču hapsi austrijska policija, pod imenom trgovca Boškovića iz Dubrovnika.

Evropska štampa iskoristila je priliku da poveća svoju tiražu donoseći na prvim stranicama stvarne ili izmišljene priče. Duhovi su se opredjeljivali za izručenje Vukašina Markovića jugoslavenskim vlastima, ili protiv toga. Književnik Henri Barbusse i Viktor Margerit, u ime Odbora za zaštitu žrtava bijelog terora na Balkanu, upućuju zahtjev austrijskom kancelaru da spriječi izručenje i sigurnu smrt dra Vukašina Markovića.

Bilo je jasno što čeka Markovića ako bude izručen jugoslavenskim vlastima. »Proletarijat svih zemalja, u prvom redu proletarijat Austrije« — pisao je u moskovskoj »Pravdi« istaknuti revolucionar i dugogodišnji najviši funkcionar Komunističke partije Jugoslavije Vladimir Čopić, suborac Markovićev još iz Rusije — »treba snažno da protestira protiv pokušaja da se Marković izruči jugoslavenskim dželatima.«

I poslije se »Pravda« više puta pridružila međunarodnoj akciji da se spasi život Vukašinu Markoviću.

Nakon četvoromjesečnog zatvora u Beču, austrijske vlasti, pod pritiskom naprednoga javnog mnijenja, oslobađaju Markovića. Povodom njegova dolaska u SSSR »Pravda« objavljuje njegovu fotografiju i izjavu u kojoj on zahvaljuje Međunarodnoj organizaciji za pomoć revolucionarima, zbog široke političke akcije protiv bijelog terora u Jugoslaviji. »Pravda« je zabilježila: »Drug Marković sačuvao je revolucionarnu svježinu duha«, a on je izjavio da je opet spreman uključiti se, s prijašnjom energijom, u revolucionarni rad.

U studenom 1926. godine nekoliko evropskih novinskih agencija donijelo je vijest: »Dr Vukašin Marković u Kini«. Istu vijest, pozivajući se na sovjetske izvore, objavila je i beogradska »Politika« od 27. studenoga. Ta vijest, od jedne do druge agencije, razlikovala se u nijansama. Neki su u njemu vidjeli glavnog komesara u Kantonu, neki instruktora za organizacijska i vojnopolitička pitanja, a neki i rukovodioca sanitetske sekcije u glavnom štabu revolucije. Potvrdu tih vijesti nalazimo i u sovjetskoj štampi iz onih dana.

Dalje gotovo i nema pouzdanih podataka o boravku i radu Vukašina Markovića u Sovjetskom Savezu. Gotovo je sigurno da je, početkom tridesetih godina, radio kao liječnik na Kavkazu.

Ostaje zapisan susret Rodoljuba Čolakovića, koji, nakon dugogodišnje ro-bije, odlazi kao politički emigrant u SSSR na školovanje, s Vukašinom Markovićem. Bilo je to u ljeto 1933. godine Čolaković to ovako zapisuje: »Sreo sam se s njim kod Zore Nikolić (koja je tada radila kao referent u Balkanskom odjelu Međunarodne organizacije za pomoć revolucionarima u Moskvi, op. P. P), kojoj se on često navraća. Omalen, dežmekast, obučen ruski —i usred ljeta u čizmama i rubaški. Lice mu je obraslo gustom bradom, i 'iz toga spleta brade, brkova i gustih obrva sijevaju prkosno žive, crne oči zanesenijaka. Pod miškom je nosio otrcanu poveliku tašnu, toliko nabijenu raznim spisima da se nije mogla zatvoriti.

Nije, tako reći, čestito ni sjeo ni upitao me za zdravlje, odmah je poveo polemiku s nekim iz neke redakcije koji neće da mu objave članak u kome on dokazuje da Staljin nije u pravu ikad tvrdi da je 1917. zastupao Lenjinovu liniju, formulisanu u čuvenim aprilskim tezama. I odmah je potegao tašnu, čeprkao dugo po njoj, našao članak i počeo da nam ga čita. Slušao sam neko vrijeme, a pošto nisam bolje poznao istoriju Boljševičke partije, nisam mogao da ga pratim. Više od onoga što je čitao, zanimao me je sam Marković. Čitao je brzo, zagrcavajući se, mršteći se, podižući na nekim mjestima prst, kao da nekom prijeti. Preskočio bi poneki pasus, pa ibi onda uskliknuo: 'A sad da čuješ ovo', i nastavio je da čita uživajući u tome što svojom argumentacijom prosto smožda protivnika.

Zora je pokušavala da ga prekine i da započne drugi razgovor, ali Marković, kao zanesen, nije na to obraćao pažnju. Tek kad je dočitao svoj članak do kraja, pogledao nas je upitno. Čitao sam, a Zora mu je mirno rekla: 'To je interesantno, ali se nemoj čuditi što to niko ne objavljuje. Ne možeš ti sam ništa protiv onog što je zvanično utvrđeno kao istorijska činjenica'.

Naljutio se i počeo da praska protiv ulizica i falsifikatora.

'I ja poštujem Staljina, i ja sam za njegovu liniju, ali što je istina, istina je. Ja ću to dokazati svima, pa makar me to i glave stajalo' — grmio je dalje, ne obazirući se na Zoru, koja je pokušavala da ga umiri. Sakupio je svoje po stolu razasute spise, strpao ih u torbu i, ljutito sijevajući crnim očima, oprostio se i otišao. Iz hodnika se još čulo njegovo jarnosno gundanje.

— Stradaće — rekla mi je Zora tiho, a žao mi ga je — pošten je, hrabar, ali neuravnotežen, plahovit, svadalice.

Za cijelo vrijeme svog boravka u Moskvi nisam više sreo Vukašina Markovića, ali sam ovaj jedini susret zapamtio: impresionirao me čovjek koji je u ono vrijeme smio da polemise sa Staljinom i zvaničnim istoričarima i da, pozivajući se na Lenjina, dokazuje kako su doista tekle stvari u periodu februar—novembar 1917. :i kakvu je ko poziciju zauzimao u burnim danima

prerastanja revolucije buržoaske u revoluciju proletersku ...» (R. Colaković, Kazivanje o jednom pokoljenju, Sarajevo—Beograd, 1969, svezak drugi, st. 119—121).

Sto se dalje događalo? Neki ga spominju kao profesora na Medicinskom fakultetu u Moskvi, zatim da je uhapšen u Staljinovim čistkama, te proveo nekoliko godina u sibirskim logorima... Zna se da je umro u Kujbiševu, najvjerojatnije 1943. Nije sporno da je njegovu smrt ubrzala ruka od koje su poginuli toliki jugoslavenski revolucionari, i ne samo jugoslavenski: Staljinova iruka.

Možda će jednoga dana biti poznato gdje se nalazi grob Vukašina Markovića, revolucionara, koji je prije šezdeset godina napisao: »Moja porodica je proletarijat celog sveta, moja nacionalnost — čovečanstvo.«

INTERMECO

KRV TEČE, A GLAVE SE KOTRLJAJU

»... Staljin je tada uveo takozvanu 'zaštitnu smrt'. Da sačuva sovjetske građane od toga da učine nešto, što bi im sigurno donijelo nesreću on ih je strijeljao prije, nego što su išta učinili. Što veće klanje i što veći broj istaknutih žrtava, to će i službeni komunisti zvučiti vjerojatnije. Ljudi će po svoj prilici reći: 'Gdje ima toliko dima tamo mora da ima i vatre'. Sva vatra se nalazila u podrumima NKVD-a. Oni koji su imali sreću bili su zadovoljni i s dugogodišnjim progonstvom u Sibiriju.

Došlo je vrijeme da Staljin ukloni staromodne vođe s borbenom prošlošću, koji su prišli boljševizmu iz ljubavi prema narodu i slobodi. Ovi su muškarci i žene imali dovoljno iskustva, da prosude, koliko je Staljin odstupio od Marxa i komunizma. Nova generacija Gromika, Malika, Maljenkova, Ježova, Ž dano va i t. d. bila je izvježbana do krute bešćutnosti u Staljinovoj visokoj školi. On je više volio njih, nego generaciju što ga je znala kao drugorazrednog spletkara, koji je bio samo Lenjinova sjena.

Novo doba je svitalo, doba u kojem se gradio most prema carizmu. Lenjinovo doba je bilo jaz, koji je trebalo premostiti i što će prije nestati preživjelih iz tog doba, to prije će se i Staljinov nacional-feudalizam moći nadovezati na carističko mračnjaštvo.

Progon ljudi iz prijašnjeg doba slagao se s iskušanom Staljinovom strategijom, da nikad ne ostavlja jezgre otpora iza sebe. S obzirom na međunarodni položaj, to je bilo utoliko hitnije, što je Hitler preuzeo vlast pa je svjetski rat postao vjerojatnijim. Pretpostavimo da Rusija bude uvučena u rat. Pretpostavimo da Rusija bude pobijedena. Da li će Staljin, kao Nikola, izgubiti život? Da li će današnji prikriveni opozicionalci sutra ustati protiv njega?

Velika čistka od 1936. do 1938. može se na drugi način dovesti u vezu s Hitlerom. Nacisti su preuzeli vlast u siječnju 1933. i odmah započeli strahovitim progonima protiv Židova i drugih, uključivši tu i komuniste. Prosvjedovali su poštene ljudi na čitavom svijetu. Moskva nije prosvjedovala. Naprotiv, nakon potpune neutralnosti kroz čitavu godinu dana, dok su mnogi postojani protunacistički boljševici bjesnjeli i izražavali svoju srdžbu, Staljin je Hitleru ponudio prijateljstvo. Referirajući na XVII kongresu Boljševičke partije, 26. siječnja 1934., Staljin izjavljuje: 'Neki njemački političari govore, da se Sovjetski Savez sada orijentira na Francusku i Poljsku, da se promijenio iz protivnika u pristalicu Versailleskog ugovora i da se ta promjena desila zbog dolaska fašističkog režima na vlast u Njemačkoj. To nije istina. Doista, mi smo daleko od toga, da budemo oduševljeni fašističkim režimom u Njemačkoj, ali težište ne leži u fašizmu zbog samog fašizma. U Italiji na primjer fašizam nije smetao stva-

ranju najboljih odnosa s tom zemljom... Mi se nismo orijentirali na Njemačku, a niti smo se sada orijentirali na Poljsku i Francusku. Mi smo bili u prošlosti, a i sada smo, orijentirani na Sovjetski Savez i samo na Sovjetski Savez. Ako interesi Sovjetskog Saveza zahtijevaju stvaranje tjesnija veza s ovom ili onom zemljom, koja je zainteresirana na tome da se ne naruši mir, tada ćemo to bez krznanja učiniti'...

... U Staljinovu lovu na ljude u 1936—1938. g. plijen, koji ga je najviše privlačio, bili su komunisti na čelu armije i tajne policije, jer to su bile dvije organizacije koje bi mu mogle zbog svog naoružanja činiti najviše neprilika u slučaju nužde. Vojnički šefovi Crvene armije bili su sve ;komunisti od rane mladosti. Trocki ih je postavio za vrijeme građanskog rata, a Staljin ih je zadržao i unaprijedio. Oni su bili obľjubljeni u zemlji, a naročito kod omladine.

Glava Crvene armije bio je maršal Mihajlo N. Tuhačevski, lijep čovjek, sjajan intelekt, vojnički genije. U 1920. g., u dobi od 27 godina, zapovijedao je kao general Crvenom armijom, koja je provalila u Poljsku. Tim pobjedonosnim napredovanjem stekao je silan ugled u Evropi i Rusiji, mnogi su u njemu gledali novog Napoleona...

... Izuzev činjenicu, da je maršal Tuhačevski bio 1937. godine obľjubljeni vođa Crvene armije i stoga opasan diktatoru, Staljin je mrzio Tuhačevskog i bez sumnje pretpostavljao da Tuhačevski mrzi i njega. Na 12. lipnja 1937. javila je sovjetska štampa da je Tuhačevski strijeljan zbog sudjelovanja u jednoj 'vojno-fašističkoj organizaciji' povezanoj s jednom stranom silom, navodno Njemačkom. S njime je strijeljano još sedam drugih generala, sve komandanti tarmija, a osmi od njih general Gamamik, izvršio je samoubistvo kad je policija došla da ga uhapsi.

Službeni bilten, kojim je objavljeno pogubljenje, kaže, da su Tuhačevski i njegovi drugovi priznali. Ipak nitko ne zna da li su oni priznali. Nitko ne zna da li je ikad zasjedao tajni vojni sud naveden u komunikeju. Od izvanrednog suda od osam visokih vojnih ličnosti, koje su navodno sudile generalima, tri su naknadno strijeljane zbog veleizdaje, a ostali šute...

... Protivi se naravi Staljina da odsiječe glavu, a trup da ostavi višjeti. Čitavo vodstvo Crvene armije bilo je očišćeno u isto vrijeme, kada su ustrijeljeni Tuhačevski i njegovih osam drugova. Velike nove kuće u Moskvi, koje su sadržavale stotine stanova rezerviranih za visoke oficire, ispražnjene su za vrijeme čistke i zaposjednute po novoimenovanim oficirima. Isto takva izmjena zapažena je i u drugim gradovima. Svi oficiri Crvene armije, koji su s tolikom požrtvovanošću služili u Španjolskoj, bili su dopremljeni kući i pobijeni. Navodi se, da je oko trideset tisuća oficira poginulo za vrijeme čistke Tuhačevskog.

Čistka u moćnom NKVD-u bila je isto toliko drastična koliko i ubitačna. U Staljinovu malu crnu knjigu ubojstava unešen je i Henrik Jagoda, gospodar tajne policije, jer je propustio da se klanja diktatoru. Očišćeni su Jagoda i njegov štab, i stotine njima podređenih.

Jagodu je naslijedio Nikola Ježov, Staljinov plaćenik u partijskom stroju. Ježov je bio visok svega pet stopa. Zemlja nije nikada čula za njega. Njegovo imenovanje, 27. rujna 1936., za šefa NKVD-a značilo je uvod u jedno razdoblje opće poznato u Rusiji pod imenom 'Ježovština', najvećeg krvoprolića u sovjetskoj povijesti. Ono uključuje čistku Tuhačevskijevu u lipnju 1937.; moskovske procese protiv Sokolnikova, Radeka i petnaest

drugih, u siječnju 1937.; proces protiv Jagode, Rikova, Buharina, Krestinskog, Rakovskog i ostalih u ožujku 1938., a uključivala je smrt bez suđenja bezbrojnih najviših, drugorazrednih, trećerazrednih i četvororazrednih funkcionera. Od dvadesetsedam (Staljin plus dvadesetšest) istaknutih boljševika, koji su sastavili nacrt Ustava od 1936. godine petnaest ih je strijeljano do 1938. Strijeljano je jedanaest Litvinovljevih ambasadora, a trinaesti, Feodor Raskolnikov, koji je u građanskom ratu učinio sjajan herojski podvig, ubio se u Nizzi. Na sveučilištima su ispražnjeni čitavi fakulteti. Pobijeno je mnogo stotina stranih komunista koji su našli utočište u Rusiji. Tisuće novinara, romano-pisaca, pjesnika, pisaca kazališnih komada, direktora kazališta, glumaca, kipara i slikara bilo je uništeno. Stranice su stranicama mogle bi se ispuniti imenima glasovitih komunista koji su pobijeni za vrijeme 'Ježovštine'. Svaki istaknuti član partije povukao je za sobom u propast najmanje dvadesetak svojih drugova, prijatelja i rođaka. Mnogi članovi vlada federalnih republika i manjih oblasnih republika, bili su očišćeni; njihovi štabovi, koji su često brojali na tisuće, očišćeni su zajedno s njima. Beck i Godin, koji su u to vrijeme bili zatvoreni, pišu da 'konačno nije u Sovjetskom Savezu bilo čovjeka, koji ne bi imao bar jednog rođaka ili bliskog prijatelja u zatvoru'

... Sredinom 1939. godine, nakon gotovo tri godine, bio je očišćen i sam Nikolaj Ježov, Staljinova dugačka krvava ruka. Na uobičajeni 'blagi' način, Staljinov način rokova (umorstvo u dva lagana stupnja). Ježov je najprije preuzeo jedan niži položaj kao komesar za transport vodenim putem, a tada je kratko vrijeme nakon toga nestao zauvijek u bezdanoj praznini u koju je tolike otposlao. Njegovo je ime prokletstvo u Rusiji. Tugujuće majke, udovice, djeca, očevi, braća, sestre i prijatelji sjećaju ga se kao čovječuljka, koji je bio najveći koljač u ruskoj povijesti...

... Ježova naslijedi Gruzin Lavrenti Berija. Kad je preuzeo mjesto direktora tajne policije, Berija je ponovo uspostavio neke povlastice u zatvoru, koje je Ježov ukinuo, kao na pr. knjige i oslobodio tisuće zatvorenika, uhapšenih po Ježovu. Mrtve, međutim, nije uskrasio. Sovjetska štampa je javila, da je stanovit broj organa NKVD-a bio kažnjen zbog toga, što su mučenjem iznudili priznanja. Nekima je javno suđeno.

Otpuštanje Ježova i kažnjavanje šake istražnih organa, koji su radili prema dobivenim uputama, bili su sastavni dio često upotrebljene metode kojom je Staljin pokušavao skinuti krivnju sa sebe i skrenuti sve poglede i mržnju na neku podređenu ličnost. To je također stvaralo dojam da su mučenja bila zapravo više 'prekršaji', nego neko pravilo.

Priznanja, koja su davali optuženici u Ježovljevoj čistki, postala su jedna narodna i međunarodna zagonetka sa dva pitanja: (1) Zašto je sovjetska vlada trebala priznanja, za koja je unaprijed znala, da su lažna? (2) Zašto su zatvorenici priznavali?

U sovjetskim je zatvorima uobičajen postupak, da se pritvoreniku predoči saslušanje sastavljeno po istražnom organu. To je prvo priznanje, za koje traže od pritvorenika, da potpiše. U njemu on priznaje da je izdajica i kontrarevolucionarac, kriv prema tom i tom paragrafu, tome i tome članu krivičnog zakonika. Katkada ta isprava sadrži imena osoba, koje je pritvorenik uveo u kontrarevolucionarnu organizaciju što se urotila da sruši sovjetsku vladu i preda sovjetsku zemlju Njemačkoj ili Japanu ili obima. Poznato je, da su pritvorenici potpisivali takva priznanja, a da nisu ni čuli za imena onih, koje su navodno uveli u organizaciju a i sami su

bili potpuno nevini. Oni su ih potpisali, jer su u velikim zajedničkim ćelijama, zaposjednutima katkad od tuceta pritvorenika, često vidali muškarce i žene, da se vraćaju sa saslušanja, krvavi, hramljući, osakaćeni, histerični, katkada sa crnim masnicama oko očiju, razbitih usnica, prebijenih rebara i slomljenog duha ...

.. Ipak su neki priznali i bez mučenja. Vodeći boljševici, bliski suradnici Staljina, koji su se pojavili kao optuženici u glasovitim moskovskim suđenjima, očito nisu bili mučeni. Da su bili mučeni, oni bi to izlanuli na optuženičkoj klupi, ili bi barem pokazali neke znakove o tome. Njihova priznanja su tim veća zagonetka. Sve u svemu bilo ih je pedesetak prema stotinama tisuća kažnjenih bez priznanja, ili nakon priznanja.

Trocki, uza svu svoju potpuno razumljivu ogorčenost protiv Staljina i pristranost, bio je ipak čovjek, koji je poznao sovjetski sistem u suštini bolje, nego ikoji ruski izbjeglica, a dobro je poznao većinu sovjetskih vođa, koji su priznavali na suđenjima. Trocki tvrdi, pišući u Meksiku 1940.: „Jagoda je na sudu zbog obećanog pomilovanja preuzeo na sebe krivnju za zločine koje su glasine pripisivale Staljinu. Jasno je, da obećanje nije održano: Jagoda je bio pogubljen“. U mojoj knjizi, „Ljudi i politika“ (Men and Politics), napisanoj prije nego što sam mogao pročitati to Trockijevo objašnjenje, došao sam do istog zaključka, to jest: optuženima je obećan život, ako priznaju. Isto tako im je obećano, da se ništa neće dogoditi njihovim obiteljima.

Zašto su ti vodeći boljševici, koji su dobro poznavali Staljinov karakter, vjerovali u ta obećanja? Odgovor je prvo, da su u sovjetskoj povijesti i druge istaknute ličnosti javno osuđene na smrt, bile kasnije u tajnosti pomilovane i dozvoljeno im je, da dalje skrovito žive u Sibiriji; drugo, razlika između sigurne smrti u idućoj minuti i jednog postotka vjerojatnosti života, isto je tako velika kao i čitav svemir, a ljudi dovedeni Staljinovom proturevolucijom do potpunog cinizma i razočaranja, prihvaćali su tu priliku, jer dok ima života, ima i nade. Vrlo je teško za čovjeka, koji ne želi učiniti samoubistvo, da sam sebe osudi na smrt, osobito ako se uzme u obzir činjenica, da bi i izvještaj o njegovoj herojskoj smrti bio po Staljinu iskrivljen na njegovu štetu.

Ti vode su svoja priznanja učinili dosta fantastičnima i na suđenjima dodali dosta domišljatih primjedaba, da izazivaju sumnju kod objektivne javnosti i budućih historičara. Ali Staljin je trebao ta priznanja za mase kao „dokaz“, da su samo izdajice i špijuni krivi za sve propuste njegove uprave. Suđenja su se zapravo osnivala na Staljinovu potpunom nepoštivanju ljudi i njegovu uvjerenju, da će oni progutati svaku laž, koja im se pruži s dovoljno žestine.

Pronicava sovjetska tajna policija, koja ima agente svagdje i u svako doba, nije nikada otkrila ni najmanji dokaz, koji bi mogla pružiti na suđenjima za potvrdu navodnih dalekosežnih urota u koje je bilo umiješano mnogo stotina ljudi. Osude su se temeljile samo na priznanjima. Očito je Staljin trebao priznanja da pripremi suđenja, a suđenja opet da upozori na žrtve koje treba da snose krivnju...

... Staljin je uklanjao vladajuću političku klasu, partiju, koja je imala svoje članove u svim gradovima i selima. Čistka je prema tome morala biti provedena u svakom pojedinom mjestu i stoga hapšenja i priznanja u svakom od njih. Ako ljudi ne bi priznali, NKVD u Harkovu ili Dagestanu ne bi mogao javiti u glavni stan u Kremlju, da je ispunio ili dapače

premašio određenu kvotu. Priznanja su predstavljala zaštitu za sovjetske službenike, oni su dobro poznavali svoje gospodare. Oni su znali, da im Staljin može jednog dana narediti da silom natjeraju seljake u kolektivna gospodarstva, a drugog dana da ih optuži da su bili ,omamljeni uspjehom' prisilnog kolektiviziran ja. Radi osiguranja protiv eventualnih budućih političkih promjena, trebalo je svako hapšenje i svaku osudu poduprijeti potrebnim priznanjem koje ih je činilo zakonitima. Staljin, kao i Hitler, vjeruje u ,zakonitost' što znači poduprijeti svaki samovoljni akt sa zakonitom izmišljotinom. Diktatori vole obvezivati njima podređene ljude potpisima, javnim izjavama i priznanjima.

Staljin obožava veličinu. U sovjetskoj je industriji statistički povećana proizvodnja često išla na uštrb kvaliteta, a veličina u materijalnim dobrima najveća je sovjetska ambicija. Sto veće, to bolje. Kremlj je polazio s pretpostavke, da mala čistka lako može izazvati sumnju, dok golema čistka djeluje uvjerljivo. ,Više, više' najbolje izražava sovjetsku ideologiju i praksu. U čistki od 1936. do 1938. imali su sovjetski kanibali toliko, koliko god su mogli požderati...«

Luis Fischer, Život i smrt Staljina, NIP, Novinsko izdavačko poduzeće, Zagreb (bez godine izdanja)

VELIKI STRAH

Slična je sudbina i Ivana Gržetića. U »Sabranim djelima« Josipa Broza (svezak drugi, str. 333) je zapisano: »Gržetić Ivan (Fleicher, Heller, 1896—1937?), sindikalni i partijski radnik. Član KPJ od 1920. Jedan od istaknutijih sindikalnih funkcionara u Zagrebu. Na IV kongresu KPJ izabran za člana CK KPJ; tridesetih godina član Politbiroa CK KPJ. Predstavnik KPJ u Crvenoj sindikalnoj internacionali, a kasnije i u Izvršnom komitetu Kominterne. Smenjen s te dužnosti 1937. Uhapšen 1937. i ubijen«.

Za vrijeme staljinskih čistki, 1937. godine bio je I. Gržetić stalno u Moskvi. Kontaktirajući s CK KPJ, koji se tada nalazio u Parizu, Gržetić je u »pismima prosto vadio da ga oslobodimo dužnosti predstavnika pri Kominterni, jer, navodio je, ne osjeća se sposobnim da kaiko treba obavlja taj složeni i odgovorni posao« — kako se to sjećao Rodoljub Čolaković. A bilo je to vrijeme kada su iz zgrade Kominterne ili hotela »Luks«, u kojem su odsjedali predstavnici mnogih komunističkih partija, svakodnevno nestajali istaknuti komunisti, internacionalisti, oni koji su se samo dan ranije pojavljivali na redovnim sastancima Kominterne ili u učionicama partijskih škola kao đaci ili nastavnici.

»Tek mnogo godina docnije — zapisao je još Čolaković — postalo mi je jasno zašto je Gržetić onako očajnički nastojao da ode iz Moskve. U jeku su bili progoni inostranih komunista, i to većinom rukovodećih ljudi. Počelo je isključivanjem iz Partije najuglednijih članova KPJ, što je Komintema činila neposredno, obavještavajući o tome naknadno naš CK, koji je bio obavezan da te odluke objavljuje u svom organu kao vlastite. Tada su, sjećam se, isključeni Đuro Cvijić, Grgur Vujović, Rade Vujović i Košta Novaković ... « (svezak treći, str. 137).

REVOLUCIONARNI DUH

Pseudonimi i ilegalna imena — Bauer, Bojina, Glaser, Karl Jakovljević Kerber, A. M. Vilibanda, Marić, ili pravim imenom Antun Mavrak, još je jedan iz plejade jugoslavenskih komunista koji je bježeći iz Jugoslavije, gdje ga je proganjala policija, dospio u emigraciju, da bi svoj život završio u Staljinovim čistkama, nevino osuđen i ubijen.

Iscrpnu građu za biografiju Antuna Mavraka sakupio je Stojan Miloš iz Travnika (»Antun Mavrak, građa za monografiju«, NISRO »Oslobođenje«, OOUR Izdavačka djelatnost, Sarajevo, 1985—86), koji je objavio

— članke A. Mavraka, dokumente o njegovoj partijskoj djelatnosti, izbor članaka iz štampe koja je pisala o Mavraku između dva rata, te dokumente državnih organa kraljevine Jugoslavije i Austrije o Mavraku. Naposljetku su objavljena i sjećanja suvremenika i suboraca Antuna Mavraka.

U »Skici za biografiju« S. Miloš piše:

»... Nakon završetka gimnazije (u Travniku, gdje je 1899. i rođen) 1920. godine, u jesen, (Antun Mavrak) napušta rodni grad i kreće u svijet revolucije. Te godine upisao se na Pravni fakultet Zagrebačkog sveučilišta. Iste godine postao je i član KPJ. Po dolasku na fakultet, Mavrak se odmah uključio u već razvijenu političku aktivnost Partije i SKOJ-a. Saznavši kako 'Obznana' i Zakon o zaštiti države nanose teške udarce naprednim snagama, posebno komunistima, Vilim Mavrak se uplašio za sina, odlazi u Zagreb i moli ga da se vrati u Travnik, da se zaposli i počne miran život u zavičaju. Antun, međutim, odgovara ocu da je on dušom i tijelom odan idejama komunizma, te da bi se radije ubio nego što bi napustio borbu za svoje ideale ...

... Mavrak je jedno vrijeme administrator, suradnik i urednik 'Borbe'. Mnogo je pisao u tom listu, posebno uvodnike, između 1924. i 1927. godine. Kasnije je pisao i u 'Proleteru' i bio je član njegove redakcije za pojedine brojeve. Dobivao je zaduženje da piše pojedine članke i za bečki list 'Rote Fahne' i da vodi nadzor nad redakcijom 'Dela', posebno člancima koji se odnose na Jugoslaviju. Kao član Zagraničnog biroa CK KPJ, zajedno sa ostalim njegovim članovima, zadužen je da redigira pojedine brojeve 'Klasne borbe'. Posebno je značajna Mavrakova brošura 'Zahtevi besposlenih', koja je nakon štampanja na hrvatskosrpskom i slovenskom jeziku sa ukupnim tiražom od 7.000 primjeraka ilegalno rasturena.

Jedno vrijeme Antun Mavrak je bio među vodećim kadrovima omladinske Zagrebačke komunističke organizacije. Ubraja se među najbolje rukovodioce SKOJ-a i Partije u vrijeme svog revolucionarnog djelovanja u Zagrebu. Organizator je skojevskih i partijskih ćelija, štrajkova, vodilje kurseva, jedno vrijeme se zalagao da SKOJ bude organiziran na fede-

ralističkom principu. Istupao je na mnogim skupovima i mitinzima. Govorio je i nad grobom Alije Alijagića na zagrebačkom groblju Mirogoj.

Kao delegat na Trećem kongresu KPJ, posebno se založio za likvidaciju frakcijskih borbi u KPJ. U svojstvu člana CK SKOJ-a prisustvovao je Trećem kongresu SKOJ-a. Bio je proganjan, hapšen, osuđivan, a sedam dana 1925. godine štrajkovao je glađu u zatvoru zbog Okrutnog postupka policije prema političkim zatvorenicima... Iste godine, sudskom odlukom, Mavrak je protjeran iz Zagreba na dvije godine, ali se odmah vratio i kao ilegalac nastavio svoje revolucionarno djelovanje.

Mavrak je često odlazio u Veliko Trojstvo (kraj Bjelovara), jer je već tada tijesno surađivao sa Josipom Brozom, koji se u jesen 1925. godine, nakon povratka iz Velikog Trojstva, jedno vrijeme bio smjestio sa svojom obitelji kod Antuna Mavraka u Zagrebu...

... Preko Petra Kurtića 1927. godine organizira izbjavljanje iz zatvora poznate crnogorske revolucionarke Stoje Marković (nećakinje Vukašina Markovića — op. P. P), koja je bila izbačena iz Ženske kaznionice u Zagrebu.

Kao sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Hrvatsku i Slavoniju i sindikalni rukovodilac u siječnju 1928. godine Mavrak je jedan od glavnih organizatora poznatog štrajka u zagrebačkom strojarском poduzeću „Sila“. Prilikom organiziranja napada na štrajkolomca Mišića, grupa radnika se tom prilikom poslužila Mavrakovom kabanicom. U veljači te godine na povijesnoj Osmoj konferenciji zagrebačkih komunista, kao sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Hrvatsku i Slavoniju u pismenoj formi dao je punu i bezrezervnu podršku Josipu Brozu, čija je tada revolucionarna linija pobijedila.

Godine 1928. Mavrak je intenzivno proganjan, pa je tada sa odobrenjem KPJ 1. svibnja te godine emigrirao u Austriju sa pasošem na ime Svetozara Bilbije, studenta iz Zagreba. Tamo se odmah povezao sa predstavnicima KPJ. Prema nekim izvorima Mavrak je uhapšen pri povratku sa Šestog kongresa Kominterne ...

... Bečka policija je Mavraka uhapsila 27. VIII 1928. godine, a 29. istog mjeseca već je utvrđeno da se pod imenom Svetozara Bilbije krio novinar Antun Mavrak. Zatraženo je njegovo izručenje u Jugoslaviju, jer ga je tadašnji režim u domovini optužio za ubojstvo štrajkolomca Mišića. Tadašnji režim je znao da je Mavrak revolucionar i da je jedan od najaktivnijih članova KPJ. O slučaju Mavraka tada je pisala austrijska i jugoslavenska štampa, posebno napredna, koja je stala u obranu Mavraka. U tome se naročito istakao nezavisni glasnik za čovječja i građanska prava „Zaštita čovjeka“, čiji je odgovorni urednik bio književnik i revolucionar August Cesarec. Za neizručenje Mavraka u Jugoslaviju tada su bili angažirani najpoznatiji pisci i naučnici — Karl Kraus, Albert Ajnštajn i mnoge ugledne ličnosti tadašnje Austrije. U ožujku 1929. godine Mavrak je oslobođen i prognan iz Austrije. Poslije toga jedno vrijeme je bio na čelu Jugoslavenske komunističke organizacije u Francuskoj, a zatim je te godine otišao u SSSR. U Moskvi je izvjesno vrijeme radio u Organizacionom odjeljenju Kominterne i bio povremeni predavač na Komunističkom univerzitetu nacionalnih manjina Zapada (KUNMZ). Bio je partijski radnik i instruktor, član Organizacionog biroa CK KPJ, a član Zagračnog biroa KPJ najvjerovatnije postao je neposredno poslije Drugog plenuma CK KPJ, koji je održan

početkom listopada 1929. godine. Te godine osnovano je dvojno rukovodstvo KPJ — Izvršni ured i Zagrebački ured. U srpnju 1930. Izvršni komitet Komunističke internacionale (IKKI) imenovao je Antuna Mavraka u izvršno rukovodstvo CK KPJ. Neki izvori navode da je u ljeto iste godine Mavrak imenovan za sekretara CK KPJ, dok drugi navode da je postao organizacioni sekretar i da je u studenom 1930. godine Izvršni komitet Komunističke internacionale postavio privremeno rukovodstvo KPJ s Mavrakom na čelu ... » (cit. djelo, str. 12—14).

Slijedi zatim intenzivna aktivnost Antuna Mavraka na samom vrhu KPJ, u najužem rukovodstvu. Piše rezolucije, proglašenja, članke... Ukratko vodi glavnu riječ.

No, poslije svega toga, odlukom Kominterne isključuju Mavraka iz KPJ, zbog sudjelovanja u unutarpartijskom sukobu, frakcionaškoj borbi. Bilo je to u travnju 1932. godine.

Na sjednici CK KPJ u siječnju 1934. odobren je prijedlog J. Čižinskog da se Antun Mavrak vrati u Partiju. Od tada živi u Rostovu na Donu, a neko vrijeme i u tvornici automobila »ZIS« u Moskvi, kao bravar.

Rečeno je — osuđen je i ubijen, a rehabilitiran je odlukom Vojnog kolegija Vrhovnog suda SSSR-a, dakako, posmrtno, 26. studenoga 1963. godine.

U razgovoru sa S. Milošem Karlo Štajner je ispričavao:

»... Mi smo se u doba Staljinovog borili u SSSR-u i svoje sjenke. Svatko tko bi slučajno postavio neko pitanje koje u sebi sadrži bilo kakvu kritičnost, bez obzira koliko ona bila istinita i pravedna, ili ako je bilo nešto u vezi sa partijskim radom, taj bi odmah bio osumnjičen, stavljen 'na nišan', praćen i uhapšen, bez ikakvog razloga.

Kad sam jednog dana sreo Antuna Mavraka, bio sam tada direktor Stamparsko-izdavačkog poduzeća Kominterne u Moskvi, Mavrak je mislio da ja mogu kod svog šefa učiniti nešto za njega, jer mi je rekao da je izbačen na ulicu iz hotela u kojem je stanovao. Bio je to jedan mali hotel, blizu hotela 'Internacional' u Moskvi.

Tada je Mavrak bio već smijenjen sa svih partijskih funkcija i isključen iz KPJ, a sve po direktivi Kominterne, koja je sprovodila onakvu politiku koja je najviše odgovarala njoj, njezinim dogmama, šablonima.

Nisam mogao vjerovati da se to moglo dogoditi s Mavrakom, jer je on — kako se kaže — do jučer bio tako visoki funkcioner KPJ, a danas da bude jednostavno izbačen na cestu i ostavljen na milost i nemilost. Da je imao i novca, nije mogao otići u drugi hotel, jer takve nisu nikako primali.

Kako sam bio rukovodilac već spomenute ustanove, nekako sam uspio Mavraka odvesti do svoje kancelarije. Tu smo se zaključali.

Želio je da ide spavati kod NKVD-a, jer je osjećao da ga nitko ne smije primiti. Međutim, ja sam našao jednu sobicu kod svog skladištara, u krugu svog poduzeća. U njoj je kasnije spavao i Đuro Cvijić, koji je bio došao u situaciju sličnu Mavrakovoj. Donio sam Mavraku i jednu deku. Sad je mogao mirno spavati. Nudio sam mu nešto i novca. Nije htio odmah uzeti. Očito da mu je bilo jako teško. Na kraju je ipak uzeo 100 rubalja.

'Neka se nađe pri ruci', rekao je Mavrak, kojeg nitko nije dirao u mojoj kancelariji. U međuvremenu ja sam mu dao privremenu propusnicu, pa je i bez moje prisutnosti mogao izlaziti van kruga poduzeća.

Donosio sam mu hranu i knjige. Mnogo je čitao. Inače, bio je jako obrazovan, visoki intelektualac, dobar teoretičar i praktičar marksizma.

Osjećao se kao da je u zatvoru. Bilo mu je sve to neshvatljivo. Jednog dana mi reče:

'Karlo, vjerujem da će se ipak saznati prava istina o nama koji smo živjeli i živimo u ovim teškim okolnostima, boreći se za sreću i dostojanstvo čovjeka, za to da svi ljudi budu jednaki, čvrsti i neustrašivi u svojoj borbi za nacionalno i socijalno oslobođenje, za slobodu, za progres.

Ja čvrsto vjerujem u snagu svog naroda i svoje Partije, vjerujem u pobjedu pravde, socijalizma!

Ako jednog dana budem i ubijen, bez obzira što mi je savjest čista i što nisam učinio ništa što se kosi sa čovjekoljubljem, linijom maše Partije i svih progresivnih partija i radničkog pokreta svijeta, duboko osjećam da će ideja i djelo za koje se borimo vječno živjeti u srcu našeg izmučenog naroda — u SLOBODI, koja će biti rođena u krvi i ognju.

Zapamti, Karlo, da nema slobode bez radničko-seljačke, proleterske revolucije, koja će biti najblistavija i najsnažnija u onom dijelu svoga toka kada počne i završi se opća oružana borba protiv klasnog neprijatelja, protiv fašizma, a u određenom obliku naše revolucije, kojoj osnovna snaga leži u čvrstoj povezanosti i jedinstvu jugoslovenskih naroda, u najvećoj sponi KPJ i njezinog naroda — trajat će sve dok unutar novostvorenog socijalističkog sistema bude ostatak klasnog neprijatelja, dok budu postojali antagonizmi unutar države i naroda svijeta uopće.

Istinsko i stalno potvrđivanje tekovina revolucije u praksi, usavršavanje socijalističkog sistema do te mjere da radnička klasa bude stvarni gospodar sredstava za proizvodnju, da odlučuje o svemu što se stvara — da ona bude subjekt svega — stvarat će takvu kohezionu snagu koju neće nikada nitko moći ničim razbiti.

U suprotnom, stvarat će se prostor za djelovanje hegemonista, dogmatičara, birokrata, nacionalista i drugih snaga koje će uvijek biti spremne za povezivanje sa svim reakcionarnim snagama svijeta, a sve u cilju poduzimanja kontrarevolucije.

Eventualna pojava nepravde bilo koje vrste unutar novostvorenog socijalističkog sistema samo će to ići na njegovu štetu.

Može netko kasnije reći da nismo mnogo učinili za radnički pokret, za socijalizam, koji nam je drag kao i SLOBODA, da smo bili nesposobni. Ali, kad se sve to poveže i usporedi sa prilikama našeg života i revolucionarnog rada, onda će svatko dobronamjeran moći izvući pravi zaključak i dati svoje mišljenje.

Uostalom, to će historija pokazati, jer i mi smo sudionici stvaranja historije revolucionarnog radničkog i komunističkog pokreta.

Zar može čovjek ičim drugim bolje dokazati svoju odanost svom narodu, svojoj Partiji i domovini nego polaganjem svog života za sreću svog naroda i svoje domovine. A svi mi koji od svoje najranije mladosti brodim ovim strašno uzburkanim morem života i smrti, to smo spremni učiniti svakog trenutka, a mnogi od nas su već pali na ulicama Zagreba, Beograda, pali su, padaju i padat će od juga do sjevera, i od istoka do zapada naše domovine, sve dok ne svane sunce prave slobode i sreće.

Mi smo dio svega što će se sutra dogoditi u Jugoslaviji, u svijetu, jer su naše ideje i djela jača od majubitačnijeg oružja, a to su ideje i djelo KPJ, avangarde radničke klase.

Nema te sile koja će zaustaviti obespravljene i napaćene narode u njihovoj borbi za srećom koju žele sami sebi stvarati!

Socijalizam, Karlo, kojem neće, niti može biti šablona, zavladat će svijetom. To nije samo teorija i praksa naučnog socijalizma, nego je to i zakon prirode, to je zakon marksizma-lenjinizma', rekao mi je tada Antun Mavrak.

Tako smo često razgovarali, počinjali i završavali naše razgovore — sve do 4. novembra 1936. godine, kada je NKVD-e uhapsio mene...« (cit. dj, str. 251—252).

A Mihajlo Vraneš, revolucionar iz Zagreba, Titov saborac iz zagrebačkog radničkog pokreta (i 1928. godine) je S. Milošu rekao, između ostaloga, i ovo:

»... Inače, Mavrak je jako mnogo pisao i redigovao rukopise ostalih autora, a ponekad bi -neki drug urednik (bilo ih je nekoliko) redigovao i Mavrakove neke rukopise. Da bi Mavrak ostao što bolje zaštićen (u dubljoj ilegali), znalo se ponekad dogoditi da se 'štucuje', čak i preradi neki Mavrakov napis ...

... Svojom otvorenosti, oštrinom, ali neizmjereno pravednim i poštenim stavom u prilaženju i načinu rješavanja nekih pitanja radničkog pokreta i spremnosti da do kraja izdrži u borbi za sreću radničke klase, sigurno je da je time Mavrak sebi stvarao protivnike, čak i u nekim partijskim i sindikalnim forumima toga vremena, a i kasnije, naročito tridesetih godina.

Mavrak je stanovao na Trešnjevci, kod obitelji Sekulić, te u Paromlin-skog? ulici (obitelj Sabljčić), čija je kćer bila udata za sekretara SKOJ-a Josipa Debeljaka. Supruga Debeljakova je nalazila često stanove kod povjerljivih obitelji za naše ilegalce. U Moskvi je također na prijedlog Mavraka završila KUNMZ ...

... Zadnji put sam se s Mavrakom vidio u Zagrebu 1928. godine, kada je on morao emigrirati u Beč ...« (isto str. 264).

Sjećanja Julija Baranovskog:

»... U doba mog studija u Moskvi i za vrijeme proizvodne prakse u tvornici automobila, tzv. tvornica MOLOTOVA, u pogonu drvenarije koncem 1934. godine neočekivano sam se opet susreo sa Mavrakom, gdje je on već tu radio kao fizički radnik.

U prvom susretu to me je obradovalo jer sam po svojim uvjetima rada i života bio dosta odvojen od naših drugova i mnogo toga nisam znao što se radi u našoj partiji (KPJ).

Na to moje pitanje on mi je zaprepašćeno kazao:

'Ja više ništa ne znam! Ja sam zatvorenik! Mene su Oklevetali oni koji ništa svoga nemaju, a djeluju po naređenju drugih da bi time stvorili sebi položaj i ugled! Što više ja se čak nemam kome žaliti na sve te izmišljotine klevete! Sve je za mene zatvoreno, i oni obični radnici koji sa mnom rade krivo me gledaju jer i oni znaju da sam ja tu po nekoj političkoj kazni! Ništa me tu dobrog ne čeka, jedino bih bio sretan ako bi me vratili u zemlju (Jugoslaviju) da ja tamo partiji (KPJ) i svom narodu mogu kazati svoju ispravnost, a ne ovdje u tuđoj zemlji i pred izdajnicima socijalizma!'

... Znam da je Mavrak još do hapšenja bio oklevetan po nekim pitanjima našeg partijskog rada i života, što je kao i obično bilo povezano sa sovjetskom opozicijom!

Kada sam ja lično čuo od Mavrefca da su sve te njegove optužbe namještene i provokativno izmišljene, a znamo Mavrakovu upornost i borbenost, to sam više nego uvjeren da se Mavrak od prvih dana na istrazi krvavo borio. On je sve optužbe poricao, a istraga je na temelju raspo-loživih i izmišljenih optužbi prema Mavraku kao bivšem partijskom

rukovodiocu odmah primjenila tzv. treći stupanj represije, što znači da su ga mogli mučiti do tog stupnja da je on svjesno ili nesvjesno priznao i potpisao istrazi sve klevetničke i izmišljene optužbe ili je na istrazi podlegao mučenju!

Znamo da Mavrak nije bio od onih koji bi mogao priznati nepostojeću krivicu, a niti od onih koji bi mogao klevetati druge da bi ublažio svoje stanje! Nije on bio od onih koji bi dopustio istrazi da ga mučki isprebija do tog stupnja da bi on svjesno priznao nepostojeću svoju krivicu. Iz toga, a na temelju poznavanja Mavraka, te načina istrage i suđenja, Mavrak nije mogao biti osuđen kao pojedinac jer nije bilo njegovog priznanja. Drugo, ako je osuđen grupno, po klevetama drugih, to su ga mogli osuditi samo na strijeljanje, a ne kako se sada službeno kaže da je bio osuđen na vremensku kaznu, negdje u logoru da je umro. To je isključeno, a najvjerojatnije je to da je Mavrak poginuo kao heroj na istrazi u borbi sa staljinskim istražnim piratima!...« (isto, str. 279—281).

Završimo s rječima Karla Mrazovića koji je o Antunu Mavraku rekao: »Bio je čist revolucionar — bez obzira na to što je, vjerojatno, ponekad i griješio, a to je svojstveno svima nama. Bitno je da nikada nije bio neprijatelj i da je do kraja ostao vjeran svojoj Partiji i narodu. Sigurno je, međutim, da se suprotstavljao Kominterninim dogmama i šablonima. Ali, to nije smio biti razlog da mu se život oduzme...« (isto, str. 283).

INTERMECO

ZASTO JE STALJIN USPIO

»Koliki je broj žrtava? To nitko ne zna pouzdano. Službeni izvori ne govore o tomu ništa. Najčešće se među građanima Sovjetskog , Saveza govori o 'milijunima'. Jedan jugoslavenski ugledni komunist je naveo broj od tri milijuna. Prema 'opreznj računici' povjesničara Medvedeva, strijeljanih je bilo 'najmanje' 400—500.000, a uhapšenih od četiri do pet milijuna. Procjene zapadnjačkih autora su još više. Bila je to cijena plaćena za Staljinovu apsolutnu moć.

Izraz 'neprijatelji naroda', koji se tih godina toliko često rabio protiv žrtava terora, trebao bi ukazivati na jakobinsku narav toga terora. No takvo tumačenje, premda i je u (ono vrijeme bilo rašireno, ne može izdržati ozbiljniju analizu. U Sovjetskom Savezu nije bilo nikakve situacije koja bi navodila na pomisao da je 'domovina u opasnosti'. Građanski rad odavno je bio okončan. I nasilje 'vezano uz proces kolektivizacije bilo je stvar prošlosti. Žrtve terora nije se moglo smatrati eksponentima neprijateljske klase.

Relativno najveći broj žrtava — kako smo vidjeli — bio je iz redova partije, pri čemu su najteže pogođeni upravo rukovodeći krugovi. Moramo se stoga upitati kako 'to da jse ti krugovi nisu uspjeli oduprijeti. Čini se da su za odgovor na to i pitanje presudne dvije vrste razloga..

Partija što je bila povjerena Staljinu 1929. nije bila spremna na to da se suoči s brutalnom odlučnošću staljinskog udara. Stari 'boljševici' sve su svoje vrijednosti — političke, etičke i kulturne — polagali u samu partiju, koju su smatrali glavnim i jedinim instrumentima revolucije: prema tomu nisu imali idejnog oružja kojim bi se suprotstavili despotizmu na vrhu partije, despotizmu koji je govorio U njezino ime. To je razlog potpunoj zbunjenosti tolikih žrtava koje nisu bile u lstanju shvatiti događaje i koje su nasilno bile iskorijenjene iz jednog tla koje im je bilo blisko. (Brojna svjedočanstva govore o tome da su druge kategorije uhapšenih — primjerice duboko religiozni vjernici '— moralno bolje izdržali to iskušenje; takve su u zatvorima znale biti i skupine nepomirljivih trockista koji su bili poubijani pošto su se ipak očajnički 'hrabro borili za svoje dostojanstvo).

Kao i jnnogi drugi Sovjeti, i mnoge su ižrtve ostale uvjerene da za njihovo proganjanje nije odgovoran Staljin. Mislili su da se radi o uroti unutar redova policije, za 'koju Staljin ne zna. Ali i oni koji su bili dostatno lucidni da shvate odakle dolazi taj udar, a nije ih bilo malo, nisu se mogli odlučiti na to da napadnu vođu kojeg su sami odveć visoko uzdigli. Posljednji bezuspješan otpor usredotočio se na prokazivanje NKDV-a kao glavnog krivca za nepravdu i nasilje. Čak i pismo što ga je Buharin ostavio

svojoj ženi malo prije hapšenja, s nadom da će dospjeti do »buduće generacije partijskih rukovodilaca«, [sadrži to isto poimanje: premda je Buharin imao vrlo malo iluzija io Staljinovim namjerama. I pitanje priznanja na tim sudenjima, oko kojega 'je toliko tinte potrošeno, dio je te šire teme. Danas raspoložemo Is dostatno svjedočanstava zahvaljujući kojima možemo Izdati kakvim ! su fizičkim i \moralnim torturama te samooptužbe bile iznuđene i nametane. Naravno, te su torture glavni uzrok. Ali tomu valja pridodati i osjećaj nemoći i — kako je vidljivo iz dramatičnosti posljednje Buharinove izjave na sudu j— općenite suodgovornosti za takva izopačenja političke borbe kakvih su ii sami ti ljudi bili žrtve. !

Ovdje nailazimo na drugu vrst razloga. U drugoj polovini tridesetih godina, rukovodeći partijski sloj bio je prejak da bi ga se 'moglo svesti na puku 'transmisiju' staljinističkih direktiva, ali je bio politički preslab da bi mogao pružiti uspješan otpor. Upravo taj sloj bio je jezgra staljinističkog aparata. Za razliku od 'njegova nedostupnog vođe, bio je izravno umiješan u teške bitke koje su (vođene fu iprethodnom razdoblju, pa nije mogao izbjeći da se protiv njega ne upravi srdžba i omraza što su ih one ostavile iza sobom. Ojačala je njegova vlast, 'ali je oslabila podrška radničkih i seljačkih masa na koju se mogao osloniti: osnova u narodu bila mu je veoma krhka.

Staljinu su bile poznate slabosti partijskih komiteta i obilato ih je iskorištavao tezom o sabotiranju. \Napetosti i poteškoće što su pritiskale zemlju još uvijek su bile brojne. Za sve probleme koji su izazivali najveće nezadovoljstvo — bilo da se radilo o incidentima na poslu ili o zakašnjelom isplaćivanju osobnih dohodaka, o repovima pred trgovinama ili o niskim prihodima kolhoziä (— krivnja se bacala na tisuće moćnih i posvuda infiltriranih odgovornih ljudi. Premda se Staljin uglavnom služio Ježovljevom policijom, ipak je uspio izazvati slijepa gibanja Ti javnom mnijenju, u kojima su se stare mržnje i novi bijes na iracionalan način izvivljavali. Tisak je opsesivno ponavljao stalno iste teme. Javni skupovi prometnuli su se u prilike za denunciranje. Sve — od izraza 'neprijatelji naroda' do izjava optuženih iu Moskvi — sve je moglo dobro poslužiti toj kampanji. U stotinama okruga •— 'najčešće u onim istim u kojima su poljoprivredni poslovi išli najslabije \— organizirani 'su 'mali' procesi, o kojima su se vijesti donosile samo u mjesnim sredstvima informiranja. Shema je uvijek bila ista: prvooptuženi je bio sekretar rajkoma, optužen da je vrbovao špijune i sabotere i da je stoga odgovoran za sva zla što su pogađala stanovništvo.

Radilo se o odlučnom Staljinovom političkom opredeljenju, a ne o nekakvoj paranoičnoj improvizaciji. On se na taj način, usprkos ili čak upravo zahvaljujući represiji, uspio prikazati kao branitelj naroda, jamac s mukom ostvarenih dostignuća, koji jednako budno motri na brojne vanjske neprijatelje i na ne mali broj unutrašnjih neprijatelja. Na taj je način onemogućio svaki utjecaj na svoju vlast. Bila je to — kako se kaže u službenoj definiciji što je godine 1962. formulirana u Moskvi — 'zloupotreba vlasti, samovolja i zločinački čin': to je definicija koja je s razlogom ekvivalentna definiciji državnog udara ... «

Giuseppe Boffa, Povijest Sovjetskog Saveza, svezak prvi, »Otokar Keršovani«, Opatija, 1985. str. 433—435.

OD LEPOGLAYSKIH DO STALJINOVIH — VAMPIRA

Biografija Rudolfa Hercigonje izuzetno je zanimljiva — bio je atentator, zatvorenik, anarhist, komunist, čovjek blizak rukovodstvu KPJ u Beču, Moskvi... Objavio je i knjigu — »Lepoglavski vampiri«. Suradivao sa Svetozarom Pribičevićem ...

Prvo, osnovni podaci:

»Hercigonja Rudolf (Miranov, 1937—1936), ekonomist iz Zagreba. Poslije Obznane bio jedan od organizatora terorističke grupe mladih 'Crvena pravda'. Član KPJ od 1919. Tada član i sekretar CK SKOJ-a. U vezi s atentatom na Draškovića u julu 1921. emigrirao u Beč u Moskvu: od tada radio u CK MOPR (Centralni komitet Međunarodne organizacije za pomoć revolucionarima), pomoćnik predstavnika KPJ pri IKKI (Izvršni komitet Komunističke internacionale) do 1935; zatim radio u izdavačkom preduzeću 'Inostrani radnik'. Uhapšen u vrijeme Staljinovih čistki avgusta 1937, i osuđen. Rehabilitovan (posmrtno — op. P. P) odlukom Vojnog kolegijuma Vrhovnog suda SSSR-a 3. oktobra 1963« (Josip Broz Tito, »Sabrana djela«, svezak šesti, str. 327—328).

U atentatu na bana Skerleca (u vrijeme Austro-Ugarske monarhije) sudjelovao je i R. Hercigonja. Tada je bio uhapšen, i od austrougarskih vlasti osuđen na robiju.

Sačuvan je zapis u dnevniku iz 1916. godine (u posjedu zagrebačkog odvjetnika Vladimira Ivkovića) u kojem je zapisano, s datumom — »10. kolovoza 1916«:

»... Da ukratko još jednom sve ponovim:

Pošto sam ja čovjek, a ne druga kakva inferiorna životinja, to sam protivnik svih spona koje drže čovječanstvo u ropstvu. Čovjek se zato rada, da živi slobodan i sretan. Život treba da je život, a ne umiranje.

Protivnik sam svega što čovjeku priječi slobodan i ugodan život, a jer je to sav današnji društveni uređaj, to sam ja proti njemu, tj. proti svemu, što i kakovo *sada* (istakao R. H. — op. P. P) postoji. Gadno je od čovjeka, ako ovu bljuvotinu od uređenja društva ravnodušno podnosi. Ili lijep i slobodan život, kakav nam je Priroda dala, ili rat do smrti. Ako ne mogu živjeti razumno i sretno, kako hoću, ne trebam nikako. Ubijati se neću, radije se borim. Borim se za sebe, to je moje pravo. Ja ne mogu i neću u ovoj bljuvotini živjeti. Ja sam čovjek i neću da me smatraju psom, ili možda još gore. Izim toga moji estetski žvci ne mogu podnašati ropstvo drugih, sve kad ja i ne bi bio između njih. Dira me gnjusoba ljudi, njihova himbenost, laž, pretvaranje. Sve je to posljedica ropstva. A robovi su svi: Ne samo kažnjenici i prognanici. I 'slobodni' su robovi. I seljaci i trgovci i građani i činovnici i upravnici i ministri. I što ide više gore, sve su veći robovi. Robovi robova. Robuju i drugima

i sebi i laži i konvencijanolizmu i — svemu! Ja trgam ove lance i protestiram i grizem: Rušiti, rušiti! Sve rušiti! Jer ništa nema valjana i zdrava — sve je trulo, sve gnjilo. Ja ne mogu podnašati svoga ropstva, ne mogu podnašati ropstva bližnjega. I zato se borim!

Ne mogu živjeti u ovoj atmosferi zagušljivoj i smradnoj. Hoću svježeg zraka i svjetla. Hoću mirisa, neću smrada. I nikakav čin nije prestrašan niti pregrozan u borbi za oslobođenje. Sve je dozvoljeno, jer ožilj je svet«.

Pet dana kasnije u dnevniku Hercigonja zapisuje:

»... Hoću potpunu slobodu, da mogu živjeti posve po svojoj volji, neovisno i slobodno. I za to ću pristati na sve, što vodi do te individualne slobode. Pristajem na svako rušenje postojećeg stanja.

Priznajem se Jugoslavenom i pristaša sam Jugoslavenske države, jer kroz nju vodi put do potpune slobode čovječanstva. I zato sam sklon svakoj akciji, koja ide za ostvarenjem jugoslavenske ideje.

U ovom slučaju pripomagao sam propagandu te misli, jer ona pospješuje evropski rat, a time i svjetski preokret, koji će nakon rata nastupiti. Sastao sam se nažalost s ljudima, među kojima je bilo i ograničenih glupaka i duševnih idiota, koji ne shvaćaju divnu misao slobode u svojoj zaglupljenosti sami me predaše u ruke krvnika. Krvnika i njihovih i mojih. No, ja ne prigibam glave i smjelo gledam u budućnosti; jer i ako doskora padnem, drugi će uživati mjesto mene i biti sretni«.

Svoje zatvorske dane u Lepoglavi zapisao je, i objavio, Rudolf Hercigonja u knjizi — »Lepoglavski vampiri« (Zagreb, 1919, Tiskara »Merkur«, D. D. Ilica 35), u kojoj grupa mladih, osuđena zbog atentata na Skerleca i Cuvaja, u predgovoru zapisuju:

»I još jedan dokaz!

I još jedan dokaz strahovite istine, da ovu jadnu našu zemlju uvek grizu i sišu vampiri, čitava krda vampira, dekoriranih, privilegovanih i na visoka društvena mesta podignutih po Austriji i još uvek važnih, trpljenih i pomaganih po Jugoslaviji.

Hiljade su ljudi poubijali, hiljadama su zgnječili glavu samo za jedan sitan počasni kolut — medalju.

I čitavu bi Jugoslaviju prodali za svoj jednonoćni lični interes.

O, ne mislite, da je Lepoglava samo jedna; to je samo ulomak velike celine nepravde, izrabljivanja, mučenja i inkvizicije!

Svi smo mi pod sivom robijaškom kapom i sve nas tuče Šabanov (upravitelj Lepoglavske kaznionice — op. P. P) štap.

Treba oduzeti štap svima Šabanima, jer njih je mnogo, mnogo ih je; ali nas je više, mnogo više i mi ne smemo dopustiti, da nas tuče štap zločinačke manjine, da nas dave šabanski vampiri.

Geslo: Mi ili Šabani!

Mi, koji smo iz tamnica, iz rovova, iz zarobljeništva, iz podzemlja dozivali Jugoslaviju — Šabani, koji su na prvim sedalima bivšeg sistema hiljade naših bednih i društvom upropaštenih ljudi žrtvovali, da sačuvaju Austriju.

Na optuženičku klupu s njima, a ne na još više sedalo, da još i dalje i presudnije sude! I mesto kruha, da nas nabacivaju ciglom!

Oduzeti svim Šabanima štap i okrenuti drugi kraj, to je naša dužnost.

Reči, koje ćete čitati, otkriće vam bezdan užasa isto tako duboku ko ono bezdna što ih pronade američki novinar Kennau u sibirskim katorgama.

Videćete realno prikazan naš sram, naslutićete *tip naših vampira*, osetićete živac naših društvenih strahota što hoće da i dalje još živu.

Videćete, da sva ta prividna tišina razlaganja užasnom optužbom grmi protiv vampira, kojima je čovečanstvo u surovoj čizmi; kojima je bol i nesreća čovečja sredstvo za njihovu nasladu i sreću; kojima su bolešću ispita ljudska telesa samo lestve do njihove karijere; kojima je smisao života, da se na kosturima nesrećnih društvenih žrtvi vinu do lažnoga društvenog položaja, do vlasti, do moći, do karijere.

Cucete tutnjavu optužbe protiv društva i svih sistema koji su te vampire omogućili — i omogućuju još uvek, dajući im sankciju od još nekoliko medalja, od još nekoliko počasti, od još nekoliko priznanja.

U zemlji nema zlata, da pokrijemo asignate, a hiljade austrijskih služnika plaću nad zlatnim i srebrnim austrijskim medaljama, Skrivene tužaljke za Austrijom — i samo čekaju čas, da ih uteši koja jugoslavenska medalja.

Bakcili starog austrijskog organizma, koji su nas žderali dugo i predugo, nesmetano prelaze u novi jugoslavenski organizam, da i taj grizu, žderu i rastuću. Nesmetano i sa sankcijom.

Eto, još je uvek moguće, da se čak i Šabana spominje kao kandidata za šefa zagrebačke policije, molimo da se zapamti, dra Josipa Šabana, upravnika zemaljske kaznione u Lepoglavi, onoga što nečovečno dade istući *č o v e k a* Luku Jukića.

Svi oni što su nas gušili, zatvarali, tukli, spremali nam vešala i vešali nas, svi oni za lični interes palili mostove do Jugoslavije i ubijali graditelje tih mostova — svi oni još uvek imaju vlast i mogućnost da nas guše, zatvaraju, tuku d vešaju.

Moć njihova krvavo je oskvrnuće svih patnja, što ih pretrpi čitav naš narod, oskvrnuće svetih leševa što ne strunuše u rovu i u tamnici samo zato, da neko kraj Austrijskih medalja ovesi još koju jugoslavensku, popne se za jedan službeni čin na više i pravi karijeru.

U ime svih u poslednje tužne godine zatvorenih, progonjenih i vešanih mi protestiramo protiv svih vampira tih žrtvi i protiv onih, koji te vampire drže još na vlasti. Protestiramo odlučno, jer parola svih poštenih ljudi može da bude samo: Šabani ili mi, vampiri ili narod, zverstvo ili čovečnost.

Protestiramo i tražimo u ime svih bezimenih, neznanih žrtvi i svih rasutih kostura širom čitave Jugoslavije, da se jednom i u ovoj zemlji dade pravda čoveku i obračuna sa svim tamničarima, goničima, konfidentima, krvnicima, vampirima naroda i čoveka, vampirima sreće, slobode i pravde narodne, društvene i lične.

Van sa listinom konfidenata — nećete li da sami priznate, da je čitav današnji sistem kompromitovan.

Van sa listom konfidenata!

Tražimo svrgnuće i istragu protiv dra Šabana i svih njemu sličnih, jer njih je — mnogo!

Dajte pravdu čoveku!

Viču, protestiraju živi i mrtvi.

*L. Jukić, S. Dojčić, R. Hercigonja, J. Schäfer, Đ. Cvijić, K. Horvatin, J. Sari-
nić, A. Cesaree,*

sa zagrobnim protestom:

G. Princip, N. Čabrinović, V. Čubrilović, Zerajić, Njeguš, Endlicher

i čitave legije živih i mrtvih žrtvi svih Šabana širom čitave Jugoslavije...«

(Rudolf Hercigonja, »Lepoglavski vampiri«, Zagreb, 1919, str. 3—6).

Iz brošure treba, kao ilustraciju stanja u zatvorima, robijašnicama, izdvojiti — samo detalje. U poglavlju — »Bolnica« Hercigonja piše:

»... Vi kažete da nema pakla? Vi se neverujući potsmehivate, kada vam se govori o nečuvenom barbarstvu, inkviziciji i zverstvu današnjega 'civilizovanog' društva? Ali ne smijte se i verujte! Jer ima pakla. A taj pakao, to bezдно najstrahovitijega užasa to je *bolnica lepoglavske kaznionice*.

Hoćete li mi verovati što ću vam kazati? Kunem se, da je istina!

Svakoga dana u devet sati vrši ise u kaznioni pregledba bolesnika. Tada se svi oni, koji se prijave bolesnima, svrstavaju u red i odlaze u bolnicu. Do bolničke zgrade vodi kojih osam do devet stepenica. Na vrhu stepenica, a tik od vrata, postavlja se debeli zapovednik bolnice, najobičnije sa metlom u ruci — i čeka. A u hodniku stoji ugojeni crvenolici lečnik dr. *Franjo Eisenbacher* skinuo kaput, zasukao rukave — i čeka također. Dolazi pred njega prvi bolesnik, u ruci drži pokorno svoju kažnjeničku kapu, pognuo se i stoji.

— No, šta je s vama? — pita ga lečnik. Covek odgovara:

— Pokorno molim, u prsima me jako probada. — Ali se 'lečnik' doseća, da je ovaj čovek izašao tek pre tri dana iz bolnice; on je izašao, mada su ga bolila pluća i mada mu temperatura nije još posve spala — izašao je, jer je u bolnici najviše patio od gladi.

Lečnik se doseća, razvlači svoje crveno lice na smeh, onda se odjednom razljuti i viče:

— Lažeš! Nije istina da te probada! Marš! — I rine ga šakom u leđa, da se ovaj bez daljnega stvara s one stiane vratiju. A ovde ga dočekuje debeli zapovednik bolnice i omerivši ga nekoliko puta metlom preko leđiju, pomogne mu da brže siđe niz stube.

A 'lečnik' stoji na vratima, preti se za njim šakom i viče:

— Prokleti vrag! Hoće on sa grebena; znam ja. Ali ne će, ne!

I opet se preti šakom.

Dolazi drugi na red. Ovome su natečene noge i on moli, da ga se na kratko vreme uzme u bolnicu. Ponajpre pita 'lečnik':

— A gde ti radiš?

— Radim u stolariji. Ne mogu da stojim na nogama, — odgovara bolesnik.

— Aha! — kaže lečnik — ti bi rado napolje dz stolarije. Marš! —

I raport je gotov. Bolesnik sa otečenim nogama leti za onim prvim.

Iza ovoga dolazi treći:

— Šta je vama?

— Gospodine, čitavu sam noć imao grčeve u želucu: bacao sam. — Verovatno, da je on dobio želučane grčeve i da je povraćao usled zle i pokvarene hrane. Ali mudri i čovekoljubivi 'lečnik' određuje:

— Ovaj se je prenažderao. Danas imade post.

Ali ipak neke ne otpravlja tako surovo. Nekima, koji dolaze sa oteklinama, daje piti chinin. Drugima, koji su grozničavi, daje piti tinktura amara. Bolesne na želucu leči postovima. Skrofulozne sa jodom. Tuberkulozne sa praškom protiv kašlja ...

... U bolnici se zimi prostorije skroz nedostatno greju. Radi toga bolesnici ne dadu otvarati prozore — jer, vele, ohladit će im se još više prostorije — i smrad je u bolnici takav, da bi od njega morao za kratko vreme oboleti i najzdraviji čovek. Bolesnici iz straha pred zimom ne ustaju nikada

iz postelja i od njihovih ležišta širi se užasan smrad, kao od sagnjilih leševa. Nečistoća je grozna. Bolesnici neimadu gde da se peru, jer je kupaonica samo za gospodu stražare i za bolničkog pisara. Koji taj čišći bolesnik ode u kut, uzima u usta vode, pljuje si na ruke i tako se pere. Bolesnici dave se u smradu i umiru od njega.

Svakoga dana oko devet sati obilazi 'lečnik' sa svojim 'asistentima' brutalnim bolničarima, po bolničkim dvoranama radi pregledbe bolesnika. Dode li u koju dvoranu i vidi li s praga gde bolesnici leže, tada obično viče:

— Sta? Vi ležite? No, dobro, samo ležite; svi ćete propasti, svi ćete umreti. Morate propasti, kada uvek ležite!

Drugi puta pre pregledbe teškom mukom poustaju bolesnici, te se postave pokraj svojih postelja. Dolazi 'lečnik', staje na pragu i viče:

— A šta ste vi ustali? Marš u krevet! Ako ste bolesni, onda morate ležati. Punctum!

I tako bolesnici ne znadu šta bi činili. 'Lečnik', dolazi do svakog pojedinog i pita: — Kako je vama? — Ako koji bolesnik odgovori 'dobro', a nije baš na umoru, onda ga odmah tera iz bolnice: — Ako ti je dobro, moraš ići raditi! — Ako se koji bolesnik tuži na bolove ili traži kakovu medicinu, tada se 'lečnik' izdere na njega. Stoga kažnjenici, bez obzira na to da li im je bolje ili gore, odgovaraju na njegovo pitanje sa 'bolje gospodine'. Oni pak, koji su teško bolesni ili na umoru, te su sigurni, da ih neće isterati iz bolnice, odgovaraju na 'lečnikovo' pitanje 'kako je vama' sa 'dobro', samo da udovolje 'lečnika'. Neki šaljivdžija, koji je takovim ostao i na smrtnoj postelji, umirao je i odgovarao 'lečniku' na njegovo banalno pitanje sa 'izvrsno gospodine'.

Uostalom on se nije zadržavao kod nikoga odviše dugo, odgovorio mu bolesnik ovo ili ono ...

... Ali najstrašniji je to, da se bolesnik muči gladu, Eisenbacher kaže:

— Tko ne radi, ne treba da jede. — I tom svojom poslovicom tera on iz bolnice one bolesnike, kojima bi bila lečnička njega neophodno potrebna. On radi ovako: Svima onim bolesnicima, koji su prošli krizu i nalaze se na putu ozdravljenja, daje veoma male količine hrane, tako zvanu 'trećinu obroka'. A to radi toga, jer drži, da će bolesnici otići iz bolnice, ako im ne dade jesti; obratno, ako bi im davao dovoljno jesti, tada bi se oni ugojili i tada već ne bi hteli izaći iz bolnice. Račun mu uspeva, jer svi oni, koji su se pridigli iz postelje, ne mogu da podnašaju glad i da umru od gladi (rekonvalescentu je potrebno dovoljno hrane), te zato brže iz bolnice u strogi zatvor, u radionicu, na greben i u smrt. U strogi se zatvor rađe vraćaju nego što ostaju u bolnici, jer tamo ipak imade više jesti, a povrh toga može se nabaviti i po koja nuzjektivna, čega u bolnici nema.

U drugu ruku daje onim bolesnicima, koji su vrlo teško bolesni, te je već sigurno da će umreti, sve moguće jestvine, pače i vino, a nekima što više i čaj sa konjakom. Ovi dakako ne mogu to upotrebiti, jedno jer je hrana užasno loša, a drugo što im više nikakva hrana nije potrebna. Osim ovih samrtnika dobivaju iste obroke još i neki naročiti ljubimci 'lečnikovi'.

Hrana je, kažem, užasno loša. I zaista je neshvatljivo i u nebo vapijuće zločinstvo, ovakovu hranu, koja bi se pre mogla nazvati otrovnom, davati bolesnicima. Kakovo 'mlijeko' u jutro dobivaju bolesnici — a i to samo oni najteži — govorio sam već napred. U podne ono što se zove 'juha' strašna je neka tekućina, koja tako izgleda, — kako to kažu kažnjenici bolesnici —

kao da su se u njoj kuhali slari opanjci. Nju nikada nitko i ne jede. Zatim dolazi 'pečenka', što je obično kakav preostali komad usmrđela mesa, koji se iznajpre skuha, a zatim peče. Meso retko kada da ne smrdi. Uzato je ono još i žilavo. Ili se opet dobiva umesto mesa jedna maljušna gola kost. Nekada je konjsko meso. Ali najčešće dobiva se meso usled epidemije poginulih svinja, ili opet poginulih usled kojega drugog nesretnog slučaja. Ali više puta imadu bolesnici sreću, te izim tečne svinjetine dobivaju i meso od peradi, a to onda, kada gospa lisica pokolje kojemu prijatelju ili rođaku Šabanovu u okolici lepoglavskoj kokoši, te kada te pokolj ene kokoši pro- nade nakon tri do četiri dana sretnoga ležanja u kakovoj živici. Tada Šaban kupuje te kokoši za kaznioničke novce i one se šalju u bolničku kuhinju.

Izim 'pečenke' dobivaju bolesnici još i kuhano voće. To su jabuke, koje su same pale sa drveta, na po gnjile, kuhane zajedno sa dršcima i sa cr- vima. Ako to ne, onda dobivaju plesnive šljive. Na večer dobivaju bolesnici 'juhu', sasvim čistu poput vode, pošto su gladni kuhari u kuhinji pojeli zapržak...

... Kada bi koji nesretnik umro, zabili bi ga u prosti, jelovi, neobla- njani les, odneli u mrtvačnicu, pozvali popa i dali ga zakopati na kažnje- ničkom groblju. Kažnjenike su naime pokapali izvan župnoga groblja, jer svakako je pravedno, da se zločinci niti posle smrti ne mešaju sa poštenim s v e t o m . A 'lečnik' bi tada zapisao štogod u knjigu umrlih, pa ako netko umre od upale moždana, on će napisati u knjigu da je dotičnik umro od 'tuberkuloze jetra'. Za nekoga starca, koji se je u bolnici zaklao (rinuo si je nož u trbuh i razrezao creva), te usled toga umro, napisao je, da je umro od 'staračke sušice'.

I ljudi su umirali kao muhe u jeseni. Mrtvačnica nije gotovo nikada bila prazna. Mnogo puta ležalo je u njoj i po dva leša najedanput, nekada i po tri, pače i četiri; a jednom zgodom čak i pet leševa. Ovaj peti leš već nije stao u mrtvačnicu, pak su ga stoga morali do pokopa zatvoriti u lud- nicu, koju bi inače 'iznajmljivali' bolesnicima došljacima.

No i drugi, koji nisu umrli, u velikoj su većini izgubili svoje zdravlje, te ja zaista ne verujem, da bi danas broj zdravih osuđenika u lepoglavskoj kazniond bio i nešto veći od pet postotaka.

Moje je mišljenje, da se bolesnog čoveka ne bi smelo smatrati kažnje- aikom, niti ičim drugim, do li samo bolesnikom. Ali kakvo mišljenje vlada ii tome pitanju kod naših zakonodavaca i vlastodržaca?« (cit. djelo, str. 58–67).

I zatim o političkim zatvorenicima:

»... Kako je Šaban postupao sa političkim osuđenima? U Lepoglavi je T.o za vreme rata veliki broj političkih osuđenika, većinom Sremaca, koji su za vreme provale Srbijanaca u Srem sa slavljem dočekali njihovu voj- sku. Bilo ih je i takvih, koji su vojsci donášali ratni materijali i takovih, koji su ih vodili kroz kukuruz u šume. Ovo su bili mladići, koji usled svoje nladenačke dobi nisu tu svoju smionost platili glavom. Ali bilo je onde i iekoliko inteligenata, većinom studenata, osuđenih zbog političkih atentata veleizdaje.

Dr. Šaban, vitez reda Franje Josipa, kao dobar i lojalan austrijski pa- riota, nije mogao trpeti ovakove ljude. I dok je sremske seljake i trgovce oš kako tako protežirao i to radi toga, što je nadzornik kaznion dr. Ogo- •elica bio također iz 'pravoslavnoga carstva', kao i osuđeni Sremci, te ih je

usled toga morao protežirati, dotle je studente atentatore i te kako mrcvario i proganjao.

On je zapravo sve političke osuđenike postavljao na najnapornija mesta, isto ih je tako kao i sve ostale patio gladu, zimom, kaznama i boravkom u otrovnim radionicama ...

Ali najstrahovitije su patili inteligentni politički osuđenici, studenti, atentatori i veleizdajnici.

Jednoga je, koji je u kaznioni usled strašnih patnja i progona duševno oboleo, te se je kasnije opet izlečio, dao u besvesnom stanju odvući u onaj strahoviti 'stari podrum' i onda ga po stražarima na mrtvo ime isprebijati.

Drugoga je opet proganjao zato, što ovaj nije hteo svedočiti u nekom veleizdajničkom procesu, gde se je radilo o glavama nekih istaknutijih hrvatskih političara. On se je nadao u protivnom slučaju postići unapređenje i jer mu se je to izmaklo, iskaljivao je svoj bes na dotičnom političkom osuđeniku ...» (cit. dj. str. 80—82).

Rudolf Hercigonja je osnivač — »Crvene pravde«, organizacije mladih terorista, članova KPJ i omladinaca bliskih Partiji. U toj je organizaciji bio i toliko puta u ovoj knjizi spominjani Rodoljub Colaković, pa tako imamo originalne zapise o djelovanju te organizacije u njegovim »Kazivanjima o jednom pokoljenju«. U njima, dakako ima svoje, zapaženo mjesto i — Hercigonja.

Onjemu se najviše piše u prvom svesku, pa je tako zabilježen svaki susret Colakovića i Hercigonje, sve do atentata na Milorada Draškovića u Delnicama. Spominje se i Hercigonjin — »Manifest revolucionarne organizacije Crvena pravda«, koji je govorio o »svjetskoj situaciji koja se karakteriše kao nepošteđeno revolucionarna, o nastojanjima imperijalizma da silom i obmanom spriječi proletersku revoluciju koja je već pobijedila u Rusiji i širi se po cijelom svijetu... Zatim slijedi prikaz situacije u našoj zemlji, opisuje se nasilje buržoazije nad radničkom klasom koje je dostiglo vrhunac u zabrani Komunističke partije i Sindikata. Buržoazija se okomila na Partiju u nadi da će tako ugušiti glas onih koji u socijalnoj revoluciji vide jedini spas za našu zemlju, kao i za ostali svijet. Ali buržoazija se vara. Na njezin teror jugoslovenski revolucionari odgovaraju svojim crvenim terorom i osnivaju svoju revolucionarnu organizaciju, koja će oružjem prisiliti buržoaziju da povuče Obznanu, da ponovo dozvoli rad Komunističkoj partiji i ostalim organizacijama radničke klase. I na kraju, pozivaju se jugoslovenski revolucionari da stvaraju manje grupe, da se oružaju, da organizuju atentate na poznate istaknute neprijatelje radničke klase, da pribavljaju finansijska sredstva eksproprijacijom radi stvaranja ilegalnih štamparija, nabavke oružja i slično. Ispod teksta stajao je potpis: Izvršni komitet Crvene pravde...» (cit. djelo, svezak prvi, str. 201).

Kasnije je Hercigonja, pod pritiskom partijskog rukovodstva odustao od terorističkih akcija, ali su omladinci — Alija Alijagić, Dimitrije Lopandić, Rodoljub Colaković... ipak izvršili atentat na Milorada Draškovića. Osuđeni su. Alija Alijagić na smrt, ostali na dugogodišnje robije...

Policija je tražila i Rudolfa Hercigonju. Kako je on izbjegao hapšenje?

O bijegu Hercigonje u Beč postoje podaci u »Braći Cvijić«, I. Očaka:

»... Duka Cvijić i Kamilo Horvatin su se još nalazili u Beču (1923) kad je onamo stigao, bježeći iz Jugoslavije, Rudolf Hercigonja, koji je bio 'glavni inicijator' atentata na ministra unutrašnjih poslova Milorada Draškovića. Duka i Kamilo su preuzeli na sebe dužnost da prebace Herci-

gonju u Moskvu. Ali prije prebacivanja u Moskvu, sigurno je da su se dogovorili s Hercigonjom, koji će uskoro poslati pismo ministru unutrašnjih poslova Svetozaru Pribičeviću vraćajući mu kurirsku objavu, koju je dobio po naređenju samog ministra unutrašnjih poslova Svetozara Pribičevića 11. travnja 1919. godine i kojom se služio u partijske svrhe. Hercigonjino pismo je bilo objavljeno u zemlji u ljevičarskoj i buržoaskoj štampi i u ono vrijeme izazvalo veliku buku i zaista kompromitiralo ministra, na što je bilo i sračunato...» (str. 169).

Pismo Rudolf a Hercigonje Svetozaru Pribičeviću objavljeno je i u zagrebačkom »Jutarnjem listu« (10. veljače 1922) i u njemu Hercigonja odbija ponudu Pribičevića da ode u — Ameriku, budući da su 1919. godine surađivali i to — tadašnji ministar unutrašnjih poslova i — anarhist.

Pod naslovom »Rudolf Hercigonja — državni kurir« objavio je beogradski »Radikal« (7. veljače 1922) članak:

»Ako ne verujete, izvolite pročitati ovaj dokument, koji to sasvim službeno i autentično utvrđuje.

’Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca.

Cabinet du Ministre de l’Inférieur du Royaume de Serbes, Croates et Slovens.

Objava. Laisser passer’.

I sada dolazi sadržina na srpskom, hrvatskom i na francuskom jeziku.

Našim jezikom i pismom ovako je stilizovana sadržina:

’Za gospodina Rudolfa Hercigonju iz Zagreba, koji putuje za Zagreb, Sarajevo i natrag kao kurir Ministarstva unutrašnjih dela po službenoj potrebi. Umoljavaju se sve usputne građanske i vojne vlasti i savezničke vlasti da imenovanom ne čine nikakve smetnje, no da mu u slučaju potrebe potrebnu pomoć pruže.

Imenovani imade pravo na besplatnu vožnju u svim vozovima.

11. aprila 1919.

Beograd

Po naredbi

Ministra unutrašnjih dela

prvi sekretar

M. P. Pešić’.

(Pečat Ministarstva unutrašnjih dela, ćirilicom).

Ovaj ’Kurirski dekret’, kako ga zove Hercigonja, bio je kod njega za sve vreme bavljenja u našoj zemlji, i onda dakle kada je bio na Slemenu više Zagreba, u sanatorijumu Brestovcu, odakle je sve po hladu da ga ne poznadu, i dosta komotno, snabdeven svim putnim ispravama dospeo u nemačku austrijsku Republiku.

Mi se uzdržavamo od svakog komentara, za sad, napominjući jedino da je onaj ministar, po čijoj je naredbi ovaj kurirski dekret izdat bio Hercigonji, bio g. Svetozar Pribičević, kao i da je isti gospodin Ministar unutrašnjih dela i onda kad je Hercigonja bio na Slemenu u Brestovcu, kad ga je policija tražila.« (prema: Miroslav Krleža, »Dnevnik«, svezak drugi, »Oslobođenje«, Sarajevo, »Mladost«, Zagreb 1981, str. 453).

Partijski, legalni, list »Borba« (22. veljače 1922. godine u Zagrebu) objavio je članak pod naslovom — »Hercigonja—Radić—Pribičević«:

»U 'Radikalu' od 9. o. m. objelodanjeno pismo Rudolfa Hercigonje od 23. XI 1921, na ministra Svetozara Pribičevića (1875—1936, političar i publicista; aktivan u Austro-Ugarskoj, a u Kraljevini SHS prvo uz Karađorđeviće, bio i ministar unutrašnjih poslova, a zatim u opoziciji, zajedno sa Stjepanom Radićem — Seljačko-demokratska koalicija. Po uvođenju diktature interniran, a zatim nastojanjem vlade Čehoslovačke odlazi u Prag; surađivao i s KPJ. Knjiga — »Diktatura kralja Aleksandra« — op. P. P.) i kurirska objava Hercigonjina, koju mu je po naredbi tadašnjeg ministra unutrašnjih dela Pribičevića, izdao 11. aprila 1919. prvi sekretar ministarstva M. Pešić, i koju je Hercigonja tim pismom vratio odnosno hteo vratiti Pribičeviću kao poslednji dokument te veze, proizveli su porazan dojam u celoj javnosti i žučne polemike između demokratske (misli se na štampu Demokratske stranke — op. P. P.) i opozicione štampe.

Iz Hercigonjinog pisma proizlazi uglavnom, da je bio u odnosima sa Pribičevićem kao anarhista, kojeg je Pribičević hteo iskoristiti za svoje ciljeve, ali se Hercigonja nije dao iskoristiti. Bio (je) protiv atentata na Radića (Stjepan, 1871—1928, političar i pisac; osnivač, s bratom Antunom, Hrvatske seljačke pučke stranke, a od 1918. Hrvatska seljačka republikanska stranka. Zalaže se za federalizam i pristupa Seljačkoj internacionali u Moskvi. Više puta hapšen, surađuje i s režimom, bio ministar prosvjete, ali se od 1927. ponovo nalazi u opoziciji. U atentatu Puniše Račića u Narodnoj skupštini smrtno ranjen i 8. kolovoza 1928. umire u Zagrebu — op. P. P) kojeg je — kako iz pisma proizlazi — smjerao Pribičević, a kasnije bio i protiv atentata na Draškovića (Milorad, političar i ministar unutrašnjih poslova, inicijator poznate »Obznane«, kojeg je kao bivšeg ministra ubio Alija Alijagić, kasnije obješen u Zagrebu, pripadnik terorističke organizacije »Crvena pravda«, kojoj je pripadao i Rodoljub Colaković — op. P. P), — nego je nastojao Pribičevića što više iskoristiti za svoje ciljeve.

Na to otkriće g. Pribičević je reagirao sa jednim govorom u demokratskom klubu, u kojem ništa stvarno nije iznio, insceniranim manifestacijama i posetom na dvoru, a demokratska štampa sa najprotuslovnijim komentarima. Najpre da je to pismo falsifikat Košutićev (August, potpredsjednik HSS i pripadnik krajnje desnice stranke — op. P. P); onda da je od jednog studenta — komuniste doneto iz Beča; da je pismo nošeno po više beogradskih redakcija, koje ga nisu htele uvrstiti; da ga je naručio Stojan Protić (1857—1923, političar, publicista; jedan od ideologa i vođa Radikalne stranke, bio predsjednik vlade, a 1921. napustio stranku — op. P. P), da ga nije hteo publikovati Košta Novaković (o njemu se opširno govori u ovoj knjizi — op. P. P) itd., itd. Kroz zube demokrati su priznali da je kurirska objava autentična i prema tome je sigurno i pismo autentično.

Posle toga je g. Radić u 'Slob(odnom) Domu' od 23. o. m. izneo neke momente, koji još jasnije osvetljavaju g. Sv. Pribičevića. 10. XI. 1918, kad je imala biti sednica Narodnog veća, skupilo se na Markovom trgu neko čudno društvo. Dr. Lorković (Ivan, 1876—1926, političar; osnivač Hrvatske napredne stranke, bio za federalističko i republikansko uređenje Jugoslavije — op. P. P) prišapnuo je Radiću: 'Tebe će danas justificirati'. Radić je čuo kratak Pribičevićev zahtjev: 'Danas treba Radića smrviti i s njim za uvek svršiti'...

Demokratski vođa g. Svetozar Pribičević, čovjek beskrajno ličan i neskrupulozan, uvek kompromisan i ropski prema gore, a krvoločan i nadut prema dole i ne može da poreče ta stanovita fakta i indicije prosto zbog

toga što su one potpuno u stilu cele njegove ličnosti. Njegovoj kroničnoj ideologiji odgovara potpuno da Zakonom o zaštiti države, kojeg je on predložio, uvede smrtnu kaznu za čisto političke delikte. A isto tako je i potpuno u duhu njegovog shvatanja 'režima jake ruke', da hoće dati Radića justifikirati 20. novembra 1918, a kada to nije uspjelo da — baš nekako u to vreme kada je Hercigonja dobio svoj 'kurirski dekret' i kada su mnogi demokratski voždovi žalili, što nisu Radića dali ubiti još za vreme prevrata, — hoće iskoristiti staru Hercigonjinu mržnju protiv Radića i smatrajući da se u Hercigonji 'nalazi još prilična doza predratnog nacionalističkog romantizma', kako mu Hercigonja veli u svom pismu, nastoji ga iskoristiti da se popravi ono, što je 20. novembra bilo promašeno...»

Zapis o suradnji, i kasnijoj, Pribičevića i Hercigonje i u knjizi Todora Stojakova »Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929—1935« (Beograd, 1969):

»... Kralj Aleksandar je u leto 1932. tvrdio vajar u I. Meštroviću da je Pribičević povezan s Moskvom, a da tu vezu održava preko komunista Rudolfa Hercigonje, kome je u svoje vrijeme kao ministar unutrašnjih poslova omogućio da, iako umešan u atentat 1921. na ministra M. Draškovića, pobjegne u inozemstvo (zabeleška Trumbića 23. 9. 1932. o razgovoru sa I. Meštrovićem. U zabelešci još stoji da je kralj rekao Meštroviću da on (kralj) to zna zato što ima u Moskvi neko ko ga o svemu potrebnom obavestava ...« (str. 407).

Rudolf Hercigonja (uz ime Mironov, koristio je i imena — Majer, Sergej Nikolajevič...) bio je u Moskvi član najužeg partijskog aktiva pri predstavniku KPJ i IKKI, a u pripremama za Sedmi kongres Kominterne, bio zadužen, zajedno s R. Colakovićem, da pomažu delegaciju KPJ na kongresu.

Ostalo je poznato.

Kako je Hercigonja uhapšen zapisano je prema sjećanju Barice Debeljak, supruge Rudolfa Hercigonje koja se »sjeća hapšenja svoga muža. Stanovali su tih kobnih godina u Moskvi u hotelu 'Sojuznaja' na IV ulici Tverskaja (danas Ul. Gorkoga). K njima je često dolazio Duka Cvijić i vodio s Hercigonjom duge razgovore o položaju u Jugoslaviji i Španjolskoj. Jednoga dana došao je Duka da posjeti Mironova. Mironov je ležao bolestan. Zadržali su se u razgovoru do pola noći. Pola sata kasnije došli su agenti NKVD-a i uhapsili Hercigonju. Slijedećeg dana Barica je o tome obavijestila Duku. Ovaj je rekao da je to pogreška, savjetovao joj je da se obrati u Kominternu Dimitrovu. Također je obavijestila Tita koji se također iznenadio i posavjetovao isto, da se obrati Dimitrovu. Nekoliko puta sretala se sa Dukom. On je bio, kaže, čvrsto uvjeren da Hercigonja nije ništa kriv i da će se brzo vratiti. Međutim, Barica kaže, krajem 1937. godine i Duka je uhapšen. Obojica se nikada više nisu vratili... (I. Očak, »Braća Cvijić«, str. 465—466).

Na kraju treba zažaliti što Rudolf Hercigonja nije mogao zapisati svoja sjećanja iz GULAG-a, kako bi ih mogli uspoređivati sa »Lepoglavskim vampirima«. Ono, međutim, što su zapisali Solženjicin, Štajner, Šalamov, Grosman, Baranovski... pokazuje da neke posebne razlike — nije ni bilo!

INTERMECO

POGLAVLJE 7.

ARHIPELAŠKA SVAKIDAŠNJICA

(RADNA NORMA)

(...) *I onda, isplati li se uopće sporiti o trajanju radnog dana? Radna je norma, u svakom slučaju, bila važnija negoli radni dan, i tamo gdje je brigada nije ispunila, o čemu su samo stražari odlučivali, ljudi su ostajali u šumi do ponoći, pa bi do svitanja imali taman toliko vremena da pojedu večeru spoјenu s doručkom, prije negoli ponovo krenu prema šumi (onaj tko je povećavao industrijske norme, donekle je smio tvrditi da je to, u osnovi, rezultat razvitka tehnološkog procesa. Onaj, međutim, tko povećava normu do posvemašnjega tjelesnog iscrpljenja, najgori je od svih krvnika! Jer, prema njihovu najozbiljnijem uvjerenju, čovjek socijalizma postigao je dvostruku veličinu, pa su i njegovi mišići morali imati udvostručenu snagu. Takvima je mjesto bilo pred sudom! Van s njima, pa neka oni ispune tu norme! — fus-nota, autora).*

O tome nas nitko neće izvijestiti: svi su pomrli.

Evo jednoga drukčijeg načina povećavanja norme, kojim se dokazuje da ju je moguće ispuniti. Kada bi se temperatura spustila ispod minus 50 stupnjeva, ti su dani bili otpisivani, što je značilo da logoraši nisu morali izlaziti na posao. No, jasno je da su ipak morali, bili su istjerivani i iscijedeni. Pritom bi uprava postignuti učinak razdijelila na preostale dane i tako povećala postotak. (Ako bi se toga dana netko smrznuo, dežurna bi sanitetska služba upisala neki drugi razlog. Kada netko u povratnome maršu, zbog pucanja tetiva, više ne bi mogao hodati, nego bi spuznuo na sve četiri, pratnja bi ga ustrijelila da se ne bi pomislilo na bijeg, ako bi ga se pošlo pokupiti.)

(Hrana)

A kako se logoraša pritom hranilo? U kazan bi nahvali vodu, i, kadu bi bilo sreće, ubacili bi neguljenih malih krumpira, inače crnoga kelja, repina lista i svakojakih otpadaka. Stavljali bi i divljega boba i mekinja, na tome nisu škrtili. (Tamo, međutim, gdje je nedostajalo vode, na primjer u logoru Samarka kraj Kragande, takva bi se kuhana napoja (što je imao naziv balanda — op. prev.) dobivalo samo jednu zaimaču dnevno, a za piće — dva pehara zasoljene mutne vode). Sve što bi bilo iole kvalitetnije i hranjivije bivalo bi, uvijek i nepogrešivo, pokradeno, to bi unaprijed uvrebali načelnici, pridurki (logoraši sa statusom slobodnjaka, koji su, zahvaljujući određenima zanatskima vještinama i si., te »cinkarenju«, obavljali posao u logoru umjesto na terasi. Oni bi kasnije ustajali, a prije ostalih lije-gali itd. — op. prev.) i kriminalci; kuhari su zastrašeni, a pa što više prilože, dulje zadržavaju pravo na svoj položaj. (...)

(Porcija)

(...) *Prehrambene norme GULAGA nisu dostatne da zasite čovjeka koji se na hladnoći mučio trinaest, pa i samo deset sati na dan. A posve ga je nemoguće nahraniti iz prethodno opljačkanih zaliha. Tu još, sadržaju proključala kazana, valja dodati i frenkelovsku đavolju mješavinu, prema sljedećem receptu: jednoga hraniti na štetu drugoga. Kad je riječ o kazanu (čitaj porciji) treba, pak razlikovati: zatvorsku — za ispunjenje manje od 30 posto norme (što se u svakome logoru procjenjivalo prema drugačijima mjerilima), a to znači: 300 grama kruha i jedna zdjelica balande na dan; Kaznenu — pri ispunjenju norme 30 do 80 posto: 400 grama kruha i dvije zaimače balande; proizvodnu (zarađenu — op. prev.) porciju dobivalo se za normu ispunjenu 81 do 100 posto: 500 do 600 grama kruha i tri puta za-grabi jene balande; pri kazanu su zatim još udarnici, slično stupnjevani: 700 do 900 grama kruha, uz kašu kao dodatak, ili dvije kaše ili uz tzv. premiju — neku vrstu paštete od raži, tamnu, gorku i dopunjenu graškom.*

Zbog te vodnjikave hrane što ne može »pokriti« utrošak tjelesne snage, uništavaš se paklenim radom, da bi, na kraju, upravo udarnici i stahanovci pod zemlju dospjeli prije nego zabušanti. Starima logorskim lisicama to odavna nije tajnom, pa otuda i njihova poznata izreka: »Bolje, uz pola porcije, glad, nego u punoj mjeri trpjeti rad«. Kad imaš sreće, pa, zbog pomankanja odjeće ostaneš »kod kuće« izležavati se na drvenom ležaju, dobit ćeš zajamčenih 600 grama kruha. Kada te, sezonski (općenito priznati logoraški izraz) odjevena pošalju na trasu, možeš se poput bika ustremiti na porciju, a sa smrznutoga dna nećeš nastrugati više ni zatvorske količine (porcije). (...)

(Obuća)

(...) *A kako su naši domoroci odjeveni i obuvani? (...)*

(...) *Na nogama »otočana«, međutim, iskušana ruska obuća od likoa, samo što nedostaju čvrsti obojci. Ili komad autogume, vezane žicom ili kablom izravno za голу nogu. (Nevolja potiče stvaralaštvo...) Ili od stranih, rasparanih vatiranih haljetaka sašivene »čizme« (Ni Dostojevski ni Čehov nisu nam dali do znanja, što su njihovi logoraši nosili na nogama. Zacijelo su međutim opazili kada su trčkarali unaokolo bosi — fus-nota autora) na kojima će za poplate poslužiti sloj filca i gume. Pri jutarnjoj prozivci, komandant bi odjela na pritužbe obično odgovarao gulagovskim humorom: »Pogledajte moga gusana koji cijelu zimu ne zahtijeva nikakve obuće, a, unatoč crvenim nogama, ne jadikuje. Budite sretni što imate i takvu od konoplje.«*

I nakon svega toga na platnu će se pojaviti siva logorska lica (autor sugerira filmsko platno, jer zamišlja moguće scene u budućem sovjetskom filmu ili kazališnom komadu — op. prev.) uz brončani odbljesak. Suzne oči, pocrvenjele vjeđe, bijele ispucale usne, lišajevi oko ustiju. Brada — čekinjasta stmjika. Zimi — ljetne kape s našivenim štitnicima za uši.

Prepoznajem vas! (autor je još u istome filmu — op. prev.) Vi ste to, ljudi iz plemena u mome arhipelagu!

(»Smještaj«)

Koliko bi god trajao radni dan, ljudi bi se napokon s tlake vraćali u svoje barake.

Barake? Tu i tamo jama u zemlji. Na sjeveru, najčešće, šator, doduše zabrtvljen zemljom, a ponekad i daskama. Nerijetko uopće nema električne rasvjete, nego tek petrolejska svjetiljka, često s iverkom ili pamučnim stijenjkom umočenim u riblje ulje. (u Ust-Vimu morali su pune dvije godine biti zadovoljni i bez petroleja, čak je štapska baraka bila osvjetljavana uz pomoć jestivoga ulja). No, i pri upravo takvoj siromašnoj rasvjeti željeli smo vidjeti svoj uništeni (zgaženi) svijet.

Drveni ležajevi — u dva, u tri reda, jedan iznad drugoga. Ploče od drvenih vlakana — vagonkas — kao znak raskoši! Daske, kako je već spomenuto, u pravilu gole: u mnogima logorskim jedinicama bile su tako temeljito pokradene (i uz pomoć slobodnih propadne) da su vlasti odavna odustale od bilo kakva dopunjavanja logorskoga sledovanja, a seki (skraćénica za logoraša, prema Solženjicinu, do 1934. važila je kratica el-es — l/s — od »lišonnije svobodi«, lišeni slobode, a otad je u upotrebi skraćénica seki, od riječi »saključonije« kažnjenik, zatvorenik, logoraš. Es-ka postalo je se-ka, a ponegdje su, od tako nastalih inicijala, logoraši dobili jedinstveno ime Sahar Kuzmič ili ironični naziv Subpolami komzomolac — op. prev.) više u baraci nisu ostavljali ništa od svoje »imovine«: posude i pribor za jelo moralo se vući na trasu (čak bi zavežljaj s odjećom vješali o držalo četvrtaste motike i nosili u polje). Pokrivač, i toga je bilo, vlasnik vezuje oko vrata (gro-plan!) (autor još zamišlja, kako bi se sve to doimalo na filmskoj vrpci — op. prev.), iako je, dakako, bolje imati nekoga znanca među pridurkima, kojemu se može vjerovati: njihove su barake, naime, čuvane. Danju je baraka prazna, kao nenastanjena. Uvečer bi najbolje bilo mokru odjeću odnijeti u neku suhu prostoriju (kad bi je bilo!). Neodjeven, na-prosto da se smrzneš na golim daskama! Zato radije ostavi stvari da se osuše na vlastitome tijelu. Noću se smrznuta kapa, ili ženama kosa, prilijepi uza stijenke šatora. Čak se obuću od konopljin vlakna skriva pod glavu da ne bi bila ukradena s nogu (u burepolskom logoru, primjerice, za vrijeme rata). Usred barake postavljena je benzinska bačva prerađena u peć, pa je prava sreća kad u njoj žari, i kada se prostorijom širi zagušljivi smrad isparavajuće obuće i odjeće, ali vlažno drvo, najčešće, neće da gori. Mnoge su barake toliko opsjednute insektima, da ni četverodnevno sumporenje ne bi pomoglo u iskorjenjivanju; ljeti se seki povlače u prirodu, gdje ih na tlu zaspale, sustižu gmizave stjenice. Kažnjenici uništavaju uši u odjeći, iskuhavajući ih u vlastitim porcijama. (...)

(Intima)

(...) I naposljetku ono neizbježno (za jednoga intelektualca osobito mučno) nikad-ne-moći-biti-sam stanje, u kojemu nisi ličnost nego pripadnik brigade, što te primorava da svakoga sata u danu i svakoga dana u godird u cijelu vječnost činiš, ne ono što želiš, nego ono što je korisno za brigadu. (...)«

Aleksandar Solženjicin: »Arhipelag GULAG«, treći dio, Rad i uništenje, (ipnijevod s njemačkog Mario Matamović), Scherz Verloag, Beru, 1974. U međuvremenu, dok je rukopis bio u štampariji, objavljen je »Arhipelag Gulag«, u tri sveske; »Rad«, Beograd, 1988, prijevod: VAdak Rajković.

I MOJA SU DJECA BILA GLADNA

Profesor i revolucionar Akif Seremet rođen je 1899. godine, a član Komunističke partije Jugoslavije je postao već 1949. godine. Dakako, zbog svojih političkih uvjerenja bio je stalno proganjan od jugoslavenskih vlasti, premještan iz mjesta u mjesto, da bi napokon bio interniran u Livno. Prema biografiji, u Titovim »Sabranim djelima«, od druge polovine 1930. godine član je partijskog rukovodstva KPJ u Beču. Neko vrijeme radi i među ekonomskim emigrantima, Jugoslavenima, u Francuskoj i Belgiji. No, zbog sukoba u partijskom rukovodstvu u drugoj polovini 1931. godine, opozvan je, a Kominternu je tada imala odlučujuću riječ, i u tzv. »čistki«, što je bila zapravo »administrativna kazna u Partiji«, od strane Internacionalne kontrolne komisije Komunističke internacionale, smijenjen je i isključen iz KPJ.

To tada još uvijek nisu bile »staljinske čistke«, pa je Akif Šeremet »samo« prognan u Alma-Atu, gdje ostaje do ožujka 1935. godine. Nakon povratka u Moskvu bio je na raspolaganju Odjeljenju za kadrove Komin-teme (Ispolkoma).

U srpnju 1933. (?) godine je uhapšen. Ubijen.

Rehabilitiran.

O Akifu Šeremetu je najpotresniju priču ispričevala njegova žena

— Nafija Seremet, i to u razgovoru s Jakovom Blaževićem, hrvatskim i jugoslavenskim revolucionarom i političarem. Objavljeno je to u njegovoj knjizi — »Tražio sam crvenu nit« (»Zagreb«, Zagreb, 1976).

Jakov Blažević je zapisao: »... profesor Seremet je u to vrijeme (u Gospiću, gdje je neko vrijeme A. Seremet službovao kao profesor povijesti, a J. Blažević polazio gimnaziju — op. P. P) stvorio nekoliko partijskih ćelija od učenika šestog, sedmog i osmog razreda gimnazije. Nisu te ćelije bile isključivo đачko-studentske, jer su u njima radila, bolje rečeno, njima su rukovala nekolicina drugova zanatskih radnika, prvenstveno krojačkih ... Profesor Šeremet nas je za kratko vrijeme naučio kako se putem legalnih formi i preko 'nepolitičkih tema' može široko politički djelovati i u najtežem razdoblju reakcije...« (str. 11).

Iz razgovora J. Blaževića s Nafijom Šeremet doznajemo: »... *Nafija Šeremet*: Došli smo iz Banja Luke u Gospić. Stalno je bio premještan i protjerivan od policije. Iz Gospića je protjeran u Prijedor. Tu su ga uhapsili i protjerali u Livno u njegovu djedovinu, pradjedovinu. I to pod strogom kontrolom. Tamo je bio i Hasan Brkić. I tamo je, kao i svagdje, gdje je Akif djelovao kao profesor povijesti, stvorio partijsku organizaciju...

... Onda je Akif emigrirao 1929. ili 1930. godine u decembru mjesecu. Ja sam došla u Zagreb preko planina livanjskih, preko Knina, Splita, da

nađem drugove koji će ga prihvatiti. Ja sam učestvovala u organizaciji njegovog bijega. On je otišao u Beč. Tamo je bio Mavrak. Oni su se još poznavali u Zagrebu. Mislim da je Mavrak bio sekretar Mjesnog komiteta, prije nego je otišao u Beč ...

... To je bilo 1931. godine. Ja sam također otišla u Beč ...

Jakov Blažević: Akif je u Beču bio u Centralnom komitetu? On je jedno vrijeme bio i organizacioni sekretar CK?

Nafija Šeremet: Da, da. Ali Gorkić je bio u Moskvi. U Kominterni. Gorkić nije trpio Akifa. Akif ga nije slušao. Akif je govorio: 'Mi smo jugoslavenska Partija.' A on je htio da ih vodi u Moskvu. U Kominternu, da se riješi Akifa i Mavraka. Tako su ih namamili u Moskvu. Rekli su Akifu da ga čeka Mavrak, da treba ići u Moskvu. Isto su rekli i Mavraku...

... Najprije smo prognani u Alma Atu. Sibirskom prugom preko Urala, vlakom, tri dana smo putovali. Kad sam izašla iz vlaka, nisam mogla stati na noge. Bila je glad u Aziji. Sjećaš se kako sam ti pričala, kako je moj muž jedanput nabavio neku smrdljivu suhu ribu, bili smo tako gladni da smo je dugo samo mirisali, strašno nam je lijepo mirisala, a bila je smrdljiva. Nije bilo ništa za jesti, ni glavice luka. Zato, kad su nam dali smrdljivu ribicu, suhu, crvotočnu, ona nam je mirisala bolje nego odojak. Ne bi je sad ni gledali, a ona crvotočna, sve ispada, sve pojeli crvi unutra, samo koža i kost. Kako su ljudi gladovali! A djeca, jadna, bila su gladna

I moja su djeca bila gladna. A šta misliš šta sam od mladosti sve prošla, njih nema a ja još živim. A kad sam bila mlada mislila sam, joj odmah bih umrla da mi se nešto nekom djetetu dogodi. A, eto njih svih nema, a ja opet živim.

Jakov Blažević: Nafija, šta je Akif radio, daj mi ponovo ispričaj ono sve. Što ste radili kad su vas ikrcali iz vlaka na ledinu u Alma Ati, s dvoje djece bez igdje ičega?

Nafija Šeremet: Kad smo došli iz Moskve u Alma Atu, tamo nije bilo ni stanice. Vlak je stao u polju. Iskricali su nas na ledinu. Nismo znali kuda ćemo. Već je pala noć. Jedino smo znali da se on mora javiti NKVD-u, ali nije mogao, jer je već bila noć. Nismo imali ništa za jesti. Akif je imao samo nekakvu gitaru, balalajku. Rekao mi je: 'Ti tu ostani s djecom, ja idem u grad pa ću kupiti nešto da jedemo'. A grad sedam kilometara daleko. Otišao je. Potpuno se smračilo. Ja sama s djecom na kuferima sjedim. Kad počеше oni Kozaci okolo da hodaju. Govore svojim jezikom koji ja ne razumijem. Ja stisla svoju djecu uza se i mislim, ubit će nas, pa će odnijeti kufere. Jer tamo, u to vrijeme, to nije bilo ništa ubiti čovjeka. Osobito oni protivnici, skinu čovjeka, ubiju i ostave ga ...

Jakov Blažević: Kako ste se vratili u Moskvu ponovo, kako je ono bilo?

Nafija Šeremet: Rusi mu nisu dali da se vrati. I poslali su nas tamo, jer su mislili da ćemo tamo umrijeti. Tifus je tamo harao dva-tri puta godišnje. I Akif je trbušnim tifusom bio pogođen. Na štakama je hodao. A bili smo se u Alma Ati dobro snašli. Za željezničare su izgradili lijepe nove kućice i gimnaziju. Akif je predavao njemački, pa smo dobili tu kućicu. Ali Kominternu je to čula, Gorkić i ostali, pa su nas odmah ponovo premjestili. Opet smo ostali bez igdje išta. Kad smo došli, nismo imali gdje noćiti. Mi smo postavili deku na zemlju, pa smo spavali, a već je pao i snijeg. Kiša i vjetar. Jedan je čuvar imao zemunicu pod zemljom. Rekao

nam je: 'Ja idem van, a vi se unutra zavucite'. I tako smo se uvukli u rupu i prenoćili, dok nije prestala kiša i vjetrovi.

S nama je bilo protjerano ruskih profesora, inženjera. Mnogo inteligencije. Sve je to kao ciganija kojekako živjelo i gladovalo. Morali smo se svi stalno prijavljivati NKVD-u...

Jakov Blažević: Slušaj, šta je tebi Akif govorio? Što se to događa s vama?

Nafija Seremet: Ništa mi nije govorio. Vidio je da sve znam, kao i on šta se s nama zbiva. Šta će mi govoriti. Kaže mi on: 'U Moskvi su počeli stare članove Partije protjerivati s familijama u Sibir'. Ljudi se pitaju, pa kako to, došla je Revolucija. Jedva smo dočekali da se veselimo i živimo. Sve Lenjinove drugove, jednog za drugim hapse, i odvođe. Pričala mi jedna Ruskinja: 'Pohapse mnogo ljudi. Natrpaju u vagone pa puste na taj vlak drugi vlak, pa prevrću vagone i melju ljude. Nemaš kud. Nesreće insceniraju. Pa kažu, bila je saobraćajna nesreća pa su ljudi poginuli'...

Jakov Blažević: Mene interesira tko je intervenirao da ste se iz progonstva iz Alma Ate ponovo vratili u Moskvu.

Nafija Seremet: Nitko nije intervenirao. Mi smo sjeli u vlak i sami se vratili. Došli smo bez dozvole NKVD-a i nikom se nismo prijavili.

Jakov Blažević: Dobro, što je bilo kad ste došli u Moskvu?

Nafija Seremet: Tražili smo prenoćište od CK, nisu htjeli ni čuti. Našli smo neku komnatu (sobu) koju smo sami skupo plaćali. Akif je molio da se vratimo u Jugoslaviju, a oni nisu dali. Da im ne dosađuje ponovo su nas prognali na Dnjeprogos, na izgradnju velike centrale. Tjerali su nas da uzmemo rusko državljanstvo. Nismo htjeli. Akif je govorio: 'Ja sam Jugoslaven, oni mi ne smiju ništa'. Vratili smo se nakon godinu dana u Moskvu. U to je vrijeme već bio rat u Španjolskoj. Akif je molio da ga pošalju u Španjolsku. Nisu dali. Onda nam je profesor Dragačevac (Košta Novaković — op. P. P) iz Čačka (sad se po njemu zove gimnazija), ilegalno se zvao Berger, rekao: 'Mi smo zapali u mišolovku, nema nam nikuda'.

Jakov Blažević: 'Kako ste se vratili s Dnjeprogosa? Da li ste se ponovo vratili bez dozvole?

Nafija Seremet: Da, vratila sam se, bez prijave i bez dozvole. U to vrijeme daleko od grada dijelile su se parcele gdje su se gradile daće. Akif je radio na tim kućicama i od toga smo živjeli.

Jedne noći su došli u tri ujutro. Tako je kratka noć. Trojica su bila. Sve su prevrnuli, navodno tražeći oružje, a mi nemamo ni noža. To je bio NKVD. Ja sam rekla: 'Nećete vi njega voditi, idemo sve troje'. Rekli su: 'Nećemo, hoćemo samo da ga pitamo'.

A zar se pita u tri u noći. Oko kuće je bila vojska. Tako su plašili ljude. Sramota jedna.

Ja sam znala malo čitati i pisati ruski. Akif je rekao: 'Piši Staljinu šta se sa mnom događa'.

Rekla sam: 'Kakav Staljin, može primati dva vagona pisama, pa ništa'.

Mene su Rusi jako voljeli, pa su mi govorili: 'Idi tu, idi tamo, traži ga ondje'. Ja sam ga tražila svuda. Dolazila sam do zatvora gdje je bilo puno prozorčića s rešetkama i puno naroda koji se gurao, jer je svatko svoga tražio. Puno žena se tiskalo ispred tih prozorčića. Sjedili su ti ljudi dan i

noć, čekajući da pitaju svatko za svoga. I ja sam čekala i na kraju otišla kući ništa ne saznajući.

Jakov Blažević: Koliko dugo si ga tražila? Nisi ga nikad više vidjela nakon što su ga uhapsili?

Nafija Seremet: Oni su ga odmah streljali... To sam saznala kad su ga rehabilitirali za vrijeme Hruščova. Hruščov je našao u arhivi i meni poslao da je nevino streljan 1937. godine...« (str. 13—16).

Tako je ubijen Akif Seremet.

No, kao pouka generacijama, vrijedno je zabilježiti i ovo sjećanje Nafije Seremet. Već je poslijeratno vrijeme, poslije 1945. godine. Ali i — prije 1948. godine. Nafija Seremet pripovijeda:

»Znala sam da se jednog dana mora saznati istina. Ali tada mi nitko nije vjerovao. Nitko me nije htio primiti. Svi su mislili da mi je muž izdajnik i da ga ja branim zato što sam mu supruga, a ja sam govorila istinu. Tražila sam da me primi jedan njegov dobar drug. Nije me primio. Na porti Ministarstva javio mi se telefonom i hladnim glasom zapitao: 'Za koju stvar me trebaš?! Ja sam zaplakala i otišla. I više nisam ni od koga tražila da me primi. Radila sam u 'Plivi'. Jedino sam molila da me prime u Partiju. Nisu htjeli, jer mi je muž navodno bio izdajnik... Nakon Rezolucije Informbiroa, kada se saznala istina o Staljinu, mene su konačno primili u Partiju. Akif je rehabilitiran i naša Partija mi je vratila vjeru koju, u stvari, nisam nikada gubila, znala sam da mora pobijediti pravda i istina ... « (str. 17).

INTERMECO

ZAGONETKA POLITIČKIH UBISTAVA

»... U oceni sudskih političkih ubistava u Sovjetskom Savezu u periodu između 1936—1938. godine, kao i u seriji sličnih zločina, napravljenih u istočnoj Evropi 1949—1953. godine, također moramo da pođemo pre svega, od toga da li raspolažemo autentičnim istražnim i sudskim spisima, kao i istorijatom veza između političkih organa i izvršnih vlasti, kakve su direktive davane, ko ih je davao i kakva je suštinska pozadina motiva.

No, činjenica da su mnogi pogubljeni stari boljševici rehabilitovani od strane sovjetske vlade, posle Staljinove smrti, nesumnjivo je dokaz nevinosti tih ljudi, to jest da su nad njima izvršena politička ubistva. Istovremeno, ti akti rehabilitacije nesumnjivo dižu prilično zavesu o motivima naredbodavaca takve vrste političkih zločina.

Međutim, ni svi ovi dokumenti nisu pristupačni, barem ne naučnim krugovima.

Rehabilitacija nevino pogubljenih i nevino osuđenih na procesima u istočnoj Evropi u periodu 1949—1953. godine nije izvršena u svim državama, na primer, u Albaniji Koči Džodze i dalje se smatra pravedno pogubljenim zločincem. A u onim državama u kojima su rehabilitacije proklamovane ima različitih stepena objašnjavanja tih sudskih ubistava, i po obimu, i po motivima. U Bugarskoj, Trajče Rostov je samo formalno rehabilitovan, bez ulaženja u detalje ko je naredio njegovo sudsko ubistvo, da li samo bugarske vlasti ili neko drugi iz Moskve. Mađari su napravili prilično ozbiljne pokušaje da otkriju punu istinu o ubistvu Rajka, ali oni se, takođe, nisu usuđivali da ulaze u pitanje ko je Rakošiju i Gereu naređivao da pobiju Rajka i drugove i da ih optuže za te zločine.

Očigledno je da su svi procesi u istočnoevropskim državama u periodu 1949—1953. izvedeni po jednom kalupu, da su imali iste ciljeve, to jest prikazivanje Jugoslavije kao baze imperijalizma, dakle da ih je organizovao jedan centar, ali ne može se preći preko činjenice da su u ovim zemljama istočne Evrope u prvome redu pred sud izvođeni oni funkcioneri koji su za vreme rata bili u svojoj zemlji i delili sudbinu sa svojim narodima, a ne oni koji su 1945. godine, posle dolaska Crvene armije dolazili iz Moskve i preuzimali vlast.

Ovde se otvara i pitanje u kojoj su meri baš ti rukovodioci dovedeni iz Moskve, saučestvovali u tim sudskim ubistvima onih revolucionara koji su težili humanitarnijim formama socijalizma, a ne šlepom kopiranjem dogmatskih formula iz Moskve.

U tom pogledu, rehabilitacije u Čehoslovačkoj, koje su bile započele, a naročito posle pada Novotnija, u januaru 1968. godine, dale su istoričarima

najdublji uvid u pozadinu staljinističkih zavera, metoda saslušavanja optuženih i njihovog naterivanja da priznaju da su krivi za ono što nisu učinili i — što je najznačajnije — otkrili su u kojoj su meri sovjetski istražni organi rukovodili čitavim tim pokoljima nedužnih revolucionara.

Vrlo je verovatno da je i jedan od motiva u odluci sovjetske vlade da u avgustu 1968. godine izvrši invaziju Čehoslovačke — bio i sprečavanje daljeg otkrivanja te užasne istine_____«

ATENTATOR I ŽRTVA

Atentator, revolucionar, novinar, partijski rukovodilac, i žrtva Staljinovog terora — Kamilo Horvatin. Pažljivom promatraču i istraživaču povijesti jugoslavenske Partije tridesetih godina ovog stoljeća čini se da se životne priče ponavljaju, ponavljaju ...

Kamilo Horvatin, u SSSR-u poznat kao — Boris Batrevskij Nikolajevič, u Kominterni i partijskom ilegalnom rukovodstvu KPJ kao — Hagen, Petrovski, Mirković, a u Zagrebu kao — Milček, započeo je svoj politički rad još u zagrebačkoj gimnaziji. Sudjelovao je i on u atentatu na Slavka Cuvaja, bana i kraljevog povjerenika u Hrvatskoj, koji je vodio protuhrvatsku politiku, 1912. godine. Osuđen je na dvije godine tamnice u austrougarskoj carevini. Bilo je to njegovo — vatreno krštenje.

Stvaranje Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) označilo je novo, još neposrednije i aktivnije uključivanje Kamila Horvatina u revolucionarni pokret. U Komunističkoj partiji Jugoslavije obavljao je niz značajnih funkcija — bio je član i sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Hrvatsku i Slavoniju, zatim, i komunistički odbornik za grad Zagreb, član Centralnog komiteta KPJ i Politbiroa CK KPJ. Pripadao je tzv. lijevoj frakciji.

Iscrpna biografija objavljena je u reprintu »Borbe«, iz 1922. godine, objavljene 1972. godine. U njoj piše i ovo: »... Član KPJ od 1919. Delegat mjesne konferencije zagrebačke partijske organizacije na II. kongresu KPJ, na kojemu je biran za člana Izvršnog odbora KPJ... U listopadu (1920) biran je za sekretara IO Oblasnog vijeća KPJ za Hrvatsku i Slavoniju. Nakon atentata na (bivšeg) ministra Draškovića emigrira u Beč, odakle se u zemlju ponovo vraća krajem 1921. Do svibnja iste godine obavlja funkciju tehničkog sekretara u OS KPJ za Hrvatsku i Slavoniju. Delegat je zagrebačke partijske organizacije na III. kongresu KPJ. Član je Oblasne skupštine u Zagrebu od siječnja 1927. Na izborima u rujnu 1927. izabran je na listi Radničko-seljačkog republikanskog saveza za gradskog odbornika... Sudionik je IV. plenuma CK KPJ potkraj godine 1927. i VIII. mjesne konferencije zagrebačkih komunista. Godine 1929. emigrira u Beč, gdje neko vrijeme obavlja dužnost dopisnika u jugoslavenskom sektoru TASS-a. Godine 1930. protjeran je iz Austrije zbog komunističke propagande. Odlazi u Čehoslovačku, a zatim u SSSR ... « (bez oznake stranice).

Mnogo je objavljivao i surađivao u partijskim listovima i časopisima toga vremena.

Iz tog razdoblja ostalo je zapisano »Otvoreno pismo gospodinu Ministru unutrašnjih djela Boži Maksimoviću u Beogradu« (Marko Zovko, »Kamilo

Horvatin«, »Spektar«, Zagreb, 1980. str. 65—66) u kojem K. Horvatin piše ministru, kojega su tada nazivali — »Kundak«:

»Dne 20. augusta o. g. uhapšen sam od policijskog organa u Zagrebu. Poslije toga izvršeno je prema meni niz protuzakaničnosti i šikanacija i ja od Vas kao vrhovnog šefa policije u državi tražim najstrožu istragu i zadovoljštinu.

Prije svega držan sam 8 dana u policijskom zatvoru, a da mi nije saopćen razlog mog hapšenja, dok su policijski organi kroz to vrijeme saopćavali štampi i javnosti 'senzacionalna otkrića' o tobožnjoj novoj komunističkoj aferi, tvrdili da imaju dokaze o mojoj sukrivnji u Micoljijevoj prevari i isticali, kako vode opsežnu istragu. Međutim, mene su tek nakon 8 dana saslušali o tome i odmah predali u uze sudbenog stola, a i to vjerojatno ne bi uslijedilo, da se u dnevniku 'Hrvat' nije prosvjedovalo protiv protuzakonitog postupka policije i tražilo da se sa zatvorenicima postupi po zakonu. Iz čitavog tog postupka (držanja u zatvoru bez preslušanja, širenja vijesti o mojoj sukrivnji bez ikakvih dokaza i tvrdjenja, da se vodi istraga koja se u stvari nije vodila), vidi se jasno tendencija da se na moju štetu upliviše javnost i da me se moralo uništiti.

Osim toga bez ikakvog opravdanog razloga nije mi dopušteno primanje hrane iz vana, pa čak ni presvlačenje u čisto rublje, iako ono prvo može da uslijedi samo kao disciplinarna kazna, dok posljednje nije ništa drugo nego nekulturnost i maltretiranje.

Kako ja Micoljia uopće i ne poznajem i nisam ga nikada vidio, ni čuo za nj, sve dok nije izbila na javu njegova prevara, i kako je materijalno nemoguće da sam imao bilo kakvog učesća u pripremi ili izvedbi njegove prevare, jer sam kroz to vrijeme bio kao politički okrivljenik u istražnom zatvoru u Beogradu, jednom riječju jer nikada nisam imao nikakvih veza sa Micoljijem niti on sa mnom, uvjeren sam, da je posve isključeno da je on sam došao na misao da me pokuša uvući u svoju aferu, već mu je to suflirao odnosno on je podstaknut na to. Ja više sam uvjeren o tomu zbog toga, jer mi se prošle godine u decembru desio sličan slučaj sa zagrebačkom policijom. Tada sam također, nakon 10 dana zatvora bez preslušanja saznao, da je kod mene nađen račun za neki pisaći stroj na kojem su navodno štampani tajni proglaš i letaci, što međutim nije bilo istina, gdje se to bje-lodano pokazalo iz protokola pretresa u kojem je tačno navedeno sve što je kod mene nađeno, samo nije taj račun, jer on i nije kod mene nađen. Kako je ipak sama policija znala da sam nekriv u Micoljijevoj aferi, vidi se iz toga, što je odmah poslije predavanja sudbenom stolu spremila novi 'optužujući materijal', ali sada čisto politički, nastojeći da me tako pod svaku cijenu zadrži u istražnom zatvoru. Međutim, taj 'materijal' bio je toliko neozbiljan i očevitno iskonstruisan, da je sud uopće odbio da vodi istragu pa sam pušten na slobodu. Zbog toga za mene je očevitno da se pokušalo u dva navrata vještački iskonstruisati nepostojeće krivice i zato tražim, da se građani ubuduće zaštite od takovih prepada na građanska prava, ličnu slobodu i poštenje.

Osim toga smatram da je vaša dužnost, da naredite strogu istragu da se objasni slijedeće:

1. Da li je istina, da je Micolji dobio od zagrebačke policije putnicu za sve evropske zemlje sa kojom je i pobjegao, iako je policiji bilo poznato, da je već zbog prevare osuđivan na robiju, a takovim se uvijek od policije uskraćuje putnica?

2. Da li je istina, da je Mikolji prošle godine pušten iz policijskog zatvora bez kazne, iako je kod njega nađeno oružje, dok se svako drugi drakonski kažnjavao za taj prekršaj?

3. Kako je moguće, kraj tolikog policijskog aparata, da Mikolji, koji je bio dobro poznat svakom policijskom agentu, kroz nedjelje u sredini Zagreba, tako rekuć javno i otvoreno, živi pod krivim imenom, iznajmljuje lokal i vrši malverzacije?

Kamilo Horvatin
urednik 'Borbe'«.

Pismo je objavljeno u listu »Hrvat«, 7. listopada 1926. godine.

Još dok je radio u Zagrebu, kao novinar i politički radnik Kamilo Horvatin susreće se s Josipom Brozom. Poznata je epizoda kada je uhapšen s većom grupom zagrebačkih komunista, a među njima je bio i Josip Broz, prilikom prvomajske proslave 1928. godine. Tada su komunisti razbili socijalističku proslavu u kinu »Apollo«, a treba znati da su zagrebački socijalisti, kao uostalom i svi socijalisti toga vremena, bili protiv revolucionarne borbe radničke klase. Intervenirala je policija i došlo je do tučnjave. Tek 25. svibnja je zagrebačka »Borba« pisala, pod naslovom »Drug Horvatin i ostali drugovi pušteni«: »Kako smo već javili povodom prvomajskih demonstracija na socijalističkoj skupštini u 'Apollo'-kinu i u Ilici, uhapšeni su mnogi drugovi, a u zatvoru su pridržani naš urednik K. Horvatin i drugovi Broz, Kovačević, Dehić, Popović i Bečvardi. Svi oni osuđeni su po 14 dana zatvora jer se zagrebačka policija jako razljutila zbog toga što su tako jadno prošli njeni miljenici socijalpatrioti. Osim toga, policija je drugove Horvatina, Broza, Kovačevića i Bečvardija predala Sudbenom stolu sa prijavom da su učestvovali u demonstracijama u Ilici, odnosno kod razbijanja nekih izloga.

Kao bezbroj puta, tako ni ovaj put nije izostala blamaža za policiju. Nakon preslušanja sud je 19. o. mj. pustio sve drugove na slobodu osim Bečvardija, glede kojeg se još provodi istraga.«

Godine 1932. radi Kamilo Horvatin u Agrarnom Institutu u Moskvi, nekadašnjoj Seljačkoj komunističkoj internacionali, a od rujna 1933. odgovorni je urednik jugoslavenskog partijskog teorijskog časopisa — »Klasna borba« i predavač političke ekonomije na Komunističkom univerzitetu nacionalnih manjina Zapada.

U poglavlju »Beč-Moskva« M. Zovko objavljuje:

»... Kad je Horvatin stigao u Moskvu bio je član CK KPJ. Slavko Odić u svojoj knjizi 'Dosije bez imena' u registru osoba kod imena Horvatin Kamilo, nastavlja 'spominje se 1930. godine kao član Politbiroa CK KPJ'. Pismeno sam pitao Odića na osnovu čega je sve naveo, ali mi — na žalost — nije odgovorio.

Uskoro, nakon odlaska u Moskvu, počeo je raditi u Agrarnom institutu, te je ujedno predavao političku ekonomiju na Komunističkom univerzitetu nacionalnih manjina Zapada — KUNMZ. Jedan od tadašnjih studenata toga univerziteta, Mihajlo Vraneš priča da je Horvatin predavao i prije njegova dolaska (1932. g.), prema Vranešovu sjećanju većina nastavnika a i mnogi studenti bili su frakcionaški obilježeni, pa su vladala trvenja između 'desnih' i 'lijevih' nastavnika i studenata. Iako je Horvatin bio pristaša lijeve frakcije nije se previše isticao kao frakcionaš. Bio je vrlo dobar predavač, cije-

njen od lijevih i desnih studenata. Frakcionaške borbe nastavnika i studenata tih dviju partijskih frakcija trajale su i prije dolaska Ivana Krndelja za upravnika Univerziteta, koji je inače poznat kao antifrakcionaš, pa i poslije njegova odlaska s ove dužnosti.

U evidenciji zagrebačke policije je navedeno: 'Kr. banska uprava u Zagrebu aktom Pov. II D. Z. broj 30023/31, saopštila je da je komunistički agitator Semlekar Voja na svom saslušanju kod predsjedništva gradske policije u Velikom Bečkereku izjavio da Horvatin radi u agrarnom institutu u Moskvi.'...

U svojoj knjizi U SVIJETU ZA ISTINOM, izdanje ALFA Zagreb, 1978. godine, Tomo Nikšić tada rudar u Lenjinskom Kuzbasu u Sibiru sjeća se prvog susreta s Kamilom Horvatinom koje sjećanje ovdje donosimo.

'U dopisivanju s Moskvom Lazo Jojić je obavijestio predstavništvo KPJ kako će biti nemoguće u Lenjinsku razriješiti dužnosti nas dvojice. Zatražio je od predstavništva KPJ da netko dođe u Lenjinsk. Ubrzo smo bili obaviješteni da će k nama u Lenjinsk doći član CK KPJ Kamilo Horvatin, rodom iz Varaždina, jedan od osnivača KPJ. On se u SSSR-u zvao Petrovski... Za nas u Sibiru bila je veoma velika stvar vidjeti jednog člana CK KPJ. Suze su nam tekle od radosti. Horvatin je imao punomoć Kominterne i mogao je govoriti u ime CK KPJ i u ime Kominterne. S Horvatinom smo Den Lipo i ja pošli u rajonski komitet. Ubrzo je u komitetu dobio našu razrješnicu, zatim je isposlovao kod uprave da oslobode na jednu večer sve Jugoslavena zbog predavanja koje će nam on održati u našoj menzi. Horvatin je bio cijenjen revolucionar i odličan govornik. Dirnuo nas je i uzbuđio svojim govorom o predstojećoj bici u domovini, istakao je da će onaj koji ima tu čast da sudjeluje u budućim velikim bitkama u rodnoj grudi biti sretan, jer će se boriti za slobodnu domovinu za pobjedu komunizma.

Početkom siječnja 1933. godine napokon smo razrješeni dužnosti u upravi rudnika i bili smo spremni za polazak. Procedura oko odlaska bila je dosta duga i namjerno otežavana. Čovjek je mogao steći dojam da rukovođeci ljudi u Lenjinsku gledaju usko. Bili su zainteresirani samo za svoje planove, planove rudnika i lokalne interese, a drugo ih nije zanimalo, iako su se u svojim govorima kategorički pozivali na šire interese i internacionalizam'...« (str. 119).

Na Četvrtoj zemaljskoj konferenciji KPJ, u prosincu 1934. godine, biran je Horvatin u novi CK KPJ.

O danima prije emigracije i o samoj emigraciji postoji u Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu, pod brojem »IHRPH-MG-64/11, 9«, zapisano sjećanje sestre Kamila Horvatina, Marije Horvatin od 12. travnja 1965. godine. U tom materijalu (oko dvadeset stranica) Marija Horvatin je ispričavala i ovo:

»... rekao mi je (Kamilo Horvatin — op. P. P), da će po svoj prilici 1929. otići s Jovankom (žena Kamila Horvatina — op. P. P) u emigraciju, ili u Rusiju, ili nekud drugdje — i da će se starati o sinu, pa da će nastojati da ga uzmu k sebi u inozemstvo, ako im to prilike dopuste. I da će mi se povremeno javljati, ali da ja neću smjeti imati veze s partijskim drugovima, jer bi to bilo po njih opasno, budući da će na mene paziti policija. — U noći prije odlaska, dugo sam slušala njegov jednomjerni hod u pokrajnoj sobi. Sutradan je padoo snijeg, kad smo se opraštali. 'Tatek, kad budeš opet došiel?' — pitao je mali Damjan. A Kamilo, kao da se teško rastajao sa sinom. I nikada ga više nismo vidjeli.

O Kamilovu odlasku u emigraciju ispričao mi je slikar, profesor Ljubo Babić (23. 2. 1965.) slijedeće: 'Moj dragi prijatelj Milček, sklanjao se katkad kod mene sa teškim situacijama ilegalstva, ili sam ili sa svojom suprugom Jovankom. Od mene je i otišao u emigraciju u rano proljeće g. 1929. Prije toga boravio je nekoliko dana kod mene, a zbog stroge konspiracije, moja pokojna supruga odstranila je i kućnu pomoćnicu na meko vrijeme iz kuće. A Jovanka je dolazila kao partijski kurir. U određeni dan, ujutro, oko pol 5 sati, zaustavio se jedan auto s četvoricom meni nepoznatih drugova pred susjednom kućom (broj 4, Rokov perivoj). Kamilo je izašao iz moga stana, ušao u auto, i odmah su se odvezli, tako rekući ispred nosa ministra Švr-ljuge koji je stanovao vis-a-vis na Rokovom perivoju, a pred vratima je danju i noću bila postavljena straža. Ja sam sakrivao i druge drugove kojima nisam ni znao pravo ime, niti sam ih poznavao — nastavio je slikar Babić — a tako sam radio i za vrijeme okupacije. Na mene nije nikad policija posumnjala, da krijem komuniste.'

Kamilo je 1929. godine emigrirao u Beč, a kasnije je i Jovanka došla onamo. Nedavno tek saznala sam da je Jovanka tada u Beču radila u tehnici našeg CK kao rukovodilac, a o Kamilovu zaduženju ne znam.

Kamilo mi je iz Beča 27. VIII 1929. između ostalog pisao i ovo: '... i mi se ovdje nalazimo u prilično teškoj situaciji i nije nam baš lahko. Što se tiče maloga (ovdje Kamilo misli na Damjana), za sada nam d ne pre-ostaje drugo, nego da te molimo da ostane kod Tebe. Kako će kasnije biti, to ćemo vidjeti. Moj položaj ovdje rešit će se ovih dana. Ili ću moći ostati ovdje stalno, ili ću morati ići. U slučaju da ostanem stalno, dolazi u kombinaciju mogućnost da maloga uzmemo ovako k nama. Tu bi dakako iskrsele druge komplikacije, jer bi mali izgubio jednu godinu u školi, ali bi na to opet profitirao, jer bi naučio jedan svetski jezik. Dakako — ali, ako se naša situacija katastrofalno ne pogorša, onda ću biti u mogućnosti da šaljem nešto za maloga. O vraćanju dolje kojega od nas ne može za sada biti ni riječi.'

Ja sam se g. 1929. preselila u Zagreb i nastanila zajedno sa svojom majkom i Damjanom (Brezovečkoga 4). Od Damjanovih roditelja rijetko sam primala vijesti i to, ili nekim zaobilaznim putem, npr. preko sestre, udove Krachler iz Sarajeva, ali najčešće avionskom poštom, a tako smo i mi pisali u Moskvu na Kamilovo konspirativno ime Petrovski, Kamilo i Jovanka slali su za sina i novac, koliko im je to bilo moguće, u početku na isti način kako su i pisali, tj. zaobilaznim putem a kasnije samo preko Jugobanke pod imenom Franjo Hervačić (ime našeg djeda). Od g. 1929. — ožujka 1938. primila sam Din 12.832,50. Partijski nam drugovi nisu nikad dolazili, a ja nisam nikoga od njih ni poznavala, osim Augusta Cesarea, Đure Cvijića i Sime Miljuša.

Godine 1935. posjetila nas je dr Marija Vinski i donijela nam vijesti od Damjanovih roditelja. Preko nje sam se sastala i s Augustom Cesarcom koji se zanimao za Damjana (kojega je kao malog dječaka često držao na koljenu).

U proljeće 1935. kad je Damjan polazio 3. razred realne gimnazije, posjetila me je neka nepoznata mi gospođa koju je poslala Jovanka (s davno među nama dogovorenim šifrom — da budem sigurna da nije neka zamka). Jovanka je željela da se sastane sa sinom u Ljubljani o Uskrsu. Dogovorile smo se da će Damjana dovesti moja sestra Milka ud. Krachler koja je onda živjela u Zagrebu. Tako je i učinjeno. Jovanka ih je dočekala na

stanici u Ljubljani. Nosila je u ruci neki kovčeg s čipkama, kao da je prodavačica kućne radinosti. Na žalost, to je bio jedini njezin sastanak sa sinom poslije emigracije.

Kamilo me je upozorio da će mi sigurno dolaziti detektivi u izvide. I doista su mi dolazili, a upamtila sam nekog Fürsta, jer je taj bio najrevniji posjetnik. A ja sam uvijek poricala da imam bilo kakvih vijesti od Kamila i njegove žene. Dvaput sam imala i premetačinu, a majka jedanput, ali sve tri su se ograničile samo na pisači stol i knjige — i ostale su dakako bez ikakvih rezultata. Posljednji put su mi došla dvojica (Fürst nije bio s njima) god. 1937, ljeti. Interesirali su se samo za Jovanku, da li nas je ove godine posjetila u Zagrebu, a za Kamila nisu uopće niti pitali.

Posljednje smo vijesti primili od Damjanovih roditelja g. 1939. Dr Marija Vinski donijela je u rano proljeće Damjanu dva pisma: jedno od Jovanke, a drugo od Kamila. A nešto kasnije donijela je našoj majci pismo od Kamila. U tom je listu napisao Kamilo, između ostaloga i to, da ga 'srce silno kući vuče'. Nikad više nismo od njih primili vijesti. Samo sam ja u ožujku 1938. primila preko Jugobanke Din 1.700, i to, kao da šalje Franjo Hervačić (pod ovim imenom našeg djeda po majci, slao je novac i prije).

O moskovskim danima ostao je zapis Rodoljuba Colakovića, u »Kazivanjima o jednom pokoljenju« iz 1933. godine:

»... Jedne večeri otišao sam Kamilu Horvatinu, koji je radiou Agrarnom institutu, pa tu i stanovao u jednoj prizemnoj kućici na dnu prostranog dvorišta Instituta. Horvatina sam sreo jednom u 'Luksu' kod Stefeka Cvijića, odmah po dolasku u Moskvu. Pozvao me da ga posjetim, peckajući me pri tome dobroćudno: 'Da te malo preslišam o CRVENOJ PRAVDI (terorističkoj organizaciji mladih komunista kojoj je pripadao i Rodoljub Čolaković, a koja je izvršila, Alija Alijagić, atentat na bivšeg ministra Milorada Draškovića 1921. godine — op. P.P)'.«

Kamilo Horvatin — Milček pripadao je prije prvog svjetskog rata onoj jugoslavenskoj nacionalnorevolucionarnoj omladini koja se protiv dvojne monarhije borila zavjerama i atentatima ...

... Zatekao sam ga s knjigom u ruoi zavaljenog u neko staro, provajeno kanabe. Krupne, okrugle proćelave glave, široka, obla i mesnata lica, koje su ozarivale žive, obješenjačke oči, podsmješljivo zrikajući kroz debela stakla cvikera. Govorio je glasno, često se grohotom smijao, sav se tresući. Dočekao me s riječima: 'A došao si Bošnjo!'. S mukom se digao iz kanabeta, smakao s jedne stolice neko odijelo i ponudio mi da sjednem.

Očekivao sam da će početi da me 'preslišava' o CRVENOJ PRAVDI, ali on je to veče nije ni pomenuo. Uostalom, nije bilo ni vremena: on se žurio na sastanak studenata Kummza (Komunistički univerzitet nacionalnih manjina Zapada), na koji je pozvao i mene. Spremajući se, govorio mi je da bi trebalo da napišem jedan članak za partijski časopis KLASNA BORBA, koji je on uređivao. Škola nije još počela, vremena imaš, ponešto si i pisao, valjda ćeš moći, a ako i ne bude za objavljivanje, bolje da to pokušaš nego da prodaješ zjala po Moskvi, govorio je i smijao se glasno, tapšući me pravom medvjedom šapom po ramenu.

Stigli smo na Kunmz sa zakašnjenjem — sastanak je već počeo...« (svezak drugi, str. 128—129).

Čolaković dalje prepričava tok sastanka na kojem su sudjelovali i drugi istaknuti rukovodioci jugoslavenske Partije.

Kasnije je R. Čolaković zapisao i ovo: »... Moji kontakti s jugoslovenskim drugovima bili su svedeni na najnužnije. Odlazio sam na sastanke koje je sazivao predstavnik KPJ na kojima se raspravljalo o određenim konkretnim zadacima koje je CK postavljao našem aktivu u Moskvi. Sjećam se, na primjer, da smo bili zaduženi da napišemo nekoliko članaka za partijski časopis KLASNA BORBA. Meni je palo u dio da pišem o knjizi Sime Markovića 'Politička ekonomija', koja je legalno bila izašla u Jugoslaviji. Dobivali smo samo partijski organ PROLETER, koji je štampan u inostranstvu i ilegalnim kanalima slat u zemlju. To je bio diirektivni organ, i CK je želio da čuje mišljenje aktiva o svakom broju i da, eventualno, dobije i primjedbe na pojedine članke. Najstroži sudija bio je Kamilo Horvatin, nekadašnji urednik zagrebačke 'Borbe', koji bi tako 'pocijepao' svaki broj da se poslije njegove kritike mogao donijeti jedino pametan zaključak — da ne bi trebalo ni izdavati takav list. Mnogo šta moglo se zamjeriti PROLETERU, a najviše što se iz napisa osjećalo da je pisan u inostranstvu, bez neposredne žive veze s jugoslovenskom stvarnošću. Pa ipak, on je tada pomagao našim aktivistima u zemlji, davao im opštu orijentaciju za rad, olakšavao im da nađu pravilan prilaz pojedinim pitanjima političke borbe. Za mlade, ideološki nedovoljno izgrađene i neiskusne ljude, kakva je bila većina naših aktivista, to je značilo ogromno. Stoga smo mi ustajali protiv neopravdane žestine Horvatineve kritike, na što je on uporno odgovarao — trebalo bi drugačije, življe, neposrednije i pismenije...« (svezak drugi, st. 224—225).

»Proleter« je objavio i tri članka Kamila Horvatina — »Kongres URSS-a protiv jedinstva, protiv klasne borbe, protiv proleterske demokratije u sindikatima« (broj 1 iz 1935), zatim — »Provedimo u život odluke IV. Partijske Konferencije!« (broj 2—3 iz 1935), i — »Van s trockistima i: radničkih i naprednih redova« (broj 7 iz 1937).

Najzanimljiviji je ovaj posljednji koji započinje ovako: »Na posljednjem Plenumu Centralnog Komiteta Komunističke Partije Sovjetskog Saveza drug Staljin je u svom referatu i završnoj riječi rekao: 'Savremeni trockizam nije politička struja u radničkoj klasi, nego besprincipijelna i bezidejna banda štetočinaca, diversanata, uhoda, špijuna, ubojica, banda zakletih neprijatelja radničke klase, koji rade kao najamnici špijunskih organa inostranih država'. Dalje: '... Razumljivo je da tu gospodu treba razbijati i nepoštedno trijebiti kao neprijatelje radničke klase, kao izdajice naše domovine'...

... Uzmimo samo dva 'naša' — jugoslavenska trockista Antu Ciligu i Milivoja Magdića ...«

Slijede zatim njihove biografije, pa Horvatin o Ciligi piše: »... on počima polako razvijati svoju 'djelatnost' iskorišćujući unutarnje partijske svade i frakcijsku borbu, 1922. g. on dolazi u Zagreb kao mandator desničara da zajedno sa Kaurićem 'preuzme' zagrebačku organizaciju partije. Kad mu to ne uspijeva, on već 1923—24 preskače na stranu tako zvane 'zagrebačke grupe' Mavraka-Dragića (radi se o Antunu Mavraku i Dragiću o kojima se također govori u ovoj knjizi — nap. P. P) i ostaje od tog vremena stalno povezan s još tada sumnjivim avanturističkim polukriminalnim tipom kao što je Dragić. Kad ta grupa 1925—1926 krahira, Ciliga traži i nalazi veze s 'ljevičarima'. Već kao potpuni trockist, on na partijskoj školi 1929. g. stvara blok s 'ljevičarima' i vodi zajedno s njima borbu protiv KPJ, Kominterne i boljševičke partije. Osobito žučnu borbu Ciliga vodi protiv druga Gorkića. Demaskiran i izbačen iz partije, on u Sovjetskom

Savezu, zajedno s Dragićem, nastavlja podzemni kontrarevolucionarni rad...»

Kamilo Horvatin, ne znajući da će uskoro i sam biti optužen, osuđen i likvidiran i »za trockizam« ovako dalje piše: »... Trockistički agenti fašizma, trockistički provokatori i špijuni nisu samo neprijatelji komunista i komunističke partije; oni su neprijatelji svih naprednih, demokratskih elemenata. Oni nisu samo neprijatelji Sovjetskog Saveza; oni su neprijatelji radničke klase; oni su neprijatelji svoga naroda. Zato i borba protiv njih nije samo stvar komunističke partije, već je to stvar svih naprednih elemenata, stvar čitavog naroda.

Sjetimo se samo toga što se dokazalo na procesu protiv 'paralelnog trockističkog centra' u Moskvi, da su naime Trocki, Pjatkov, Radek i ostali izdavali i prodavali njemačkom i japanskom imperijalizmu ne samo dijelove Savjetskog Saveza, Ukrajine i Daleki istok, nego su svojim hitlerovskim gazdama prepuštali u potpunu njihovu sferu tj. prodavali im i male narode i njihove države u Podunavlju i na Balkanu...»

Tako je tada trebalo, bolje rečeno — moralo se, pisati. No ni to nije moglo izmijeniti sudbinu Kamila Horvatina.

Tada je, Horvatin bio još u Moskvi. S njim se susretao i Karlo Štajner, koji će u svojoj knjizi »Povratak iz Gulaga« zapisati: »... U Moskvi sam susretao još neke Jugoslavena koje sam otprije poznao. Kamilo Horvatin (1896), intelektualac, rodom iz Varaždina, živio je od 1918. u Zagrebu... Poput mnogih Jugoslavena morao je bježati iz domovine. Nakon kraćeg boravka u Beču i Berlinu poslan je u SSSR, kako je to onda bilo uobičajeno. Njegova žena Jovanka, rođena 1900. u Križevcima, uskoro je došla za njim, dok je sin jedinac, dječčić od pet godina, ostao kod bake u Zagrebu...« (str. 74—75).

Nadopuniti valja njezinu biografiju — rođena je Jovanka Horvatin kao

— Mileusnić i to u Vojkovcu, pokraj Križevaca. Kao malena ostala je bez oca i majke, pa ju je odgajala tetka Katarina Kuriza. Govorila je francuski i njemački, a u Zagrebu je učila i ruski jezik. Radila je kao partijski aktivist u Zagrebu i bila je zadužena za rad među ženama. Član KPJ postala je 1928. godine, a često je, i kasnije za vrijeme boravka u emigraciji, putovala kao kurir CK KPJ.

Karlo Štajner nastavlja: »... Kadkad su iz Moskve uspjeli poslati nešto novaca za dijete, naravno zaobilaznim putem. Bio je to ujedno i jedini način da nešto o njemu doznaju. Njihov život u Moskvi nije bio sretan. Nesredene materijalne prilike i podređena uloga koju su imali bili su razlogom da su se uskoro rastali. Kad sam godine 1933. sreo Horvatina, te ga pitao kako je, odgovorio mi je pokazujući na svoj šešir:

— Još danas zamijeni šešir kapom ili će te proglasiti malograđaninom.

Jovanka je po naređenju KP godine 1935. ilegalno boravila u Jugoslaviji. Pri tome joj je bilo izričito zabranjeno ići u Zagreb, jer je postojala opasnost da je prepoznaju policijski agenti. Čeznula je za djetetom kojeg nije vidjela punih deset godina, pa se nije držala uputa. Otputovala je u Zagreb i nakon toliko vremena ponovo zagrlila sina. Zbog tog je posjeta kasnije isključena iz KP. Godine 1937. uhapšena je zajedno s Kamilom i streljana.

Njihov sin pobjegac je iz domobrana u partizane gdje se kao oficir hrabro borio. Pao je u jednoj borbi protiv Hitlerove soldateske...« (isto, str. 75).

O svemu ovome detaljnije ima u već citiranom dokumentu, izjavi Marije Horvatin: »... Godine 1937, a naročito 1938, pronijela se u Zagrebu glasina da su Kamila i Jovanku strijeljali u Rusiji za Staljinskih čistki. Znala sam da je August Cesarec bio u Rusiji pa sam ga posjetila u Haulikovoj ulici i pitala, je li mu šta o tome poznato. Prisutna je bila i dr. M. Vinski. On mi je odgovorio da više nema nikakve veze sa Moskvom, ali da smatra da su to izmišljotine. A kad bi i bili zašto kažnjeni, da bi ih sigurno otpremili u neki logor, ali da sovjetski logori nisu strašni kao npr. nacistički logori u Njemačkoj. {Znala sam da me samo tješi}. A za Kamila mi je pričao da ga je posjetio kad je bio u Moskvi. 'Kad sam došao k Milčeku, upravo je pjevao naše pjesme i pratio se na balalajci'. Cesarec je na moja zapitkivanja odgovarao da se Kamilo nije ni na što tužio i da je imao zaposlenje u nekom institutu. Na rastanku me Cesarec zamolio neka jednom dođem s Damjanom, jer da bi ga rado vidio. I naskoro smo ga posjetili. Cesarec se zanimao što Damjan čita, bavi li se sportom i da li imadu na gimnaziji kakvih đачkih organizacija itd. (Damjan je završavao VII razred gimnazije).

Ipak se kasnije saznalo da su doista i Kamilo i Jovanka nevino pogubljeni za 'Staljinskih čistki' u Rusiji. Njihov sin Damjan stalno je živio kod mene od 1925. kad mi ga je Kamilo doveo. Nije mi bilo s njim teško unatoč sve težim životnim uslovima, jer mi je bio uvijek dobar, i majčinski sam ga voljela. Kao vrlo dobar đak primao je stipendiju iz Petrovićeve zaklade u Varaždinu. Poslije mature 1940. godine upisao se na Pravni fakultet u Zagrebu i ujedno se namjestio u. Poreskoj upravi. (Onda smo stanovali u Palmotićevoj ul. 3).

Za okupacije g. 1941. ispisao se sa fakulteta, zadržao svoje namještanje i priključio se NOP-u, što sam naslućivala, ali što nisam znala, zbog konspirativnosti rada. Saznala sam to tek poslije oslobođenja (posjedujem izjave drugova Franje Klemenca i Franje Bolfeka, s kojima je bio povezan). U jeseni 1942. ožeruo je Damjan Jelicu Košak koja je također bila namještena, a stanovali su kod mene. Na nesreću, Jelica je bolovala od tuberkuloze i početkom g. 1944. umrla. Damjan je za okupacije bio uzet u vojsku kao domobran, ali smješten u B grupu, tj. bio je neborac, i dodijeljen na rad u Monorsu (Ministarstvo oružanih snaga). U proljeće 1944. pobjegao je na oslobođeni teritorij, stupio u II Moslavačku brigadu, a 21. decembra g. 1944. poginuo na položaju u Srpskoj Kapeli kao politički komesar i pokopan na groblju u Kablu kraj Farkaševca. (Potvrda Štaba II ud. brigade, XXXII divizije, personalni odsjek br. 474. dne 24. X 1945). Tako je i Damjan položio svoj mladi život za stvar Revolucije, za koju su u krajnjoj liniji poginuli i njegovi roditelji, revolucionari Kamilo i Jovanka Horvatin.«

To je pripovijest Marije Horvatin.

A Karlo Štajner zaključuje: »... Tako su Staljin i Hitler podijelili posao: roditelje je ubio Staljin, a sina Hitler...«

U »Sabranim djelima Josipa Broza Tita«, u četvrtom svesku, piše da je Jovanka Horvatin uhapšena »i osuđena na vremensku kaznu. Po izdržanoj kazni puštena na slobodu i vratila se u Jugoslaviju«. Puštena je na slobodu 1946. godine.

Revolucionar Kamilo Horvatin rehabilitiran je odlukom Vojnog kolegija Vrhovnog suda SSSR-a 3. listopada 1963. godine.

Zagrepčani su mu se dijelom odužili — jedna ulica nosi njegovo ime.

INTERMECO

18.

»... Pred jutro su se u ćelije vraćali ljudi sa noćnih saslušanja, izmučeno padali na ploče, jedni su jecali, stenjali, drugi su nepokretno sedeli, gledajući širom otvorenim očima ispred sebe, treći su trljali otečene noge, grozničavo pričali. Neke su u ćelije dovlačili čuvari. A neke, čije je neprekidno saslušavanje trajalo danima, odnosili su nosilima u zatvorsku bolnicu. U kabinetu islednika je pomisao na zagušljivu, smrdljivu ćeliju izgledala kao san, sa tugom se čovek prisećao dragih izmučenih lica suseda sa palača.

Sve te desetine, hiljade, desetine hiljada ljudi: sekretari rajkoma i obkoma, vojni komesari, načelnici političkih uprava, direktori fabrika i sovhoza, komandiri pukova, divizija, komandanti armija, kapetani brodova, agronomi, pisci, veterinarski tehničari, saradnici spoljne trgovine, inženjeri, poslanici, crveni partizani, tužioci, predsednici fabričkih komiteta, profesori — izražavali <su celokupnu raznovrsnost slojeva života koje je uzburkala revolucija. Pored Rusa tu su bili Eelorusi, Ukrajinci, litvanski i ukrajinski Jevreji, Jermeni, Gruzijanci, spori Letonci, Poljaci, stanovnici srednjoazijskih republika. U revoluciju i građanski rat oni su krenuli kao vojnici, radnici, seljaci, nedovršeni studenti i 'gimnazijalci, majstori koji su napustili svoj alat po radionicama. Oni su pobedili armije Kornilova i Kaledina, Kolčaka, Denjikina, Judeniča, Vrangela i širokim potocima krenuli sa periferije ruske pustinje. Revolucija je uništila procentnu normu, imovinski cenzus i privilegije plemstva, ukinuta je, izbrisana crta nastanjenja, i stotine hiljada ljudi — seljaka, radnika, majstora, studenata, omladina iz vologodskih sela i jevrejskih naseobina — počela je da rukovodi revolucionarnim komitetima, oblasnim i gubernijskim specijalnim komisijama, 'ukomima, sovnarhozima, utpoima, gubprodkomima, politprosvetimo, fabrikama. Otpočela je izgradnja nove, neviđene dotle na svetu države. Žrtve, surovosti, lišavanja — sve je to bilo nevažno — one su vršene u ime Rusije i radnog čovečanstva, u ime sreće radnog čoveka.

Došle su tridesete godine, i mladići, učesnici građanskog rata, postali su četrdesetogodišnjaci, njihova kosa je postala srebmastera. Za njih je doba revolucije, komiteta sirotinje, prvog i drugog kongresa Kominteme bilo mlado, srećno romantično doba njihovog života. Oni su sedeli po kabinetima, sa telefonima i sekretaricama, zamenili su gimnasterke sakovima i kravatama, vozili se limuzinama, počeli da uživaju *u dobrom vinu, navukli su na Kislovodks, poznate lekare — i ipak je doba kapa budonovki, kožnih bluza, pšenice, pocepanih pantalona, planetarnih ideja i svetske komune ostalo najblištavije doba njihovog života. Nisu zbog

svojih vila, limuzina gradili oni novu državu. Ona je bila građena zbog revolucije. I u ime revolucije i nove, bez posrednika i kapitalista Rusije, prinošene su žrtve, vršene surovosti i nasilja.

Razume se, pokoljenje sovjetskih ljudi, koji su nestali 1936. i 1939. godine nije bilo monolitno.

Prvo su dospeli pod udarac fanatici, oni koji su uništavali stari svet. Njihov patos, njihov fanatizam, njihova odanost revoluciji sastojali su se u mržnji prema neprijateljima.

Oni su mrzeli buržoaziju, plemstvo, malograđane, građansku klasu, izdajnike radničke klase — menjševike i socijalrevolucionare, čvrste muzike, oportuniste, vojne stručnjake, buržoasku umetnost, profesore koji su se prodali buržoaziji, fićfiriće sa kravatama, koji su se bavili privatnom praksom, žene koje su puderisale noseve i koje su se vrcnale u svilenim čarapama, studente — bele, popove, rabine, inženjere koji su nosili šapku sa kokardom, pesnike koji su nalik na Feta pisali trule stihove o lepoti prirode, oni su mrzeli Kauckog, Makdonalda; oni nisu čitali Bemštajna, ali im je izgledao užasan, iako je njihova sudbina pihvatila njegove reči: cilj liije ništa, kretanje je >— sve.

Oni su uništili stari svet i očekivali su novi, ali ga sami nisu gradili. Srca tih ljudi, koji su zalili zemlju rekama krvi, koji su tako mnogo i strasno mrzeli, bila su bez zlobe, kao dečija, to su bila srca fanatika, možda i ludaka. Oni su mrzeli ljubavi radi.

Oni su postali dinamit, kojim je partija uništavala staru Rusiju, raščičavajući mesto za temeljišta novih gradilišta, za granit velike državnosti.

A pored tih dinamitaša, stali su prvi graditelji. Njihov patos je bio usmeren na stvaranje partijskog državnog aparata, na stvaranje fabrika i kombinata, izgradnju fielezničkih pruga i puteva, izgradnju kanala, mehanizaciju poljoprivrede. \

To su bili prvi crveni trgovci, oni koji su stvorili sovjetski čelik, cic, avione. Oni su, neznajući ni šta je dan, ni šta je noć, sibirski mraz i žega pustinje Karakum, kopali temelje i dizali zidove oblakodera.

Gvaharija, Frankfurt, Zevenjagin, H u g e l...

Retki su oni od njih koji su umrli prirodnom smrću.

Pored njih su radili partijski lideri, stvaraoci i upravitelji nacionalnih sovjetskih republika, pokrajina, oblasti — Postišev, Kirov, Verejkis, Betal, Klemniov, Fejzula Hodžajev, Mendel Hatajevič, E j h e...

Ni jedan od njih nije umro prirodnom s m r ć u... «

VISOKA ŠKOLA SADIZMA

O životu Agate-Jagice Oreški sve više se zna. Ali, nikada dovoljno. O toj hrabroj ženi napisana je i knjiga — autori su njezin sin (a ujedno i sin jednog od sedam legendarnih sekretara SKOJ-a Janka Mišića) Vlado Oreški i Milan Nikolić, pod naslovom — »Sibirski pečat« (Sveučilišna naklada »Liber«, Zagreb, 1983).

Ovdje valja zabilježiti samo karakteristična poglavlja iz te potresne knjige i to od trenutka dolaska Vlade i Jagice u Moskvu, ilegalno dakako, u bijegu od jugoslavenske policije, odmazde i progona.

No prije toga, iz drugog i trećeg dijela »Sibirskog pečata« valja nabrojati naslove poglavlja — Beg preko granice; Ruski rulet na Staljinov način; Kidnapovanje po direktivi; Vladina priča iz doma; NKVD čestita Osmi mart; Sibirski kapoi; Visoka škola sadizma; Zborni mjesto države Gulag; Marš kandidata za propast; Hladni tuševi; Ledeni krematorijum; Logor smrti bez groblja; Dimitrov moli za mene; Lidijina ljubavna priča; Aplauzi Staljinu; Rođeni u žici; Iskrivljena ogledala...

»...Da bi opravdao pokolj stare boljševičke garde — zapisano je u 'Sibirskom pečatu' — prekaljenih revolucionara Oktobra i sledbenika Lenjina, Staljin ih je okaljao najneverovatnijim optužbama: proglasio ih je špijunima imperijalizma, zaverenicima koji nisu ništa drugo radili, nego planirali kako da unište socijalističku vlast, koju su sami stvorili. Imaginarne zavere protiv starih boljševika, članova CK SKP(b) i većeg broja maršala, pretvorile su se u orgije čistki, u pravu 'zaveru od krvi i mesa'. Teror se širio poput požara. Ljudi, čiji duh nije bio slomljen beskrajnim pokajanjima, a na izvestan način su imali u rukama neke poluge moći i vlasti, pokušali su da zaustave tu stravu, ali Staljin je još spremnije dočekao njihov 'napad'. Politička policija (GPU) je besprekomo funkcionisala. Svuda su bili njeni špijuni koji su na vreme potkazivali i dužne i nedužne. Dovoljna je bila i anonimna prijava pa da čovek završi u zatvorima Narodnog komesarijata unutrašnjih poslova, čuvenog NKVD-a, na čijem je čelu bio Nikolaj Ježov koga je sam Staljin postavio. Hapsilo se u gluvo doba noći, a porodica nikome nije smela reći šta sedogodilo s 'nestalim' članom ... (str. 105).

— Ne upuštaj se u diskusiju ni sa kim, pogotovu o politici. To je nepisano pravilo među političkim emigrantima.

Tog pravila se nisu pridržavali samo emigranti. Moskva je tih godina bila najčutljiviji grad sveta. Redovi su bili sve duži i duži, a jezik ljudi sve kraći i kraći. Čak ni deca nisu htela da se igraju sa Vladom. Ako bi ih roditelji ugledali u njegovom društvu, žurno su dolazili i odvodili decu

Pored nemaštine koja je bila vidljiva, još vidljivija je bila nesigurnost. Odjednom, poznanika, komšije, kolege s posla nije više bilo. Samo je bilo pitanje ko je sledeći.

Da bi izbegli ovaj ruski rulet na Staljinov način, Horvaj, Cvijić, Horvatin i drugi moji prijatelji, savetovali su mi da odem u unutrašnjost gde ću biti neupadljiva, a lakše ću dobiti posao i stan.

U početku sam se žestoko opirala, nisam htela iz Moskve, ali na kraju sam priznala svu razumnost njihovih predloga. Otišla sam kod Ivana Gržetića-Flajšera i rekla da me, ako nema ništa protiv, pošalje u unutrašnjost SSSR-a, da nešto radim i malo bolje upoznam sovjetski narod.

— Za to je merodavan samo Milan Gorkić. Obavešću ga o svemu — odgovorio je on.

Prošlo je nekoliko meseci kada me je Gržetić obavestio:

— Dobila si Gorkićevu saglasnost. Ići ćeš u Ordžonikidze, grad u Brjanskoj oblasti...« (str. 111).

Sudbini se nije moglo umaći. Pogotovu kada se ta sudbina naziva — Staljinom. Jagica Oreški je o svom hapšenju ispričevala ovo:

»... Osmog marta 1938. godine u Ordžonikidzeu osvanuo je divan sunčan dan za to doba godine. Posvuda je bilo snega, koji se lagano topio, ali se naveče ponovo smrzavao. Proleće se ipak osećalo u vazduhu. To se videlo i po kućama. Bili su otvoreni prozori, a ne 'fortočke', mali otvori na prozorima koji se samo odškrinu zimi. Za vreme oštih mrazeva prozori se ne otvaraju, jer se u njima stavlja jastuci da štite od jakih hladnoća spolja a čuvaju toplotu iznutra.

Tog jutra hitala sam u centar grada, u dobro poznatu zgradu NKVD-a da produžim 'vid na žitelstvo' (dozvolu boravka). Kao strankinja morala sam svaka tri meseca da produžim dozvolu boravka. Taj dokument imao je svaki stranac koji je živio u SovjetSkom Savezu i važio je samo tri meseca. Vlasnik 'vida na žitelstvo' nije smeo da napušta mesto boravka bez saglasnosti NKVD-a. Svaku promenu adrese morao je prijaviti, kao i goste koje je primao u kuću.

Bila je to puka formalnost jer je NKVD budno pratio svaki javni i privatni korak stranica, tako da je znao s kim se sastaju ili koga primaju u svoje stanove. Ljudi koji su posećivali strance mogli su da očekuju pozivnicu NKVD-a gde bi ih 'ljubazno' zamolili da brzo ispričaju zašto su se s njima sastajali i o čemu su konverzirali. Sovjetski građani su to znali i zato su izbegavali strance, čak i ako bi ih zapitali gde se nalazi neka ulica. Nije ni čudo što nikako nisam uspevala da se sprijateljim s nekim meštanim, već samo sa nekoliko nemačkih inženjera koji su radili sa mnom u fabrici.

Ali tog jutra ja sam žurila jer mi je prethodnog dana šef u Vojnim zavodima 'Crveni sindikati' gde sam radila, rekao da stignem do podne u fabriku gde će se održati svečanost i nama nekolicini zaslužnih žena dodelili pohvale i plakete za primeran rad. Uručio mi je i zvanični poziv.

Bilo je devet sati kada sam veselo ušla u zgradu NKVD-a. Stražari su mi se čak nasmešili, otvorili vrata i rekli: 'Izvolite drugarice, danas je vaš praznik'. Na portirnici sam dobila propusnicu, popela na prvi sprat i kao uvek, pokucala na vrata broj 9 gde se produžuje 'vid na žitelstvo'.

Kad sam otvorila vrata pogled mi je pao na cveće u čaši na stolu sekretarice. Bila je to ljubazna i prijatna žena. Uvek se raspitivala za

mog Vladu, ćaskale smo o modi i Beču, jer sam na sebi još uvek imala haljine koje sam kupila u Beču čekajući tri meseca na odlazak u Moskvu.

Otvorila sam torbicu, izvadila 'vid na žitelstvo' i zadovoljna i nasmejana rekla:

— Baš sam danas napraznik morala da vam smetam. Aid i ja se žurim. Sef mi je rekao da dođem do podne u fabriku. Zna, on je strog, ali dobar. Mi ga razumemo i vrlo dobro se slažemo na poslu.

Ali ta uvek ljubazna žena sada me nije ni pogledala.

— Stavite 'vid na žitelstvo' na stol.

Bila sam iznenađena. Ona je i dalje ćutala, pognute glave, a onda je službeno rekla:

— Gradanko Oreškin, ostavite 'vid na žitelstvo' na sto i pričekajte u hodniku dok vas ne pozovem.

Osećala sam se nelagodno. Možda je ljuta? Možda je mori neki njen problem? Pokušala sam ponovo da zapodenem razgovor. Opet sam čula ono službeno: 'Čekajte u hodniku poziv. Sefa nema'. Pomislila sam da sam nešto pogrešila, da na vreme nisam produžila dozvolu boravka, da njen šef želi nešto da me upita, čak mi je na pamet pala i glupa pomisao da možda hoće da mi čestita 8. mart.

Izašla sam u hodnik. Neka hladnoća razlila se u meni. Osetila sam tešku, mramornu nelagodnost. Dobro sam znala gde se nalazim. Čula sam o nestancima, logorima, čistkama. S mukom sam se spustila na drvenu klupu u hodniku. Kraj mene su prolazili službenici NKVD-a, neke sam i poznavala iz viđenja. Zastali bi, čestitali mi 8. mart i nastavljali dalje.

Prolazili su sati. Bila sam svenervoznija. Osećaj izgubljenosti rastao je u meni. Opet me je nešto stislo u grudima. Teško sam disala, gušila se. U podne više nisam izdržala i zakucala sam ponovo na vrata. Ovog puta sekretarica je bila još grublja:

— Čekajte, čekajte! Šefa još uvek nema.

Htela sam nešto da joj kažem ali onaj bolni grč u srcu i osećaj gušenja nije mi dozvoljavao da progovorim ni reč. Ponovo sam sela na klupu. Hodnik je počeo da krivuda i beži ispred mojih očiju. Sve mi se okretalo i ljuljalo. Mozak je počeo da radi brzinom munje i izbacuje ona strašna pitanja na koja čovek nema odgovor, ali ga bole i muče više nego bilo kakva tortura. Zašto baš ja? Šta sam učinila? Da li je to moguće?

Kasnije sam shvatila i saznala da je to čekanje na hapšenje bio obavezan enkavedeovski ritual. Oprobana metoda, psihološka giljotina, čiji su rezultati provereni na hiljadama i hiljadama ljudskih individua. Mučitelji su znali da je ovo 'samomučenje' gore od bilo kakve pretnje, batina, samica. Prkos, inat ili volja daju žrtvi snagu da se brani od tortura, da se bar koliko—toliko odupre, ali nema odbrane od mučenja strahom sopstvenog mozga. Izmučen teškim satima čekanja, razdiran sumnjama, odbrambeni mehanizam žrtve je pred islednicima rastopljen kao gvožđe u visokoj peći.

Čak i da sve to unapred zna, čovek teško može da se brani od ove enkavedeovske 'samomučionice'. A ja to nisam ni znala, ni slutila. Kad je najzad došao jedan oficir NKVD-a bila sam toliko iscrpljena da sam se jedva za njim oteturala do drugog sprata. Ušli smo u jednu kancelariju na kraju hodnika gde je za ogromnim stolom sedeo enkavedeovski major.

I on je odigrao kratku predstavu ćutanja. Prošlo je nekoliko minuta dok nije podigao pogled sa svojih spisa. Zatim je ustao, odmerio me i pogledom dao znak dežurnom oficiru da izide. Opet je seo. Znao je vrlo dobro da se igra sudbinom jedne žene, još bolje je znao da ona u dubini svog bića očekuje najstrašniju presudu — život ili smrt. Da, presudu, jer Staljinovi sudovi su bili formalnost. Život ili smrt odlučivao je sam čin hapšenja ili oslobađanja. Najzad je major lagano izrekao presudu:

— Vi ste uhapšeni!

Kolena su mi klecnula, srce je ludački pokušavalo da pobegne iz mog tela, a mozak se gubio u oblaku nesvestice. Nisam bila u stanju čak ni da pitam zbog čega sam uhapšena. Dvojica enkavedeovaca su me uhvatila ispod ruku i odvela u zatvor...« (str. 131—134).

A kako je počelo/nastavljeno u zatvoru? Evo ovako: »... Ujutro, čim je stražarka otvorila vrata, zatražila sam da razgovaram sa upraviteljem zatvora. Zelela sam da se ova zabluda i mora već jednom razjasniti. Jedini odgovor je bio udarac pendrekom:

— Kuš, droljo politička!

Tek tada je u ćeliji nastao pakao. Saznavši da sam 'politička' kriminalke su mi oduzele jedino parče hleba, koji smo dobijali tokom dana. Uz pljusak udaraca, rukama i nogama, naterale su me da očistim sve kible u ćeliji.

Ribanje poda i čišćenje kibli od tada je bio moj svakodnevni posao. Za njih je to bilo 'ispod časti', iako je čast bila njihova poslednja moralna kategorija. Morala sam da slušam njihova naređenja jer sam bila jedina 'politička'. Ucenjivale su me pretnjom da će mi oduzeti svakodnevno sledovanje hleba i ono malo mlake vode koje se nazivalo supom.

Ukoliko bi uspela da zadremam, a to je bilo svega nekoliko sati dnevno, nisam se imala čime pokriti. Moja odeća bila je gomila prnja, a najtoplije delave garderobe, debeli džemper i kaput, oduzele su mi kriminalke.

Taj soj žena sretaću kasnije u svim zatvorima i logorima Sibira. Među njima su bile najgnusnije ubice sopstvenog poroda, roditelja, supruga. Onako kako su živele u običnom životu tako su nastavljale i iza logorskih žica. Ali dok su ih u građanskom životu progonili zbog njihovih nedela, u logoru su ih zbog toga nagrađivali. Kriminalke su bile neka vrsta Staljinovih kapoa: šefovi baraka, radile najlakše poslove, uživale razne logorske privilegije, a za uzvrat izvršavale, umesto enkavedeovaca, najgnusnije poslove od mučenja do premlaćivanja i likvidacije političkih kašnjenica. Vođa zemlje, u kojoj je prvi proletarijat izvojevao slobodu, oslanjao se na pomoć najnižih kriminalaca i ubica. Da bi progonio misao on je kao oružje koristio kreature kojima ljudski život ništa nije značio.

Tako je proteklo mesec dana. Bila sam prepuštena ćutanju i tiraniji kriminalki kojima je straža pružala punu podršku...« (str. 139—140).

Prvi susret s istražiteljem, s NKVD-om — »U Brjansku sam se prvi put srela s enkavedevskim istražiteljima. Točniji opis bi bio — inkvizitorima. Pored muža i kasnije posle njegove pogibije, prošla sam dug put ilegalke. Zнала sam šta su progoni, skrivanja, bežanja, torture, gledala sam smrti u oči, tamnovala i robijala. Na telu i u duši nosila sam ožiljke političkih 'saslušanja' Bedekovićevih agenata.

Ali već posle prvog susreta sa enkavedeovskim dželatima shvatila sam da je sve ono što sam doživela s *Bedekovićevim* pandurima samo osnovna škola sadizma i mučenja ljudi. Nisam, tako reći, ni stupila pred istražitelja, ni reč nisam progovorila, dva surova egzemplara ljudskog roda su me bacila na pod i izudarali nogama.

— To je naša dobrodošlica i upozorenje da se pametno ponašaš! — objasnio je naknadno istražitelj.

Posle uzimanja osnovnih podataka istražitelj je prešao na moje 'nedelo'.

— Optuženi ste za špijunažu u korist jedne strane obaveštajne službe.

Naravno da sam sve poricala. Ni danas ne znam za koju sam to stranu službu špijunirala. Posle četiri sata ispitivanja oficir je pokupio spise i otišao. Ostala sam sama s jednim enkavedeovcem iza leđa. Nije progovorio ni reči. Tek kasnije sam primetila da se menjaju svaka dva sata i po njima sam mogla meriti vreme saslušanja.

Poslije sat takvog ćutanja, u sobu je ušao novi istražitelj. Ista pitanja, isti odgovori: nisam kriva, nisam špijun, nisam izdajica...

I tako nova četiri sata. Zatim je došao treći, četvrti pa peti istražitelj. Kao šesti pojavio se onaj prvi ispitivač koji mi je priredio 'dobrodošlicu'. Shvatila sam da sam puna 24 časa pod njihovom unakrsnom vatrom, bez kapi vode, bez komadića hleba, neprestano obasjana snažnim snopom svetlosti. Izdržala sam još dvojicu ispitivača, još osam sati, ukupno 36, tako da više nisam znala da li su novi ili stari mučitelji.

Zatim sam se onesvestila.

Probudila me je ugodna hladnoća mračne ćelije. Pred očima su mi titrali žuti i crveni kolutovi istražiteljeve lampe.

Kad sam se privikla na mrak, primetila sam kanticu s vodom i parče hleba. Halapljivo sam ga progutala obilno zalila vodom i ponovo utonula u dubok san.

Čini mi se da nisam dugo spavala kada me je probudilo drmusanje stražara. Povelili su me u dobro poznatu sobu. Ovog puta izdržala sam budna 48 časova, dva dana ispitivanja, pre nego što sam se onesvestila.

U meni se probudio prkos stare progonjene ilegalke. Zar ja špijun? Izdajica sovjetske države koja je nama jugoslovenskim komunistima bila ideal, primer za koji je vredelo boriti se i ginuti? Pa i moj muž je dao život za taj ideal. Ali on me je učio da poštujem i cenim istinu. Zašto ovim neljudima da priznam njihove laži i klevete? To sam dugovala mom Mišku, istinu a ne žig špijuna i izdajice. Nisam ništa priznavala, ni potpisivala.

Trajalo je to mesecima. Sve vreme bila sam u samici, nikoga nisam vidala sem stražara i istražitelja. Nisu od mene tražili samo da priznam krivicu, nego i nova imena, nove žrtve.

Ni pretnje da će mi dete poslati u ruski dom nisu me slomile. Radije ću umreti nego potpisati ono što su od mene tražili.

Na kraju su me prebacili iz samice u zajedničku ćeliju. Moja samica je bila rajski vrt prema ovom brlogu. Ponovila se priča iz Ordžonikidzea. U ćeliji od nekoliko kvadrata bilo je doslovno naslagano četrdesetak žena, sve od reda kriminalke. Mislim da nikada ranije, a verujem ni zadugo u budućnosti, nije bilo naseljenijeg mesta na svetu ood Staljinovih zatvora.

Opet sam prolazila kroz ista poniženja i trpela udarce kriminalki, koji nisu bili ništa slabiji od enkavedeovskih. Jednom, prilikom saslušanja,

zatražila sam da pišem drugovima u Kominterni. Kao strankinja, kao Jugoslovenka i komunista, valjda će nešto učiniti za mene?

— Špijunima je zabranjeno dopisivanje sa špijunima — odgovorio mi je istražitelj.

Približavala se zima, ona surova ruska zima, u ćelijama je bilo hladno iako smo bile zbijene kao sardine. Zamolila sam istražitelja da iz mog stana donesu nešto zimske odeće.

Na moje veliko iznenađenje topla odeća je bila za par dana u Brjansku. Nisam shvatila otkuda ova 'velikodušnost'. Šta je to trebalo da znači?

Ubrzo mi je bilo sve jasno. U Staljinovim mučilištima ništa nije besplatno. Usluga za uslugu, samo što razmenjivači nisu u ravnopravnom položaju: oni meni krpice, a ja njima svoju dušu.

Istražitelj se topio od ljubaznosti kad mi je uz odeću ponudio i priznanje na potpis.

Odbila sam.

Enkavedeovae je tog trenutka eksplodirao. Ljubazna maska pretvorila se u nekontrolisano divljanje. Više nije vladao sobom. Skočio je prema meni i sa nekoliko udaraca izbio mi nekoliko zuba.

Naredio je da stanem mimo, okrenem se licem prema zidu i oslonim rukama. Ščepao me je za kosu i svom snagom počeo da vuče ka sebi:

— Govori! Priznaj! Dosta je bilo šale. Sada više nemamo vremena za gubljenje. Ko ovde dospe, više ne izlazi napolje. I ovako i onako ćeš biti osuđena. Ako potpišeš samo ćeš olakšati sebi muke a dobićeš minimalnu kaznu.

Dok me je jednom rukom vukao za kosu, drugom me je udarao po glavi. Udarci su pljuštali kao kiša. Ćutanje je bilo moje jedino oružje.

— Jagice, ti ne smeš ništa da priznaš. Ništa! — ponavljala sam u sebi dok su mi se usta punila krvlju a bol cepao telo.

Nisam ja bila zatvorski analfabeta. Prošla sam Bedekovićevu školu i platila je najvećom canom koju može jedna majka da plati: životom tek rođenog deteta. Metode novih mučitelja bile su još žešće, još surovije, ali cilj im je bio isti. Priznanje!

Znala sam da priznanjem ništa neću postići. Pred očima mi je igrala slika Nikole Petkovića Seljaka i ostalih koji su popustili pod udarcima policijskih pendreka. I šta su postigli? Da li su dobili iskupljenje, slobodu i spokoj stvo? Ništa od toga. Postali su konfidenti, izdajnici, poslušne lutke u rukama policije. Sa svakim novim imenom, sa svakom novom izdajom, prodavali su svoju dušu.

Istražitelja je iznenadilo ovo uporno ćutanje. Naredio mi je da ponovo sednem. Skljokala sam se na stolicu. Sve je počelo iz početka: s kojim komunistima sam radila u Jugoslaviji, zašto su baš mene poslali u SSSR, s kim sam se upoznala u Beču i Moskvi kojim imenom sam došla u Sovjetski Savez, ko su mi prijatelji u Ordžonikidzeu, o čemu sam razgovarala s nemačkim inženjerima.

Ispred sebe je imao neke papire po kojima je stalno nešto podvlačio i zapisivao. Na svako pitanje on je dobro znao odgovor. Ali, on je tražio nemoguć odgovor na pitanje na koje, i da sam htela, nisam znala odgovor: ko me je zavrbovao da radim za stranu obaveštajnu službu.

Stražari su se menjali, a to je značilo da sam već satima na saslušanju.

Na tu lavinu pitanja odgovarala sam samo sa »da« ili »ne«. To ga je često dovodilo do besnila pa me je udarao gde stigne. Bila sam na izmaku snage. Činilo mi se da neću istrajati, da ću popustiti i priznati sve što traži od mene. Ali kako bih ugledala papir i olovku, volja je ponovo navirala u meni.

— Ne, to neću potpisati. Ja nisam špijun.

Tada je u sobu ušao jedan oficir NKVD-a. Istražitelj je skočio sa stolice. Znala sam da je došao 'glavni'. Pogledao me je i rekao:

— A to je ta što neće da potpiše priznanje. No, kako ide? Da li je najzad gotovo?

Istražitelj je slegnuo ramenima.

— Ne, ništa nije priznala i potpisala.

Glavni je počeo da se dere:

— Imamo mi i druge metode. Do sada smo bili blagi prema tebi. Sada te predajem drugom istražitelju, a kod njega svako progovori pa ćeš progovoriti i ti.

Vrata su se zalupila s treskom. Malo kasnije ušao je drugi istražitelj. Ljubazno se predstavio i rekao:

— No, ja i ti ćemo brzo sve srediti. S tobom čovek treba lepo da razgovara. Da li pušiš? Hoćeš li vode?

Osetila sam da imam posla s prepredenim policajcem koji zna svoj posao. Očekivala sam najgore i nisam se prevarila. Posle desetak minuta pokazao je svoje pravo lice i tada je počelo takvo mučenje kakvo do tada nisam doživela.

Vredi li opisivati divljaštvo? Ima li smisla opisivati bolove kad udarci pljušte po celom telu, kada vam čupaju nokte ili izbijaju zube? Tortura je bila strahovita, a sadizam mučitelja besprimeran.

Bila sam krvava vreća a ne ljudsko biće. Ne znam koliko sam dugo izdržala. Tonula sam povremeno u crni bezdan i kada sam se poslednji put osvestila shvatila sam da nisam u ćeliji nego u bolnici. Nisam mogla da maknem ni rukama ni nogama.

Do mene je ležala jedna žena.

— Bogamu, baš si ti neka hrabra žena. Gledam te kako se boriš za život. Iz sobe islednika su te doneli na nosilima. Stražar mi je rekao da nisi ništa priznala. Ja sam kriminalka. Potukla sam se, a jedna me je ubola nožem. Naći ću ja već tu gnjidu.

U bolnici sam provela mesec dana, ali tek toliko da me zakrpe, a ne sasvim izleče. Ali bio je to 'odmor' od zatvorske torture, hrana je bila dobra, a nigde na vidiku ni stražara, ni istražitelja, nibatina. U čistoj beloj sobi, u krevetu sa čistim belim čaršavom, činilo mi se kao da sam se probudila iz nekog dubokog, ružnog i teškog sna.

Ali san je brzo nestao. Zamenila ga je opet ona nestvarna stvarnost. Iz bolnice su me odveli u novi deo zatvora gde su bile svetle ćelije s krevetima i po dve zatvorenice u njima.

Zašto sada ovo?

Kasnije ću otkriti i ovo zašto.

U ćeliji sam zatekla jednu poluludu, staru Ruskinju. Po ceo dan je ležala u krevetu i buljila u tavanicu.

Ali, jedne noći cimerka se tiho prišunjala mom krevetu i pozvala me da se probudim. Bila sam iznenađena kada je ova žena, koju sam smatrala ludom, počela razgovetno i razložno da iznosi svoju tužnu priču.

Bila je bivša predsednica partijskog komiteta i stari boljševik. Njen suprug je bio takođe visoki funkcioner. Imali su divnog sina i bili srećna porodica.

Jednog dana suprug se nije vratio kući u uobičajeno vreme. Pozvala je telefonom njegovu kancelariju, rekli su joj da je hitno morao da otputuje u Moskvu. Bilo joj je čudno što je nije obavestio, niti je došao kući da uzme neophodne stvari za put.

Kako se i dalje nije javljao, uputila je sina u Moskvu kod jednog njihovog dugogodišnjeg prijatelja da ga zajednički potraže. Prošlo je nekoliko dana a iz Moskve nikakvih vesti. Telefonirala je prijatelju, ali je dobila grub odgovor da nije video ni njenog muža ni sina, da ga više ne zove jer je njen suprug neprijatelj naroda, NKVD zna šta radi.

Bila je šokirana. Otišla je u upravu NKVD-a da se raspita, ali su i nju uhapsili. Nisu je još ni saslušavali samo su joj rekli da je njen sin ubijen pri pokušaju bekstva iz zatvora.

Zena je bila sva potresena dok mi je to pričala. Savetovala je da se čuvam i ne nastradam kao njen sin. Te noći oka nisam sklopila. Za mene je to bilo još jedno porazno saznanje o Staljinovoj strahovladi. Ali nekako mi je bilo i lakše što sam uspeła posle toliko vremena s nekim da porazgovaram i to s nekim koji je isto toliko nesrećan kao i ja.

Posle nekoliko dana moja cimerka počela je da se raspituje za moj slučaj. Pitala me je o mom životu, poznanicima, prijateljima i drugovima s radnog mesta a naročito o jednom nemačkom inženjeru koji je radio sa mnom u fabrici.

U meni je zazvonio neki signal. Posle tolikih provala i izdaja koje sam doživela, instinkt me je opominjao na opreznost. Pošto sam radila u vojnoj fabrici svi smo potpisali izjavu da nećemo odavati vojne tajne. Tada sam počela da obraćam više pažnje na svoju 'cimerku'. Ruke su joj bile negovane, nije imala modrice, danima je niko nije zvao na saslušanje, a kada sam jednom primetila da ima čipkast veš, bila sam sigurna da su mi u ćeliju ubacili provokatora.

Ako fizički nisu mogli da me slome, pokušali su drugim putem, onim za koji su mene optuživali. A kada sam najzad dočekala da je stražar posle dvadesetak dana izvede iz ćelije, bacila sam se na pretraživanje njenih stvari. Cim sam našla neke papiriće sa nekakvim znacima, krstićima i točkama, bila sam načisto da ćeliju delim sa enkavedeovkom. Bila sam ponosna što u meni nije otupio osećaj opreznosti.

Ona se vratila, a ja sam zatražila da me primi istražitelj. Bio je ljut, odmah je osuo paljbu:

— Ti si špijun! Hoćeš da prodaš zemlju koja ti je dala posao, stan, sina zbrinula u dom. Došlo je vreme za zahvalnost tako što ćeš potpisati priznanje. Svega mi je dosta. Ako i ne potpišeš, mi ćemo te osuditi kao špijuna.

Konačno se smirio. Zatražila sam da me premesti u drugu ćeliju.

— Zašto? — upitao je.

— Zato što ne želim da delim ćeliju sa službenicom NKVD-a.

Uz najpogrdnije izraze i psovke dohvatio je mastionicu i bacio na mene!

Za kaznu sam bila dva meseca u samici. U teže prestupe zatvorenika, NKVD je ubrajao i ako oni otkriju njegove provokatore i špijune.

Vratili su me u zajedničku ćeliju. Kriminalke su me ovog puta drugačije dočekale. Čule su kako sam udesila provokatorku i kako sam se držala na saslušanju, a one su to cenile. Život je sada bio podnošljiviji...« (str. 141—148).

Naslov poglavlja je — »Visoka škola sadizma«.

Završimo s dva karakteristična, strašna opisa:

Prvi: »... U Talagi me je neobično začudilo kad sam saznala da žene u logoru vode ljubav s muškarcima. To je u Papinki bilo neza-mislivo, valjda i zbog toga što se logoraši u Papinki nisu ni osećali kao ljudska bića. Zeni u Talagi nije bilo ni malo lako. Iako je razgovor muškaraca i žena bio zabranjen, šefovi su većinom bili muškarci pa su oni, kriminalci i 'slobodnjaci' stalno napastovali žene. Kriminalke o posledicama nisu ni malo vodile računa, niti su imale materinski osećaj i bilo im je sasvim svedjedno što se događa s detetom koje rode.

Zato u Talagi ljubav nije bila retka pojava. Događalo se da na očigled robijaša u prepunoj bioškopskoj dvorani logoraš i logorašica vode ljubav. Pogotovo je to bilo kada je počeo rat, a disciplina popustila.

Deca rođena iz tih prolaznih i nestvarnih veza dva ljudska bića, koja vode ljubav a ne znaju ni da li će sutrašnji dan dočekati živi, imala su čudnu i tešku sudbinu. Rađala su se u žici, rasla u žici i često ostajala u žici.

Cim bi se dete rodilo postajalo bi vlasništvo NKVD-a i nikada neće saznati ko su mu otac i majka. U logoru su bila organizovana i obdaništa. Jaslice i škola za ovu decu. Žene logorašice bi ih čuvale i zamenjivale im majku, intelektualci logoraši bi bili njihovi učitelji. Cim bi malo poodrasli, a vidala sam i decu stariju od deset godina, školovali bi ih za čuvare logora. Tako su logoraši, da toga nisu bili ni svesni, obnavljali kadar NKVD-a. Mučenici su radali buduće mučitelje.

Ta logoraška deca, gotovo po pravilu, bila su veoma nedisciplinovana, nevaspitana, stalno su se tukla, govorila šatrovačkim jezikom i nikoga od starijih nisu slušala. Kao da su se od malih nogu navikavala na grubost i surovosti svog janičarskog života. Sumnjam da su ikada osetila i saznala šta je to nežnost, milosrđe, sažaljenje ili plemenitost. Lidija je radila sa tom decom i ja sam se čudila kako to može. Odgovorila mi je da ni ona ne zna svoje roditelje, odrasla je u domu, a kasnije su je poslali u školu NKVD-a. Ta sredina njoj nije bila strana i nepoznata...« (str. 201—202).

Drugi: »... 'Slobodnjak' je verovatno jedinstvena vrsta ljudi na svetu koja je izlazila kao nuzprodukt Sibira. Iako su odslužili svoju kaznu, oni nisu mogli da se vrate normalnom životu. Praktični razlozi su verovatno prvi logičan odgovor. Posle njihovog hapšenja, žene, muževi, deca, bliža i dalja rodbina, da bi izbegli sličnu sudbinu, odricali su se nesrećnika. Supruzi su se razvodili, deca menjala prezimena ili se javno odricala roditelja. Povratak u prošlost doveo bi do bezbrojnih drama i tragedija. Bivši logoraš jednostavno nije imao kome i gde da se vrati. Bez porodice i posla, prosjačio bi na ulici, pao na teret društva i samo stvarao ljudske, porodične i socijalne nevolje.

Jedino je nečija pismena garancija mogla 'slobodnjaka' konačno da reši tog statusa i vrati ga u slobodu. Do tada je 'slobodnjak' morao da živi u mestu koje mu odrede, javlja se miliciji svaki dan, nema legitimaciju

već samo propusnicu na kojoj piše 'slobodnjak'. Ako je radio, primao je platu, spavao je i hranio se u određenim prostorijama i nije smeo u slobodno vreme da se kreće po gradu, izuzev nedeljom.

Eto, to je sibirski 'slobodnjak'. Umesto logorskog bio je slobodni rob, bez imalo prava i nikakve slobode. Gradani su ga obično izbegavali. Kad bi negde ušao, ljudi su se sklanjali kao da je gubavac. 'Slobodnjak' se odmah mogao prepoznati na ulici. Bojažljivo se kretao, osvrtao, ako bi ugledao oficira NKVD-a ukočio bi se u stavu mirno i skinuo kapu da ga pozdravi. Svaki milicionar iza njega je bio strah i trepet. Sibirski strah nije napuštao njihove kosti. Zato i nije nikakvo čudo što su mnogi ostajali u logoru da rade i žive...« (str. 207).

I, konačno povratak:

»... Kad se avion odlepio od piste, kao u groznici, uzbuđenje je treslo moje telo. Da li je moguće da se mora završila? U mislima sam odvijala film sa svim onim detaljima koje sam doživela u Sovjetskom Savezu.

S radošću sam ulazila u ovu zemlju, s radošću je i napuštam. Ali kakve dve radosti? Radosti na suprotnim polovima. Dolazila sam u SSSR srećna što ću živeti u zemlji koja je nama skojevcima bila ideal. Moj muž i njegovi drugovi ginuli su boreći se za taj ideal. A napuštala sam je radosna što sam uopšte izvukla živu glavu iz sibirskog klimatskog kazamata i doživela da vidim najstravičnije ljudske patnje i stradanja. Preživela sam takve eksplozije ljudske destrukcije, torture i presije, da se to graniči tsa iracionalnim. Videla sam najzverskija ljudska izživljavanja, srozavanja, videla sam ljudski pakao. Sa tog ljudskog dna sam se vraćala na svetlost...« (str. 214).

Poslije sretnog završetka jednog putovanja jugoslovenskog komunista u staljinske logore i, što je rijetkost, natrag, ostaje i u ovom slučaju dosta gorčine. Ne govore li to i ovi reci rijetko potresne knjige kao što je to »Sibirski pečat«:

»... To penzionisanje nanelo je još jedan težak udarac ženi koja ih se toliko naprimala u životu. Krajem 1953. godine otišla je u invalidsku penziju kao obična nekvalifikovana tekstilna radnica. Dobila je minimalnu penziju koja se vremenom povećavala ali je i danas na granici minimuma. Njen predratni revolucionarni rad nije priznat i valorizovan čak ni penzijom, tim činom kojim svaki čovek nagrađuje svoju starost za ono što je u životu ulagao.

Ispostavilo se da za Jagicu nema zakona, da je ona specifičan slučaj koji paragrafi nisu predvideli. Jagica nije bila prvoborac ali je zbog svog predratnog revolucionarnog rada izgubila dete i muža, a bila je i sama ranjena, trunula po zatvorima, za društvo koje je sada molila. A molila je Administrativnu komisiju Izvršnog veća Hrvatske da joj priznaju pravo na vojnu invalidsku penziju zbog rana koje je zadobila one samoborske noći u okršaju s policijom kada je poginuo moj otac, stric i Janko Mišić.

Nikada na tu molbu nije dobila odgovor.

Zakon je priznao dvostruki staž svima	koji su bili u	nacističkim
logorima ali nigde nije predvideo	one koji	su trunuli u
logorima, možda zato što su zakoni	pisani u	vreme kada je
'veliki vođa' i kada se malo znalo o	sibirskim	tajnama . . .« (str. 252—253).

Čudnovato, zar ne?

INTERMECO

STIHOVI O STALJINU (OSIP MANDELJSTAM)

»1

*Kada bih uzeo grafīt da odam najvišu počast i—
Za postojanu radost crteža —
Razdelio bih prostor 'na vesto postavljene uglove
! pažljivo i brižno,
Da se sadašnjost u linijama odslika,
U umetnosti koja se sa smelošću graniči,
Pričao 'bih o njemu, koji je pomerio osu sveta,
Poštujući ,običaje sto četrdeset naroda.
Krajičak obrve bih podigao,
I podigao opet, i drukčije razrešio:
Jer [Prometej je svoj ugao uvećao, —
Gledaj me, Eshile, kako, crtajući, plačem!*

2

*Nekoliko zvonkih linija bih uzeo
Ceo njegov mladoliki milenijum,
I njegovu odvažnost sa osmehom povezao
I nazrešio u mirnoj svetlosti,
I u prijateljstvu mudrih očiju naći ću za blizanca,
Neću da kažem kakvog, onaj izraz, kojem
Kada ise približiš, približiš njemu, odjednom prepoznaje^, oca.

I gubiš dah, osetivši bliskost sveta.
I želim da zahvalim brežuljcima
Sto su tu kost i tu kičicu razvili:
On se rodio u planinama i upoznao čemer tamnice.
Želim da ga nazovem — ne Staljin — Džugašvilil*

3

*Umetniče, čuvaj i štiti ratnika:
Okruži ga sa svih strana vlažnim i modrim borovima
Vlažne pažnje. Ne ogorčuj oca
Rđavom zamisli ili neprijateljskom mišlju,
Umetniče, pomози onome koji je sav sa tobom,
Koji misli, oseća i gradi.
Ne ja i ne neko drugi — njemu će rođeni narod —
Narod-Uomer hvalu spevati.*

8

*Umetniče, čuvaj i štiti ratnika:
Njemu šuma čovečanstva peva, -postajući sve gušća.
A družina mudraca — budućnost je sama,
I slušaju ga sve češće, sve smelije.*

4

*On se sa govornice kao s planine nadneo
Nad brežuljke glava. Dužnik je jači od tužbe.
Oči pune snage odlučno su dobre.
Gusta obrva nekom svetti iz blizine,
I želeo bih strelicom da ukazem
Na čvrstinu usta — oca tvrdokornih reči,
Izdvajana, usložnjena, ukružena veda, čini se,
Dela iz miliona okvira.
On je sav — otvorenost, sav je pohvale méd.
I izoštren sluh, koji ne trpi šaputanja,
I namrštene bore, poskakujući, trče
Prema svima koji su spremni da žive i umru.*

5

*Stišćući grafit, koji je sažeo sve,
Rukom nenasitom vapijući za sličnošću samom,
Rukom grabljivom — samo sličnosti osu da uhvatim —
Ugalj ću izmrviti, njegovo ,obličje tražeći.
On me naučio da ne učim za sebe.
On me naučio da ne štedim sebe,
A ako nevolje skroje deo velikog plana,
Ja ću ga otkriti u slučajnim naletima njihovog dima ...*

(. ;

*Mada još nisam dostojan ničijeg drugarstva,
Mada još nisam zasićen gorčinom i suzama,
I dalje mi se čini da ga gledam u šinjelu, sa kačketom,
Na prelepom trgu, sa srećnim očima.*

6

*Staljinovim očima razmakla se gora
I u daljini je zaškiljila razvniča.
Kao more bez bora, kao sutrašnji iz jučerašnjeg dana —
Do sunca su se protegle brazde od pluga — džina.
On se osmehuje osmehom žeteoca,
Rukujući se u razgovoru
Koji je počeo i traje beskrajno
U šestozakletvenom prostoru.
I svako gumno i svaki plast
Čvrsti su, stisnuti, pametni — živo bogatstvo —
Čudo narodno! Da život bude velik.
Okolo svog stožera obrće se sreća.*

7

*I šestostruko ću u svesti sačuvati,
Ja, tihi svedok rada, borbe i žrtve,
Njegov ogromni put — kroz tajgu
I Lenjinov oktobar — do ispunjenja zakletve.
Udaljavaju se brežuljci ljudskih glava:
Među njima ja se smanjujem, i ne primećuju me više,
Ali u knjigama umilnim i u igrama dečjim
Vaskrsnuću da kažem: sunce sja.*

8

*Od iskrenosti ratnika nema pravednije pravde:
Za poštenje i ljubav, za dobrobit i čelik.
Slavno je ime na stisnutim usnama recitatora —
Njega smo slušali i njega zatekli«*

(S niskog prevela Ljubica Stmčević).

Uz »Odu Staljinu« objavljen je i komentar, u istom broju »Dela (Beograd, broj 11—12, 1984) koju je, također, napisala Lj. Stmčević, iz kojeg valja objaviti najzanimljivije dijelove:*

»Mandeljštamovi Stihovi o Staljinu, poznatiji kao Oda Staljinu ili Oda, prvi put su objavljeni u časopisu Slavic Review decembra 1975. godine. Objavljivanjem Ode skinut je veo misterije sa pitanja koje je mučilo kritičare: da li je Mandeljštam napisao Odu ili nije? Ostalo je, međutim, nerazjašnjeno od koga je preuzet tekst Ode koji je štampan u ovom časopisu. Druga verzija Ode, koju mi ovde prevodimo, a koja je preuzeta od Nadežde Mandeljštam, štampana je u četvrtoj knjizi Mandeljštamovih Sabranih dela (O. Mandeljštam, Sbranie sočinenii, Pariz, 1981), i ima osam strofa, za razliku od prve verzije koja sadrži sedam strofa. Osim toga, prepis Ode koji je sačuvala Nadežda Mandeljštam sadrži dva stiha u prvoj, i jedan stih u petoj strofi koje ne nalazimo u prepisu štampanom u časopisu Slavic Review...

... U odeljku Oda Nadežda Mandeljštam nedvosmisleno tvrdi da je Osip Mandeljštam poemu o Staljinu napisao početkom 1937. godine u Voronježu, u vreme njihovog izgnanstva. Po njenim recima, pesnik je spevao Odu da bi spasao glavu i, mada u tome nije uspeo, ona navodi da je, možda, upravo taj Mandeljštamov očajnički korak njoj sačuvao život. U istom odeljku Nadežda Mandeljštam kaže da ne želi da prikriva istinu o Odi, ali ništa ne kaže o tome da li je Oda, uprkos pesnikovoj želji, ipak sačuvana. Tek iz komentara uz prvo objavljivanje Stihova o Staljinu saznajemo da ju je upravo ona sačuvala. Odeljak 'Tracionalno' nam, međutim, rasvetljava sudbinu druge Mandeljštamove pesme napisane 'sa omčom o vratu': uz njega saznajemo da su Nadežda Mandeljštam i Ana Ahmatova nakon pesnikove smrti uništile pesmu posvećenu izgradnji Bjelomorskog kanala, takođe nastalu 1937...

... Poznato je da su ljudske glave bile deo pesnikove more koja bi ga pratila kad god je razmišljao o Staljinu. Sada, kada je i Oda objavljena, vidimo da ovi stihovi sačinjavaju drugi deo sedme strofe Mendeljšta-

move poeme. Njihova upadljiva dvosmislenost i odudaranje od ostalih strofa u pesmi postaju nam jasniji kada se osvrnemo na tvrđenje Nadežde Mandeljštam da je Oda predstavljala okosnicu onog ciklusa pesama iz Druge Voronješke beležnice, koji je započet 12. januara 1937. godine. Naime, pored ove pesme, čiji se stihovi podudaraju sa poslednjim stihovima Ode, Druga Voronješka beležnica sadrži još dvadeset tri pesme koje sa Odom dele mnoge pojmove i reči, ali ne i smisao tih reči. Nadežda Mandeljštam ističe da je neuspeh Osipa Mandeljštama da bez prisile nad samim sobom napiše pesmu kao što je Oda urodio stvaranjem pesama koje predstavljaju neku vrstu protivteže Stihovima o Staljinu...« (str. 2—7).

KLJUČAR U TAMNICI

Kovački radnik, žandar, zatvorski ključar Sudbenog stola (suda) u Zagrebu, Petar, ili Simun, Brčić je zbog sumnje da je pomagao zatvorenim komunistima, što je uostalom bilo i točno, pobjegao u Sovjetski Savez. U Sovjetskom Savezu uhapšen je u ožujku 1938. godine, osuđen, vjerojatno ubijen. Nestao. Rehabilitiran je 1. kolovoza 1963. godine.

Uloga Petra ili Simuna Brčića (Miletić, Pjotr Nikolajević, a negdje i Nikiforovič, Denisov) za vrijeme službovanja u sudskom zatvoru u Zagrebu, opširnije je opisana u »Sabranim djelima« Josipa Broza. Naime, kada je Broz uhapšen, u kolovozu 1928. godine, zagrebačka partijska organizacija, a i Pokrajinski komitet KPJ za Hrvatsku i Slavoniju, točnije Đuro Đaković, pokušali su organizirati njegov bijeg iz zatvora u Petrinjskoj ulici. Veza je bio — ključar Brčić. O tome nalazimo dosta zapisa u »Sabranim djelima« i sjećanjima Josipa Broza Tita.

O tim je događajima Tito dao izjavu, 1935. godine Kominterni, kada se ispitivala prošlost emigranta Brčića:

»Ovdje iznosim samo neke činjenice koje datiraju iz vremena mog pritvora 1928. godine i koje smatram dovoljnim za davanje pozitivne karakteristike o drugu o kome je ovdje riječ.

Sa drugom Denisovim lično sam se upoznao 1928. godine kada je policija pokrenula sudski postupak protiv mene, mada sam i prije toga znao za njega kao čovjeka koji, usprkos tome što se nalazi u državnoj službi, čini razne usluge našim uhapšenim drugovima. Kada su me doveli u istražni zatvor, drug Denisov je prvom zgodnom prilikom, kada je dežurao u mom odjeljenju, došao u moju ćeliju, rekao svoje ime i upitao: 'Imam li šta da poručim na slobodu'. Morao sam hitno da pošaljem drugovima na slobodi neke podatke koji se odnose na raskrinkavanje poznatog provokatora, člana Komsomola 'Seljaka' (Nikole Petkovića) koji je tada zauzimao važan položaj. Ove podatke sam pismenim putem poslao preko druga Denisova i on je pedantno obavio ovaj iposao. Kasnije, pošto mi je izrečena presuda, on je pripremao i najaktivnije pomagao moje bjekstvo: drug Denisov mi je u ćeliji donio alat za struganje rešetke, stražario dok sam ja strugao i tako dalje. Kada je 1928. godine uhapšen drug Hebrang (Andrija), kod njega je pronađen kompromitirajući materijal. Taj isti materijal je drug Denisov kasnije ukrao iz isljednikovog pisaćeg stola.

Ovdje sam, kao primjer, naveo samo neke činjenice, ali pored toga drug Denisov je učinio veliku korist time što je održavao vezu između nas zatvorenika u samom zatvoru, a takođe i između zatvorenika i drugova koji su se nalazili na slobodi.

Optužbe protiv druga Denisova da je radio za novac ne odgovaraju istini. U to sam se uvjerio kada sam mu jednom prilikom ponudio izvjesnu svotu novca tobože za cigarete. Odbio je taj novac s revoltom. Novac koji je on dobio na slobodi od drugova bio je za mene, namijenjen za podmićivanje nekih zatvorenih službenika. Taj novac on je htio u cjelosti da preda meni, ali sam ja uzeo samo jedan dio, dok sam preostali dio ostavio kod njega, jer je postojala opasnost da će on kod mene biti pronađen. Taj novac je on iskoristio prema mojim uputstvima za stvari za koje je bio i namijenjen.

Drug Denisov se već tada interesovao za radnički pokret. Ponekad je prilikom noćnih dežurstava satima stajao pored moje ćelije, gdje sam mu tumačio radnički pokret i komunizam. Prema mojim uputstvima, počeo je prilično dobro da radi među ostalim zatvorskim žandarmima u cilju stvaranja grupe simpatizera.

Cesto mi je pričao o svojoj ranijoj službi u svojstvu žandarma; pored ostalog, ispričao mi je da su ga sumnjičili kao komunista, progonili ga zbog toga i najzad otpustili. Htio je da napusti i ovu službu i već je pronašao privatan posao, ali je na moj zahtjev odlučio da ostane: ukazao sam mu na korist koju može donijeti Partiji time što će održavati vezu između uhapšenih drugova, s jedne, i Partije, s druge strane«. (J. Broz Tito, Sabrana djela, svezak drugi, str. 27).

Posredstvom Brčića Tito je poslao i pismo u kojem piše o hapšenju i maltretiranju na policiji, te obaviještava partijsko rukovodstvo o svom štrajku gladu, koji je započeo zbog odugovlačenja istrage. Pismo započinje:

»Drugovi!

U subotu u 12 časova noću uhapšen sam u Vinogradskoj cesti 46, kada sam htio da pođem na spavanje. Policijski agenti su me napali s leđa s uperenim pištoljima, tako da se nisam mogao ni maći...

U zatvoru su me mučili; ne puštaju me lekaru: Od subote (4. VIII) štrajkujem gladu i mnogo sam oslabio.

Čuo sam da su uhapsili i moju ženu (Pelagija Beleusova Broz, ilegalno ime u Moskvi — Elena Aleksandrova Nikolajevna, član KPJ od 1926, član SKP(b) od 1929 — op. P.P.).

I ostali su strašno zlostavljani...

Protestujte!

Radije ću umrijeti prije nego (pred policijom potvrditi lažna terećenja i denunciranja svojih drugova)...

Zbogom drugovi!

Uskoro više neću moći da stojim, pošto sam mnogo oslabio...«

Potpis: »Josip Broz«

Pismo je objavljeno u glasilu Kominterne — »Internationale Presse Korrespondenz«, 24. kolovoza 1928. godine (prema: »Sabrana djela«, svezak drugi, str. 3).

U istoj je knjizi Titovih »Sabranih djela« i bilješka (broj 187, na str. 126):

»Denisov je pseudonim Petra Brčića, bivšeg ključara zatvora Sudbenog stola u Petrinjskoj ulici broj 12 u Zagrebu, koji je u noći 15. avgusta 1929, prema dogovoru sa rukovodiocima KPJ, emigrirao u Grac, a potom u Moskvu. Na ovo se Brčić odlučio zato što je nekoliko mjeseci bio pod sumnjom da sarađuje sa komunistima, radi čega je bio proganjan. Tako je

poslije uspješno izvedene akcije bijekstva iz zatvora dvojice istaknutih rukovodilaca KPJ i SKOJ-a Mihajla Vraneša (1. februara 1929) i Vilima Horvaja (19. marta 1929), u čijoj je realizaciji učestvovao s motivacijom pojačane bezbjednosti, u više mahova premješten s posla na posao. Na kraju, uoči bjekstva, trebalo je da preuzme dužnost čuvanja zatvorenika za vrijeme šetnje u zatvorskom dvorištu...«

Već citiranu izjavu, prema istoj bilješci, Tito je napisao »u Beču 15. decembra 1934. na zahtjev Kadrovskog odjeljenja IKKI (izvršnog komiteta Komunističke internacionale). Na sjednici od 29. decembra iste godine CK KPJ je zaključio da se 'na osnovu izjave Tita' preporuči Izvršnom komitetu Kominterne da ponovo pretrese 'njegova članska pripadnost' s obzirom da je 1932. isključen iz SKP(b), zbog 'pokrivanja podataka o službovanju u žandarmeriji'...«

U Moskvi je, inače, Brčić-Denisov učio na Komunističkom univerzitetu nacionalnih manjina Zapada, da bi stvarno bio 1932. godine isključen iz SKP(b). Sto je dalje radio nije poznato, ali je u ožujku 1938. uhapšen i osuđen (prema »Sabranim djelima«, drugi svezak, str. 324),

» ... MATUZOVIĆ JOŠ NIJE UMRO«

Jugoslavenska je policija doznala 1921. godine da komunisti iz Mađarske i Jugoslavije koji su se nalazili u emigraciji, pripremaju akciju na Balkanu, a da Ivan Matuzović izjavljuje, u povodu ženidbe Aleksandra Karadordovića: »Zeni se Aleksandar Poslednji, ali će mu ženidba presteti, jer Matuzović još nije umro«.

Povijest će pokazati da je Aleksandra ubila sasvim druga ruka (ustaše i VMRO), a Ivana Matuzovića Staljin.

O Ivanu Matuzoviću ima sve više literature, posebno kada se radi o djelovanju jugoslavenskih komunista u Sovjetskoj Rusiji, za oktobarske revolucije, i poslije nje, kao i za vrijeme mađarske Sovjetske Republike. Spomenimo dvije knjige — Ivan Očak, »U borbi za ideje Oktobra« (»Stvarnost«, Zagreb, 1976) i — Vujica Kovačev, »Na zajedničkom frontu revolucije« (Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1987).

Pekarski radnik Ivan Matuzović započeo je svoj revolucionarni put u Rusiji, u vrijeme oktobarske revolucije. Istaknuti je predstavnik jugoslavenskih komunista koji su se uključili u revoluciju i kasnije u građanski rat na strani Sovjeta. Od samog početka bavio se vojnim pitanjima i mnogo je učinio, zajedno s G. Barabašom, drom V. Markovićem, D. Srdićem

1 drugima, na stvaranju jedinica mlade Crvene armije u kojima su se borili bivši ratni zarobljenici, među njima veliki broj Jugoslavena. Matuzović je bio agitator, član rukovodstva »Južnoslavenske grupe RKP(b)«, i kasnije, jedan od onih koji su se među prvima uputili u domovinu.

Ali, put je ovog iskusnog revolucionara vodio preko Budimpešte, u kojoj se spremala revolucija. Matuzović postaje član Centralnog komiteta Komunističke partije Mađarske, zajedno s Bela Kunom i drugim mađarskim revolucionarima.

Iz knjige Vujice Kovačeva vrijedi citirati ponešto, kako bi se oslikala djelatnost Ivana Matuzovića u Mađarskoj. On je zabilježio:

»... Komunistička partija Mađarske je u tdku januara 1919. sticala brojno članstvo i simpatizere među radništvom i njeno vodstvo se ozbiljno pripremalo za skoro preuzimanje državne vlasti u svoje r u k e ...

... Od Jugoslavena u agitaciji među vojnicima i u formiranju oružanih idreda naročito se isticao Ivan Matuzović, čiju je djelatnost na ovom polju -točila i mađarska policija (u fusnoti piše: Kada su počela hapšenja mađarskih komunista 20/21 februara 1919. za onima koji nisu uhapšeni izdata ie potemica. Od jugoslavenskih komunista koji su se nalazili u Mađarskoj, iedimo je tražen Ivan Matuzović). Koristeći okolnost da je u Budimpešti 3ila stacionirana vojna jedinica sastavljena od Bosanaca, on je među

njima razvio agitatorsku aktivnost i zajedno sa Smajam Suljićem, mnoge pridobio za svoje ideje. Naročito u kafanama, gdje su se Bosanci i mnogi Jugoslaveni sakupljali. Matuzović im je veoma uvjerljivo izlagao svoja politička gledišta. Postoje podaci o jednom njegovom govoru koji je držao pre proglašenja komune u kafani Mihajla Topčagića...« (str. 89).

Ali Matuzović i Jugoslaveni, sudionici oktobra, prelazili su jugoslavensko-mađarsku granicu, pa je tako Ivan Matuzović, zajedno s Franjom Puškarićem više puta (najmanje dva put) dolazio i u Zagreb u veljači 1919. godine. O tome postoji zapis F. Puškarića:

»Drugi put sam došao u Zagreb zajedno sa Ivanom Matuzovićem. Odseli smo u hotelu 'Rojal'. Matuzović nije izlazio iz sobe, jer je policiji bio poznat kao komunista, a ja sam otišao da pronađem Bornemisu (socijalistički prvak u Zagrebu — op. P. P.), Sa njim smo se sastali iste večeri i razgovarali o organizovanju jugoslovenskih komunista, o mogućnostima podizanja socijalističke revolucije u Jugoslaviji i dr. Od njega je Matuzović tražio jednog sposobnog novinara za uređivanje našeg lista, koji smo nameravali da pokrenemo u Budimpešti. Tom prilikom bilo je reči da nam za ovaj posao uputi Anta Ciliga, međutim, oni su nam mesto njega poslali Franju Ljuština. Tada su banuli detektivi vojne policije i uhapsili nas svu trojicu. Bornemisa je ostao u zatvoru do ujutro a ja i Matuzović smo bili u zatvoru oko mesec dana. Više puta bili smo saslušavani od nekog Cupkovića, ali mi nismo priznali ništa. Ja sam podmitio zatvorskog telefonistu, pa mi je on omogućio da se koristim zatvorskim telefonom. Iz zatvora smo razgovarali s našim ljudima u (Slavonskom) Brodu, Osijeku i to u vezi s našom osnivačkom konferencijom. Također sam više puta razgovarao i sa Bornemisom, koji je radio na našem oslobađanju. Pošto istraga nije mogla da utvrdi krivicu, pušteni smo iz zatvora februara 1919. i obojica smo se vratili u Mađarsku...« (prema: V. Kovačev, cit. dj. str. 91, fusnota 163).

U toku pregovora oko »ujedinjenja socijalista i komunista Jugoslavena, o čemu nema mnogo podataka, usklađene su, čini se, ideološke razlike između njih, pa je formiran i 'Direktorijum' na čelu kojega je bio komunist Ivan Matuzović, koji je bio i na čelu Agitacionog organizacionog odbora.« (isto, str. 103—104).

Ivan Matuzović je sudjelovao i u pripremanju — revolucije u Jugoslaviji, koja je trebala započeti 1. svibnja 1919. godine. Organiziranju, posebno u materijalnoj pomoći, pridružili su se i jugoslavenski komunisti u Mađarskoj. Bilo je predviđeno da priteknu u pomoć jugoslavenskom proletarijatu 1 jedinice mađarske Crvene armije. »... Saznavši za pripreme u Jugoslaviji (dr Đula) Hajdu je odmah razvio akciju među radništvom, naročito među onima koji su iz okupiranih krajeva prešli u Mađarsku. Tako se posle političkog zbora u Dombóvaru dobrovoljno javilo 800 željezničara da učestvuje u pomoći jugoslovenskim radnicima... Matuzović i Hajdu su bili toliko uvereni u uspeh akcije, da su smatrali da je za čitavu operaciju dovoljna 44. crvena brigada sa svojih 6 bataljona, potpomognuta sa 3—4 bataljona budimpeštanskih radnika, 3—4 baterije artiljerije i nekoliko mitraljeskih četa, jer su dobili podatke da su jugoslovenske trupe na granici malobrojne, slabo naoružane i da neće da se bore protiv Crvene armije. Takođe je, kao uslov uspešnog sprovođenja u život njihovog plana, ukomponovan sinhronizovani apšti ustanak u Jugoslaviji.. . (cit, dj. str. 135).

Dalje je poznato: revolucija u Jugoslaviji nije počela 1919. godine, Mađarska Sovjetska Republika je, pod naletima intervencionista (Rumunja i Cehoslovaka, u prvom redu) pala, a mađarski i jugoslavenski komunisti, koji nisu uhapšeni i ubijeni od »hortijevaca« (nazvanim po vodi kontrarevolucije admiralu Miklos Horthy de Nagybánya), pobjegli su uglavnom u Austriju, pa zatim u SSSR.

I Ivan Matuzović odlazi u Beč. Iz Beča u Sovjetski Savez. Daljnja je sudbina nepoznata. Umro je kao žrtva Staljinovih čistki.

Njegov drug iz mađarske revolucije — Bela Kun, jedno od najpoznatijih imena revolucionarnog pokreta u svijetu imao je sličnu sudbinu. U »Komunistu« (28. veljače 1986), u povodu stote godišnjice rođenja Bele Kuna, V. Kovačev je, pišući o njegovom životu i njegovoj ulozi u komunističkom pokretu, po dolasku iz austrijske internacije u Moskvu zapisao:

»... Kao beskompromisni borac za ideale svetske proleterske revolucije stekao je poštovanje vođa mađarskog komunističkog pokreta, te je, sredinom januara 1921. godine izabran za člana Izvršnog komiteta Kominteme, kada mu je poveren zadatak da reši kriznu situaciju u Ujedinjenoj komunističkoj partiji Nemačke. Posle neuspele 'martovske akcije' 1921, Kun se vratio u Moskvu, gde je na Trećem kongresu Kominterne (jun—jul 1921.) izabran u Predsedništvo Izvršnog komiteta Kominterne, u koje je biran na svim zasjedanjima sve do Sedmog kongresa Kominterne, 1935. godine.

Posle Lenjinove smrti Kunova zvezda počinje postepeno da tamni. Mada je aktivno učestvovao u ideološkim borbama, u kojima je nastupao kao protivnik Trockog i njegovih istomišljenika, nije ipak bio ni Staljinov miljenik. Razloge treba tražiti u njegovom neslaganju sa tezom da na međunarodnom planu, nauštrb Lenjina i njegovog dela, treba stvarati kult ličnosti novog vođe. Takvim svojim stavom izazvao je Staljinovu netrpeljivost.

Prvi korak na planu Kunove likvidacije učinjen je u leto 1936. kada ga je vodstvo Kominterne oslobodilo svih funkcija u KPM, a zatim i dužnosti koje je obavljao u Kominterni. Ovo je bio početak kraja jednog sjajnog revolucionarnog životnog puta. Umesto da ostvaruju velike poduhvate, 1936. i početkom 1937. radio je kao direktor izdavačkog preduzeća društveno-političke i ekonomske literature, sve do 29. juna 1937, kada je uhapšen. I Kun je prošao tegobni put i, kao hiljade nevino osuđenih revolucionara svih narodnosti, bio je žrtva izmišljenih optužbi, koje su Staljinove sudije protiv svih njih fabrikovale. Kada je 1956, uoči Dvadesetog kongresa KPSS, rehabilitovan, u zvaničnoj izjavi Vrhovnog vojnog suda SSSR pisalo je da je umro u zatvoru 30. novembra 1939. godine...«

INTERMECO

LIDA

»... Trideset sedme godine, u poteri, dospeo je u zatvor, dobio novu, još veću kaznu, a kad je i tu izdržao, dobio je i treću, najveću dotad. Svedjedo, do streljanja mu bese ostalo još nekoliko stepenica, nekoliko stepenica tog užasnog pokretnog brzog stepeništa koje spaja čoveka i državu.

Oslobađanje je predstavljalo i opasnost. Na svakog zatvorenika kome je isticala kazna, poslednje godine, kao po pravilu, dizala se hajka, valjda po razrađenoj direktivi iz Moskve, sve u stilu 'da ne fali ni dlaka s glave' itd. Hajka se sastojala od provokacija, dostava i prijava. Zvuci strašnog logorskog džez-okteta Sedam peva, jedan otkucava sve jače i razgovetnije odzvanjali bi u ušima onih koji su čekali oslobađanje. Ton bi postajao sve zlosutniji, i malo kome bi uspelo da spokojno — i slučajno! — promakne kroz tu mrežu, tu 'vršu', taj alov, da lepo sedne i isplovi na otvoreno more, gde za oslobođenog nije postojala nikakva orijentacija i gde nije bilo bezopasnih puteva i bezbednih dana i noći.

Krist je sve to znao, odavno je on to veoma dobro znao, i plivao kako je najbolje umeo. Ali nikako da ispliva.

Sada mu se završavala treća, desetogodišnja kazna, i bilo je nemoguće prebrojati sva hapšenja, otvaranja novih 'slučajeva', nastojanja da mu se prišije nova kazna, što se po Krista dosad srećno završilo i što je predstavljalo njegov veliki uspeh. I Krist nije sve to ni brojao, logoraši su to smatrali lošim znakom.

Prvu svoju kaznu dobio je odavno, kao devetnaestogodišnji mladić. Nesebičnost, požrtvovanost čak, i želja da se sve postigne svojim rukama a ne naređenjima oduvek su živeli u Kristovoj duši, zajedno s vatrenim osećanjem nepokornosti tuđoj komandi, tuđem mišljenju i tuđoj volji. U dnu njegove duše oduvek se skrivala težnja da odmeri snage sa čovekom koji sedi za isledničkim stolom, težnja kojoj su ga naučili detinjstvo, čitanje i ti ljudi koje je kao mlad video ili o kojima je slušao. Tih ljudi je Rusija bila puna, a knjiška Rusija, taj opasni svet knjiga, čak i prepuna.

Krist je bio svrstan u 'pokret' u svim kartotekama širom Sovjetskog Saveza, a kad je dat signal za hajku, bio je prebačen na Kolimu sa smrtonosnim žigom — KRTD. Ta 'inicijalka', ta 'šifra', sadržavala je slovo T, najopasnije među slovima. Tek jedan listić tankog cigaret-papira pripojen Kristovom dosijeu, listić tanke, prozračne hartije sa 'specijalnom direktivom iz Moskve'; tekst je bio odštampan na staklografu, veoma nečitko i loše. a možda je to bila i neka deseta kopija otkucana pisačom pašinom — Krist je imao prilike da drži u rukama taj smrtonosni papirić; njegovo prezime ispisano sigurnom, mirnom rukom nekog pisara, kao da ceo tekst koji sledi nije ni potreban: onaj ko piše čini to naslepo i ne gleda prezime dok

piše već samo obrazuje mastilom novi potrebni redak. 'Za vreme izdržavanja kazne zabraniti svaku telegrafsku i poštansku vezu, upotrebiti samo za najteže fizičke poslove, svakog kvartala obavještavati o vladanju.'

'Specdirektive' su bile, zapravo, naredbe da se čovek ubije, da se ne pusti živ. Krist je to znao. Samo što na to niko nije imao kad da misli. A i nije ljudima bilo do toga.

Svi 'specdirektivci' znali su da taj listić cigaret-papira obavezuje svaku upravu, od stražara do načelnika logorske uprave, da motri, potkazuje i preduzima potrebne mere, da će svakog, ma i najbeznačajnijeg načelnika potkazati njegovi rođeni drugovi, njegovi potčinjeni, samo ako ne bude bio aktivan u uništavanju onih na koje se 'specdirektiva' odnosi. A tada, znalo se, neće naići ni na trunku razumevanja kod više uprave. Njegova logorska karijera je beznačajna ukoliko aktivno ne učestvuje u ispunjavanju naređenja iz Moskve... «

Varlam Tihonovič Šalamov, Priče sa Kolime, Beogradski izdavački zavod, Beograd, 1985.

IZ »MLADE BOSNE« U REVOLUCIJU

U čistkama u redovima KPJ stradala su i dva bračna para, uz Horvatinoe, Zora i Simo Miljuš.

Simo Miljuš, partijska imena — Ilija, Đorđe, Paul Verner, Milošević — bio je učitelj, novinar, partijski radnik...

Miljuš je rođen 1894. godine i, od školskih dana je već bio u naprednom omladinskom pokretu Bosne i Hercegovine — poznatoj organizaciji »Mlada Bosna«, nacionalno-revolucionarnoj, čiji je cilj bio — oslobođenje i ujedinjenje južnih Slavena, pa su zbog toga upotrebljavali čak i terorističke metode (ubojstvo Ferdinanda Habsburškog, u Sarajevu 1914. godine).

U Prvom balkanskom ratu sudjelovao je i Simo Miljuš, ali je sve više sazrijevao u — socijalistu, komunistu...

Reprint izdanje »Borbe« (NIP »Borba«, 1972) objavljuje i kraću biografiju S. Miljuša, jednog od svojih urednika 1922. godine. U njoj piše i ovo:

»... Uhapšen je 1914. godine. 1917. je mobiliziran, ponovo je uhapšen i kraj rata dočekuje u zagrebačkom zatvoru. U vezi s » aferom Diamantstein« (grupa zagrebačkih komunista i Iknjiževnika, među njima i Miroslav Krleža, optuženi su da su primali novac iz Mađarske, od Bele Kuna, ali su u sudskom procesu, iako su novac stvarno dobivali, što im to policija nije mogla dokazati, oslobođeni — op. P. P.) uhapšen, oslobođen i ponovo uhapšen. Poslije rata bio je, kao student, prvi predsjednik Udruženja akademske socijalističke omladine u Zagrebu. Član je KPJ od 1919. Slijedeće godine jedan je od sekretara Oblasnog sekretarijata KPJ za Hrvatsku i Slavoniju. Na II mjesnoj konferenciji zagrebačkih komunista biran je u MO (Mjesni odbor) KPJ ... Na izborima za Ustavotvornu skupštinu biran je za narodnog poslanika na listi Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) za grad Zagreb (KPJ je u Zagrebu dobila 3.856 glasova i jedan mandat u Skupštini — op. P. P). Nakon donošenja Zakona o zaštiti države S. Miljuš radi na organiziranju ilegalne KPJ...« (bez oznake stranice).

Bio je i organizacioni sekretar KPJ (1923—1926). Od travnja 1924. sekretar je Oblasnog sekretarijata Nezavisne radničke partije Jugoslavije za Srbiju. Bio je delegat KPJ na Petom plenumu Izvršnog komiteta Komunističke internacionale (Kominterne) 1925. godine u Moskvi.

Simo Miljuš je neko vrijeme bio urednik »Borbe«, a surađivao je i u drugim partijskim legalnim i ilegalnim, listovima. U »Borbi«, broj 5, iz 1922. godine, na 2 stranici objavljen je njegov članak pod naslovom »Otvorite oči!«, uz napomenu redakcije:

»Rado uvrštavamo ovaj članak, kojeg smo primili od narodnog poslanika grada Zagreba Sime Miljuša iz njegovog zatočenja. Nar. poslanik

Miljuš, kojeg je današnja varvarska vlada, kad mu se ništa nije moglo dokazati, morala pustiti iz zatvora, bio je lancima svezan proteran kao posljednja skitnica u seoce Lušci-Palanka kod Sanskog Mosta, u sjevero-zapadnoj Bosni, zabitno seoce u iplanini, 40 kilometara udaljeno od želj. pruge. Svi pokušaji da se nar. posi. Miljuša oslobodi od njegovog nezakonitog zatočenja, razbili su se na satrapskoj (okrutni, samovoljni, oholi, despotski — op. P. P) reakcionarnosti 'demokratskih' vlastodržaca.

Kada će već jednom narodni poslanik grada Zagreba Simo Miljuš moći da se vrati u grad, koji mu je kod prošlih izbora za konstituantu od sviju izabраниh poslanika dao najviše glasova?»

(»Borba«, 23. ožujka 1922).

U članku, inače, S. Miljuš piše o potrebi organiziranja proletarijata, te završava:

»... Najveći je zločin prema budućnosti čovečanstva, koga je sudbina vezana sa sudbinom proletarijata, da proletarijat nema svoje organizacione forme, onaj aparat koji će strahovite patnje koje prete proletarijatu i ostalom čovečanstvu olakšati...

... I naša uloga u ovoj džinovskoj borbi daje nam i u ovim momentima toliko samosvesti, da ćemo moći izdržati i ukloniti sve prepreke, uvereni, da se točak historije ne može ustaviti.

Ko se pred njega postavi, bit će pre ili kasnije smrvljen«.

Treba li postaviti pitanje — tko je bio »srmvljen« od »točka historije«, zvanog Staljin?

Simo Miljuš je emigrirao 1933. godine, a u SSSR je stigao 1935. godine. Piše tekstove o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, pri čemu se zalaže za stvarnu ravnopravnost jugoslavenskih naroda, ističući da »nema ni jedne proleterske partije na svijetu za koju bi pravilan stav o nacionalnom pitanju bio sudbonosniji za njen razvitak i pobjedu«, kao što je to, po Miljuševom mišljenju — »za KPJ«. Mislio je, čak, u to vrijeme, a radi se o početku tridesetih godina, da bi u jednoj budućoj socijalističkoj federaciji na području tadašnje Kraljevine Jugoslavije Makedonija morala biti — zasebna federalna jedinica.

Sudjelovao je i u razgovorima u Kominterni o politici, kadrovima i budućnosti KPJ, nerijetko i o sudbini KPJ. U Moskvi je neko vrijeme bio i predavač na Međunarodnoj lenjinskoj školi za strane komuniste, na školovanju u SSSR-u.

Nezaobilazni svjedok, i kroničar života naših komunista u Moskvi, Rodoljub Colaković je u svojim »Kazivanjima o jednom pokoljenju« (cit. dj. svezak drugi) zapisao:

»... U novembru 1935... bili su (u Moskvi) i Simo Miljuš i njegova žena Zora. Miljuša sam pominjao ranije kada sam kazivao o periodu 1920/1921; o njegovoj aktivnosti i ulozi u Partiji govorio mi je na robiji Moša Pijade koji je drugovao s njim (oba su pripadala ljevici u KPJ). Kad je Partija bila zabranjena, Miljuš nije napustio revolucionarni pokret... Njegova žena Zora, jezična, slobodna, komunikativna osoba, bila je poznata u partijskim krugovima u Beogradu. Iako nije bila član Partije, aktivno se mješala u unutarpartijske borbe, kao, uostalom, još nekoliko žena poznatih partijskih rukovodilaca u Beogradu, koje su bile dobro obaviještene i svojom frakcijskom revnošću znatno doprinosile zagađivanju atmosfere

u vrhovima Partije, raspirivale svađu, širile duh netrpeljivosti, unosile u frakcijsku borbu ton malograđanskog ogovaranja, čak i klevetanja. Svojom brbljivošću one su olakšavale da i najveće partijske tajne prodru i van Partije, pa da ih dozna i neprijatelj.

Miljuš je pozvan u Moskvu da se odmori i oporavi, a zatim da studira na a9piranturi Međunarodne lenjinske škole. Iznenadio sam se kad sam ga prvi put sreo: fizički, nije to više bio onaj visoki, snažni Miljuš, dinamičan, poletan, kakvog sam ga zapamtio iz svojih zagrebačkih dana. Poguren, opuštenih ramena, blijeda izmučena lica, ugašena pogleda, sporih pokreta ostavljao je utisak prije vremena ostarijelog i krajnje umornog čovjeka. Dugo smo razgovarali jedno veće; valjda po staroj navici, on je o našim političkim i partijskim problemima govorio vrlo apodiktično, ali mnogo šta u njegovom izlaganju zvučalo je prazno, neživotno, neuvjerljivo. Osjećalo se da je on godinama bio daleko od borbe, da se zaparložio, da nije ni čitao ni raspravljao. U naš razgovor Zora se stalno uplitala, samouvjerenost i pretenciozno, želeći da impresionira sabesjednika poznavanjem rukovodećih ličnosti našeg pokreta i nonšalantnim ocjenama i događaja. Čudio sam se što joj muž dozvoljava da se tako neodgovorno ponaša. Meni je Miljuš ostao u sjećanju kao jedan od najborbenijih rukovodilaca naše partije koji je i poslije *Obznane* i *Zakona o zaštiti države* (istaknuto u originalu — op. P. P) ostao na poprištu, okupljao našu razbijenu vojsku, sređivao njene redove za nove bitke, pa je taj susret, razgovor i atmosfera, bio za mene razočarenje. Nisam se mogao oteti utisku da se u njemu nešto slomilo, da on mnoge stvari govori po navici, da je iz njega iščilio stari borac, čemu je odlučujuće doprinjela ova žena, vješta, prodorna, ali po svojim manirima i shvatanjima potpuno tuđa revolucionarnom pokretu...« (str. 449—451).

Miljuševe moskovske dane spominje i Karlo Štajner u knjizi »Povratak iz Gulaga« (cit. djelo, str. 46), ali i on ga opisuje u vrlo 'sumornom' raspoloženju. Sjećanja su iz 1936. godine.

Bez obzira na negativno mišljenje mladog komunista Colakovića o Zori Miljuš, valja zapisati da je ona ipak bila član KPJ (prema »Sabranim djelima« Josipa Broza Tita, svezak četvrti), da je bila aktivna u beogradskoj partijskoj organizaciji (ne samo u »spletkama«, kako tvrdi R. Colaković), te da je emigrirala u SSSR, i radila u izdavačkom poduzeću koje je objavljivalo literaturu namijenjenu stranim radnicima i komunistima.

Simo Miljuš »nestao« je u staljinskim čistkama 1938. godine. Rehabilitiran je, posmrtno, odlukom Vojnog kolegija Vrhovnog suda SSSR-a u lipnju 1958. godine. I Zora Miljuš je uhapšena, u svemu dijeleći sudbinu svoga muža, i nestala u nekom zatvoru, logoru ...

NI NJEGA NISU ZABORAVILI

Bijeg iz zagrebačkog zatvora, značio je za Vilima Horvaja, same bijeg u revolucionarnu aktivnost i .poslije desetak godina ponovo u zatvor. Ovog puta — NKVD-a. Iz tog se zatvora nije bježalo!

Mađar iz Bele Crkve, a sudionik rumunjskog komunističkog pokreta, zatim istaknuti skojevski i partijski (aktivista u Jugoslaviji, i, napokon u Beču, Berlinu, Moskvi ...

Illegalna imena — Vilim H. Belić, Milan Belić, Stjepan Svarcman Antonijević, Stefan, Svetislav Popović, Zivčić, Zivković... I tko zna koliko imena.

Prema kratkoj biografiji u »Sabranim djelima« Josipa Broza (svezak treći, str. 292) »1901—1938, član R(ajonskog) K(omiteta) SKOJ-a u Beogradu 1926, a član P(okrajinskog) k(omiteta) SKOJ-a za Srbiju od 1927. Te i sledeće godine je uhapšen, ali je pobjegao iz zatvora...«

Taj bijeg je djelimično opisan u poglavlju ove knjige u kojem se govori o Stjepanu Cvijiću, a o samom bijegu su mnogi i pisali (S. Petrović, »Sedam sekretara SKOJ-a, Beograd, 1962, I. Očak, »Braća Cvijić«, Zagreb, 1982. Ristović-Kržavac, »Robija«, Zagreb, 1968. itd.).

Prema I. Očaku

»... Prije razrade plana i njegovog izvođenja Stefek Cvijić (je) dobro izučio 'teren'. Odlazio je u Sudbeni stol, a tamo je bio i zatvor, gledao raspored prostorija, i izučavao sve okolnosti kod kojim se moglo stupiti u kontakt sa zatvorenikom. Stefek je pristupio izvođenju akcije 19. ožujka 1929. godine. U grupi za izvođenje akcije, osim Stefeka bili su Jaga Oreški (vidi — »Visoka škola sadizma« u ovoj knjizi — op. P.P) i 24-godišnji postolarski radnik Antun Jelene (kasnije je uhapšen i, zbog ove akcije, osuđen na dvije godine robije — u napomeni na str. 294 — op. P.P).

Određenog časa dio grupe s automobilom ostao je na ulici i ispred Sudbenog stola na Zrinjercu, dok je Stefek s Agatom Oreški i Antunom Jelencem ušao u Sudbeni stol.

U sudskom hodniku su jedna željezna vrata, koja dijele zatvor od kancelarija, zatim još jedna na hodniku, koja, opet, dijele kancelarijske prostorije. Od toga mjesta ima dosta da se ide hodnikom.

Negdje na dnu hodnika čekao je Stefek sa svojim pomoćnicima.

Na drugom kraju hodnika Horvaj je imao od suda određen sastanak sa svojom 'sestrom' Agatom Oreški...« (cit. dj. str. 294).

Ovdje valja dodati da postoji i drukčija verzija, prema kojoj se Stjepan Cvijić sucu istražitelju predstavio kao Horvajev prijatelj, slikar iz Beograda,

koji je na proputovanju i želi posjetiti zatvorenog prijatelja. O tome pripovijeda Tatjana Marinić, revolucionarka (koja je boravila u Moskvi, bila u rukovodstvu KPJ, da bi kasnije sudjelovala i u NOB-i), kao i sestra braće Cvijić, Nada Sučević (o tome više u knjizi »Braća Cvijić« I. Očaka, napomena 46, str. 294).

Što se, međutim, događalo u zatvoru?

»... Kad je razgovor bio završen, Agata je brzo iščezla, a Horvaj je pošao sa stražarom.

U tom času skojevac iz Štefekove grupe, Antun Jelene, zasuo je stražara ljutom paprikom.

Zbunjen i uplašen, stražar, ne puštajući Horvaja, počeo je vikati:

— Jao, moje oči! U pomoć!

Cvijić mu je začepio usta i revolverom zaprijetio da će pucati akt smjesta ne pusti Horvaja. Ni to nije koristilo. Štefek je onda opalio jedan metak u vis. Sprovodnik se prepao i pao na pod pustivši uhapšenika. To je iskoristio Štefek sa drugovima. Brz» su potrčali prema izlazu. Međutim, ovdje im se ispriječio drugi stražar, koji je ulazio u sud, i čuvši pucnjavu i viku, zatvorio izlazna vrata i stao pred njih.

Štefek je uperio revolver u njega:

— Miči se i šuti! — sjevnuo je očima na njega.

Stražar se uklonio.

Pred vratima Sudbenog stola čekao je automobil. Horvaja su ugurali u automobil, a onda se osiguranje žurno izgubilo u pravcu Zrinjevca.

Odmah iza prve ulice Vilim je izašao iz automobila i pošao pješice držeći ispod ruke 'sestru' Agatu, ženu Jagićevu. Do kasno u noć šetali su njih dvojje mračnim ulicama glumeći bezbrižne ljubavnike.

Oko jedan sat poslije ponoći na određeno mjesto je došao Oreški s tri taksija. Malo naoružano osiguranje naprijed i pozadi, a njih dvojica u sredini — sve je to krenulo u pravcu Nove Vesi.

Ostavili su Horvaja kod majke studenta Marijana Čubelića, poznatog komuniste ... « (isto, str. 295).

Postoji i podatak da je Vilim Horvaj odveden u stan Šnajderovih, kod majke Zlatka Šnajdera, skojevca, koji je umro u lepoglavskoj kaznionici, koja je stanovala u Prilazu (danas: Prilaz JNA) broj 58. Horvaj je u tom stanu, navodno, ostao dva dana.

Deset dana poslije bijega iz zatvora dobio je lažne dokumente, i otišao u inozemstvo, u smrt.

Prije toga je osuđen, od jugoslovenskog suda, na — petnaest godina robije, u odsustvu. Radio je u Beču i Berlinu, a u Moskvi je završio Međunarodnu lenjinsku školu, tada najviše učilište za strance. Od 1933. godine bio je na raznim dužnostima u Komunističkoj omladinskoj internacionali i Balkanskom sekretarijatu KOI.

Sjećanje na Horvaja zapisala je i Agata Oreški:

»... Tek što smo (1934) stigli (u Moskvu) i u predvorju hotela 'Luks' čekali Vladimira Čopića, kome je trebalo da se javimo, sasvim slučajno naišao je stari poznanik naše porodice Vilim Horvaj. Ovaj trgovački pomoćnik iz Bele Crkve, burne životne biografije, bio je član KP Rumunj-

ske, a od 1923. član KPJ. Kao jedan od rukovodilaca SKOJ-a 1927. godine biva uhapšen i robija u Požarevcu...« (»Sibirski pečat«, str. 108).

Sudjelovao je i u radu Balkanskog zemaljskog sekretarijata IK Kominterne, zajedno s rukovodećim ljudima KPJ u Moskvi, a prisutan je i na sastancima tzv. »aktiva komunista Jugoslavena političkih emigranata u Moskvi«, i to »užeg sastava«, među koje su se ubrajali: I. Gržetić, B. Parović, J. Broz, R. Vujović, S. Miljuš, B. Maslarić, F. Filipović, J. Čižinski i drugi.

Do hapšenja radi u izdavačkom poduzeću »Inozemna knjiga«.

Uhapšen je u studenome 1938. godine i likvidiran u staljinskim čistkama. Rehabilitiran je odlukom Vojnog kolegija Vrhovnog suda SSSR-a 1958. godine.

INTERMECO

NA SMRT STRIJELJANJEM, NA SMRT STRIJELJANJEM, NA
SMRT STRIJELJANJEM. ..

»... Moja najvažnija dužnost u odnosu na čistku bila je da u ožujku 1938. budem promatrač na trećem, posljednjem i najdramatičnijem od niza velikih javnih procesa.

Prvooptuženi u trećem procesu bio je Nikolaj I. Buharin, jedan od prvih boljševika i član prvog Politbiroa. Ostali važniji optuženi bili su A. I. Rikov, koji je bio premijer Sovjetskog Saveza i također član prvog Politbiroa, i G. G. Jagoda, bivši šef NKVD-a za vrijeme prva dva procesa, koji je bio uklonjen s položaja zbog 'nedovoljne revnosti...

... Javni tužilac Visinski bio je jedan od najodvratnijih proizvoda boljševizma. U početku je bio član menjševičke opozicije i napisao članak o zvjerstvima boljševika u prvim danima revolucije. Velik dio njegove krvoločne karijere može se pripisati njegovoj želji da se iskupi zbog svoje antiboljševičke prošlosti. Bio je to mršav čovjek srednjeg rasta, prorijeđene crvenkaste kose, s brkovima i šiljatim nosom na kojem su stajale naočale s čeličnim okvirom. Posjedovao je govornički dar, a naročito dar za sipanje pogrda, i bio je veoma inteligentan. „Svatko tko ga je, kao ja, vidio kako nemilosrdno progoni, izruguje se i bocka optužene zauvijek će zapamtiti tu crtu Višinskoga, koja je podsjećala na krvoločnu lisicu. Godinama kasnije spomenuo sam Višinskom da sam bio na tom suđenju. On me zapitao, kao što bi neki kazališni producent govorio o kulisama: »Kako vam se sve to činilo?« Rekao sam da je bilo mnogo aspekata tog procesa koji su me zbunjivali. Činilo se da se ponosi reklamnim efektima svog istupanja na procesu.

Suđenje ¹se održavalo pod Iprividom vršenja pravde. Ono je bilo otvoreno za štampu i za javnost. Optuženi su imali pravo na branitelja. Samo su se trojica poslužila tim pravom. Međutim, branitelji su odigrali vrlo malu ulogu u cjelokupnom postupku. Oni nisu nikada ni pokušavali pobiti dokaze niti osporiti optužbe. Ne mogu se sjetiti da su se optuženi

¹ njihovi advokati ikad savetovali tokom cijelog suđenja. U zaključku je obrana priznala krivicu optuženih i jedino zamolila sud da pokaže proletersku milost. Optuženima je ^xbila dana [^]prilika da ispituju svjedoke, a posebno se Buharin koristio tim pravom...

... Mnoge epizode tog procesa bile su upravo fantastične. Pojavio se, na primjer, svjedok koji je izjavio da se Jagoda, bivši šef tajne policije, posljednjih dana svog boravka ai zgradi NKVD-a penjao na stolice i na divane i prskao zidove otrovnom otopinom kako bi ubio svog nasljednika, N. I. Ježova. To svjedočenje bilo je potkrijepljeno još više zapanjujućim izvještajem trojice vodećih \sovjetskih liječnika, u kojem se navodilo da bi takva metoda mogla biti djelotvorna u pokušaju da se ubije neka osoba

i da bi bila prouzrokovana smrt druga Ježova, da nije bila na vrijeme otkrivena. Pa i ovako, nastavili su oni, zdravlje Ježova bilo je oštećeno. Spominjanje slabog zdravlja Ježova bilo je očit znak da će i on pasti kao žrtva čistke; njegova propast došla je nekoliko mjeseci kasnije. Zatim je slijedilo nevjerovatno priznanje Jagode o tome kako je 1936. prikriveno ubojstvo Maksima Gorkog. Rekao je da su staroga Gorkoga opili a zatim izložili vrelini velike otvorene vatre, te se prvi dio njegova tijela pregrijao dok se stražnji dio smrzavao, tako je bar rekao Jagoda. Prema izjavi liječnika, ta razlika u temperaturi bila je dovoljna da dovede do akutne upale pluća, koja je ubila 'velikog pisca.

Bili smo sigurni da su primijenjeni sila, (prijetnje i obećanja kako bi se došlo do priznanja, ali nismo bili sigurni koja su sredstva upotrijebljena kod kojeg optuženog. Jednom, kad je Višinski ispitivao Jagodu o smrti sina Gorkoga, Jagoda je zlokobno pogledao Višinskog i rekao mirnim glasom: »Ne bih savjetovao građaninu javnom tužiocu da i dalje insistira na ovom pitanju«. Višinski je smjesta prešao na drugu temu. Nikada nećemo saznati kakvu je osjetljivu točku tu dotakao, kakav je sporazum između Jagode i Višinskoga tu bio prekršen.

Prvog dana suđenja, koji sam propustio, jedan od optuženih, Nikolaj N. Krestinski, koji je bio potkomesar za vanjsku politiku, uzbudio je sudsku dvoranu time što je iznenada izjavio da je njegovo priznanje neistinito, da mu je iznuđeno prijetnjama i Ucjenom. To je, vjerujem, bilo prvi put da je neki optuženi povukao priznanje. Zašto je Krestinski to napravio,

o tome samo možemo nagađati. Prema jednoj teoriji, koja je isto tako prihvatljiva kao i sve druge, Krestinski je poslije više mjeseci provedenih u zatvoru zaključio da najviši partijski rukovodioci ne znaju što se događa, pa da će njegovo povlačenje priznanja na javnom suđenju biti najbolji način da im se predoči istina. Višinski je stalno ukazivao Krestinskom da je on potpisao svoje priznanje, i pitao kako se može vjerovati sadašnjem odricanju ako se ne može vjerovati onome na što je prvo stavio svoj potpis. Prisustvovao sam otvorenju druge sjednice suđenja, kad je Krestinski zatražio dozvolu suca za još jednu dobrovoljnu izjavu. Izjavio je da ne može objasniti kako je prethodnog dana došlo do njegovog iznenadnog duševnog poremećaja. Možda je, rekao je on, razlog za njegovo lažno povlačenje priznanja bio šok što se nalazi na optuženičkoj klupi, pod optužbom za niz strašnih zločina protiv države i partije. Zatim je ponovo priznao te zločine. Bilo je to vrlo bijedno objašnjenje i uklonilo je svaku sumnju da je istup Krestinskog prvog dana možda bio isplaniran.

13. ožujka, u 4 ujutro, pod svjetlošću filmskih reflektora, sudac, general Vasilij V. Ulrih, koji je izgledao kao sadistička svinja, pročitao je smrtnu presudu. S očitim zadovoljstvom on je izgovarao imena optuženih,

1 u 18 slučajeva to je propraćao refrenom; 'Na smrt strijeljanjem, na smrt strijeljanjem, na smrt strijeljanjem'. Potrajalo je više od jednog sata dok je pročitao sve presude, a kada je došao do posljednjeg 'smrt strijeljanjem', činilo mi se da će mi puknuti glava. Gotovo mjesec dana poslije toga nisam dobro spavao. Među osamnaesticom pogubljenih nalazili su se Buharin, Rikov, Krestinski i Jagoda. Ostala trojica optuženih dobili su kazne zatvora između 15 i 25 godina«

Charles Bohlen, Svjedok povijesti, 1929—1969, Globus, Zagreb, 1976, str. 58, 59—61.

LED U SRCU

Juliusa Jemeljanovića Baranovskog nije potrebno posebno predstavljati
— komunista, pisac, logoraš ...

One koje zanima stradanje jugoslovenskih i drugih komunista u Sovjetskom Savezu, u Staljinovim logorima, mora čitati Štajmera, Solženjicinja, Baranovskog... To su klasici. Klasici smrti, koju su oni preživjeli.

Knjiga — »Zatvorska i sibirski sjećanja (1926—1957)« (Stvarnost, Zagreb, 1981. — dva izdanja), a potom — »Sibirski led u srcu«, u tri sveske, Centar za informacije i publicitet, Zagreb, 1985) predstavljaju potresno štivo o danima logora, o Staljinovoj »mašineriji smrti«. Nemoguće je ovdje sve prepričati, jer bi značilo objaviti stotine, tisuće stranica sjećanja Baranovskog. Onaj koji želi više znati, morat će posegnuti za njegovom knjigom, knjigama ...

Baranovski je jedan od onih koji su pobijedili Staljina, Sibir i zaborav. Rođen u siromašnoj obitelji u Bosni, priključuje se revolucionarnom pokretu, a zatim mora napustiti domovinu i pobjeći u Sovjetski Savez.

Najavljajući feljton prema iknjigama Baranovskog zagrebački »Vjesnik« je (12. siječnja 1981) pisao ovako:

»Autor knjige 'Zatvorska i sibirski sjećanja' ... Julius Baranovski, porijeklom Ukrajinac, pripada onoj grupi jugoslovenskih komunista koji su prošli strahote staljinskih čistki, napatili se u nebrojenim zatvorima i vratili se u domovinu... Julius Baranovski proveo je dvadeset i dvije godine u zatvorima, u logorima i izgnanstvu Sibira. Sedam puta je prošao iskušenje istrage. Četiri puta je suđen bez dokaza i krivice na duge godine zatvora, a jednom i na smrt, da bi mu to bilo zamijenjeno doživotnom robijom. Bio je zatočenik dva velika staljinska logora, među najvećima u zloglasnom GULAGU — i u šesnaest 'logorskih točaka' koje su predstavljale posebne logorske cjeline.

Bio je prvi put zatvoren u SSSR-u još 1926. godine. Ali put njegova stradanja počeo je tek u Kalinjinu 1937. da bi preko Arhangelska, preko najudaljenijih sjevernih dijelova Sibira, završio negdje kod Vladivostoka na Dalekom istoku, poslije dvadeset godina. Baranovski je pedantno izračunao da je prošao devetnaest zatvora. Izbrojio je ukupno 85 svojih molbi i žalbi...«

Rehabilitiran je i vratio se u Jugoslaviju 1957. godine.

Zatim nekoliko godina šutnje, sve do objavljivanja zapaženih memoara. Za beogradski »NIN« je (19. srpnja 1981) izjavio kako »oni koji su gradili karijere na kostima nevinih ljudi nisu bili komunisti već zločinci. Oni su milione čestitih ljudi proglasili kriminalcima i osudili bez dokaza. Nijedna zemlja na svijetu ne bi mogla izdržati toliko kriminalaca koliko

ih je proizveo Staljin. A Sovjetski Savez ih je izdržao zato što nisu bili kriminalci, već ispravni građani koji su i u zatvoru gradili socijalizam. Ja sam negdje napisao da je u SSSR-u bilo najviše kriminalaca, ali kriminalaca nije bilo ...»

Iako to neće biti dovoljno, vrijedi ipak prenijeti neke zanimljive dijelove iz sjećanja J. Baranovskog, ovoga puta iz njegove prve knjige — »Zatvorska i sibirski sjećanja (1926—1957)«.

»... Sve su to bile formalnosti koje mi ništa nisu govorile. Još nisam doznao zbog čega sam lišen slobode. No, na tome se saslušanje i završilo. Pozvao je stražara i naredio mu da me sprovede u ćeliju.

Kad sam već bio na izlazu viknuo je:

— Čekaj! Da bi porazmislio o svojoj krivici i nama olakšao istragu, saopćit ću ti već sada optužbu po kojoj ćemo te saslušavati. Optužen si po članu 58, toč. 2, 8, 10 i 11.

Rekao sam mu da mi te točke ništa ne govore, pa još ne znam u čemu je optužba.

Suho mi je objasnio da se član 58. odnosi općenito na sve kontrarevolucionarne delikte, a njegove točke na konkretne zločine. Točka 2: izdajstvo domovine, točka 8: teror, točka 10: antisovjetska agitacija, a točka 11: učesće u antisovjetskim organizacijama — završio je istražitelj. Naredio je zatim stražaru da me vodi.

Dok smo se vraćali u ćeliju, ponavljao sam u sebi sve te brojeve vjerujući da će mi Gorovoj i Pavlenko pobliže objasniti o čemu je riječ. Oni kao da su to jedva dočekali. Kad sam se vratio, odmah su me saletjeli pitanjima pa i objašnjenjima. Jasno je da sam optužen zbog izdajstva, terora, pokušaja atentata čak na Staljina, jer to svakog optuženog kači. Osim toga, po točki 11 je jasno da sam član neke antisovjetske organizacije.

— Najlakša je točka 10, tješio me Gorovoj — to si nešto brbljao protiv Sovjeta.

A baš ova točka 10, najlakša optužba, mene je najviše zabrinjavala. Bio sam uvjeren da mi istražitelj po drugim točkama ne može baš ništa dokazati. Ali sam pomislio da im je, možda, moj razgovor s Devjatkinom bio već poznat. Pobojavao sam se. U tom razgovoru, doduše, nije bilo ničeg antisovjetskog, ali tko zna kako istražitelj može izvrnuti smisao svake izjave. Gorovoj je, naprotiv, tvrdio da je najopasnija posljednja, 11. točka.

— To znači da si sve spomenute točke: 2, 8 i 10 čl. 58. izvršio kao član antisovjetske organizacije i ipod njenim rukovodstvom — rekao je.

— Budući da si radio u Oblispolkomu, onda će te, sigurno, uključiti u organizaciju Ivanova, predsjednika Oblasnog izvršnog komiteta. Sada mu istražitelji pripremaju organizaciju. Mi smo se od nje nekako izbavili ti si baš na vrijeme stigao... {str. 44—45}.

... Oko dva sata pred jutro istražitelj je pozvao dva stražara i počeo ih huškati na mene:

— Vidite li ovog kontrika? Njega moramo danas dobro udesiti! Ne samo da je radio protiv sovjetske vlasti vani na slobodi, već je i ovdje u zatvoru, u svojoj ćeliji, stvorio kontrarevolucionarnu organizaciju.

Slušajući to, srsi su me prolazili. Hoće li se baciti na mene? Istražitelj je sjeo za stol, napisao nešto na papiru i predao stražarima. Povelu su me u podrum gdje su bile tri zatvoreničke samice. Malo mi je laknulo. Dovedi su me do poznatih vrata ove vlažne i prljave betonske grobnice, otvorili

ih i ugurali me unutra. Iako mi je bilo hladno i zagušljivo bez zraka, odlaknulo mi je; činilo se da je glavna opasnost prošla. Ostao sam tu slijedećih desetak sati. Niti se moglo sjediti kako treba, niti ležati.

Kad su stražari došli po mene, nisu me odveli u staru ćeliju, već u drugu samicu. Bila je to prostorija široka možda metar ne mnogo više od toga, dugačka oko dva metra. Umjesto prozora, spazio sam kanalizacijsku cijev koja je izlazila nekuda van, u dvorište. Zidovi i pod bili su od gole cigle. Osim drvene kible, tu nije bilo ničega.

Kada su se vrata zatvorila, ostao sam u potpunoj tami. Dugo sam klečao na koljenima i razmišljao što će mi još učiniti. Bilo mi je jasno da je istražitelj već ispunio svoju prvu prijetnju i doveo me u položaj u kojem ne samo čovjek već ni životinja ne bi mogla dugo izdržati. U toj se ćeliji uopće nisam mogao uspraviti zbog niskog stropa, a bilo je odvratno sjesti ili leći na gole cigle. Bio sam moker i blatan. Kroz cijev je strujao vilo hladan zrak pa mi je zbog mokre odjeće bilo neizdržljivo. Hoću li oдавде uopće izvući živu glavu?!

Nakon nekog vremena dodali su mi kroz prozorčić na vratima drvenu šalicu s pola litre vruće vode i oko trista grama crnog kruha, prvo jelo nakon dva dana mučenja. Poslije batina i zatvaranja u onu betonsku grobnicu, pa krajnje neizvjesnosti i patnje u ovoj ozidanoj jami, ipak su mi dali vode i kruha! Nije tako beznadno, hrabrio sam se, izdrži, bit će bolje!

Dok nisam dobio kruha i vode, nisam ni osjećao glad. Ali sada sam se obradovao i s velikim tekom pojeo taj komad kruha, zalivajući ga vrućom vodom. Odmah sam se osjetio budrijim.

Koliko ću dugo ovdje izdržati? Dane nisam mogao brojiti jer je bila vječna noć. Nisu me izvodili u šetnju niti su me puštali da vršim nuždu napolju. Kiblu također nisam iznosio. Vrijeme sam računao po obrocima, vjerujući da ih dobivam jednom dnevno.

Uskoro me počela mučiti nesnosna glad, a još više žeđ. U ustima vatra, jezik se lijepio za nepce skupljajući posljednje ostatke vlage. Tijelo ukočeno, kao slomljeno. Vrijeme se pretvorilo u čekanje novog obroka. Kada bi mi gurnuli kruh i vodu, brzo bih odvojio koru i pojeo je s toplom vodom. Sredinu kruha bih podijelio na tri i ostavio za kasnije.

Kad sam tako nabrojio ukupno osam obroka, dakle osam dana, došli su stražari i naredili mi da izađem. Jedva sam se izvukao četveronoške. Kao životinja iz jazine. Nisam se mogao uspraviti od silnih bolova, pa su me stražari poduprli. Odveli su me do ćelije s brojem 27. Unutra sam zatekao trojicu zatvorenika. Brzo su shvatili da dolazim iz karcera. Dali su mi kruha.

Nova ćelija, iako mala, nije bila loša. U njoj su bili drveni ležaji, imala je prozor, doduše okrenut prema hodniku, ali je žarulja stalno gorjela (str. 58—59)...

... Odjednom sam shvatio s užasom da sve počinje ispočetka. Jedno se briše, drugo se piše, još gore i teže.

Kad sam pregledao novi spis koji mi je dao Astaško, vidio sam da je izdano novo odobrenje Oblasnog tužilaštva za moje hapšenje zbog novih optužbi, također po čl. 58, ali sada po točkama 6, 11 i 14.

Točka 6 — špijunaža, točka 11 — špijunska organizacija, točka 14 — povezivanje s inozemnom buržoazijom. To sam već prije dobro naučio.

Sada su sve optužbe bile povezane s inozemstvom, a ja sam u zatvoru u SSSR-u. Što će mi sve pripisati okrivljujući me po tim točkama? (str. 71)...

... Zdravlje mi se polako vraćalo. Skinuli su mi zavoj s glave. Modrice s tijela počele su postepeno iščezavati. Razmišljao sam o tome kako je čovjek žilavo stvorenje.

Jednoga su me dana odveli u kabinet Agatonova. Dugo smo beskorisno razgovarali. Agatonov se ovoga puta nije služio nasiljem. Kada se, napokon, uvjerio da nisam promijenio svoj stav i da ostajem pri ranijim izjavama, pozvao me da pridem stolu i potpišem zapisnik o završetku istrage po mojem djelu. Pojavio se i Astaško.

Iako je sve to za mene bilo neočekivano, ipak sam pažljivo pogledao zapisnik koji sam trebao potpisati. Opazio sam odmah da na dnu zapisnika stoji klauzula 'Zapisnik mi je pročitao i s djelom sam upoznat', a ispod toga mjesto za potpis. Nešto tu nije bilo u redu. Zato sam ispred svoga potpisa napisao: 'Zapisnik mi nije dan na čitanje i s djelom nisam upoznat. Potpis odbijam'.

Kad su to vidjeli, obojica su me počela psovati i vrijedati. Toliko su vikali da je dotrčio još jedan poručnik. I tako je umjesto mene isljednička komisija potpisala taj zapisnik.

Istraga je bila završena.

Pozvali su stražara i vratili me u samicu.

Prema uobičajenoj proceduri, desetak dana po završenoj istrazi optužene su odvodili pred sud. U mom slučaju to se nije dogodilo. Rok je davno prošao, a ja sam ostao gdje sam i bio.

Tek u siječnju 1938. godine pozvali su me pred sud. Stražar me uveo u neku sobu na prvom katu, ispred koje je stajalo nekoliko naoružanih stražara. Oni su propuštali zatočenike na jedna vrata, a izvodili ih na druga. Unutra je već bilo nekoliko zatvorenika. Kasnije ih je došlo još.

Čekali smo. Bile su to minute velikog nestrpljenja, minute iščekivanja i oslobađanja od još jedne, možda posljednje iluzije koju smo svi gajili: da je sud ipak sud, da poštuje dokaze.

U sebi sam već spremao plan obrane. Reći ću sudu samo istinu o svemu što sam doživio. Neka onda sude.

Vrata su se otvorila i propustili su me u prostoriju u kojoj se sudilo. Bila je to neobična sudnica. Na sredini sobe stol za kojim je sjedio neki poručnik, a kraj njega načelnik zatvora. Iza njih šetala su dva stražara. Soba je inače bila potpuno prazna i prljava.

Cim sam ušao, poručnik me ispitivao tko sam. Zatim je uzeo u ruke akt i rekao:

— Slušaj presudu Specijalnog sudskog vijeća. Onda je taj akt pročitao.

Bio sam zaprepašten. Kakva je to presuda kada mi nitko nije sudio niti me o mojoj 'krivici' bilo što pitao. A eto, već mi čitaju presudu u kojoj me, zbog kontrarevolucionarne djelatnosti, osuđuju na deset godina teškog prisilnog rada u radnim logorima.

— Jesi li čuo presudu? — pitao je poručnik strogo.

Sve se to odigralo tako brzo da sam bio potpuno ošamućen. Zato sam spontano odgovorio:

— Čuo sam.

Stražari su me doveli do stola. Poručnik je okrenuo akt presude, dao mi pero i naredio:

— Potpiši presudu!

— Zašto? — upitao sam začuđeno.

— Za deset godina teškog prisilnog rada u logorima — izderao se.

— Zašto ste me osudili na deset godina kada nisam ništa kriv?!

Umjesto poručnika, odgovorio je načelnik zatvora brutalnim tonom:

— Mi nismo advokati da se s tobom objašnjavamo! Potpiši presudu i kidaj odavde.

Rekao sam im da tu presudu neću potpisati ni pod koju cijenu jer se ne osjećam krivim. Nisam ni završio, a istražari su me na najgrublji način izvukli iz sobe (str. 76 — 77)...

... Bilo je uobičajeno da se optužnica dostavlja zatočeniku tri dana pred suđenje. U međuvremenu uzimali su odjeću zatočenika na dezinfekciju, vodili ljude na šišanje brade i kose, obavljali detaljni pretres. I ja sam podvrgnut istoj proceduri.

Točno trećega dana u 9 sati ujutro, došli su po mene. Bio je 31. ožujka 1943. Iz ćelije su me izveli u zatvorsko dvorište gdje su već čekala četiri naoružana stražara s automatima i policijskim psima na lancu. Ponovo sam se sreo s Kitovjtenkom i gotovo se preplašio njegova izgleda. Bio je u krpama, prljav, slika živoga leša.

Ubrzo su doveli i Rudničkoga i druge zatočenike. Ukupno nas je bilo trinaestoro. Bilo je strašno gledati te pregladnjele, iscrpljene ljude u dronjcima, koji su drhtali na hladnoći u očekivanju daljnjih naredjenja. Kada su nas sve sabrali, došao je načelnik zatvora s jednim narednikom. Dok je načelnik nosio u rukama neki podeblji omot sa spisima, njegov pratilac je držao metalne lisice.

Kada su nas izveli iz zatvorskog dvorišta, pred nama se pružio golemi, bijeli, snježni prostor koji nam je zasjenio oči. Bio je sunčan zimski dan. Dovedi su nas pred vrata vojnog tribunala. U blizini suda našlo se nekoliko građana koji su s prezirom promatrali. Načelnik zatvora ušao je u sudsku zgradu a ubrzo zatim iz suda su stražari izveli 25 zatočenika, većinom naših poznanika iz mostovičkog logora. Tek kad su njih izveli, naredili su nama da — jedan po jedan — uđemo u hodnik, odakle su nas uveli u sudsku salu raspoređujući nas daleko jedan od drugoga, kako ne bismo razgovarali.

Sala je bila potpuno prazna, veoma prljava, izgrebenih zidova. Ispred naših sjedišta bila je neka vrsta pozornice, na kojoj je stajao povelik stol, prekriven crvenim platnom, a iza stola nekoliko stolica. Na zidu, iza toga stola visio je velik portret Staljina u uniformi generalisimusa i nešto manji portret Berije, u građanskom odijelu.

Budući da sam bio prilično gladan, izvadio sam komadiće suhoga kruha iz torbice i počeo jesti, dodavši Rudničkom i Kitvojtniku, koji su mi bili najbliže, također nekoliko komadića. I drugi su zatvorenici također nešto žvakali.

Veća grupa osuđenika koju smo sreli na ulazu bila je zapravo pripremljena da svjedoči protiv nas.

Među tim zatočenicima prepoznao sam većinu onih brigadira i desetara koje sam smijenio s dužnosti u Mostovici. Ti su ljudi bili spremni na sve po nalogu Beljajeva.

Pred početak suđenja, ušle su u salu najprije dvije žene i sjele za stol određen za sekretare suda. Zatim je, iza nas sjelo petnaestak civila, očito suradnika NKVD-a, kako se vidjelo iz čitavoga njihovog držanja. Odmah iza naših leđa i sa strane čuvali su nas stražari.

Ulazak sudaca vojnog tribunala svi smo pozdravili ustajanjem. Bila su trojica, svi u oficirskim uniformama. Relativno još mladi ljudi, od 36 do 40 godina. Najzad, došao je i državni tužilac, također u uniformi, nešto stariji, i sjeo uz stol sa strane. Svi su bili dobro odjeveni, čisti, uhranjeni i samozadovoljni.

Predsjednik suda je objavio da sud počinje rad. Upitao nas je jesmo li primili optužnice i, ikad smo odgovorili potvrdno, pročitao je optužbu.

Prešli su zatim na ispitivanje lije Pavloviča Kitvojtenka. On se držao odlično. Na sve optužbe koje su mu pročitane odgovorio je negativno, i to vrlo oštro, ne priznavajući uopće da je kriv. Predsjednik je naredio da se kao svjedok pozove jedan od brigadira iz prodajnog odjela mostovičkog logora. Taj je odmah izredao neke tobožnje antisovjetske razgovore Kitvojtenka, Rudničkog i drugih iz naše grupe. Zatim su pozvali još jednog desetara. Komedijska se nastavlja. Pojavio se kao svjedok i zamjenik načelnika odjela za snabdijevanje mostovičkog logora. On je tvrdio da su Kitvojtenko i Rudnički mnogo puta u njegovom kabinetu vodili raznovrsne antisovjetske razgovore s namjerom da ga zavrnuju u svoju organizaciju.

Kitvojtenko i Rudnički uporno su poricali sve navode svjedoka, tražeći da se u zapisnik unese točno vrijeme i mjesto razgovora kako ih navode pojedini svjedoci. Poslije toga sudac je pozvao Ota, koji je potvrdio sve što su svjedoci rekli i još dodao neke svoje laži.

Zatim je sud pozvao kao svjedoka još jednog iz naše logorske grupe, Grimberga. Grimbergovo svjedočenje odmah je privuklo našu pažnju. Počeo je svoj iskaz time da je on Nijemac, kao i Oto, i da je, čim su ga uhapsili, znao da će ga i strijeljati. Budući da je znao da mu u svakom slučaju predstoji smrtna kazna, i da mu nikakva odbrana neće pomoći, on je odlučio da se bar pri kraju života ne muči glađu. Zbog toga se dogovorio sa svojim istražiteljima da će za više hrane svjedočiti protiv svakoga za koga istraga traži. Grimberg je dodao da je nakon tog dogovora, a radi dobrih uvjeta i bolje hrane, potpisivao sve što je dobio na potpis.

Iz Grimbergovih iskaza jasno se vidjelo da je cijela optužnica od početka do kraja, bila izmišljena i stvorena na osnovi lažnih podataka i svjedočenja.

Iskaz Grimberga izazvao je zabunu i sudaca i državnog tužioca. Najzad se sudac snašao i prekinuo Grimberga.

Zatim je protiv mene svjedočio upravitelj mostovičkog skladišta šumske građe. On je naveo cijeli niz tobožnjih mojih razgovora antisovjetskog sadržaja. Tvrdio je, uz ostalo, da sam ga vrbovao za svoju grupu, za ustanak. Njegov zahtjev naveo je vrijeme i mjesto svih tih razgovora, a ja sam tražio da se to unese u zapisnik.

Došao je na red i Karačov čiju pjesmu sam već čuo. Jasno se i sada osjećala njegova neuvjerljivost i nesigurnost.

Porekao sam sve iskaze svjedoka i čvrsto ostao kod svoga iskaza u istrazi.

Zatim su, jednoga za drugim, pozivali i sve druge svjedoke, koji su u istom dijelu govorili protiv nas.

Od dvadeset šest ispitanih svjedoka, dvadeset četiri su svjedočila po uputama Beljajeva. To je bilo očigledno za sve koji su bili prisutni na sudu.

Istražni organi su prilično vješto pripremili i podijelili uloge svjedocima

— tko će i što govoriti i protiv koga — ali su napravili veliku grešku u vezi s utvrđivanjem vremena i mjesta tobožnjih razgovora. Iskazi pojedinih svjedoka nisu se nikako podudarali i za nas je to bilo odlučujuće. Što se tiče vremena održavanja nekog 'tajnog sastanka' svjedoci su se razilazili i za nekoliko mjeseci.

Uveče su nas vratili u zatvor.

Drugog jutra, kad smo se ponovo našli pred sudom, prvi se javio Rudnički i zamolio sud da razjasni zbrku i' proturječnost u izjavama svjedoka.

Kada je sud počeo neke svjedoke ponovo ispitivati, došlo je do još veće zabune. Jedan od sudaca je bio prisiljen da dvojici svjedoka postavi pitanje kako je došlo do različitog svjedočenja u vremenu i mjestu.

Umjesto odgovora, iz grupe svjedoka koji su bili u sali, čuo se jasan glas:

— Svi lažemo!

U sali je nastalo komešanje. Svjedoci su se zbunili i nisu znali što bi odgovorili. Zatim je jedan od njih dvojice rekao:

— Druže suče, mi se uopće nismo spremali na ova pitanja ...

Bilo je očigledno da su svjedoke marljivo pripremali za to što treba da kažu, ali su zanemarili usaglašavanje njihovih izjava.

Ispitani su ponovo još neki svjedoci. Tada je Karačov, sav zbunjen, rekao:

— Ja sam već star čovjek i gotovo nepismen, svjedočio sam onako kako mi je rekao isljednik Beljajev. Zbog toga ja i ne znam što je tu politički pravilno, a što je nepravilno.

Usljed zbrke zbog proturječnih izjava svjedoka, sud je možda s više strpljenja nego inače saslušao naše završne riječi, dopustio da izložimo u miru što imamo.

Govorio je najprije Kitvojtenko, zatim Rudnički, pa ja i svi ostali redom. Bunili smo se i branili kako smo najbolje znali, uvjeravajući sud da smo, bez obzira na to što živimo u zatvoru, ostali čisti ljudi koji žele samo dobro sovjetskoj zemlji.

Tužilac je dao oštru završnu riječ tražeći smrtnu kaznu kao da je sva naša krivica dokazana. Ostali smo zapanjeni!

Trećeg dana pročitani su nam osude. Tada nam se činilo da su bile neočekivano blage. Čovjeku koji se već pomirio s tim da će biti nevin strijeljan, i deset godina nove robije, bez krivice, čini se spas. Toliko su dobili Kitvojtenko, Rudnički i još šestorica. Meni su na ono što mi je već otprije bilo dodijeljeno dodali još osam godina.

Oto je dobio samo pet godina zbog 'dobrog držanja' u istrazi i na sudu.

Po završetku suđenja nisu nas vratili u zatvor, već u komandanturu jercovskog logorskog punkta na kupanje i sanitetsku obradu. Tu su nas i zadržali. Zaključili smo da nas, vjerojatno ovdje drže izolirane dok se ne skupi veća grupa za transport. Za mjesta krajnjeg sjevera, gdje su osuđeni lišeni svega, rijetko se tko živ vraća.

Vrijeme je prolazilo, a naše se stanje nije mijenjalo. U potpunoj neizvjesnosti presjedili smo u sanitetskoj sobi punih sedam dana. Osmoga je dana najzad došla naredba. Pripremili su nas za put uobičajenim postup-

kom. Ubrzo su došli i sprovodnici. Pratlja je bila pojačana. Nas dvanaestoricu povelu su na željezničku stanicu i ukrkali u jedan zatvorenički vagon (179—182)...«

Izvođe iz sjećanja objavljivao je »Vjesnik« 1981. godine, a iz nove knjige i zagrebački »Danas«. Zanimljivo je da je list zagrebačke općine Trnje (»Trnje« 1984—1985) u dvadesetpet nastavaka objavio opširan razgovor s J. Beranovskim. U posljednjem nastavku on objašnjava:

»... Htio bih da čitaoci mojih knjiga znaju da sam ja zagrebački radnik, proleter kojega je Centralni komitet KPJ poslao u SSSR na školovanje — rekao nam je Julius Baranovski i nastavio: — Tamo sam postao cijenjen politički radnik, a završio sam i studij šumarstva. Onda sam postao žrtvom staljinističkih čistki.

Već pedeset godina meni iz sjećanja ne izlaze sibirski logori, NKVD-ovci. Ni iz snova mi ne izlaze. I obitelj sam na neki način okovao tim svojim sjećanjima. Memoare koji su mi upravo izašli i koje mi je naše društvo omogućilo i pomoglo da izdam smatram dijelom svoje borbe za ideale za koje sam se opredijelio kao jugoslavenski skojevac i komunist. Na sređivanju, odnosno zapisivanju svojih sjećanja radim već 30 godina

— od povratka iz SSSR-a. U javnost nisam ništa davao da ne bih naškodilo odnosima naše zemlje sa SSSR-om. Tek nakon Devetog kongresa SKJ na kojem sam ja bio gost i na kojem je drug Tito govorio o žrtvama staljinističkih čistki, a na nagovor druga Kardelja, dao sam, preko lista 'Politika' (02—18. 11. 1969. — op), i još ntikih listova, dio tih svojih sjećanja. Nakon toga su me sa svih strana zasuli ponudama da izdaju moje knjige, ali sam ih sve odbio — opet iz razloga da ne nanesem radi neke osobne koristi, štetu našem društvu.

Međutim, drugi nisu bili takvog mišljenja, pa su se u javnosti pojavila razna 'autentična' sjećanja na vrijeme staljinističkih čistki. Za neke od tih 'sjećanja' zaslužni su i neki ljudi s kojima sam ja tada kontaktirao i koji su znali moju životnu priču. Jer, upravo iz te moje priče su neki 'svjedoci' uzimali svoje 'doživljaje'. Nekako istovremeno su se i izvan naše zemlje pojavile brojne knjige sumnjivih svjedočenja o sibirskim logorima. Sve je u tim knjigama bilo podređeno senzacionalizmu — i čistim izmišljotinama. To je mene kao čovjeka jako pogodilo. Uvidio sam da bi sada bilo štetno da ne objavim svoja sjećanja, pa sam 1981. godine izdao knjigu 'Zatvorska i sirska sjećanja 1926—1957'. Ta je knjiga bila od javnosti izvanredno primljena, a izazvala je i niz pitanja upućenih meni kao njenom autoru, jer ja u jednu knjigu nisam mogao strpati čitav svoj život. Zato sam se odlučio na ovaj širi 'zapis'. U ove nove tri knjige uvršteno je ono što su urednici tih knjiga mislili da je iz mojih sjećanja najvažnije. I sve je vjerodostojno dokumentirano: gdje sam i što radio, na kakvim sam sve dužnostima bio, koliko puta sam hapšen i 'suden, koliko sam proveo u zatvorima i logorima... Mislim da će knjige biti zanimljive svim čitaocima, posebno mladim, jer je unutra među njihovim koricama dio povijesti o kojem se (još) ne uči u školama i na fakultetima.«

INTERMECO

GULAG PRED NAMA

»... O tome kako smo saznavali istinu o stvarnosti staljinskih logora i kako je ta istina utjecala na razne ljude u Evropi, napose na ljevici, ne zna se dovoljno. Taj dio historije još nije napisan i vjerovatno neće tako brzo biti. Ovdje u Jugoslaviji, bilo je, kao i drugdje, onih koji nisu željeli da se sve to sazna, koji su se bojali da bi saznanje o tome moglo pokolebati povjerenje u socijalizam (ne samo onaj koji sam sebe zove realnim socijalizmom, s kojim nam nije bilo teško raskrstiti). Drugi su pak tražili da se, upravo u ime socijalizma (onog s ljudskim licem), obznani istina do kraja, bez ikakvih ustupaka, da se kazne oni koji su krivi za zločine i sudjelovali u njima.

Takav je bio i moj stav, ali ga nisam odmah i odjednom zauzeo. Smetali su me ne samo oni koji su htjeli prikriti ili umanjiti značenje svega što se dogodilo, nego i duhovi okrenuti prošlosti (a prošlost ovdje nije bila lijepa), koji su se radovali što se upravo tako dogodilo. Trebalo je mnoge stvari revidirati i poreći da bi se ostalo privržen vrijednostima koje smo željeli, unatoč svemu, sačuvati. Oni kojima je bilo stalo do toga (a mnogima uopće nije) nisu bili u laku položaju, osobito ako su odbijali konformizam. Onima koji su mi bili najbliži pomoglo je iskustvo otpora fašizmu u Evropi: znali smo koliko je u tome iskustvu bilo čestitih napora, ljudi vrednijih i boljih. Sukobi starih ideologija, poticani ovdje nacionalnim i vjerskim netrpeljivostima, ostavili su među nama tragove krvi i traume sjećanja. Nada da je s tim zauvijek svršeno obilježila je našu mladost. Tu nadu nismo dijelili od svojevrzne ideje socijalizma. Ali sam socijalizam nam je najprije predstavljen kao jedan i jedinstven.

Od toga smo počeli...

Brzo se širila istina o gulagu, usprkos svemu što ju je nastojalo zaustaviti ili ublažiti, što joj se suprotstavljalo u nama samim i izvan nas. XX kongres KPSS nije nam u tom pogledu otkrio ništa novog. Ovdje smo već poslije 1948. slušali dosta o tome. Arhipelag gulag je pružio mnogo više, ali samo manjem broju inteligencije: nije objavljen u Jugoslaviji, premda su gotovo sve druge Solženicinove knjige prevedene na jugoslavenske jezike. Pokušavao sam na razne načine, tekstovima i poticajima, privoljeti pojedine izdavače da to djelo objave, ali odluku o tome ne donose samo izdavači. U Solženicinu sam cijenio mnogo više svjedoka negoli ideologa...

... Očekivali smo knjigu kao što je Vaša, u kojoj nema nikakve druge pristrasnosti osim one spram istine i čovjeka. Kako je sve to što se dogodilo bilo moguće i zašto je uspjelo, pitali smo se toliko puta. Vi ste nam odgovorili: '»Nekažnjen obračun s milijunima uspio je upravo zato što su ti ljudi bili nevini«.

Čitajući Priče s Kolime pitali smo se je li ono što u okolnostima koje nam predložujete ostane od čovjeka još uvijek čovjek: koliko jest i valja li nam promijeniti samu definiciju čovjeka? Takva pitanja, postavljaju istinska i blagorodna djela, kao što je Vaše, Variarne Tihonoviču.

Primite izraz naše zahvalnosti i poštovanja.

Predrag Matvejević«.

Predrag Matvejević Otvorena pisma, Moralne vježbe, Nova 12, Beograd, 1985.

VODIO JE — »JURIŠ NA NEBO«

Učitelj i politički radnik, vojnik i revolucionar Jovan Mališić, poznatiji u revolucionarnom pokretu kao — Ivan Martinović, ali i kao — Vujić, Hristić, Mrkonjić... uhapšen je 1938. u Sovjetskom Savezu. Uhapšen, »nestao«, ubijen.

Jedini Mališićev biograf, beogradski publicist Đuro Đurašković, je objavljujući u »Borbi« (27. 11. — 3. 12. 1979), a kasnije u knjizi »Osam sekretara Partije (»Privredni pregled«, Beograd, 1982), zapisao da je Jovan Mališić rođen u Danilovgradu 1902. godine. Na spisku delegata Četvrtog kongresa KPJ, čiji je faksimil, bez naznake izvora objavio Ivan Očak u knjizi »Braća Cvijić« (str. 232) piše da je rođen 1901. Međutim, na istom faksimilu je zapisano da je »Martinović... nek(valificirani) radnik .. što nije točno, te možemo i 'za godine rođenja vjerovati Đuraškoviću.

Prvi svjetski rat Mališić je dočekao kao dječak, ali se uključio u crnogorsku vojsku, a poslije poraza i u komite, u brdima. Njegov se potpis nalazi ispod poznate komitske Rezolucije u kojoj se ističe, da borbu protiv neprijatelja treba »nastaviti do njegovog istjerivanja iz zemlje«. Dakle, »mladi Mališić pripada onoj generaciji crnogorske omladine — naglašava Đ. Đurašković — koja se borila za slobodu Crne Gore, ali je s ogromnim oduševljenjem prihvatila ideju ujedinjenja. Ideali ove nacionalistički nastrojene generacije počeli su veoma brzo da slabe, jer novi režim je odmah pokazao svoje pravo lice...« (Đ. Đurašković, cit. dj. str. 175).

Jovan Mališić je započeo s revolucionarnim radom u svojoj sedamnaestoj godini (član KPJ od 1919), a ubrzo je završio i školu, te postao učitelj.

Malo je podataka o njegovom partijskom djelovanju u zemlji, ali postoji pretpostavka da je bio i sekretar jednog od okružnih komiteta KPJ. Nema, prema Đuraškoviću, ni preciznijih podataka o tome kako je stigao u SSSR, ali je od 1924. godine član SKP(b) i zatim, pitomac Vojno-političke akademije u Lenjingradu, koju je završio 1927. godine. Iste godine postavljen je za predavača na Komunističkom univerzitetu nacionalnih manjina Zapada (KUNMZ) u Moskvi, koji su polazili komunisti-emigranti iz zapadnoevropskih komunističkih zemalja, a među njima i mnogi Jugoslaveni.

Od tada se ponovo angažira i u partijskom životu. Bilo je to vrijeme, kao što je poznato, antifrakcijskih borbi u frakcijski razjedinjenoj KPJ.

Izvršni je komitet Kominterne u travnju 1928. godine sazvao savjetovanje rukovodstva KPJ. Savjetovanje je završilo usvajanjem »Otvorenog pisma« članovima KPJ, u kojem se kaže i ovo: »... Partija koja je u posleratnim godinama od 1918. do 1920. vodila ogromnu većinu radničke klase Jugoslavije, Partija koja je imala u svojim redovima desetine hiljada svojih pristaša, koja je vodila jake masovne sindikate, koja je vodila velike

mase srpskih, slovenačkih i makedonskih seljaka, koja je u Konstituenti predstavljala grupu od oko 60 poslanika, ta Partija je u posleratnim godinama pokazala zaprepašujuće znakove gubitka svog uticaja u masama, izgubila je svoje veze sa velikim preduzećima, i smanjila brojčano stanje svog članstva na svega 3.000 članova. Ujedinjeni sindikati brojčano su opali i danas obuhvataju samo oko 2 odsto radničke klase Jugoslavije ...» (prema: »Jedanaest kongresa, 1919—1978«, »Privredni pregled«, Beograd, 1978).

Odlukom Kominterne formirano je privremeno rukovodstvo KPJ, koje s Filipom Filipovićem, Đurom Đakovićem, i drugima ostvaruje »Otvoreno pismo« i priprema Četvrti kongres KPJ. Na sastanku Biroa CK KPJ, 20. lipnja 1928. godine, Mališić je izabran za jednog od članova tzv. Zagraničnog biroa, koji je imao ulogu da zamjenjuje ilegalno partijsko rukovodstvo u zemlji. Radio je na planu rada CK KPJ, a bio je i na čelu moskovske grupe jugoslavenskih studenata koja je nastojala preuzeti rukovođenje Partijom.

Četvrti kongres KPJ održan je početkom studenoga 1928. godine u Dresdenu. Kongres je odlučio da novi CK KPJ mora biti sastavljen od komunista svih jugoslavenskih nacionalnosti koji su po socijalnom sastavu pretežno radnici. U CK su izabrani — Jovan Mališić, Đuro Đaković, Josip Čižinski, Ljubo Radovanović, Filip Filipović, Marko Mašamović, Laza Stefanović, Đuro Salaj, Gojko Vuković, Zika PecarSki, Josip Debeljak... Za političkog sekretara (prvog čovjeka Partije) izabran je Jovan Mališić, a za organizacionog sekretara Đ. Đaković. Zanimljivo je da su Đuru Đakovića moskovski emigranti prihvatili tek poslije dugih uvjeravanja i osobnog angažiranja tada jednog od vodećih ljudi Kominterne, Talijana Palmira Togliatti a.

U literaturi, i dokumentima, ima još uvijek dosta toga spornog oko izbora Sekretarijata Politbiroa, pa i samog izbora Mališića, no smatra se konačnim — Jovan Mališić bio je jedan od generalnih sekretara KPJ.

Veći dio rukovodstva KPJ odlazi na rad u zemlju. Među njima je i Mališić, pod imenom Vujić, koji održava sastanke rukovodstva u Zagrebu, i širom zemlje.

Godina 1929. šestojanuarska diktatura kralja Aleksandra Karađorđevića i vojne kamarile s generalom Petrom Živkovićem na čelu, značila je završetak kvaziustavnog stanja u Jugoslaviji. Na udaru su bili, na prvom mjestu, komunisti.

Centralni komitet KPJ, s Mališićem na čelu, promatrao je situaciju Kraljevine Jugoslavije »kroz prizmu ocjene Kominterne o narastanju opšte krize kapitalizma i o 'predrevolucionarnoj situaciji' — zapisao je Đ. Đurašković. — Ne uzimajući dovoljno u obzir realne odnose u zemlji i prooeni moći i uticaja partije u masama Centralni komitet je u svom direktivnom pismu nakon uspostavljanja diktature pisao: 'To nije samo tzv. ustavna kriza hegemonističkog režima srbijanske buržoazije, nego i državna, privredna, politička, jednom rečju — opšta kriza celog sistema. Jedini izlaz iz ove krize za radničku klasu i seljaštvo jeste oružana borba, građanski rat protiv vladavine hegemonističke srbijanske buržoazije. Nikakve parlamentarne i demokratske kombinacije, nikakve vlade, njihovi izbori i pacifističko očekivanje nisu u mogućnosti da udovolje ma i jednom od osnovnih zahteva radničke klase, seljaštva i ugnjetenih naroda. Za radni narod osim oružane borbe drugog izlaza nema... Činjenica da KP nema većinu radnika sa ,sobom ne sme ni u kom slučaju da služi kao opravdanje za

pasivnost... Pristupajte odmah izdavanju letaka, stvarajte radničke i seljačke komitete. Protiv generalske vlade, za vladu radnika i seljaka, za samoopredjeljenje sviju naroda Jugoslavije.'

Poštujući direktivu svog rukovodstva članovi Partije i SKOJ-a krenuli su, uprkos izuzetno teškim uslovima, u aikciju sa besprimernim heroizmom, koja je kasnije nazvana 'juriš na nebo'. Režim je odgovorio kontra-jurišem...« (cit. dj. str. 176).

U lipnju 1929. godine, kada policijski teror nesmanjenom žestinom bijesni u svim krajevima Jugoslavije, Jovan Mališić, pod ilegalnim imenom

— Mrkonjić, obavještava Kominternu: »mobilisane su cjelokupna žandarmerija i policija, mjestimično i vojska. Preko 500 radnika uhapšeno je prije Prvog maja i na sam Prvi maj«. U istom izvještaju obavještava Moskvu i o ubojstvu Đure Đakovića i Nikole Hečimovića, sekretara Centralnog odbora Crvene pomoći Jugoslavije.

Josip Broz Tito je, u predavanjima u Političkoj školi u Kumrovcu 1977. godine (»Komunist«, Beograd, 1978) rekao: »Odluka o ustanku bila je, istina, nerealna, jer za to nisu postojali uslovi, no treba ukazati i na drugu stranu. Komunistička partija Jugoslavije je u to vrijeme povela i herojsku bitku koja je jačala povjerenje naroda u Partiju, što je kasnije predstavljalo bazu za stvaranje širokog saveza komunista s drugim antifašističkim demokratskim snagama. Partija je u vrijeme šestoj anuarske diktature zaista pokazala svoju revolucionarnu čvrstinu i hrabrost. Komunisti su herojski 'jurišali na nebo', bili su disciplinirani i bez kolebanja su ušli u borbu protiv diktature.

Nastradali su nam najbolji kadrovi. U aprilu je uhapšen i strijeljan Đuro Đaković, organizacioni sekretar Centralnog komiteta, jedan od najsvjetlijih likova naše Partije. S njim je tada ubijen i Nikola Hečimović, sekretar Crvene pomoći. Tih je dana u Zagrebu uhapšen i ubrzo zatim ubijen Pajo Marganović, sekretar CK SKOJ-a. Tokom ljeta to se isto dogodilo i sa Mijom Oreškim i Jankom Mišićem, ubijeni su u jednoj kući u Samoboru. Ubijen je i član Političkog biroa CK KPJ Bracan Bracanović, Crnogorac, koji je došao iz Kominterne, gdje je završio školu, i mnogi drugi...« (str. 31).

Shvativši što se događa u zemlji Politbiro je na proširenoj sjednici u svibnju 1929. godine napustio parolu oružanog ustanka, ali je usvojio zaključak »da se revolucionarna situacija sve više zaoštrava« i »da se može pretvoriti u neposredno revolucionarnu«, pa zbog toga »kurs Partije mora biti priprema za oružani ustanak«.

A u izvještaju zagrebačke policije iz tog vremena piše: »Poslije šestog januara o. g. pojačala se komunistička propaganda u našoj državi. Ta se propaganda osjetila naročito poslije proglašenja Izvršnog odbora Crvene sindikalne internacionale izdanog u mjesecu januaru 1929. godine u Moskvi pod naslovom 'Protiv terora i besnila soldateske u Jugoslaviji' i posle proglašenja Izvršnog odbora Komunističke internacionale radnicima i seljacima cijelog svijeta pod naslovom 'Protiv diktature u Jugoslaviji'.

Nije bilo gotovo ni jedne nedelje, a da se na ulicama grada Zagreba nisu pojavljivali leci protiv državnog sadržaja, koji su pozivali radništvo na ustanak, na demonstracije protiv vlade i tako dalje. I kako god je policija intenzivno tragala za počiniteljima, ipak je ove teško pronalazila, jer su komunisti radili konspirativno. Policija je osjetila da cio komunistički pokret vodi čvrsta ruka, pa se moglo zaključiti da se u Zagrebu nalaze

članovi vodstva, Komunističke partije i da tu žive i rade ilegalno. Prva je, dakle, dužnost policije bila da ustanovi tko bi se od članova vodstva tu nalazio. Znalo se da su se članovi Centralnog komiteta u većini odmah po suspenziji Ustava razbjegli u inostranstvo, pa je prema tome bilo teško odrediti, tko se od njih ovdje nalazi.

Daljim izvidom, a i prema informacijama koje je Ministarstvo unutrašnjih djela ovamo dostavljalo naslućivalo se, a kasnije i ustanovilo, da u Zagrebu taj pokret vodi Đuro Đaković, član Centralnog komiteta i jedan od najaktivnijih vođa Komunističke partije. Osim toga se ustanovilo da Centralni komitet iz Beča šalje ovamo bd vremena do vremena svoje najjače članove po raznim misijama. Ta lica vode pokret ovdje obično kratko vrijeme, a potom se vraćaju natrag u Beč, kako bi zameli svoje tragove.

Tokom mjeseca marta i aprila započela je policija sa jednim sistematskim radom oko pronalaženja ovih lica i oko onemogućavanja njihove akcije. Policija je bila svjesna da će taj rad trajati duže vrijeme, a naročito i zato što nije htjela da započne sa hapšenjem manje važnih funkcionera.«

Uz mnoga hapšenja, pa i ubojstva, održano je nešto više od dvije godine, preko 150 suđenja na kojima su osuđeni stotine komunista na ukupno — stotine i stotine godina robije.

Mnogi ocjenjuju da je to bilo najteže razdoblje u povijesti Komunističke partije Jugoslavije. Samo, kasnije je međutim, u Staljinovim čistkama, stradalo više jugoslavenskih komunista!

No, vratimo se sudbini Jovana Mališića.

Kominternu neprestano mijenja sastav najužeg partijskog rukovodstva KPJ. Neko su vrijeme djelovala i dva rukovodstva — jedno u zemlji, a drugo u Beču, dakle je koordinator bio Jovan Mališić. Tako je formiran Politbiro u sastavu — Ivan Martinović (J. Mališić), Viktor Koleča, Zika Pecarski, Blagoje Nikolić i Marko Mašanović, sa zadatkom da djeluje u zemlji, a u Zagrebni biro su postavljeni — Filip Filipović, Đuro Salaj i, kao koordinator Jovan Mališić. U siječnju 1930. godine Kominternu je u Politbiro uključila Petka Miletić i Ristu Samardžića, a ubrzo zatim u zajedničko rukovodstvo (jer je Kominternu shvatila da dva rukovodstva ne mogu uspješno funkcionirati) kooptirani su i Antun Mavrak, Akif Šeremet, Nikola Kovačević i Karlo Hudomal. Samo nekoliko dana kasnije smijenjen je s funkcije sekretara Jovan Mališić, a obrazloženje — »sukob s cjelokupnim rukovodstvom«.

Ocijena ovog dijela partijskog djelovanja dana je na Četvrtoj konferenciji KPJ, održanoj 24. i 25. prosinca 1934. godine u Ljubljani. Konferencija je uzroke slabog rada pronašla:

»1. U vodstvo je pored najboljih radnika, kao Đuro Đaković, izabran niz drugih slabo ili nikako povezanih sa Partijom, koji nisu izrasli u samoj Partiji nego su vaspitavani van nje. 2. Vodstvo je počelo (u znatnoj mjeri baš zbog takvog svog sastava) da se opire u prvom redu na ilegalne druge nepovezane sa masom partijskog članstva ni sa radničkim masama u preduzećima, a takvi elementi koji su nerazdvojno bili vezani sa radničkim masama potiskivani su u pozadinu. CK nije osigurao uslove za stapanje aktiva koji se razvijao u školama i aktiva koji se razvijao na radu u zemlji. 3. Mjesto konsolidacije Partije i pridobijanje najboljih i najzdravijih elemenata i dotada postojeće »lijeve« i desne frakcije... rukovodstvo je pošlo u stvari na stvaranje »treće grupe« na put sporazuma s desnom

frakcijom... 4. Znatan dio delegata IV kongresa nije se vratio u svoje organizacije.«

Započinje vrijeme druge emigracije Jovana Mališića. Odlazi u Beč, pa zatim u Moskvu, gdje je s uspjehom završio najvišu partijsku školu — Institut crvene profesure, odsjek filozofije. I ponovo predaje na KUNMZ-u.

U to vrijeme pada i prva »čistka« u KPJ, ali dakako, samo partijska čistka, kako se to tada nazivalo. Pod partijsku istragu dolazi i Mališić, zajedno s više jugoslavenskih komunista, ranijih rukovodilaca. Prema I. Očaku (»Braća Cvijić«, iSpektar-Globus, Zagreb, 1982) u Moskvi su iz KPJ isključeni »Kerber (Mavrak), Berger (Šeremet), Dragačevac (K. Novaković) i Schwarc (Zujović), dok su pod partijskom istragom bili Martinović (Mališić) i Werner ...« (str. 371, fusnota 95). Očak nastavlja: »... Dva mjeseca poslije proširene sjednice rukovodstva KPJ (3. IV 1933) usvojen je dokument koji se zove 'Rješenje Privremenog rukovodstva KPJ o rezultatima čistke'. U njemu je rečeno: '1. Rezultati čistke članova komunističke partije Jugoslavije svjedoče da je odluka IKKI (Izvršni komitet Komunističke internacionale) o potrebi provođenja čistke bio: a) da raščisti atmosferu nepovjerenja među drugovima i sumnjičavost koja je vladala u redovima partijske emigracije, b) da organizacionim mjerama utječe na te elemente među emigrantima koji unatoč opomena produžavaju da razlažu Partiju pomoću frakcionaških grupnih borbi, c) da primjerenim kaznama drugova za nekomunističko vladanje na policiji i na sudu podignu komunistički moral u partiji i time pridonesu točnom primjenom komunističkog vladanja pred klasnim neprijateljem, d) da istraže sumnju o partijskoj pouzdanosti u konkretnim slučajevima. Privremeno rukovodstvo sa zadovoljstvom konstatira da je komisija IKKI za čistku članova KPJ u osnovnom pravilu izvršila pred njom postavljenu zadaću...« (str. 371).

Na sjednici Privremenog rukovodstva i Zagraničnog biroa KPJ, koja je održana u srpnju 1930. J. Mališić je zatražio da ga razriješe dužnosti. Tome se suprotstavio Stjepan Cvijić, koji je, prema Očaku (cit. dj. str. 392), poslije izražene Mališićeve sumnje u uspjeh, rekao: »... Hristić (J. Mališić) nema pravo, naprijed zauzeti stav da od novog rada neće biti ništa, da ćemo na plenum doći samo s minusima, to dokazuje slabu volju za kolektivni rad. Ja sam prema Baueru učinio pred Kominternom izvjesne rezerve, ali da ćemo — ako on uđe u rukovodstvo — učiniti sve moguće za normalan rad. Stav Hristića znači isključiti se iz rada. Ne znam kako se mogu na praktičnom radu provoditi u život odluke Kominterne sa kojima se ne slaže. On umjetnim načinom dijeli Balkanski sekretarijat i Kominternu. BS ne vodi zaseban kurs. Tu treba zauzeti precizan stav...«

O susretu s Mališićem Rodoljub Čolak ović (»Kazivanja o jednom pokoljenju«, Sarajevo, 1968), je zapisao:

»... Kusovac (Labud) me jednog dana odveo Jovanu Mališiću-Martinoviću, bivšem generalnom sekretaru KPJ ... Stoga me je *zanimao* susret s njim. Bio je rodom iz Crne Gore, svršeni učitelj, koji je bio poslan u SSSR na školovanje, gdje je završio vojnu intendantsku školu. Još je nejasno kako je on, pored ljudi koji su bili pozvaniji da vode našu Partiju, postao njen generalni sekretar. Vjerojatno će se moći o tome reći više kad budu dostupni dokumenti Kominteme iz tog perioda.

Martinovića smo zatekli u njegovom stanu, u kome je živio sa svojom ženom Ninom Šilović i ćerkicom. Pošto je skinut sa svih odgovornih fun-

kcija u KPJ, on je studirao na Institutu crvene iprofesure. Martinović je bio stasit čovjek tridesetih godina, lijepih crta lica, tamnosmeđe, grgurave kose i izrazitih plavih očiju, iz kojih je izbijalo nešto samouvjereno i oholo što je neprijatno doimalo već pri prvom susretu. Taj se utisak pojačavao u toku razgovora, jer je Martinović nastupao na razmetljiv i do te mjere nesamokritičan način da je neki pravi razgovor bio nemoguć, ako čovjek nije bio spreman da se svađa s tim prgavim i uobraženim ražalovanim partijskim generalom. Ni jednom riječju on Ise nije interesovao za prilike u zemlji i Partiji, za mučan proces likvidacije one kobne avanturističke politike koju je on sa svojim politički nedoraslim 'drugovima vodio, što je Partija skupo i bukvalno krvlju mnogih vjernih svojih kadrova platila.

Martinović je bio sav zaokupljen 'nepravdom' koja mu je bila nanesena time što je uklonjen iz rukovodstva; pričao je opširno o tome, praskao, a kad je govorio o Gorkiću (Josip Cizinski) i novom rukovodstvu on je prosto siktio, toliko mu je povrijeđeno samoljublje oduzimalo moć trezvenog rasuđivanja o događajima i ljudima.

Kad sam mu u vrlo blagoj formi rekao da bi o svemu tome drukčije govorio kad bi imao prilike da bude u zemlji, da čuje šta o politici KPJ iz 1929/31. govore ozbiljni i odani ljudi, on je srdito odmahnuo rukom i s krajnjim prezirom odgovorio: 'Poznam ja dobro te trule oportuniste'. Uzeo sam da branim 'oportuniste', pokušavajući da ispričam šta oni danas u zemlji konkretno rade, s kakvim se sve teškoćama bore, ali Martinović me nestrpljivo prekinuo. Nije želio da čuje nikakav argument koji bi ga, možda, prinudio da izmjeni svoj stav uvrijeđena i nepravедно osuđena čovjeka. To je bio tragičan slučaj — od skoro nepoznata mladića u Partiji postao je odjednom njezin generalni sekretar sa neograničenim ovlaštenjima; neiskusan, ambiciozan, mislio je da se sa revolucionarnom frazeologijom i voluntarizmom može nadomij astiti onaj kritički uporan rad u masama i doživio je počinu. debakl. Nesposoban da sagleda uzroke tog poraza uobražen i ohol, on sada na sve strane traži krivca, zaobilazeći pri tom samog sebe, pa i one koji su ga, nezrela i nekompetentna, digli na taj položaj.

Sretao sam slične, inače sposobne, ljude u našoj Partiji, ali ni kod jednog od njih nisu tako oštro bile ispoljene te za revolucionara opasne osobine: neosnovano vrlo visoko mišljenje o sebi, o svojoj važnosti, bolesno samoljublje, a prezir — čak mržnja prema svemu što ne laska njihovoj taštini. Samo u jakoj sredini njih je moguće obuzdati i njihovu energiju korisno usmjeriti.

Nisam više nikada poželio da odem Martinoviću; sreo sam ga slučajno još nekoliko puta, a sve što sam docnije čuo samo je potvrđivalo moj prvi utisak o njemu...» (svezak drugi, str. 121—124).

O Mališiću je Čolaković još jednom pisao. Bio je to razgovor u Parizu, u siječnju 1937. godine, ikada je rat u Španjolskoj već uveliko trajao i kada su, među mnogima, i jugoslavenski komunisti odlazili na španjolsko bojište, u interbrigade. R. Čolaković je zapisao:

»... Slučaj je htio da sam se nekoliko dana docnije, u istoj kafami u kojoj sam razgovarao s (Vladimirom) Copicem, našao s Irenom Šilović iz Zagreba. Ona je supruga dr Srećka Šilovića, zagrebačkog lekara, člana Partije ... Kada je ušla u kafanu u kojoj sam je čekao, bila je uzbuđena i prosto joj se sa lica čitalo da je doživjela nešto neobično. Pošao sam joj u susret i poveo je za sto. Tek što je sjela, rekla mi je šapatom: 'Naš

general sad već putuje u Španiju'. 'Koji general?' upitao sam, iznenađen takvim početkom razgovora. 'Pa Martinović', rekla je gotovo uvrijeđena što ja ne znam da je njezin zet general i da je danas otišao kao sovjetski instruktor u Španiju. A ja to doista nisam znao, jer Martinović nije želio da ima ikakve veze s našom Partijom i stoga nije nikome javio da je u Parizu, kao što su to učinili svi Jugoslaveni koji su ovuda prolazili. No, nisam htio da o tome govorim s Irenom, jer bi se onda trebalo upuštati u objašnjenja od kojih sam želio da poštedim tu dobru i naivnu ženu, koja je bila fascinirana svojim zetom, samoproizvedenim generalom. Ona je o njegovom odlasku u Španiju govorila tako kao da od toga inaitene zavisi ishod građanskog rata u toj zemlji... » (svezak treći, str. 28—29).

U Španjolskoj je Jovan Mališić Obavljao razne dužnosti — bio je savjetnik u 27. diviziji, načelnik Vojne akademije, rukovodio je oficirskim kursovima...

U svojim sjećanjima spominje ,ga i Stevan Belić Dudek («Španija 1936—1939», I, str. 280), a Mihajlo Vraneš Protić je zapisao: »... Polovinom 1937. godine naš bataljon posjetili su Hose del Barrio, tada komandant 27. divizije, i njegov savjetnik Jovan Mališić Mališev. Odredili su me za instruktora bataljona, praktično za obučavanje čete u naoružanju i taktici, jer je vojno znanje vojnika, podoficira pa i oficira (osim dva profesionalaca) bilo neznatno...« (cit. dj. II, str. 346).

»Dalje njegova životna staza nije dovoljno osvetljena — završava Mališićevu biografiju Đuro Đurašković — njegovo ime bilo je zadugo obavijeno tajnom, a pokraj sedamdesetih godina u ,njegovom kraju počele su da 'kolaju' fantastične priče. Govorilo se, čak, da je učestvovao u korejskom ratu i tamo poginuo. Po drugoj verziji živio je mirno i povučeno negde u Sovjetskom Savezu. Bio je to izazov za njegovu jedinu (tada živu) sestru Makicu da se iz njegovog rodnog mesta Danilovgrada zaputi u Sovjetski Savez za bratom. Brata, naravno, nije našla, ali je saznala da je bio osuđen na 15 godina robije i zatvora, ali nije saznala ni kada ni gde.

Ima nekih podataka o tome da je, navodno, bio postavljen za savetnika Dvadeset sedme divizije republikanske vojske u Španiji i da je zbog neslaganja sa sovjetskim (instruktorima opozvan zajedno sa komandantom Deli Bariom u Moskvu i tamo osuđen.

Tako je jedan buntovan duh završio svoje veliko vojevanje za slobodu i progres. Na tome putu bilo je uspona i stramputica ali one nisu ugrozile njegovu rešenost da ustraje na putu koji je sam izabrao.

Njegovo ime našlo se na podužem spisku onih koje je vojni kolegijum Vrhovnog suda SSSR rehabilitovao 1958. godine« (cit dj. str. 184).

INTERMECO

11.

»... Ivan Grigorijevič je govorio bivšem komandiru, crvenoarmejcu, susedu na -palačama:

— Vi ste celog života bili odani ideji boljševizma, heroj ste građanskoga rata i eto sedite sada optuženi za špijunažu.

Ovaj mu je odgovarao: I¹

i

— Što se tiče mene, učinjena je greška, sa mnom je posebna stvar, ne može se to čak ni porediti.

Kada su kriminalci, izabравši žrtvu, počinjali da je muče i pljačkaju, jedni politički zatvorenici su se okretali, drugi su sedeli tupih, skamenjenih lica, treći su bežali, četvrti su se pravili da spavaju, navlačeći čebad na glave.

Stotine logoraša, među kojima su se nalazili bivši oficiri, heroji, bili su potpuno bespomoćni protiv nekolicine kriminalaca. Kriminalci su radili što su hteli, smatrali su sebe za patriote, a političke — 'fašiste' — za neprijatelje otadžbine. Ljudi u logoru su nalik na suva zrnca peska, svaki je odvojen, svako je sam za sebe.

Jedan je smatrao da je greška načinjena samo u odnosu na njega, a sve u svemu — 'Badava ne hapse'.

Drugi su razmišljali ovako: mi smo na slobodi smatrali da tek onako ne hapse, a sada su na sopstvenoj koži shvatili da hapse i badava. Zaključke iz toga nisu nikakve izvlačili i pokorno su uzdisali.

Mršav saradnik Kominterne Omladine, sav u grču, talmudista i dijalektičar, objasnio je Ivanu Grigorijeviču da nikakve zločine protiv partije nije činio, ali organi su u pravu, uhapsivši ga kao špijuna i čoveka koji radi za dve strane — ne izvršivši zločin, on ipak pripada sloju, koji je tud partiji, sloju koji stvara dvostruke špijune, trockiste, oportuniste upraksi, ništavila i nevemike.

Pametn logoraš, ranije oblasni partijski radnik, jednom je počeo da razgovara sa Ivanom Grigorijevičem.

— Šumu seku, iverje leti, a partijska istina ostaje istina, ona je iznad moje nesreće, — i on je, uprevši prst u sebe, dodao: — I ja sam poleteo kao iver kada je počela da se seče šuma.

Zbunio se kada mu je Ivan I Grigorijevič rekao:

— U tome i jeste nesreća što šumu seku. Zašto je treba seći.

U logorima je Ivan Grigorijevič veoma retko susretao ljude koji su se odista borili protiv sovjetske vlasti.

Bivši carski oficiri nisu dospevali u logor zbog toga što su stvarali monarhističku organizaciju. Oni su sedeli zbog toga što su mogli da je stvore.

1

U logorima su se nalazili socijal-demokrati i socijal-revolucionari. Mnogi od njih su bili uhapšeni u doba svoje lojalnosti i malograđanske ne-aktivnosti. Njih su uhapsili ne zbog toga što je postojala verovatnoća da bi oni mogli da se bore protiv nje.

U logore su trpani seljaci ne zbog toga što su se borili protiv kolhoza. Hapšeni su oni, koji bi, u određenim uslovima, možda počeli da se bune protiv kolhoza.

U logore su dospevale ličnosti i zbog nevine kritike — jednome se nisu dopale nagrađene od strane države knjige i pozorišni komadi, drugome se nisu dopadali domaći radio-prijemnici i naliopera. U određenim uslovima takvi su ljudi mogli da postanu neprijatelji države.

U logore su odvođeni ljudi zbog prepiske sa tetkama i braćom koji su živeli u inostranstvu. Proterivani su zbog toga što je verovatnoća da će oni postati špijuni bila veća, nego kod onih koji nisu imali rođake u inostranstvu.

Od takvih logoraša razlikovali su se ljudi odista neprijateljski raspoloženi protiv sovjetske vlasti, koji su se borili protiv nje: stari eseri, menjševici, anarhisti, ili pristalice samostalnosti Ukrajine, Estonije, Litve, a za vreme rata benderovci.

Sovjetski logoraši su ih smatrali „za svoje neprijatelje, i ipak su se divili ljudima koji su bili uhapšeni zbog nečeg konkretnog.

U jednom od strožih logora Ivan Grigorijevič je susreo nepunoletnog učenika Borju Romaškina, koji je bio osuđen na deset godina robije — on je odista pisao letke, kojima je /optuživao državu zbog zločina nad nevinim ljudima, odista ih je kucao na pisačkoj mašini, odista ih je lepio noću po zidovima moskovskih zgrada. Borja je pričao Ivanu Grigorijeviču da su za vreme istrage dolazile da ga vide desetine saradnika ministarstva državne bezbednosti, među kojima je bilo i nekoliko generala — sve ih je interesovao dečaćić koji je bio uhapšen zbog konkretnog dela. I u logoru je Borja bio čuven — svi su znali za njega, za njega su se raspitivali zatvorenici iz susednih logora. Kada su Ivana Grigorijeviča etapama uputili u drugi logor koji je bio udaljen 800 kilometara, on je tamo još prve večeri čuo priču o Borji Romaškinu — priče o njemu su kružile po celoj Kolimi. Ali, čudnovato je odista bilo: ljudi koji su bili osuđeni zbog nečeg konkretnog, zbog stvarne borbe protiv sovjetske države smatrali su da su svi politički zatvorenici nevini, ida su svi bez izuzetka dostojni slobode. A oni koji su bili 'falsifikati', koji su bili zatvoreni zbog izmišljenih dela, a takvih je bilo na milione, bili su skloni da amnestiraju samo sebe i trudili su se da dokažu stvarnu krivicu fiktivnih špijuna, kulaka, štetočina, da opravdaju surovost države ... »

STALJIN JE MORAO INTERVENIRATI

Jedan od osnivača Komunističke partije Jugoslavije je i dr Sima Marković, univerzitetski profesor matematike i plodan marksistički pisac, a ujedno i najistaknutiji predstavnik desne frakcije u partijskom rukovodstvu KPJ. I on je neposredno prije hapšenja 1937. godine radio u Moskvi, u Institutu za filozofiju pri Akademiji nauka, a ne treba smetnuti s uma da je, neko vrijeme, bio i profesor Beogradskog univerziteta. Osuđen je u SSSR-u na 10 godina robije. Umro je u toku izdržavanja kazne. Bila je to čini se, jedna od rijetkih vremenskih kazni rukovodećih jugoslavenskih komunista, a i rukovodilaca drugih komunističkih partija. Ali, ni to, takva vremenska kazna nije vrijedila mnogo — uvjeti u kojima su živjeli zatvorenici — žrtve čistki, bili su najbolja garancija da će »posao« 'NKVD-a biti uspješno — obavljen.

Sima Marković, ili »drug broj 1«, ili Semić, ili Dimić, ili Milan Milić, već je rečeno, jedan od osnivača KPJ, u Partiji je sve od 1919. godine obavljao niz najodgovornijih rukovodećih funkcija. Bio je sekretar Centralnog partijskog vijeća izabran na Kongresu ujedinjenja (zajedno s Filipom Filipovićem, dok je Pavle Pavlović izabran za predsjednika), kasnije je, više puta, bio i sekretar Centralnog komiteta, biran na više kongresa. Bio je i sekretar Politbiroa CK KPJ. U Moskvi je, jedno vrijeme bio i član Izvršnog komiteta Komunističke internacionale. Godine 1920. na prvim izborima u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, izabran je za narodnog poslanika na izbornoj listi KPJ, ali je poslije neuspjelog atentata komunista Spasoje Stejića na regenta Aleksandra Karađorđevića, poslije bijega u Beč, i povratka, osuđen na dvije godine zatvora. Kao predstavnik desne frakcije, a zbog nepokoravanja odlukama Četvrtog kongresa KPJ isključen je iz Partije 1929. godine. No, on ne miruje i okuplja u Beogradu grupu komunista s kojom se suprotstavlja politici Partije. Kasnije je od jugoslavenskih vlasti interniran, pa bježi u inozemstvo, u emigraciju.

U Moskvi je dr Sima Marković, 4. studenoga 1936. godine napisao autobiografiju, prema uobičajenom postupku u Kominterni. Dakako, ovakvim dokumentima, autobiografijama posebno, uvijek treba prilaziti s rezervom, ali je svakako zanimljivo čitati Markovićevo viđenje svih onih događaja u jugoslavenskoj Partiji, u kojima je i sam sudjelovao, a mnogo toga i sam stvarao. Originalni rukopis od 13 stranica, pisan rukom i na ruskom jeziku, čuva se u Institutu marksizma-lenjinizma pri CK KPSS u Moskvi, a prvi, i jedini, put je objavljen u »Prilozima za istoriju socijalizma« broj 7 iz 1970. godine (str. 379—415).

Autobiografija započinje: »Rođen sam u Kragujevcu (Srbija) 1888. godine. Otac — Miloš — bio je profesor geografije i direktor gimnazije u

Kragujevcu (umro 1910). Otac je bio jedan od učenika Svetozara Markovića ... Otac je bio jedan od tvoraca i vođa srpske Radikalne stranke...« Dalje, detaljno Sima Marković prikazuje politički put svoga oca, a zatim i svoj, posebno od 1905. godine, kada prilazi radničkom pokretu »pod utjecajem prve ruske revolucije«. Pristupa srpskoj Socijal-demokratskoj stranci, a sudjeluje u pripremama za Kongres ujedinjenja.

Poslije »Obznane«, znači zabrane Komunističke partije Jugoslavije, komunistički poslanici su, još neko vrijeme, ostali u Parlamentu. O tadašnjem sekretaru CK KPJ Simi Markoviću, Triša Kaclerović također komunistički poslanik, je zapisao:

»Poslanici su ranije ispoljavali nezadovoljstvo sa načinom rada u Klubu. (Sekretar partije — S. Marković; nas tretira kao lutke, naređuje da napuštamo skupštinske jedinice, naređuje da iz Kluba (poslanika-komunista u Ustavotvornoj skupštini — op. P. P.) idemo na sednice, a ne daje nam nikakvo objašnjenje zašto se tako radi. Vređa nas takav odnos' — govorili su poslanici. — 'Znamo mi da Izvršni odbor Partije daje direktive i za rad u Narodnoj 'Skupštini i da drukčije u našoj Partiji ne može biti, ali te direktive sprovode poslanici i oni moraju biti obavešteni!'). Nezadovoljstvo poslanika naročito se pojačalo poslije diskusije na skupštinskoj sednici od 8. aprila 1921. godine kada se govorilo o Obznani. Poslanici nisu bili zadovoljni govorom sekretara Partije u ovoj diskusiji. On nije smatrao da treba svoj govor bar u najhitnijim stvarima saopštiti Klubu, a to nije uradio ni pred Izvršnim odborom Partije. A u onakvoj situaciji u kakvoj se nalazi Partija kada je reč o Obznani moralo se voditi računa o svakoj reči, a pogotovo o osnovnom stavu koji će partija zauzeti u ovoj diskusiji. Nije se smelo dati protivniku materijala da Partiju vređa, kao što je ministar Drašković činio, niti dati povoda da članovi komunističkog pokreta pojačaju svoje uverenje o tome kako se partijsko rukovodstvo nije umelo da snađe u pitanju Obznane ni u Ustavotvornoj skupštini.«

Klub je, u toku svibnja, pripremio izjavu u kojoj je kritizirao aktivnost Vlade, i u vezi s »Obznanom«, tražeći između ostalog »da se Obznana, kojom je Komunističkoj partiji Jugoslavije nezakonito oduzeto pravo slobodnog djelovanja kroz njene organizacije, štampu i izbore odmah povuče.«

Prije nego što je ova izjava podnesena Vladi Sima Marković je 20. svibnja 1921. godine, na čelu delegacije KPJ ilegalno oputovao u Moskvu na Treći kongres Komunističke internacionale. Na tom je kongresu Sima Marković izabran za člana Izvršnog komiteta Kominterne.

Kongres je trajao do 12. srpnja, ali se delegacija zadržala duže u Moskvi. U međuvremenu se u Jugoslaviji zbilo dosta toga.

Koristeći neuspio atentant Spasoja Stejića na regenta Aleksandra i ubojstvo bivšeg ministra unutrašnjih poslova Milorada Draškovića, Skupština je po hitnom postupku usvojila Zakon o zaštiti države, uperen uglavnom protiv komunista. Komunistički poslanici su pohapšeni, Klub ukinut, a svaka aktivnost komunista stavljena izvan zakona.

O tome je polovinom kolovoza Sima Marković detaljnije upoznao članove delegacije u Moskvi. Tada je na prijedlog Đure Đakovića, odlučeno da se delegacija podjeli, te da se jedan dio vrati preko Bugarske, a drugi

preko Beča. Grupa koja se vraćala preko Bugarske je uhapšena, što je bio znak da Marković s još nekoliko članova CK KPJ ostane u Beču.

N nešto kasnije se i on vraća, ali i njega uhapsu i osude na dvije godine robije.

Sima Marković piše u autobiografiji: »Posle izlaska iz zatvora (kraj 1924. godine — op. P. P.) svim snagama sam ise zalagao da se likvidira rascep. Zahvaljujući delegatu EK (Izvršnog komiteta) KI B. Mihajlovu ('Rihard'), uspeo sam da sastavim 'platformu sporazuma'. Ali većina 'levog' CK je ovu platformu odbacila. Kriza u partiji se zaoštrila, i bila je sazvana u Moskvi konferencija Jugoslovenske komisije pri proširenom plenumu EK KI, 1925. godine.«

Nije ovdje, na odmet, zabilježiti i zanimljivo viđenje Đure Đakovića o frakcijama, a u desnoj je Sima Marković igrao ključnu ulogu. Kasniji organizacioni sekretar CK KPJ, ubijen 1929. godine od jugoslovenske policije, pisao je 1927. godine:

»I. Godine 1920. na II kongresu u Vukovaru javno su se ispoljile i manifestovale desničarske tendencije lijevih socijalista (Lapčevića, Topolovića, Jakšića itd.). Tadašnje partijsko vodstvo (u kojem sam i ja bio) u svojoj ogromnoj većini nije pristupilo organizacionoj izgradnji ilegalnih organizacija. Nasuprot tome gledištu stajalo je samo nekoliko drugova koji su se vratili iz Rusije.

Takvo gledište zastupali su tada sadašnji »desni« i »ljevi«. Zato nije nikakvo čudo što Partija nije dala nikakvog otpora u nekoliko konkretnih slučajeva, kao na primer: izbacivanje partijskih predstavnika iz Zagrebačke i Beogradske općine, protiv donošenja Obznane i Zakona o zaštiti države, izbacivanje iz Parlamenta itd. u čemu nose 'desni' i 'ljevi' jednaku odgovornost.

II. Poslije donošenja Obznane i Zakona o zaštiti države bačena je Partija, htjela ne htjela, u ilegalno stanje. Partijsko vodstvo mjesto da popravi svoje ranije pogreške u pitanju osnivanja ilegalnih partijskih organizacija, mjesto toga, ona i dalje živi u iluziji da će na upravu zemlje doći liberalniji ljudi, koji će dozvoliti legalno djelovanje Partije. Zato se u to vrijeme trudi na sve moguće i nemoguće načine da Partiju legalizuje.

III. Povodom hapšenja Izvršnog odbora nakon atentata na kralja 1921. godine bilo nas je nekoliko članova IO CK KPJ na III kongresu Kominternе. Ma smo tada svi dobili nalog da se vratimo u zemlju i da obrazujemo (s ostalim delegatima KPJ na tome kongresu) novi IO CK KPJ.

Tome nalogu nisu se pokorili neki drugovi nego su se zadržali u Beču, kao na primjer Marković, Pavlović, Cakić, Milkić, koji su, razumije se samo po sebi, naknadno dobili odobrenje od Kominternе za ostanak u inozemstvu. Što je Komintema mogla drugo da učini nego da to primi do znanja, jer nije imala žandara koji bi ih prisilili da se vrate u zemlju.

IV. Pored gore navedenih drugova, tada je u Beču bila jedna grupa drugova koja je, po mojem mišljenju, bez razloga emigrirala iz zemlje. Da nije bilo razloga istina bježati iz zemlje, to se pokazalo kada su se vratili u zemlju, nisu ni zbog čega pozivani pred sud na odgovornost, kao na primjer, Cvijić, Radovanović, Laštrić, Novaković itd.

To je, po mojem shvatanju, najgrublje kršenje discipline, koje nam je donijelo i tu anomaliju, da smo imali dva izvršna odbora jedne Partije, da su u Beču stvoreni takvi međusobni odnosi (koji su se na žalost, pre-nijeli i u zemlju).«

»U jugoslovenskoj komisiji — nastavlja Sima Marković u »Autobiografiji« — su bila tri delegata levih (međutim, jedan od njih — Mitić, sada je vođa fašističkih sindikata, drugi je razobličen kao provokator i likvidiran — N. Petković) i tri sa druge strane (točna je tvrdnja S. Markovića — Lj. Mitić je, između ostalog izdao Mošu Pijade i štampariju 'Komunista', a Nikola Petković-Seljak, rukovodilac SKOJ-a stvarno je bio provokator, a na njega je upozorio Tito u pismu iz zagrebačkog zatvora 1928. godine — op. P. P.). Ja sam bio pozvan lično. U komisiji nam je uspjelo, zahvaljujući drugu Staljinu, da likvidiramo sporove u vezi s nacionalnim pitanjima. Ja sam ispravio sve svoje ranije greške u odnosu na ovo pitanje. Uzgred rečeno, Staljin je bio pozvan u Jugoslovensku komisiju samo posle mog izričitog zahteva. Zinovjev je na sve načine težio da me ubedi da nam Staljin nije potreban, jer u Komisiji učestvuje 'najbolji poznavalac nacionalnog pitanja u ruskoj partiji Skripnjik' (to su reči Zinovjeva). Međutim, ja sam okarakterisao istupanja Skripnjika kao istupanje 'sitnoburžoaskog nacionaliste' i zahtevao sam da se pozove Staljin; njemu imamo da zahvalimo što je spor uspešno okončan...«

Valja spomenuti i to da je već u vrijeme pisanja autobiografije, Gligorij Evsejevič Zinovjev bio (po drugi put) isključen iz Partije i vjerovatno — uhapšen, a da se Staljin smatrao (dakako sam sebe), najvećim autoritetom i za — nacionalno pitanje!

Na trećem kongresu KPJ za članove Centralnog komiteta su izabrani: Sima Marković, Lazar Stefanović, Radomir Vujović, Đuro Cvijić, Filip Filipović, Đuro Salaj, Rajko Jovanović, Dragutin Gustinčić, Košta Novaković, Gojko Vujović, Ivan Krndelj i Zlatko Šnajder. »Na Kongresu sam, protiv svoje volje izabran za sekretara CK — piše S. Marković — u kome je većina pripadala 'levim' u koje nisam imao poverenja ...«

Zatim u »Autobiografiji« piše: »U jesen 1927. uhapšen sam zajedno s Lazićem (Lazar Stefanović) također članom Politbiroa, nešto ranije je bio uhapšen R. Vujović, koji je bio org(anizacioni) sekretar. Ostali deo Politbiroa se preselio u Zagreb, ali je rad u svemu hramao.

Opet je buknuła kriza. Kominternu je smatrala da je neophodno da interveniše i sazvala je 1928. g. partijsku konferenciju u Moskvi.

U proleće 1928. izašao sam iz zatvora i otišao na konferenciju. Zajedno sa 10 drugova bio sam uhapšen u Gracu (Austrija) i svi zajedno smo bili upućeni natrag jugoslovenskoj policiji...«

Tada su u Grazu uhapšeni: Miloš Marković, Andrija Hebrang, Matija Brezović, Vicko Jelaska, Milorad (ili Milija) Petrović, Dragomir Marjamović, Milan Delić, Đuro Salaj i Jakob Zorga.

Kao što je poznato, (konferencija, zapravo savjetovanje je ipak, u krnjem sastavu, održano, a rezultat je bilo »Otvoreno pismo« Kominterne članovima KPJ.

Zanimljivi su i ovi redovi u »Autobiografiji« dr Sime Markovića: »IV kongres je dao novo rukovodstvo, takozvano 'radničko rukovodstvo'. Kako se moglo i očekivati s obzirom na njegov slab sastav rukovodstvo nije imalo snage da se nosi sa zadacima koji su pred njega postavljali velike zahtjeve, posebno posle proglašenja vojno-fašističke diktature 6. januara 1929. g. Političko-taktička linija rukovodstva 1929. godine bila je, kako je poznato, ocijenjena kao pogrešna (IV partijska konferencija 1934)«.

Četvrti kongres KPJ u Dresdenu u listopadu 1928. godine protekao je u znaku žestoke kritike frakcionaštva i članova rukovodstva KPJ koji

su pružili otpor »Otvorenom pismu« Kominterne. Najžešćoj kritici bio je izložen Sima Marković, koji je na Kongresu iznosio svoja gledišta opterećena frakcionaškom zatvorenosti. Njegov gledišta podvrgao je detaljnoj analizi predstavnik Kominterne na IV kongresu KPJ Paimiro Togliatti (Erkoli). Govoreći o Markovićevim gledištima i stavovima, on je, između ostalog, tada rekao:

»Ja sam također vrlo pažljivo slušao jučerašnji govor druga broj 1 (tako su u Komin ter ni nazivali S. Markovića — op. P. P.). On je u početku naglasio da je unutrašnje-partijski problem najvažniji problem ovoga kongresa. To je tačno, i sa tim su svi saglasni. Ali što je on rekao kasnije⁹ Ovo najvažnije pitanje, koje može pravilno da se postavi i da se riješi samo u najužoj vezi sa političkim pitanjima, on je postavio izolirano od svih drugih pitanja i zadaća i u svom govoru se ograničio samo na pretresanje pojedinih osobnih i sitnih pitanja.

Ja sam pažljivo slušao izlaganje druga broj 1. Mi smo također — delegacija Kominterne — imali s njim i osobne razgovore.

Nas je prenerazilo kako on postavlja pitanje organizacije u gradu X (Beograd).

Ja vas pitam, druže broj 1: što ste vi učinili u toj organizaciji? Vi ste je cijepali. Praksa druga broj 1 je destruktivna. Drug broj 1 govorio je o postojanju nacionalnog antagonizma u Partiji. A vi ste sami, druže broj 1, suprotstavljali organizaciju u gradu X Partiji. A to i jest čist oportunizam. Što je to oportunizam? To je utjecaj sitne buržoazije u našim redovima i primjena njenih metoda. Drug broj 1 svojom cjepačkom praksom dao je eklatantan primjer oportunizma u vašoj Partiji.

Kakvo je bilo držanje druga broj 1 posle 1922. godine? Oportunističko.

U 1924. godini — oportunističko. Jedno izvjesno vrijeme on štaviše tolerira javno likvidatorski stav Živote Milojkovića.

Ako pregledamo cijelu historiju vaše Partije, može se naći u svim greškama druga broj 1 i jasne oportunističke linije.

Činjenica da na vašem Kongresu postoji jednodušna i apsolutna jasnoća u pitanju borbe protiv desne 'opasnosti, činjenica koju ja pozdravljam — jest prvi uvjet za pravilno rješavanje unutrašnje-partijskog problema u vašoj Partiji.

Drug broj 1 u svom govoru, govoreći o frakcionaštvu, ograničio se samo na površne definicije i stvari...

... U stvari, frakcionaštvo ima mnogo dubljih razloga, mnogo dublji korijen. Frakcionaštvo, isto kao i oportunizam, znači unošenje utjecaja vladajuće klase u naše redove.

Pitanje druga broj 1 — istakao je Togliatti — dominira na Kongresu. On interesira cijelu Partiju, a također i radničku klasu.

Drug broj 1 nije prvi put uzet na odgovornost Kompartije Jugoslavije, 1 Kominternu ga je nekoliko puta uzimala na odgovornost. Što je rezultat svega toga? Vi to znate. Kriza je produžena, došlo je do rascijepa organizacije u Gradu X, a drug broj 1 ponovo stoji na raskršću — ili da ostane ili da ode.

Partija ne samo da ima pravo, nego i dužnost, da pred njim postavi pitanje jasno, oštro i ultimativno.

Partija ima dužnost da traži od njega apsolutnu kapitulaciju pred voljom Partije. Ili — ili.

Ne samo to, Partija u slučaju njegove kapitulacije ne smije da se zadovolji njegovim izjavama, nego mora od njega da traži garanciju za budućnost.

Što je rekao drug broj 1 jučer u svome govoru?

Njegova izjava bila je vrlo nejasna i nezadovoljavajuća. On nam je rekao: 'Čekajte moju izjavu na kraju Kongresa'.

Ja mislim da Partija i Kongres imaju pravo da od broja 1 traže da svoju izjavu da ne na kraju Kongresa, nego još u toku njegovog rada, još danas, još sada.

Partija, Kongres i Komunistička Internacionala obraćaju se tebi, druže broj 1, sa zahtjevom: nikakvim deklaracijama na riječima, nikakvog formalnog pokoravanja odlukama, nikakve diplomacije, nikakvih zadnjih misli. Nikakva deklaracija sa tvoje strane nas ne može više zadovoljiti. U historiji KPJ bilo je dosta, isuviše, mnogo deklaracija.

Od tebe se traže dvije stvari: prvo, činjenice; drugo, garancije za budućnost.

Ti treba da kažeš Kongresu i cijeloj Partiji jasno i nedvosmisleno: što misliš o rascijepu u gradu X, što ćeš ti učiniti sada kada taj rascjep već postoji, hoćeš li se ti u pretresanju tih i takvih pitanja ograničiti samo na pretresanje historije i nekih sitnijih grešaka.

Što ćeš reći svojim frakcijskim drugovima? Treba da sam priznaš u potpunosti svoje greške, treba da iskreno pozoveš svoje drugove iz otcijepljene organizacije, da se, bez ikakvih uvjeta i bez najmanjih kolebanja, vrate u Partiju i da se pokore svim odlukama. To je ono što mi sada, odmah, neposredno od tebe tražimo. Još ovdje, na Kongresu, treba da napišeš svojim drugovima jedno takvo pismo, potpuno u dahu rješenja i raspoloženja Kongresa. To je činjenica Ikoju Kongres traži od tebe.

Dalje, o budućnosti, što će biti poslije? Mi znamo kako se razvijaju unutrašnje — partijske borbe. Mi znamo, također, kako se to vršilo u vašoj Partiji.

Postoje dvije vrste frakcijske borbe: otvorena i skrivena. Ako se ima dosta snage, onda se frakcionaška borba vodi otvoreno. Ako se nema mnogo tih snaga, ako je Partija nekoga lupila po glavi zbog frakcijskih borbi, onda se daju formalne deklaracije, na riječima se prihvaćaju odluke, vrši se sakupljanje snaga i čeka zgodan trenutak, traže nove teme za novi frakcijski ispad.

Kako je sada kod druga broj 1, mi ne znamo. I upravo zato nije dovoljna činjenica, jedan realan dokaz, nego i garancija za budućnost.

Drug broj 1 je rekao: ja priznajem svoje greške, provodiću sva rješenja, pokoravat ću se disciplini — ali tsve to nije za nas više dovoljno. Dosađajuća praksa druga broj 1 razlog je koji nas tjera da u to ne vjerujemo, da u to sumnjamo.

Ovo bi se pitanje moglo riješiti na vrlo jednostavan način. Sam drug broj 1 nije velika smetnja za rješavanje ovog pitanja. U njegovom radu ima toliko antipartijskih elemenata koji su apsolutno dovoljni za njegovo isključenje iz Partije. Kongres može jednostavno da donese odluke da se on isključi.

Ako Kongres to učini, on ima puno razloga za to. Drug broj 1 nije običan član Partije. On je vođa. On može još da vrijedi. Može Partiji mnogo koristiti. I zato treba da pokušamo posljednji put da ga spasimo.

Mogućnost da se on za Partiju ili za radničku klasu spasi, postoji. Ta se mogućnost sastoji u ultimativnom postavljanju pitanja drugu broj 1: treba dokazati iskrenost priznanja svoje greške, još danas za vrijeme Kongresa nekim faktom, nekom činjenicom (pismo otcijepljenoj organizaciji) i drugo, dati garanciju za budućnost (odlazak iz organizacije u gradu X). (»Klasna borba«, br. 10—12, 1928/29, Reprint, IC »Komunist«, Beograd, 1984, str. 512—519).

»Početkom 1929. godine rukovodstvo je — nastavlja Sima Marković — donelo odluku: slati u emigraciju sve vodeće komuniste da bi se 'sačuvali za partiju' (i to u vreme kada je rukovodstvo pozivalo partiju i mase na oružani ustanak)...« Međutim, S. Marković nije u pravu — rukovodstvo je ostalo i djelovalo u zemlji, mnogi (Đ. Đaković i drugi ubijeni su na ilegalnom radu u Jugoslaviji) ali je i S. Marković ostao.

No, CK KPJ ponovo je tražio od Sime Markovića da napusti zemlju. On je tvrdio da u najužem partijskom rukovodstvu djeluje policijski provokator, te je ponovo odbio da partijskim kanalima ode u emigraciju. Bio je u pravu — član Politbiroa CK KPJ Matija Brezović bio je provokator, u službi jugoslavenske policije. Kasnije je raskrinkan i likvidiran. Ali CK KPJ je isključio iz Partije Simu Markovića zbog »kršenja discipline«. Zanimljivo je da Marković piše da mu nije nitko saopćio ovu odluku, već je za nju doznao u beogradskoj policiji, kada je godinu dana kasnije bio uhapšen. Šef policije mu je pokazao odštampane odluke CK KPJ!

Zatim, Sima Marković piše: »Od tog vremena sam više puta pokušavao da se povežem sa CK i uložim žalbu EK KI protiv apsolutno neosnovane odluke o isključenju, ali CK, zapravo različiti CK-i od tog vremena nisu hteli da imaju sa mnom nikakve odnose... i to u vreme kada se ni na minut nisam odrekao komunističke revolucionarne delatnosti... kada sam podvrgnut policijskoj pratnji, hapšenju, varvarskom tučenju i mučenju između zidova beogradske »Glavnjače' (zima 1932—1933) i na kraju, od sredine 1933. proteran na večno progonstvo u Sandžak (jugoslovenski Sibir)...«

što je to — intuicija, proročanstvo?

Ostalo nam je poznato — bijeg iz internacije, Beč, Moskva. A »Autobiografija« je potpisana sa — »Sima M. Marković (ovde Milan Milić)«.

U knjizi »Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma« (prvo izdanje objavljeno u Beogradu 1923. godine u izdanju Grafičkog instituta »Narodna misao«, a ponovljeno u knjizi »Tragizam malih naroda« u izdanju »Filipa Višnjića«, 1985. godine, a izbor tekstova je obavila dr Desanka Pešić), najzanimljivije je osmo poglavlje, u kojem Sima Marković piše i ovo:

»... Pre svega, kad je reč o sporu između Srba, Hrvata i Slovenaca, sve više se sa svih strana ističe u prvi red pitanje: jesu li Srbi, Hrvati i Slovenci jedan narod ili tri naroda? Kao što će se videti iz doenijeg izlaganja, ovo pitanje, kad se ceo spor o kome je reč posmatra kroz prizmu marksizma, nema u stvari nikakvu praktičnu vrednost. Za naš stav prema spornim pitanjima sasvim je svejedno, jesu li Srbi, Hrvati i Slovenci tri 'plemena' jednog naroda ili tri naroda. Ali kako se baš na tom pitanju a uporno insistira i sa jedne i sa druge zavađene strane sa očevitim političkim tendencijama, mi ćemo, u duhu marksističke teorije nacija kako smo je formulisali u prvom odeljku i primenjivali u svim ostalim, dati odgovor i na to pitanje, naglašavajući još jednom da ono za nas predstavlja samo

izvestan teorijski interes. Razume se, imi se na ovom mestu ne možemo upuštati u opširnija istorijska ispitivanja — jer bi to zahtevalo zasebnu studiju — nego ćemo, u najkraćim potezima pomenuti samo rezultate do kojih ta ispitivanja dovode...

... Kao što se vidi, jedan letimičan pogled na istoriju Srba, Hrvata i Slovenaca u XIX veku pokazuje da su se i Srbi i Hrvati, i Slovenci, potpuno nezavisno jedni od drugih, razvili u samostalne moderne nacije.

I srpska, i hrvatska, i slovenačka nacija odgovaraju svima uslovima koji se, po definiciji koju smo usvojili u prvom odeljku, od jedne nacije traže. Tako dolazimo do zaključka da su Srbi, Hrvati i Slovenci tri nacije, ako upotrebimo reč narod kao sinonim nacije, tri naroda. To je neosporna istorijska činjenica. Srbi, Hrvati i Slovenci nisu nikada do ujedinjenja, krajem 1918. godine, živeli zajedno, na jednoj teritoriji, iako su bili u susedstvu; među njima nikad nije bilo saobraćajnih i ekonomskih veza koje bi ih spajale u jednu celinu. Naprotiv: vekovna tuđinska vladavina ih je ne samo teritorijalno razdvajala, nego im je na sve moguće načine ometala i otežavala i saobraćajne i ekonomske veze. Po našoj definiciji, međutim, bez zajednice teritorije i ekonomskog života nema jedne nacije.

I već po tome, Srbi, Hrvati i Slovenci ne bi mogli biti jedna nacija, čak kad bi im ostale bitne oznake nacije, jezik i kultura, bile iste, što nikako nije slučaj. Jer, dok se srpski i hrvatski jezik mogu smatrati kao jedan jezik, slovenački jezik je nesumnjivo jedan zaseban jezik, koji je srodan sa srpsko-hrvatskim, ali se nikako ne može degradirati na stepen srpsko-hrvatskog dijalekta...

... Iz svega dosadašnjeg izlazi jasno da i Hrvati i Slovenci imaju isto takvo pravo kao i Srbi da se smatraju kao zasebne nacije u modernom smislu reči. Ali je interesantno da im se to nesumnjivo pravo osporava sa srpske strane, i to sa naročitom upornošću baš od dana ujedinjenja u jednu državu!...

... Sa srpske strane se najčešće zastupa gledište da su Srbi, Hrvati i Slovenci tri plemena jednog naroda, da su oni troimeni ili, kako se *Samouprava* jednom izrazila, »trojedni« narod. Na toj osnovi stvorena je i teorija o narodnom jedinstvu Srba, Hrvata i Slovenaca. Međutim, prema onome što smo i ranije izložili i utvrdili, jasno je, pre svega, da formula 'tri plemena jednog naroda' ne može imati nikakvu naučnu podlogu...

... Zašto se tvorcima teorije o narodnom jedinstvu Srba, Hrvata i Slovenaca tako grčevito drže formule 'tri plemena jednog naroda'? Zašto se svršene nacije degradiraju na plemena? Ako se htelo da se tom formulom istakne kako Srbi, Hrvati i Slovenci imaju uslova da postanu jedan narod, jedna nacija, to se moglo postići i bez ikakvog zavijanja. Jer je nesumnjivo da su ujedinjenjem tri tako srodna naroda kao što su Srbi, Hrvati i Slovenci u jednu državu stvoreni svi potrebni uslovi da ona u toku istorijskog razvitka, u procesu prirodne asimilacije, postanu jedan narod, jedna nacija. Jer nacija, kao što smo videli, nije ništa trajno, večito, apsolutno, nego, kao i sve istorijsko, u toku vremena promenljivo...

... Na političkom polju, imperijalističke težnje srpske buržoazije dobile su izraza u forsiranju državnog centralizma, koji je najzad, na dovoljno poznati način, sankcionisan Vidovdanskim ustavom. Da bi opravdala jedan reakcionarni simplistički ustav, koji najbolje odgovara njenim autokratskim prohtevima, vladajuća srpska buržoazija je ismislila i

jednu simplističku teoriju o narodnom i državnom jedinstvu: Srbi, Hrvati i Slovenci su jedan i nedeljiv narod, zato i država Srba, Hrvata i Slovenaca mora biti jedna i nedeljiva! A jedan provincijalac, sa neverovatno uskim političkim horizontom, kao što je g. Svetozar Pribićević, doveo je gornju teoriju do apsurdna apsurdnom tezom: da se narodno jedinstvo i sporazum između Srba, Hrvata i Slovenaca uzajamno isključuju!

Nasuprot hegemonističkom centralizmu srpske buržoazije, sa hrvatske i slovenačke strane ističu se, u pogledu državnog uređenja, autonomistički, federalistički i konfederalistički zahtevi. Slovenci traže legislativnu autonomiju, hrvatska zajednica je bila za federaciju, a Radić zahteva konfederaciju. Valja naglasiti da ni među Hrvatima ni među Slovencima nema nijedne političke grupe koja bi bila protiv državnog jedinstva, za otcepljenje. Hrvati i Slovenci traže samo pravo samoopredeljenja u okviru današnje države, koju svi faktički priznaju. Na taj način se nacionalno pitanje u Jugoslaviji, zasad, postavlja kao ustavno pitanje...

... Iz celokupnog dosadašnjeg izlaganja jasno izlazi kakav stav u nacionalnom pitanju treba da zauzme marksistički proletarijat Jugoslavije. Marksistički proletarijat priznaje i Hrvatima i Slovencima neograničeno pravo samoopredeljenja, tj. pravo na samostalnu državnu egzistenciju. Međutim, Hrvati i Slovenci, kao što smo već pomenuli, ne žele, bar zasad, otcepljenje od današnje države. I to je sasvim razumljivo. Hrvatska i slovenačka buržoazija, kao kapitalistički razvijeniye, žele što prostraniju pijacu za svoje industrijske produkte: one imaju najživljeg interesa da državna teritorija, kao jedna carinska oblast, bude što veća. Svesna i svih ostalih slabih strana jedne male države u današnje vreme, hrvatska i slovenačka buržoazija moraju najiskrenije želiti da se današnja državna zajednica održi. Hrvatski i slovenački proletarijat, takode, ne samo da nema nikakvog interesa da se odvoja od srpskog proletarijata, nego mu svi interesi nalažu da ostane s njim u najpunijem jedinstvu. Parola otcepljenja mogla bi, zato, i kod Srba, i kod Hrvata i kod Slovenaca, naći zasad, odjeka samo u izvesnim intelektualnim sitnoburžoaskim krugovima, koji nemaju nikakvog stvarnog uticaja na javni život. Ali nije nemoguće da Hrvati i Slovenci, pri eventualnim komplikacijama u unutarnjoj ili spoljnoj situaciji, i drukčije postavbe pitanje svoga samoopredeljenja. Jer želja Hrvata i Slovenaca da ostanu u zajednici sa Srbima nije apsolutna: sa reakcionarnom srpskom buržoazijom, koja bi bila samo oruđe u rukama francuskog imperijalizma, koji je svakog časa može gurnuti u kakvu ratnu avanturu, ni Hrvati ni Slovenci, očevidno, nemaju interesa da budu zajedno. Zato se sa njihove strane ističe kao prvi uslov za opstanak zajednice: puna demokratija unutra i miroljubiva politika spolja. Samo na toj podlozi može se osigurati trajna državna zajednica Srba, Hrvata i Slovenaca ...

... Nesumnjivo je, međutim, da skoro nijedna oblast, pa ma kako one bile razgraničene, ne bi mogla biti homogena u nacionalnom pogledu. U Hrvatskoj bi, na primer, bilo i Srba i Nemaca, a možda i Slovenaca; u Slovenačkoj Nemaca i Hrvata; u Vojvodini, pored Srba, još i Mađara, Nemaca, Hrvata, Slovaka i Rumuna; u Makedoniji, pored Srba, još i Bugara, Turaka, Arnauta, Kucovlaha i Grka; u Bosni su uglavnom Srbi i Hrvati, itd. Prema tome postojala bi i dalje opasnost da će nacionalne manjine u pojedinim oblastima biti izložene nasilju većine, što bi izazvalo nove nacionalne borbe i dalo maha raznim iredentističkim pokretima. Ali

treba naglasiti da bi ta opasnost postojala samo tada, ako bi ma koja nacija uživala ma kakve privilegije na štetu ostalih. Ta opasnost, međutim, ne postoji u režimu pune demokratije, tj. nacionalne ravnopravnosti u svakom pogledu (jezik, škola, religija, itd.). Ako se zemaljskim ustavom ukinu stvarno sve nacionalne privilegije, ma u kom obliku one bile, i ako se nacionalnim manjinama zagaruje neograničeno pravo upotrebe maternjeg jezika, podizanje škola, sloboda savesti itd. — onda nema bojazni ni od unutarnjeg nacionalnog trvenja ni od iredente...

... Tako dolazimo do zaključka da bi, i sa gledišta radničke klase, pokrajinske autonomije, na podlozi najpunije demokratije, bile najbolje rešenje ustavnog pitanja, rešenje koje bi potpuno moglo zadovoljiti sve nacije i nacionalne manjine koje su izjavile želju da ostanu u državnoj zajednici. Po sebi se razume da nije reč o uskim administrativnim autonomijama, nego o širim političkim autonomijama, čije bi atribucije imale odrediti u prvom redu sporazumi između Srba, Hrvata i Slovenaca. Za razgraničenje pojedinih autonomnih oblasti mora se istaći kao najviši princip: narodna volja, izražena opštim slobodnim glasanjem u svima spornim slučajevima.

To je rešenje ustavnog pitanja, za koje se danas klasosvesni proletarijat Jugoslavije mora svom snagom založiti, jer to rešenje u današnjoj konkretnoj situaciji najbolje odgovara interesima radničke klase cele zemlje. Radnička klasa je isvesna da će nacionalne borbe iščeznuti tek u socijalističkom društvu, ali je najviši interes radničke klase, da se nacionalne borbe još u okviru kapitalističkog društva svedu na minimum, na najmanju moguću meru. Buržoazija je ta, koja svesno, s planom i računom, raspaljuje i veštački pothranjuje nacionalne borbe, da bi razjedinila radnike raznih nacija i onemogućila jedinstveni internacionalni klasni front proletarijata. Protiv uticaja buržoaskog nacionalizma u radničkim redovima klasosvesni proletarijat može se sa uspehom boriti samo na jedan način: ističući otvoreno i zalažući se odlučno za sve one nacionalne zahteve, koje svima nacijama i nacionalnim manjinama osiguravaju najpuniji nacionalni, ekonomski i kulturni razvitak...» (str. 76—86).

U predgovoru D. Pešić govori:

»... Gledišta Sime Markovića na način i oblik rešenja jugoslovenskog nacionalnog pitanja bila su u suprotnosti sa stavovima tzv. levece, onog dela KPJ koji je podržavao stavove i politiku Kominterne u sledećem: u oceni političke situacije (Marković je, nasuprot Kl i 'levici', smatrao da situacija u zemlji nije revolucionarna i da Jugoslaviji ne predstoje u skoroj budućnosti revolucionarni događaji; naprotiv, njoj preti opasnost od ukidanja demokratije); u tretiranju načina rešavanja nacionalnog pitanja (prema Markovićevom uverenju, pošto se nijedna jugoslovenska politička stranka ne izjašnjava za odvajanje nekog dela državne teritorije od Kraljevine SHS i kako nije u interesu nijedne klase da do izdvajanja dođe, to je pitanje rešenja nacionalnog problema u zemlji — pitanje regulisanja međusobnih odnosa jugoslovenskih naroda: Srba, Hrvata i Slovenaca; 'levica', koja je stajala na poziciji da je nacionalno pitanje u suštini pitanje revolucije, smatrala je ovaj Markovićev stav za najslabiju tačku njegove koncepcije, kao izraz socijaldemokratskog oportunizma i reformizma, kao svođenje nacionalnog pitanja na ustavno); u pitanju mogućnosti ili nemogućnosti rešenja nacionalnog pitanja, makar i delimično, u uslovima buržoaske države (Marković je verovao u takvu

moгуćnost, za razliku od 'levice'); u obliku rešenja nacionalnog pitanja (Marković je branio autonomistički koncept rešenja nacionalnog pitanja u buržoaskoj državi, 'levica' je branila federalistički) itd.

Rezultat rasprave, definisan u obliku rezolucije o nacionalnom pitanju na Trećoj zemaljskoj konferenciji KPJ januara 1924. godine, bila su načela protivna stavovima Sime Markovića. Kako Marković nije prisustvovao ovoj konferenciji, jer je bio u zatvoru, ne znamo da li bi i u kojoj meri bio spreman na odstupanje od svojih stavova ili na kompromis ...» (str. 7).

Sporeći se s priređivačem izabranih Markovićevih spisa povjesničarka Stanislava Koprivica-Oštrić je u zagrebačkom »Danasu« objavila u članku »Sporne teze o Simi Markoviću«:

»... Središnje mjesto u knjizi zauzima diskusija o nacionalnom pitanju u KPJ (odnosno Nezavisnoj radničkoj partiji Jugoslavije). To je i shvatljivo, jer za razdoblje od osnivanja Partijed prvih rasprava i pokretanja javne diskusije stvarno i nema odnosa prema biti nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, jer za KPJ ono me postoji. Osnovno obilježje nacionalne politike KPJ, da je tako nazovemo (od 1919. do 1923.) je — obrana nacionalnog jedinstva, koje svojim sporovima i neadekvatnom politikom ugrožava buržoazija i — zahtjeva za zaštitu nacionalnih manjina. Stoga se i ne mogu identificirati gledišta pojedinaca, već samo pratiti programski dokumenti.

Tek razdoblje javne rasprave otvara mogućnost analize i vrednovanja pojedinačnih doprinosa. Rasprava o nacionalnom pitanju pokrenuta je odlukom Druge zemaljske konferencije KPJ iz svibnja 1923. na stranicama centralnog lista NRPJ 'Radnika-Delavca' zagrebačke 'Borbe' i ljubljanskog 'Glasa svobode'. U njoj su kao autori sudjelovali 'A' iz Čačka, August Cesarec, Ante Ciliga, Đuro Cvijić, Filip Filipović, Dragutin Gustinčić, Rajko Jovanović, Svetozar Lj. Kokotović, Nikola Kotur, F. Marković, Sima Marković, Vladimir Martelanc, Simo Miljuš, Života Milojković, Košta Novaković, Pavle Pavlović, V. S. Petrović, Moša S. Pijade i 'Z' iz Velesa. U Borbi su se javila četiri autora, u Glasu svobode dva, a u Radniku-Delavcu jedanaest. Objavljene su i tri knjige (manjeg formata) i druge recenzije u teorijskom časopisu Borba.

D. Pešić nije uzela u obzir S. Lj. Kokotovića, N. Kotura, F. Markovića, V. Martelanca, V. S. Petrovića, M. S. Pijade i 'Z' iz Velesa. Zašto navedeni sudionici diskusije u njenom spisku, na primer Moša Pijade, kojem se nikako ne može osporiti ocjena da je bio istaknuti jugoslavenski komunist, ulaze u onu formulaciju 'i još neki' (str. 105) autorica nije objasnila.

U najvećem razdoblju međuratne povijesti KPJ, pogotovo ako gornju granicu stavljamo u 1935. godinu pretežu kolektivni dokumenti, što pokazuje i monografija D. Pešić. Samo u jednoj, zaista specifičnoj situaciji pojavio se veliki broj individualnih gledišta u KPJ — u 1923. i 1924. godini. Tada je postojanje legalne stranke omogućilo da se o tom pitanju od izuzetnog značenja raspravlja čak na dvije razine, legalnoj i ilegalnoj i u okviru pokušaja da se za najhitnija pitanja same partije, radničke klase i jugoslavenskog društva izrade programski dokumenti. Svi ti dokumenti pripremani za Treću zemaljsku konferenciju KPJ, bili su dani na raspravu i članstvu NRPJ kao rezolucije za njenu zemaljsku konferenciju. Kad ta nije mogla biti održana zbog stalnih zabrana od strane vlasti,

članstvo se izjašnjavalo referendumom. Ta činjenica pokazuje da gledišta lijeve frakcije tako prihvaćena nisu imala istu težinu kao gledišta S. Markovića, koja su odbijena.

Cak i kad se analiziraju pojedinačna gledišta, njih treba staviti u jasan međuodnos s cjelinom komunističkog pokreta, jer su svi ti pojedinci bili njegovi organizirani pripadnici. Jedino se tako mogu u pravom svjetlu vidjeti i koncepcije S. Markovića i koncepcije pripadnika lijeve frakcije u KPJ. Desanka Pešić je izbjegla da stvari stavi u taj kontekst. Jedino ako se gledišta Sime Markovića promatraju kao isključivo teorijski napor, odnosno politički projekt, koji se u opsežnoj raspravi iznosi kao drukčije mišljenje — može se izbjeći činjenica da KPJ ta gledišta 1924. nije prihvatila. Partija se preko svog članstva izjasnila za federativni koncept, a ne za autonomije, dok posebnost Slovenaca, Srba i Hrvata kao triju historijskih nacija ionako nije bila sporna.

Nasuprot tim poznatim povijesnim činjenicama D. Pešić postavlja tezu da je koncepcija S. Markovića bila realnija od koncepcije ljevice. Ona piše da su pogledi S. Markovića bili realniji i da se KPJ 1935. približila 'davno osuđenim gledištima Sime Markovića' (knjiga str. 274). Vrijednost koncepcije S. Markovića je u tome što ona 'nije za postulat svoje realizacije imala revoluciju; revolucija kao neposredna perspektiva, bila je netočna ideja 'levice', više nego izraz stvarnog stanja i tendencija u razvitku jugoslavenskog društva' (NIN).

Akciono-političke procjene S. Markovića — korištenje revolucionarnih potencijala da bi se postigla demokracija jugoslavenske države putem revizije ustava, odnosno ljevice — borba za radničko-seljački front i radničko-seljačku vladu — nisu bile realne, a to je potvrdio i dalji razvoj Jugoslavije. U tom kontekstu zaista neobično zvuči teza D. Pešić, koja sva ta zbivanja prati iz pristojne povijesne perspektive: 'Zahtev za demokratiju u 'predvečerju' diktature bio je radikaln i razuman i mogao je, kao autonomistički oblik rešenja nacionalnog pitanja, u datim prilikama zadovoljiti većinu opozicionih političkih partija koje su predstavljale raspoloženje naroda' (NIN).

Nasuprot konceptu S. Markovića suština koncepta ljevice izdržala je najtežu provjeru — provjeru povijesti, i na osnovi slobodnog opredjeljivanja svakog naroda gradi dalje svoju koncepciju rješenja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji.

U razgovoru za NIN D. Pešić nabraja najznačajnije predstavnike partijske ljevice (ona i termin ljevica i termin desnica stavlja u navodnike, što bi valjda značilo da ni ljevica nije lijeva, niti desnica desna). Dijeli ih po nacionalnoj pripadnosti: 'Najznačajniji predstavnici 'leve' frakcije u KPJ bili su srpski komunisti: Triša Kaclerović, Košta Novaković, Pavle Pavlović, Rajko Jovanović..., a od hrvatskih Đuro Cvijić. Među 'glavne desničare' spadaju srpski komunisti Sima Marković, Života Milojković (mada su u pogledima ove dvojice postojale krupne razlike), zatim Ljuba Radovanović i Mihajlo Todorović. Nije kod nabiranja ljevice uzela u obzir niti jednog slovenskog komunistu, a niti Augusta Cesarea, Mošu Pijade, Vladimira Capića.

Takva podjela briše najvredniji rezultat — da su pripadnici ljevice, a i desnice iznosili svoje stavove kao komunisti, po svom uvjerenju, a ne po svojoj nacionalnoj pripadnosti.

Neuobičajene karakteristike u znanstvenom smislu u monografiji su dobili D. Gustinčić i A. Ciliga, ipa to autorica objašnjava i u NIN-u. Gledišta D. Gustinčića označena su kao 'nacionalni egoizam', jer je 'interese svoje nacije pretpostavio apsolutno interesima svih ostalih' (NIN). Povod je u koncepciji balkansko-podunavske federacije i u razmišljanju o balkanskom i srednjoevropskom prostoru, ali taj koncept zastupali su i neki drugi komunisti. A. Ciliga nazvan je 'ocem maspoka', te je bio 'mnogo bliži frankovcima nego nacionalnoj politici KPJ' (NIN).

Posebno je delikatan problem način na koji D. Pešić polemizira s ocjenom koja kao da je dana srpskom narodu u diskusiji o nacionalnom pitanju, pa je on ispao ugnjetački, iako i on trpi klasnu i ekonomsku eksploataciju, što je dovelo i do njegova političkog zanemarivanja i praktičnog isključivanja 'iz borbe nacionalno ugnjetanih masa protiv hegemonije srpske buržoazije...' (knjiga, str. 143—144). Ta teza ne počiva na činjenicama. Iako su brkani pojmovi narod-pleme-nacija, nikad nije srpski narod identificiran s teorijskom kategorijom vladajuća nacija. Pa to su bili marksisti...« (»Danas«, Zagreb).

O Simi Markoviću opširnije je pisao i Đuro Durašković (feljton u »Borbi« i u knjizi »Osam sekretara Partije«), zatim Vasilije Kalezić u »Novosti 8« u srpnju 1986. godine, kao i više listova i revija u povodu objavljivanja knjige »Tragizam malih naroda«.

Zanimljivo je svjedočenje Juri ja Gustinčića (NIN, Beograd, 28. rujna 1986) da je Sima Marković »u 1939. uhapšen« a da je »umro godinu dana kasnije«, jer je, prema Gustinčiću, »imao, mislim, šećernu bolest...«

U kratkim biografijama objavljenim u prva dva sveska Titovih »Sabranih djela« nigdje ne piše, kao što je to kod ostalih žrtvi Staljinovih čistki objavljeno, da je dr Sima Marković — rehabilitiran. Da li je, uopće, dr Sima Marković rehabilitiran?

INTERMECO

POKOLJ U VOJSCI

»U svibnju i lipnju 1937. došlo je do napada na vojsku. I u vojsci je moglo biti otpora — i to nimalo zanemarivog — već i poradi starog neprijateljstva što su ga vojnici osjećali prema političkoj policiji. Recentna sovjetska memorijalistika potvrđuje postojanje trvenja između Staljina i Tuhačevskog. Tuhačevski je, kao i ostali vojni zapovjednici koji su se formirali u građanskom ratu, bio vrlo blisko povezan s većinom rukovodilaca na koje se oborio val represije. (Između ostaloga on je još od 1918. bio osobni prijatelj Verejkisa, poznatog oblasnog sekretara, koji ga je branio pred Staljinom malo prije no što je i on uhapšen.)

Tih godina sve su više rasli moć i ugled vojske. Staljin se dakle imao zašto bojati moguće opozicije u vojsci. Pa ipak, mnoga istraživanja što su dosad obavljena nisu pružila nikakve indicije o bilo kakvom pokušaju organiziranog otpora u vojsci, a još manje o bilo kakvom planiranom 'udaru'. Vojnici su poslije Staljinove smrti u Sovjetskom Savezu u potpunosti i bez ikakvih rezervi 'rehabilitirani'. Istini za volju, njihov slučaj je jedini u kojemu izgleda da je dokazana umiješanost stranih tajnih službi, ali ne u smislu u kojem se o tomu onda govorilo. Nacistička je špijunaža spretno iskoristila buru progona i sumnjičenja koja je zahvatila Sovjetski Savez, te je krivotvorila dokumente koji su trebali dokazati da su Tuhačevski i njegovi suradnici potajno u kontaktu s njemačkim generalštabom, i onda je te dokumente podmetnula Sovjetima preko čehoslovačke špijunske službe. Usprkos tomu svi povjesničari, kako sovjetski tako i strani, koji su najviše istraživali taj slučaj, došli su do zaključka da o Staljinovoj osudi generala nisu odlučili ti krivotvoreni dokumenti, premda su mu možda poslužili da uvjeri druge vojne rukovodioce u njihovu krivicu.

Jedanaestog i 12. lipnja Sovjetski Savez i svijet obaviješteni su kratkim kominikeima da je skupina najslavnijih 'crvenih' komandanata — Tuhačevski, Uborevič, Jakir, Ejdemjan, Kork, Feljdmjan, Primakov i Putna — uhapšena, osuđena zbog izdaje i strijeljana. Jedan od najvažnijih vojnih rukovodilaca — šef Političke uprave u ivojsci, Jan Gamamik — izvršio je samoubojstvo. I danas se, iz malobrojnih i raštrkanih dostupnih informacija, znade samo to da je zatvoreni, vrlo kratak i površan proces bio gotovo isključivo formalnost, premda je sud bio sastavljen od drugih generala, koji će ubrzo gotovo svi izginuti pod istom optužbom. Sudbina optuženih vjerojatno je odlučena još na sjednici Revvojensovjeta, koja je trajala od 1. do 4. lipnja, i na kojoj je, čini se, Staljin osobno iznio optužbe. Neki od optuženih već su bili uhapšeni ranijih mjeseci; drugi pak koncem svibnja, pošto su smijenjeni sa svojih položaja pod različitim izlikama.

Svi su bili heroji građanskog rata. Jakir i Uborevič zapovijedali su dvjema najvažnijim oblastima u zemlji, ukrajinskom i bjeloruskom, na glavnom dijelu evropske granice Sovjetskog Saveza.

I u oružanim snagama represija je počela prije hapšenja Tuhačevskog, pri čemu su na udaru bili pojedinci, no također vrlo poznati komunistički komandanti. Od lipnja nadalje represija je poprimala masovan karakter, zahvaćajući jednu za drugom sve vojne oblasti i sve velike jedinice. Potrajala je, kao i u celoj zemlji, sve)do 1938, kad je u jesen uhapšen i strijeljan

— ovoga puta bez procesa i bez javne obavijesti — i maršal Bljuher, ugledni zapovjednik Dalekoistočne armije koji je upravo bio odbio jedan japanski napad. I sam popis najpoznatijih zapovjednika koji su tako iščezli odveć je dugačak da bismo ga ovdje mogli navesti: najpoznatiji su gotovo svi izgubili život. Strijeljani su šef generalštaba, maršal Jegorov, zapovjednik mornarice, Orlov, zapovjednik zrakoplovstva, Alksnis, i šef tajne službe, Berzin, gotovo svi zapovjednici i gotovo svi politički rukovodioci u oblastima. Isto tako su 'opustošeni' Ministarstvo obrane, vojne akademije, armije i flote, centralni i periferijski aparat. Političke vode ('komesari') progonjene su još oštrije no vojne. Izračunato je da su iščezla tri od petorice maršala Sovjetskog Saveza, tri od četvorice zapovjednika armije prvoga ranga, svih dvanaest zapovjednika armije drugoga ranga, 60 do 67 zapovjednika armijskih korpusa, 133 od 199 zapovjednika divizije, 221 od 397 zapovjednika brigade, polovica pukovskih zapovjednika, svih deset prvih admirala, 9 do 15 drugih, svih 17 komesara armije, 25 od 28 brigadnih komesara i 'mnoge tisuće' drugih oficira. Ni jedan rat nikad nije tako obezglavio ni jednu vojsku...«

SKOJEVAC, LOGORAŠ, HISTORIČAR.

U »Prilozima za istoriju socijalizma«, u devetom broju (ISI i Export-press, Beograd, 1974, str. 371—377, u prijevodu Milorada Simovića) objavio je Ivan Križnar članak, u povodu sedamdesetogodišnjice rođenja Franca Klopčiča:

»France Klopčič, jedan od najaktivnijih vođa slovenačkih komunista u prvoj deceniji postojanja njihove partije i značajan istraživač istanjanje radničkog pokreta toga perioda, rodio se 25. oktobra 1903. godine u rudarskom naselju Opital u Loreni. Kad mu je bilo šest godina, njegov otac rudar vratio se s porodicom u svoj rodni kraj Zagorje da bi France i njegov mlađi brat Mile mogli pohađati slovenačku školu. Godine 1917. France je nastavio školovanje u ljubljanskoj srednjoj školi — realci, u kojoj je 1923. godine završio sedmi razred s odličnim uspjehom.

Pod utiskom teških uslova života u rudničkim revirima u toku prvog svetskog rata i pod uticajem ruske revolucije, Majske deklaracije, raspada Austro-Ugarske i nastanka Kraljevine SHS, koja nije ispunila očekivanja radnih ljudi i zbog čega se pojačalo revolucionarno vrenje, Klopčič je počeo tražiti nove životne puteve. Čitao je socijaldemokratske listove i ubrzo je shvatio da Socijaldemokratska stranka nije lizvršila svoju misiju kada je to bilo najmoćnije i najpoželjnije, i zato se pridružio partiji koja je tražila realniji put kojim bi narod dovela do slobode i socijalizma. U početku

1920. godine Klopčič je postao član Društva studenata komunista u Ljubljani, i kao gost je učestvovao na *osnivačkom kongresu Komunističke partije u Sloveniji*, kojii je održan 11. aprila 1920. godine u prostorijama hotela 'Svicarija' ('Švajcarska') u ljubljanskom Tivoliju. Kratkim i konkretnim govorima komunistički vođi su pridobili učesnike kongresa za revolucionarne ideje. U toku rasprave ikoja je pred Vukovarski kongres vođena u beogradskim i zagrebačkim komunističkim listovima o programu i oblicima borbe, France Klopčič se opredelio za revolucionarne ideje ondašnjeg komunizma. U julu 1920. godine učlanio se u Zagorju u komunističku organizaciju. Posle donošenja Obznane učestvovao je na ilegalnim skojevskim sastancima u Ljubljani i na sednicama i u akcijama komunista u Zagorju, gdje je donosio komunističko geslo 'Delo', koje je izlazilo u Trstu i u kojem je 1922. godine i sam objavljivao svoje priloge. Na kongresu SKOJ-a u Ljubljani 1922. godine izabran je u CK SKOJ-a. Za člana CK SKOJ-a bio je ponovo izabran na Drugom kongresu SKOJ-a, koji je održan 1923. godine u Kefrovom mlinu u Ravnima.

Godine 1923. Klopčič je tri puta bio u zatvoru; u prva dva slučaja bio je osumnjičen za protivdržavnu delatnost, ali isledni organi to nisu mogli dokazati, pa je posle dva meseca pušten iz zatvora; treći put je bio osum-

njičen za učešće u organizovanju štrajka u Zagorju, ali je iz nedostatka dokaza oslobođen. Te godine je marljivo proučavao marksističku literaturu i pisao članke, diskusije i rasprave o onovremenom društvenom položaju, perspektivama razvitka i delovanja političkih partija i politike Kominteme, i ti njegovi radovi su objavljivani u biltenu Internationale 'Presse-Korrespondenz'. Pripadao je generaciji slovenačkih intelektualaca komunista koja je upijala u sebe najnovije ideje svetskog komunističkog pokreta, koji je težio ostvarenju marksističke misli i takvom društvenom razvitku koji bi ostvario ravnopravne odnose između ljudi i naroda. 'Za nas Lenjin nije bio samo veliki ideolog već i čovek koji je oživotvorio ideje boljševizma, što socijaldemokratija, očigledno, nije mogla učiniti', seća se danas France Klopčič...

U početku 1924. godine Klopčič je zamenio dotadašnjeg sekretara PK SKOJ-a za Sloveniju Toneta Matulja. Tim je po statutarnim odredbama automatski postao i član PK KPJ za Sloveniju i u tom svojstvu je ostao sve do odlaska u emigraciju 1930. godine. Slovenački komunisti, a među njima i komunistička omladina, delovali su ilegalno, ali i legalno u radničkim sindikatima, u štampi, na izborima i na zborovima. SKOJ je tada organizovao demonstraciju šegrta u Ljubljani i Mariboru, štrajk mladih staklara u Zagorju, delovao u radničkim prosvetnim društvima 'Iskra' i 'Vesna' i u polulegalnim proleterskim četama za izvođenje akcija (PAČ). Kao član rukovodeće trojke, Klopčič je pripremio i izveo plan za otpor orjunašima u Trbovlju. Orjunaši su, naime, 1. juna 1924. godine organizovali propagandni i teroristički pohod na Trbovlje. U oružanom sukobu između orjunaša i PAČ-a poginulo je pet radnika iz savskih revira, a ubijeni su trojica vođe Orjuna. Usledilo je suđenje dvadesetorici optuženih u Celju, među kojima i Francetu Klopčiču, ali su osamnaestorica od njih oslobođena optužbe zahvaljujući izvanrednoj solidarnosti rudara Trbovlja, među kojima polioija nije našla nijednog svedoka koji bi teretio optužene.

Od aprila do septembra 1925. godine Klopčič je delovao u Beogradu i Zagrebu kao član Sekretarijata SKOJ-a zajedno s Jankom Mišićem i Mijom Oreškim. U avgustu 1925. godine odneo je u Dalmaciju ilegalno glasilo CK SKOJ-a 'Mladi boljševik' i letke. Na povratku je bio zadržan u Kninu i optužen da je u Splitu doneo ilegalnu literaturu, ali zbog odličnog držanja splitskih drugova policija to nije mogla dokazati. Godine 1926. Klopčič je neko vreme uređivao u Ljubljani legalni nedeljnik 'Delovsko-kmečki list', ('Radničko-seljački list') i 'Enotnost', ('Jedinstvo'), a 1927. godine nekoliko meseci je radio kao instruktor PK KPJ za Sloveniju u Mariboru.

O idejno-političkom razvoju KP u Sloveniji u tom periodu: između ostalog govori i Klopčičev rukopis rasprave o slovenačkom nacionalnom pitanju, koji je zaplenila policija 10. novembra 1926. godine. Taj rukopis dosad nije pronađen, ali je sačuvan policijski izveštaj u kome se kaže da je Klopčič u njemu prikazao Sloveniju kao koloniju srpskog imperijalizma i militarizma. On je, sem toga, u tom rukopisu izložio gledište raznih stranaka o slovenačkom nacionalnom pitanju i došao do zaključka da je državni centralizam moguće razbiti samo revolucionarnom borbom radnika i seljaka. Samo bi boljševička politika snažne komunističke partije mogla razrešiti složena socijalna pitanja i nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Policijski izveštaj dalje navodi Klopčičevu tvrdnju da bi samo jedinstveni front radnika, seljaka i ugnjetenih naroda mogao da uspostavi radničko-seljačku republiku Sloveniju, Hrvatsku, Makedoniju, Crnu Goru i druge republike,

povezane u federaciju radničko-seljačkih republika Balkana. Zato Komunistička partija mora uključivati u borbu i seljake i druge napredne snage. Taj dokument govori o tome da su vodeći slovenački komunisti postavili sebi zadatak da socijalističkom revolucijom reše radničko, seljačko i nacionalno pitanje. Klopčič je 1927. godine držao govore i na seljačkim zborovima u okolini Stične. Usled policijskog gonjenja Klopčič je više puta morao prelaziti u ilegalnost.

U jesen 1927. godine i u toku 1928. godine Klopčič je bio na odsluženju vojnog roka u Ljubljani i Slavonskoj Požegi, gde se povezao s tamošnjim komunistima. Kad se krajem 1928. godine vratio u Ljubljano, bio je izabran za člana novog PK KPJ za Sloveniju. Posle zavođenja šestojanuarske diktature 1929. godine, izabran je za sekretara PK KPJ za Sloveniju. Po odluci Pokrajinskog komiteta, napisao je letak u kome je ukidanje ustava, raspuštanje parlamenta i formiranje nove jugoslavenske vlade na čelu s generalom (Pero Zivković — op. P.P.) ocenio kao nastupanje vojne i fašističke diktature udružene srpske, hrvatske i slovenačke krupne buržoazije, koja je ukinula ostatke buržoaske parlamentarne vladavine, koja je kao takva već bila ograničena Zakonom o zaštiti države. U letku je ukazano da je izlaz iz krize u revolucionarnoj borbi za socijalizam li za radničko-seljačku vladu, za samoopredeljenje naroda. Kao jedan od taktičkih puteva, letak je pomenuo i oružani ustanak. Po sadašnjoj Klopčičevoj oceni, to je bila pozitivna strana letka, jer je u izmenjenim uslovima trebalo istaći komunistički program i ukazati na izlaz iz krize, a njegov nedostatak je bio u tome što u njemu Komunistička partija nije pozvala sve demokratske opozicione snage u Jugoslaviji u zajednički demokratski front protiv diktature kralja, koji je jedini realni oslonac imao u vojsci. O takvom demokratskom frontu u ono vreme nije moglo biti ni govora is obzirom na koncepciju Kominterne, koja je na Šestom kongresu 1928. 'godine zaoštrila borbu protiv desne socijaldemokratske opasnosti. Prema Klopčičevoj izjavi, Pokrajinski komitet je bio potpuno isvestan da nije bilo uslova za neposredni oružani ustanak, pa zato i nije dao nikakva konkretna uputstva za organizovanje četa i skupljanje oružja, jer takva uputstva nije dao ni CK KPJ. Delatnost slovenačkih komunista je zbog diktature bila ograničena na rasturanje letaka, ispisivanje parola i leteće zborove pred fabrikama. U avgustu 1929. godine Klopčič se morao povući u ilegalnost.

Kad se krajem 1929. godine Biro CK KPJ preselio iz Zagreba u Ljubljano, Klopčič je bio imenovan za tehničkog sekretara tog užeg rukovodstva KPJ. Obezbeđivao je ilegalne stanove za članove Biroa, upravljao je centralnom tehnikom, koja je umnožavala ilegalnu literaturu i snabdevala komuniste potrebnim dokumentima. U isto vreme ise starao za javke kad su se sastajali članovi Biroa, vodio brigu o kuririma, o vezama Biroa s pokrajinskim komitetima KPJ i o vezi s Đurom Salajem u Beču, koji se starao o održavanju veze s rukovodstvom Kominterne u Moskvi.

U aprilu 1930. godine Klopčič je po direktivi Biroa CK KPJ emigrirao u Austriju. Uoči 1. avgusta, dana posvećenog borbi protiv rata, još jedanput je posetio Sloveniju i Zagreb, doneo literaturu i zatim se vratio u Austriju. U domovinu se nije vratio za čitavih dvadeset šest godina.

U početku septembra 1930. godine Klopčič je s falsifikovanim pasošem otputovao u Moskvu, u koji je posle nekoliko nedelja došla i njegova žena Angela-Nina. U Moskvi je bio primljen u Međunarodnu lenjinsku školu za više partijske kadrove, ali u njoj nije dugo ostao. Sekretar Kontrolne komi-

sije Kominterne Angaretis ga je saslušavao u vezi s odnosima i delovanjem u Politbirou CK KPJ i okrivio ga zbog grešaka koje on nije učinio, ali zbog kojih je u moskovskom zatvoru proveo vreme od decembra 1930. do aprila 1932. godine. Kad je bilo prikupljeno dovoljno dokaza da nije kriv, bio je pušten iz zatvora, ali ga je Kontrolna komisija Kominterne već bila isključila iz KPJ zbog 'štetočinske delatnosti', dok mu je CK KPJ i dalje priznavao članstvo u KPJ. U međuvremenu ga je sud u Beogradu 1931. godine osudio u odsustvu na osamnaest godina tamnice zbog njegove komunističke delatnosti.

U istražnom zatvoru u Moskvi Klopčič se razboleo od tuberkuloze i po izlasku iz zatvora lečio se na Jalti četiri meseca. Posle ozdravljenja mu ništa drugo nije preostalo nego da primi sovjetsko državljanstvo i da se zaposli na velikom gradilištu hemijske industrije i termoelektrane u kraju koji je kasnije nazvan Staljinogorsk, a koji se sada naziva Novomoskovsk. Tu je nekoliko oneseai radio kao sindikalni funkcioner, a zatim pet godina kao novinar i šef jednog odeljenja redakcije i pomoćnika urednika dnevnog lista 'Podmoskovski gigant', koji je kasnije dobio naziv 'Novomoskovska pravda'. Pisao je i članke za glasila KPJ o životu u Sovjetskom Savezu i preveo na slovenački jezik neka Lenj-inova dela.

U vreme staljinskih čistki Klopčiča su u septembru 1937. godine zatvorili organi NKVD-a i optužili ga za veze s međunarodnom reakcijom. Posle kratkog pretresa, dobio je takođe kratko obaveštenje da je osuđen na osam godina zatvora. Njegova žalba je bila odbijena. Poslat je na sever u tajgu na reci Uhti, gdje je u logoru NKVD-a proveo 2918 dana. Sličan put, samo s one strane Urala u Kazahstanu, prošla je i njegova žena Angela, kojoj je u logoru umrlo jedino dete.

Logoraši, koji su bili najrazličitijih narodnosti i zanimanja, gradili su ceste, bušili tlo na naftonosnim poljima, izgradili rafineriju i fabrike, uz koje je izrastao grad Uhta, Klopčič je najprije bio kopač, a zatim je zbog bolesti premešten u kancelariju. Po Klopčičevom uverenju, velika većina logoraša je bila izolovana samo zato da bi se u boljševičkoj partiji i u zemlji uspostavilo potpuno idejno i akciono jedinstvo prema Staljinovim zamislima i da bi se u klici ugušila svaka opozicija ili da bi se onemogućio opstanak onih ljudi koji su samostalno mislili o socijalnim i političkim odnosima. O događajima u toku drugog svetskog rata zatvorenike je obaveštavao Radio-Moskva. Neki od njih su se prijavili u Crvenu armiju, ali nisu bili primljeni. I Klopčič se prijavio u Jugoslavensku brigadu, koja je formirana u Sovjetskom Savezu 1944. godine, ali ga nisu pustili iz logora. Celo vreme je Klopčič čvrsto verovao da će se stvari promeniti nabolje i da će se moći vratiti u Jugoslaviju. Upoznao je svu okrutnost i sve nepravde staljinskog sistema, ali je do kraja ostao ubeđen da će i u Sovjetskom Savezu među ljudima zavladati socijalistički odnosi, koje je izgrađivao Lenjin, a koje je Staljin pogazio.

Kad je izdržao kaznu, Klopčič je bio pušten iz logora, ali nije smeo napustiti radno mesto. Uputio je molbu Centralnom komitetu KPJ da posreduje za njega i da mu omogući povratak u Jugoslaviju, ali je na to još morao čekati. Tek posle Staljinove smrti, Klopčič i njegova žena su 1955. godine sudski rehabilitovani pred Vrhovnim sudom Sovjetskog Saveza. Rehabilitovala ih je i Centralna komisija Komunističke partije SSSR-a, i oni su se 1956. godine vratili u Jugoslaviju.

Po povratku u Ljubljano Klopčič se odlučio da istražuje istoriju radničkog pokreta. Od 1959. do 1965. godine bio je član CK SK Slovenije. Najpre je radio u Istoriskom odeljenju CK SK Slovenije, a zatim u Institutu za istoriju radničkog pokreta u Ljubljani od njegovog osnivanja 1959. godine. Svojim bogatim političkim iskustvom doprineo je uobličavanju programa i delatnosti Instituta. Dao je inicijativu za izdavanje dokumenata iz istorije KPJ u Sloveniji. Bio je prvi odgovorni urednik časopisa 'Prispevki za zgodovino delavskega gibanja', koji je uređivao od 1960. do 1962. godine. Godine 1963. penzionisan je kao viši naučni saradnik. U znak priznanja, za svoj rad dobio je više visokih odlikovanja.

Franc Klopčič proučava istoriju KPJ i radničkog pokreta u Jugoslaviji u periodu između dva svetska rata, a u vezi s tim i neke probleme međunarodnog radničkog pokreta. Bibliografija njegovih radova počinje od 1922. godine i obuhvata preko 300 bibliografskih jedinica i 11 prevoda, što govori o njegovoj izvanrednoj marljivosti.

Najznačajniji Klopčičev doprinos proučavaju istorije radničkog pokreta predstavljaju njegova istraživanja o nastanku komunističkog pokreta u Sloveniji. Iz tog područja Klopčič je napisao više rasprava i izdao dokument¹. O stvaranju komunističke partije u Sloveniji. Plod svih tih istraživanja ja njegovo temeljito delo *Velika razmejanje* ('Veliko razgraničenje'), u kome je prikazano stvaranje KP u Sloveniji. Detaljniji podaci o tim studijama i raspravama objavljeni su u časopisu 'Prispevki za zgodovino delavskega gibanja' za 1973. godinu koji izdaje Institut za istoriju radničkog pokreta u Ljubljani...«

Zanimljivo je i Klopčičevo pismo beogradskom »NIN-u«, koje je objavljeno u 1641. broju, od 13. lipnja 1982. godine:

»Pročitao sam feljton u NIN-u sa delovima iz 'Ispovesti sibirskog logorašice', to jest iz kazivanja Agate (Jagice) Oreški i iz dodatka Vladimira Oreškog. Naročito sam pratio pripoved o putu Jagice u sovjetski logor, te njene patnje u logoru. To mi je oživelo vlastite muke, jer sam i sam bio skoro osam godina — od 1938. do 1945. — u 'popravno-radnom' logoru NKVD, u okrugu Uhta, na severu Sovjetskog Saveza, o čemu sam ispričao u svojim sećanjima koja su izašla godine 1980. u Ljubljani pod naslovom 'Desetletja preizkušenj'.

Mogu da izrazim ubeđenje da su istinita sva pričanja Agate, da ona najgora i najnečovečnija svedočenja iz prvih vremena u logoru. Čitaoci mogu njezinu ispovest prihvatiti kao verodostojnu. Naravno, neki novinsko-senzacionalistički izrazi, kao 'jahači apokalipse', 'sibirska giljotina', 'ledene sante koje hodaju' i drugi, mogli bi izostati, jer su uzeti iz rečnika prošlosti ili iz komercijalizma, umesto da događaji dobiju vlastit, osoben i neponovljiv izraz savremene epohe.

Naročito bih hteo podvući pošteno pričanje Jagice o vremenu kada se položaj u logoru popravio, pa se i njeno stanje popravilo, čemu je doprinelo još drugarstvo sa sapačenicom Lidijom. To joj je omogućilo da preživi sve godine robijanja. I sa mnom je bilo slično, inače ne bih bio danas živ. Da su nečovečno strašni logorski uslovi iz godine 1938—1939. potrajali još 1 sledećih osam ili deset godina tamnovanja, niko ne bi izdržao, pa ni Karlo Štajner, autor knjige '7000 dana u Sibiru'.

Drago mi je, takođe, što je Vladimir Oreški, na sve pozive i molbe da ostane u Sovjetskom Savezu, odgovorio odlučno: 'Ne, hvala, ja idem svojoj

kući! 'Da, tako je bilo sa nama preživelima: hteli smo i svoju Jugoslaviju! To nam je bila neugasiva želja.

Molim redakciju NIN-a da objavi ovo moje pismo i želim da dm — pošto ne znam adresu Agate i Vladimira Oreškog — ovim putem izrazim svoje poštovanje i simpatije. Verovatno se drugarica Jagica ne seća da sam je upoznao još 1925, samo uzgred, kada sam više meseci boravio ilegalno u Zagrebu, pa smo Janko Mišić, Mijo Oreški i ja sastavljali sekretarijat CK SKOJ. Od tada je prošlo 57 godina, pa osećam zadovoljstvo što je Agata imala neiscrpnu volju za održavanje fizičkih i moralnih snaga, jednih i drugih tako neophodnih u surovim uslovima staljinističkog GULAG-a.

Na kraju, molim redakciju NIN-a da ispravi jednu geografsku grešku. Ni Arhangelsk, ni Narjan-Mar, ni Dvinski Bereznik, sa čitavom njihovom okolinom, koji se spominju u ispovesti, ne nalaze se u Sibiru, već na severu evropskog dela Sovjetskog Saveza. Odande na istok ima 500—700 kilometara do uralskog gorskog lanca i tek s druge, istočne strane Urala počinje Azija i počinje Sibir, sve dalje na istok, hiljade kilometara. Prenošnje Arhangelska, Narjan-Mara i Dvinskog Bereznika u Sibir isto takav je analfabetizam kao, recimo, prenošenje Splita u dolinu reke Morave.

France Klopčič,
istoričar
Ljubljana«

INTERMECO

OSOBNI UDIO

»... Sjećam se dobro kratkog predaha u proljeće 1938. godine. Staljin je upravo tih dana izustio ove riječi: »Sinovi ne odgovaraju za svoje očeve.« Kao sedamnaestogodišnji student povijesti upravo sam bio isključen s moskovskog Gradskog pedagoškog zavoda i iz Komsomola. Odbio sam da potvrdim da je moj zatvoreni otac neprijatelj naroda. Žalio sam se višim instancama — Gradskom komitetu, Oblasnom komitetu, i tako dalje — ali tek kada sam dospio do Centralnog komiteta Komsomola, neki član komisije ponovio je riječi Vođe o sinu zabludjela oca i pomogao mi da me ponovo prime.

Demagoška mahnitost koju je potaknuo Gensek i namijenio je lakovjernima, njega nije ni najmanje obuzdavala. Zapravo pomogla mu je da ostvari svoje zamisli. Godine 1938. Staljin je nastavio raspaljivanjem vatra odmazde s doista neiscrpnom energijom, bodreći sve do jednoga svoje slugu, koji su se možda skanjivali da prionu ozbiljno na posao. U glavne gradove narodnih republika i velikih pokrajina Rusije Gensek je poslao posebna izaslanike i istražitelje s izvanrednim ovlaštenjima koje je on osobno potpisao. Čim bi stigli u neko mjesto, oni bi otvoreno i javno izjavljivali da rade po Staljinovim izričitim naredbama. Između članova i kandidata za članove Politbiroa i ostalih istaknutih rukovodilaca Centralnog komiteta najviše se istaknuo Lazar Kaganovič koji je, već po običaju, pobio sve do jednoga cijeli partijski aktiv u Smolensku, Ivanovu i Kubanu.

Istodobno Georgij Maljenkov nadmašio je sama sebe u Minsku i Armeniji.

Mnogi koji su tada pokopani u Everanu na duši su Anastasa Mikojana.

Andrej Andrejev prerezao je grla vođama Uzbekistana.

Andrej Ždanov dao je postrjeljati vodeće kadrove Partije i vlade u Lenjingradu. Da bi se ovjekovječilo to junačko djelo, Ždanovljevo su ime dali mnogim ulicama i gradskim naseljima, pa čak i sveučilištu u Lenjingradu.

Na sjevernom Kavkazu još je jedan iskusni opričnik bio na djelu — Matvej Škirjatov.

A u Gruziji, Lavrentij Berija, Mali papa, povodljivac i oponašatelj Velikog pape, držao je vašarska suđenja 'trockistima' tog kraja.

Popis bi bio nepotpun bez Nikite Hruščova koji je opustošio Ukrajinu, i Pavela Postiševa čije je poprište bila bivša oblast Samare, te Jakova Jakovljeva čije se ime pročulo po zlu diljem Bjelorusije. Posljednja dvojica uskoro će i sami dospjeti pod krvnikovu sjekiru.

Bez straha od retoričnosti, pitamo: Zašto su, na kraju krajeva, Kaganovič, Maljenkov, Ždanov i družina ubijali visoke rukovodioce kao što bi-

jahu i sami? Jednog jutra neki bi sekretar Oblasnog ili Gradskog komiteta raskrinkavao 'neprijatelje naroda' na sastanku ili u novinama, a već drugo jutro i on bi sam završio u ćeliji. A tamo bi našao i sve ostale iz mjesne organizacije. A optužba? Suradnja s neprijateljem koji se pritajio pod tobožnjom odanosti Staljinu.

To je ponašanje teško objasniti jednostavno nekom psihološkom potrebom za ubijanjem, ili slijepom željom da se služi Gazdi. Oni su sijali strah od diktature Kremlja u nadi da će je osnažiti i istodobno se uzdignuti u dvorskoj hijerarhiji. Još nešto. Spoznali su da postoji nepisani zakon koji nalaže da se potamane svi partijci s dugim partijskim stažem i cijela stara garda iz Lenjinovih dana. Ali Staljinova vizija sizala je mnogo dalje. Početkom tridesetih godina oni koji su sudjelovali u revoluciji već su bili davno navršili četrdesetu ili čak pedesetu godinu života. Pokoljenje koje je živjelo pod carem nestajalo je s pozornice. Ti su ljudi poodmakle dobi vidjeli mnogo toga, znali su mnogo toga, i imali nešto s čime su mogli uspoređivati novo vrijeme. Staljin je sebi dao zadatak da ubrza odlazak tog cijelog pokoljenja zajedno s 'tankim slojem' starih boljševika.

Svrgnuti režim regulirao je pokolje u svoje vrijeme. Pod carem točno se znalo koji slojevi pučanstva podliježu istrebljenju. Staljin je imao svoju vlastitu dijalektiku pokolja. Kad je njemu došlo da ubija, svi su išli pod nož, bez obzira na političku pripadnost. Klao je sve redom u ime 'prijateljstva i jednakosti' među narodima.

'Ubijte ih sve. Bog će prepoznati svoje', rekao je Arnold Amalric, papin zastupnik kada su ga križari zamolili da im pokaže krivovjemike od pravovjernih katolika. Prema tom istom nadahnutom pravilu trebalo je da Križar iz Kremlja usmrti trideset ili četrdeset milijuna ljudi. Nije to bila lagana zadaća. Ali Staljin se nadao da će je obaviti u kratkom povijesnom razdoblju, oslanjajući se na polet širokih masa. Nebo je obdarilo Rusiju velikim optimistom...»

NOSILAC ORDENA CRVENE ZASTAVE

Revolucionar, sudionik oktobarske revolucije Danilo Srđić, rođen u ličkom selu Vrhovine 1896. godine, također je, ostavši živjeti u Sovjetskom Savezu, zemlji za koju se borio, postao žrtvom staljinovih čistki.

Njegova biografija objavljena je u »Vojnoj enciklopediji« (Vojno-izdavački zavod«, Beograd, drugo izdanje, 1975, svezak deveti, str. 94), i u njoj piše:

»Srđić, Danilo (s. Vrhovine, Lika, 1896 — SSSR, 15. VI 1937), Jugoslaven, istaknuti rukovodilac Crvene armije. Iz Beograda 1912. otišao u Rusiju i u Grodnu svršio 1914. vojnu školu. Krajem 1916. bio je u Dobrudži u 1. srpskoj dobrovoljačkoj diviziji komandir voda, a u toku februarske revolucije 1917. postao član revolucionarnog vojničkog komiteta. Pošto je napustio diviziju zaposlio se kao radnik u Petrogradu (Lenjingradu), gdje je u leto 1917. uhapšen. Oslobodili su ga vojnici iz njegove divizije koji su prišli revoluciji i izabrali ga za kdt (komandanta) Mješovitog petrogradskog odreda s kojima je napadao Zimski dvorac...«

Zanimljivo je upozoriti na činjenicu da je napadom na Zimski dvorac rukovodio ruski revolucionar Vladimir Aleksandrovič Antonov-Ovsjenko koji je također ubijen u Staljinovim mučionicama. U knjizi »Bilans Staljinovog termidora« Zivojin Pavlović je već 1940. godine zapisao:

'»...Antonov Ovsjenko; bio je u posljednje vrijeme sovjetski generalni konzul u Barceloni. U tom svojstvu on je imao dužnost da priprema sa agentima iz GPU-a pokolj španskih trockista. Oštra kampanja svetskog javnog mišljenja sprečila ga je u ovom poduzeću. Međutim ipak uspeo je da 'likvidira' šefa španskih trockista (PUM) Nina. Istovremeno anarhisti optužuju Antonova da je pripremio ubistvo šefa njihovog, Durutija, na frontu. Budući da mu je poveren ovako delikatan posao, opšte je bilo ubeđenje da je Antonov najzad zadobio poverenje staljinske birokratske klike. Ali pod Staljinovim režimom, nikada jedan boljševik nije siguran za svoj život.

Kako u polovini 1937. počinje u Sovjetskoj Uniji oštra kampanja protiv komesara Pravde Kriljenka, u sovjetskim listovima je izašao kominike kojim se Kriljenko skida sa položaja narodnog komesara, dok se na njegovo mjesto postavlja Antonov Ovsjenko. U stvari ovo je bio samo mamac da se Antonov privuče u Moskvu. Već u Odesi prilikom iskrcavanja on je uhapšen i kao mnogi drugi iščezao. Po svoj prilici streljan.

Istorija boljševičke revolucije tesno je vezana za ime Antonov-Ovsjenko. Stari boljševik, još 1905. godine on organizuje pobunu u Sevastopolju, zbog čega je osuđen na smrt. Ova mu je kazna zamenjena doživotnom robijom. Od tada pa sve do revolucije Antonov je u zatvoru, u progonstvu.

1917. godine njemu pada u dužnost da zauzme Zimsku palatu i pohapsi članove privremene vlade (Kerenskog — op. P. P.). Od uspeha ove akcije zavisila je možda i sudbina revolucije. U svojstvu šefa vojnog saveta Antonov izvršuje svoj zadatak sa uspehom. Potom je organizator crvene vojske u Ukrajini, a zatim sa fronta na front, svuda gdje je trebala jaka ruka. Najpre je s Pjatakovim (streljan), pa onda sa Kocjubinskim (iščezao) i Evgenijem Boršom (ubio se), gde odnosi pobjede za pobjedama. Komandant petrogradskih trupa, a u 1921. ugušuje seljačku pobunu na Volgi.

U svojstvu diplomate, predstavljao je sovjete u Pragu, Letoniji, Varšavi i najzad u Barceloni.

Ovsjenko je trockiata još od prvih dana (treba znati da je Trocki bio organizator Crvene armije, te su svi vojni rukovodioci mogli biti svrstani u — »trockiste« — op. P. P.). Pošto se i on »pokajao« izgledalo je da je najzad potpuno rehabilitiran. Ali sve te zasluge, i svo slepo izvršavanje Staljinovih naloga naročito u Španiji, nije moglo spasiti život ovog zaslužnog boljševika i velikog revolucionara. Antonov-O vsj enko streljan je kao 'špijun', i 'agent međunarodnog fašizma'...« (Z. Pavlović, cit. djelo, str. 23—33).

Slično piše i Anton Antonov-Ovsjenko, sin revolucionara i žrtve, u knjizi »Staljin, portret tiranina« (»Naprijed«, Zagreb, 1986).

No vratimo se Danilu Srdiću. U njegovoj biografiji dalje piše: »... Krajem decembra Jekatarinoslovu (kasnije: Dnepropetrovsk) formirao je 1. srpsko-sovjetski revolucionarni odred od oko 1500 ljudi s kojima je vodio teške borbe protiv gajdmaka (u doba građanskog rata u Rusiji od 1917. do 1919. vojske kontrarevolucionarne Centralne ukrajinske vlade, a također kontrarevolucionarni odred Petljure i Skoropadskog — op. P. P.). U Caricinu (Volgograd, a neko vrijeme i — Staljingrad — op. P. P.) formirao je 1. srpsko-sovj. etski revolucionarni bataljon i 1. III 1918. primljen za člana inostrane komunističke grupe RKP(b). U septembru 1918. postao je kdt (komandant) 1. jugoslavenskog komunističkog puka s kojim se kod Solodnjika i Rajgorodoka borio protiv belogardejaca. U novembru 1918. postavljen je za kdt (komandanta) 3. krimskog kp (korpusa) koji je vodio uspješne borbe protiv jedinica generala Denjikina (Anton Ivanovič Denjikin, 1872—1947, vođa kontrarevolucije, a uz pomoć stranih intervenističkih trupa zauzeo Kavkaz i Ukrajinu. Prije emigracije 1920, predao komandu Petru Nikolajeviču Vrangelu, koji je poslije poraza, s dijelovima vojske emigrirao u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca — op. P. P.); januara 1919. ktd (komandant) Krimskog revolucionarnog puka, pa ktd (komandant) 2. konjičke brigade. Pošto je 1919—1920. završio Generalštabnu akademiju u Moskvi bio ktd (komandant) divizije i ktd (komandant) Konjičkog korpusa...«

Prema jednoj epizodi, kao komandant 2. brigade 6. konjičke divizije, koja je bila u sastavu čuvene Prve armije Semjona Mihajloviča Budonija, sudjelovao je u razbijanju Vrangelovih trupa na Krimu. Za osobnu hrabrost u borbi na Cangarskom poluotoku, pokraj malog mjesta Agajman, odlikovan je Danilo Srdić jednim od najviših vojnih odlikovanja SSSR-a — »Ordenom Crvene zastave«, jer je »iako opkoljen sa svojom brigadom od znatno nadmoćnijih snaga neprijatelja, borbom izveo svoju brigadu iz opasnosti nanijevši neprijatelju ozbiljan poraz«.

Podataka o djelovanju Danila Srdića u Sovjetskom Savezu ima dosta u knjigama I. Očaka (»U borbi za ideje oktobra«, »Danilo Srdić«).

Ali, prema izjavi D. Srdića, on se »nije mogao vratiti u Jugoslaviju«.

Posmrtno je rehabilitiran 1957. godine. Kao i za toliko njegovih drugova razlozi osude — nisu poznati.

Zagrebački »Vjesnik« je 27. prosinca 1987. godine, autor Milan Jakšić, objavio tekst — »Grobnica za Danila Srdića«, koji predstavlja sjećanja Antonine Seveljevine Srdić, udovice D. Srdića. A u tekstu piše i ovo:

»... Kada prođe 50 godina od rastanka s nekim tko vam je mnogo značio — kaže Antonina — nastojite iz tih sjećanja izlučiti uglavnom ono najljepše što nas veže za tu osobu. Poodmaklo vrijeme zajedno s takvim sjećanjima potiskuje tugu. Međutim, dramatika Danilovih posljednjih dana ostavila je u meni mnogo dublje tragove. Jer taj rastanak nije došao kao posljedica prirodnih zakona, niti je bio slučajna tragedija. Danilo je stradao od ruke svojih suboraca, na smrt ga je osudila država čijim je korijenima svim srcem pripadao. Pogubljen je kao izdajnik, iako je sovjetskoj revoluciji i narodu ostao odan do svog posljednjeg dana.

I da paradoks bude veći — da nije ostao dosljedan svom revolucionarnom opredjeljenju, da je popustio pritiscima kada se od njega tražilo potkazivanje nevinih ljudi, ništa mu se ne bi dogodilo. Hrabar i nadasve uspravan čovjek, ponižen je na najperfidniji mogući način. Pedeset godina bez njega velika su praznina u mom životu i zato što je toliko vremena trebalo proći da bi se uopće znalo za cijelu istinu o tim ljudima. Danilo je rehabilitiran u razdoblju nakon 20. kongresa KPSS, ali ta rehabilitacija će biti cjelovita tek kada naš narod sazna pravu suštinu monstruoznih likvidacija nevinih ljudi. Kada staljinizam dobije takvo mjesto u povijesti našeg naroda koje mu pripada. Mislim da su isada ipak stvoreni uvjeti da se tako nešto i dogodi.

Pažnje je zato vrijedno i pismo bliskog Lenjinovog suradnika, revolucionara, komandanta flote u građanskom ratu i poslije istaknutog diplomate Fjodora Raskoljnikova upućeno Staljinu 17. kolovoza 1939. godine u Parizu, a objavljeno ove godine u sovjetskom časopisu Aganjok', gdje Raskoljnikov, među ostalim, podsjeća i na surovi Staljinov obračun s najtalentiranijim komandantima Crvene armije ...

— Visok, snažan i lijep — sjeća se Antonina — odmah mi se dopao. Loše je govorio ruski. Bio je umoran i gladan pa sam ga odvela kod svojih roditelja koji su u blizini živjeli. Voljeli smo se, ali se tada još nismo oženili. Uostalom, Danilo je često bio odsutan. Na pragu je bio Veliki Oktobar kojem je i on sam već tada pripadao. Rodila sam mu sina Vječ-slava 23. ožujka 1917. godine koji je poginuo za vrijeme drugog svjetskog rata kao oficir sovjetske avijacije. Nakon toga vidjeli smo se tek 1919. a oženili 1920. Danila dugo nije bilo, ali me nije zaboravio.

Bile su to burne godine, i čekajući ga stalno sam strepila hoće li preživjeti strahovite borbe građanskog rata. Koliko je puta samo došao posjećen nakon okršaja s bjelogardejcima. Svaki njegov odlazak moglo je biti i naše posljednje viđenje, jer Danilo je kao komandant, visoki vojni rukovodilac Crvene armije, u bitkama uvijek među prvima. Bjelogardejci su ga nakon jedne bitke, kada mu se krv slijevala niz lice od udarca sabljom, nazvali 'krvava sotona', pošto ni tada nije poklekao, nego bitku izveo do kraja ...«

Po završetku građanskog rata Danilo je brzo napredovao u svojoj vojničkoj karijeri da bi svoj put revolucionara i sjajnog vojnika tragično

završio 1937. godine kao general-lajtnant na dužnosti komandanta Trećeg konjičkog korpusa Bjeloruskog vojnog okruga. Nakon što je novinaru »Vjesnika« pričala bez imalo zastoja, kada je došla do 1937. godine i zajedničkog boravka s Danilom u Minsku, Antonina je stala i dugo šutila. Utonula je u sjećanja, čvrsto stezala maramicu u ruci i plakala. I onda nakon duge stanke progovorila:

» — Nešto se čudno događalo oko nas. Na jednoj strani velike parade i svečanosti, a na drugoj sve učestalije, potihom među nama samima, prisutne informacije o hapšenjima. Predigra Danilovog hapšenja odigrana je u velebnoj dvorani Kremlja. Staljin nas je pozvao na jedan od svojih uobičajenih balova gdje nas je pred šefa sovjetske partije i države doveo Danilov ratni drug Semjon Mihajlovič Buđonij, legendarni komandant crvene konjice.

— Dakle, to je taj moj Bugarin — pogledao je Staljin sa ushićenjem Danila.

— Nije družu Staljine Danilo Bugarin nego Srbin — ispravio ga je Buđonij.

— Pa, dobro ratniče moj da te zagrlim i poljubim obratio se Staljin Danilu i s njim se pobratimio. Bio je to srdačan susret nakon kojeg smo se svi rasuli po dvorani i plesali. Dugo smo plesali. Plesala sam i s Buđonijem tako da smo zajednički rekonstruirali detalje susreta sa Staljinom, svaku njegovu gestu. Zaboravili smo na trenutak prethodna hapšenja vjerojatno i radi toga što još nismo znali o čemu ise zapravo radi. Kremaljski ples je bio naša spontana egzaltacija, nakon brojnih napetosti duboko opuštanje u mramornim njedrima novog socijalističkog poretka. Ni slutili nismo da se u sjeni naših silueta odvija bal vampira kao naličje jedne surove stvarnosti. Kasnije sam shvatila da je to bio bal licemjerja i dvoličnosti, jedna izopačena maska poremećene svijesti, ladanjska predigra Danilove surove smrti.

Danilo je nakon toga kući dolazio sve potišteniji. Malo je govorio. Osjećala sam da se nešto događa. I slutila sam o čemu je riječ. Ali, nisam mnogo pitala. Čudno je to osjećanje, teško ga je iz ove sadašnje perspektive objasniti, kada predosjećate nesreću, a ne možete joj se oduprijeti. Niti imate snage za tako nešto. Niti volje. Osjećate da o vama samima ništa ne ovisi. Da ste prepušteni sudbini vremena, koje vas je zateklo — govori strpljivo Antonina.

— Možda će me uhapsiti — saopćio mi je Danilo jednom vrativši se kući sa posla.

— Zašto? — pitala sam ga — Pa nema razloga za tako nešto?

— Traže od mene da pišem protiv svojih komandira, načelnika. Hoće da od tih ljudi napravim neprijatelje.

— Piši — rekla sam mu — ali za sve one koji su optuženi, a nevini su. Pokušaj spasiti ljude — otelo mi se iz duše zbog gnjeva koji sam osjećala. Ali, brzo sam nakon toga utihnula, dugo smo oboje šutjeli.

Jedne večeri sjedimo, bilo je to 13. travnja 1937. godine, a Danilo prekinu šutnju riječima: 'Kada me pozovu možda se više nikada neću vratiti.' Predosjećao je kraj. Nije mi, vjerojatno, sve ni govorio što se događalo oko njega. Uzeo je 'Pravdu' i čitao. Legli smo spavati. Međutim, Danilo je ponovo uzeo novine i čitao, kao da je predosjećao da će zvoniti telefon. I zazvonio je. Zvali su ga iz političke uprave s molbom da dođe u Dom Crvene armije gdje ga čeka načelnik okruga Smoljenska koji ga želi vidjeti.

Obukao se i otišao. Cijelu noć sam ga čekala. Ukočenim pogledom gledala sam u tamu osjećajući da je sve dalje od mene. Budna sam dočekala jutro i njegovog vozača Aleksandra Anarodnjikova koji ga je tu noć odvezao u Dom armije. Pitala sam ga, gdje je Danilo, gdje je on do sada bio, jer je kod nas inače stanovao.

— Uhapsili su ga — kratko mi je odgovorio.

Zanimjala sam i polako podižući pogled prema njemu povikala:

— Zašto, tko je to učinio?

— Čim je pred Domom armije izašao iz kola policajci su ga okružili sa svih strana. Taj prizor me je iznenadio, uplašio sam se, nisam mogao vjerovati u tako nešto. Međutim, na mene miko nije obraćao pažnju. Odveli su Danila. Nisam morao bježati, ali ja sam mahnito skočio u automobil i pobjegao. Jurio sam bježeći valjda od istine s kojom sam se maloprije suočio. Htio sam pobjeći što dalje — pričao mi je Aleksandar.

Zamolila sam ga odmah da me vozi u NKVD (u to vrijeme naziv Službe unutrašnjih poslova SSSR-a — op. aut.) ali Aleksandar mi je odgovorio da će nas uhapsiti. Nije mogao sjesti u automobil. Imao je pred očima prizor Danilovog hapšenja. Shvatila sam ga i nisam inzistirala. Pozvala sam telefonom NKVD gdje mi se javio neki Berman, ne sjećam mu se imena, koji mi je na pitanje, gdje mi je muž, odgovorio da ne zna, dodajući kako je vjerovatno na službenom putu. .. ubrzo sam se suočila s Bermanom.

— Kako ne znate gdje mi je muž? Zajedno ste se družili, jeli i pili, a vi sada ne znate gdje je — rekla sam mu. Taj čovjek međutim, nije djelovao ni malo hladnokrvno niti superiorno. Odgovorio mi je.

— Shvatite da ne znam. I mene mogu uhapsiti. Ne znam što se događa, i što će dalje biti.

Nisam popustila. Inzistirala sam i dalje na svojim pitanjima i tražila da me odvedu kod Danila. Taj uplašeni čovjek s kojim sam razgovarala ipak je popustio i poslao policajca u susjednu prostoriju od kuda je ovaj donio nekakav papir.

— Čitajte — rekao mi je i pružio papir.

Tekst je bio vrlo kratak. U njemu je stajala naredba o hapšenju Danila Srdića.

— Zašto? — pitala sam polako gubeći tlo pod nogama.

— On je neprijatelj naroda — odgovorio mi je policajac.

Kad mi je to rekao srušila sam se u nesvijest.

Osvijestivši se vidjela sam oko sebe doktora, medicinsku sestru i lije-kove. Četiri dana i tri noći trajalo je moje buniło. Nikako nisam mogla doći sebi. Ništa nisam ni jela, ni pila. Ostala sam sama. Soba je imala jedan krevet i na zidu Lenjinovu i Staljinovu sliku. Kad sam se malo pribrala instinktivno sam se spustila iz kreveta i nekako došla do Lenjinove slike. Dugo sam je gledala i u sebi neprestano ponavljala 'zašto si umro, zašto si umro...' Nisam više mogla izdržati i ponovo sam klonula. Netko me je pokrio šinjelom i zatvorio prozor.

— Ubrzo nakon toga — priča dalje Antonina — došao je tužilac i tražio da mu sve ispričam o Danilu. Kada sam to učinila naredio je da me odvedu u ćeliju u kojoj su bile zatvorenice osuđene na smrt. Bilo ih je tu raznih profesija, od učiteljica do balerina. Možete li zamisliti, učiteljice i balerine osuđene na smrt? Plakala sam danonoćno. Stalno su me ispitivali. Satima sam morala stajati u stavu mirno. Bila sam na izmaku snaga. Po cijelu noć sam saslušavana. Jecala sam i molila da mi vrate muža. A osjetila

sam što, zapravo hoće, da ga denunciram, ogovaram i odreknem ga se, Na takve provokacije još žešće sam jecala i sva se tresla, a kada su me strpali u ćeliju u kojoj se nisam mogla niti okrenuti počela sam pjevati 'Intemacionalu', polako od riječi do riječi koliko sam mogla izdržati. Nakon svih tih silnih ispitivanja, ali svjesna i toga da Danila više nikada neću vidjeti, osjećala sam da se jednostavno gasim. Sve mi je postalo nekako svejedno. Jedino ugodno osjećanje što sam ga tada u sebi nosila je da sam do kraja ostala uz Danila.

Antonina Saveljevna Serdić osuđena je iste godine kad je Danilo pogubljen na osam godina izolacije u logoru 'kao član porodice neprijatelja naroda', kako je stajalo u obrazloženju presude bez suda. Jedino što je tada još tražila bila je njezina molba da je pošalju među političke zatvorenike. Molba joj nije prihvaćena i prebaćena je u logor zajedno sa ubojicama, lopovima i prostitutkama. Logor se nalazio u sibirskoj tajgi, u irkutskoj oblasti, 200 kilometara do najbližeg grada. Ni sama ne zna kako je sve to izdržala — naporan rad i veliku studen. Sina su joj u to vrijeme čuvali roditelji. A danas je uglavnom sama — uvijek pri ruci imajući požutjele stranice svog i Danilovog životopisa, te album slika kao podsjetnik na mladost svoju i snažnog momka iz Like čiju je sestru Jelenu i brata Ge-deona posjetila u Vrhovinama prije 17 godina. Satima je lutala po brdovitim košanicama s kojih je ponijela osjećaj, da je taj naš svijet ipak malen za velike ljude.«

BIJEG IZ ZATVORA U — SMRT

Sudbina beogradskog komunista Gojka Samardžića slična je sudbini mnogih, ne samo, jugoslavenskih komunista. Bježao je iz zatvora svoje domovine u — smrt.

Već kao student (rođen 1896) 'na Tehničkom fakultetu u Beogradu postaje član Komunističke partije Jugoslavije. Bilo je to 1920. godine. Tri godine kasnije radi kao instruktor Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju i obilazi mnoge partijske organizacije, pružajući im neophodnu pomoć u tadašnjim, ilegalnim, uvjetima. Radio je mnogo, posebno, među beogradskim komunistima.

Bio je delegat na Trećem (kongresu KPJ, 1926. godine u Beču, a kasnije postaje i član Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju. Uhapšen je 1927. i odležao je godinu dana u zatvoru. Ponovo je uhapšen 1929. godine, te je osuđen na deset godina robije.

Bježi iz zatvora i — zemlje. Bježi u Moskvu, u ISSSR. U emigraciji je neko vrijeme bio član Politbiroa CK KPJ. Godine 1933. isključen je iz KPJ, optužen da je sudjelovao u unutarpartijskim frakcijskim borbama.

U »Proleteru«, organu CK KPJ, može se opaziti da je G. Samardžić, pod ilegalnim imenom Švarc, stalno davao priloge »za štampu«, a zatim se njegovo ime nalazi i u poznatom članku — »Isključenja«, iz svibnja 1939. godine.

A to je značilo da je već — uhapšen, ubijen u nekom Staljinovom logoru.

INTERMECO

GRAMATIČKA FIKCIJA

1.

»'Na pitanje da li se osjeća krivim optuženi Rubašov odgovorio je jasnim 'Da'. Na slijedeće pitanje javnog tužioca, da li je optuženi stajao u službi kontrarevolucije, odgovorio je nešto tišim glasom isto tako 'Da'...«

Kći vratara Vasilija čitala je sporo, naglašavajući odvojeno svaki slog. Raširivši novine po stolu, pratila je prstom redak koji je čitala, povremeno popravljajući rubac na glavi.

.. Upitan da li želi odvjetnika za obranu, optuženi izjavljuje da se odriče tog prava. Sud zatim prelazi na čitanje optužnice...'

Vratar Vasilij je ležao na krevetu, licem okrenut zidu. Vera Vasiljeva nikad nije sa sigurnošću znala da li starac sluša ili spava. S vremena na vrijeme nešto bi promrmljao za sebe. Ona se naučila da se ne obazire na to mrmljanje, a postala joj je navika da mu svaku večer 'iz odgojnih razloga' pročita novine — čak i onda kad je nakon rada u tvornici morala ići na sastanak svoje partijske ćelije, pa bi kasno došla kući.

.. U zaključku optužnice utvrđuje se da je krivica optuženog Rubašova dokazana u svim navodima optužnice na osnovi dokaznog materijala i vlastitog priznanja u toku istražnog postupka. Na pitanje predsjednika suda da li ima prigovora na vođenje preliminarne istrage, optuženi odgovara niječno i dodaje da je priznao dobrovoljno, iskreno se kajući zbog svojih kontrarevolucionarnih djela...'

Vratar Vasilij nije se micao. Nad krevetom, ravno nad njegovom glavom, visila je reprodukcija u boji, portret Vrhovnog. Pored nje stršao je iz zida zardali čavao: donedavna je tu visila fotografija Rubašova kao partijskog komandanta. Vasilijeva ruka automatski potraži rupu u madracu, u kojoj je ranije skrivao svoju bibliju pred kćerkom; ali kratko vrijeme nakon Rubašovljeva hapšenja, kći je našla umaštenu knjigu i bacila je iz odgojnih razloga.

.. Na zahtjev državnog tužioca optuženi Rubašov sada prelazi na opis svog razvojnog puta od protivnika partijske linije do kontrarevolucionara i izdajnika Domovine. Uz napetu pažnju slušalaca, optuženi započinje svoj iskaz ovako: 'Građanine suče, objasniti ću što me je navelo da kapituliram pred istražnim sucem i vama, predstavnikom pravde u našoj zemlji. Moj će vam slučaj pokazati kako i najmanje skretanje s partijske linije mora neizbježno završiti u kontrarevolucionarnom banditizmu. Nužni ishod naše kontrarevolucionarne borbe bio je taj da smo sve dublje tonuli u kaljužu. Opisat ću vam svoj slučaj, da posluži kao opomena onima koji se još kolebaju u ovom odlučnom času, i gaje skrivene sumnje u rukovodstvo Partije i ispravnost partijske linije. Osramoćen, zgažen u

prah, na pragu smrti, opisat ću vam žalostan put jednog izdajice, da bi to poslužilo kao upozorenje i zastrašujući primjer milijunskim masama naše Domovine...'

Prevrnuvši se, vratar Vasilij je zarinuo lice u krevet. Pred očima mu je stajao lik bradatog partizanskog vode Rubašova, koji je u najopasnijim trenucima znao tako krasno psovati da bi i Bogu i ljudima zaigralo srce. 'Zgažen u prah, na pragu smrti...' Vasilij zastanja. Biblije više nije bilo, ali on je znao mnoga mjesta napamet.

'... Ovdje je državni tužilac prekinuo iskaz optuženog nizom pitanja u vezi s građankom Arlovom, Rubašovljevom prijašnjom tajnicom, koja je pod optužbom izdajničke djelatnosti osuđena na smrt i smaknuta. Iz odgovora optuženog Rubašova proizlazi da je on stjeran u kut buduću Partije, svalio odgovornost za vlastite prijestupe na Arlovu, da bi spasio glavu i uzmogao nastaviti svojom sramotnom djelatnošću. N. S. Rubašov priznaje ovaj čudovišni zločin s besramnom i ciničnom odgovornošću. Na primjedbu građanina javnog tužioca: 'Vi, izgleda, nemate nikakvog moralnog osjećaja', optuženi odgovara uz sarkastični osmijeh 'Izgleda da nemam'. Njegovo izazovno ponašanje izazivlje u više navrata spontane izljeve ogorčenja i prezira slušalaca, koje je, međutim, građanin predsjednik suda brzo utišao. Samo jednom prilikom te provale revolucionarnog osjećaja pravde zamijenio je val veselosti — kada je, naime, optuženi prekinuo opis svojih prijestupa zahtjevom da se suđenje prekine na nekoliko minuta zato što pati od 'nepodnošljive zubobolje'. Značajno je za korektnost našeg revolucionarnog sudskog postupka da je predsjednik suda udovoljio tom traženju i, prezirno slegnuvši ramenima, prekinuo suđenje na pet minuta.'

Vratar Vasilij je ležao nauznak i mislio na vrijeme kad su Rubašova po izbavljenju od onih stranaca trijumfalno vodili po skupovima, i kako je on, oslonjen na štake, stajao na tribini pod crvenim zastavama i smiješeći se trljao cviker o rukav, a klicanju i gromoglasnom odobravanju nije bilo kraja.

'A vojnici ga odvedoše u dvoranu Pretorij i skupile na nj cijelu četu. I odjenuše ga u skrlet, udarahu ga trskom po glavi i pljuvahu ga; i ipregibajući koljena, klanjahu imu se'.

— Što to mrmljaš u bradu? — upita kći.

— ■ Ja to samo tako — odvratila stari Vasilij i okrenu se zidu. Pipajući potraži rupu u madracu, ali tamo nije bilo ničega. Ni na čavlu iznad njegove glave nije više bilo ničega. Kad mu je kći skinula Rubašovljevu fotografiju sa zida i bacila je u kantu za smeće, nije se usudio opirati — bio je prestar da ga zadesi ta sramota da dospije u zatvor

Kći je prekinula čitanje i metnula na stol primus da pristavi čaj
Zadah petroleja proširi se portimicom.

— Jesi li slušao dok sam ti čitala? — upita kći.

Vasilij joj poslušno okrenu lice. — Sve sam čuo — odgovori.

— Eto vidiš — reče Vera Vasiljevna, pumpajući petrolej u šištavom primusu. — I sam kaže da je izdajica. Da nije istina, ne bi to sam rekao. Na sastanku u našoj tvornici sastavili smo rezoluciju koju smo svi morali potpisati.

— Puno se ti u to razumiješ — uzdahnu Vasilij.

Vera Vasiljevna dobaci mu hitar pogled pred kojim on ponovo okrenu glavu zidu. Svaki put kad bi ga pogledala tim naročitim pogledom, Vasilij bi se podsjetio na to da on smeta Veri Vasiljevnoj koja je htjela imati portimicu samo za sebe. Prije tri tjedna registrirala se na rajonu s jednim mladim mehaničarem iz svoje tvornice, ali ni on ni ona nisu imali stana; mehaničar je živio u jednoj sobi s još dvojicom kolega, a danas je često znalo potrajati godinama dok bi čovjeku stambena uprava dodijelila jednu sobu.

Primus se konačno zapalio. Vera Vasiljevna pristavi vodu za čaj.

— Sekretar naše partijske ćelije pročitao nam je rezoluciju. U njoj piše da mi zahtijevamo da se izdajnici bez milosti istrijebe. Tko pokaže samilost pred njima, i sam je izdajnik i treba ga prijaviti — rekla je namjerno ravnodušnim glasom. — Radnici moraju biti budni. Svakome od nas dana je kopija rezolucije da skupljamo potpise za nju.

Vera Vasiljevna izvadi zgužvan list papira iz bluze i izgadi ga na stolu. Vasilij je opet ležao na leđima; rdavi čavao stršao mu je nad glavom iz zida. Zaškiljio je prema listu papira koji je ležao rastvoren uz primus. Onda je brzo okrenuo glavu.

’Reče Isus: Zaista, zaista ti kažem, Petre, noćas prije nego pijetao zapjeva, triput ćeš me zatajiti..

Voda u kotliću zašumi. Na licu starog Vasilija pojavi se lukav izraz:

— A moraju li potpisati i oni koji su se borili u Gradanskom ratu?

Kći s šarenim rupcem na glavi stajala je nagnuta nad kotličem. —

Nitko ne mora — odgovorila je s istim onim naročitim pogledom kao i prije. — U tvornici, naravno, svi znaju da je on stanovao u ovoj kući. Sekretar naše ćelije pitao me je nakon sastanka da li ste vas dvojica bili dokraja prijatelji i da li ste često razgovarali.

Stari Vasilij naglo prisjednu na ležaju. Od tog napora spopao ga je napad kašlja i žile nabrekoše na njegovom tankom skrofuloznom vratu.

Kći postavi dvije čaše na stol i istrese nešto čajne prašine iz papirnate vrećice. — Što to opet mrmljaš? — upita.

— Daj mi amo taj prokleti papir — odvrati stari Vasilij.

Kći mu ga pruži. — Da ti ga pročitam, da točno znaš što tu piše?

— Ne — odgovori stari Vasilij potpisujući se. — Neću da znam. Daj mi sada čaj.

Kći mu pruži čašu. Vasilijeve su se usne micale; mrmljao je nešto za sebe srćući blijedožutu tekućinu.

Kad su popili čaj, kći nastavi čitati naglas iz novina. Saslušavanje optuženih Rubašova i Kieffera približavalo se kraju. Razmatranje zamišljenog umorstva Vođe Partije izazvalo je buru negodovanja među slušaocima; nekoliko su se puta čuli povici ’strijeljajte bijesne pse!’ Na zaključno pitanje državnog tužioca o razlozima svojeg djelovanja optuženi Rubašov, koji je počeo pokazivati znakove sloma, odgovorio je umornim, sporim glasom:

— Mogu reći samo to da smo se mi, Opozicija, postavivši jednom sebi za cilj odstranjivanje rukovodstva Domovine i Revolucije, služili sredstvima koja su se činila primjerna tom cilju, a koja su bila jednako podla i niska kao i cilj. ;

Vera Vasiljevna odgumu stolicu. — To je odvratno — reče. — Kako taj puže; čovjeku se gadi.

Odgurnula je novine i počela glasno spremati primus i čaše. Vasilij ju je gledao. Vrući čaj ulio mu je hrabrost. Prisjeo je na krevet.

— Nemoj samo umišljati da ti nešto od toga razumiješ — reče. — Bog sam zna što je njemu bilo na umu kad je to rekao. Partija je sve vas naučila da budete lukavi, a kad čovjek bude previše lukav, onda više u njemu nema poštenja. Samo ti sliježi ramenima — nastavio je Ijutito — tako je to na svijetu, da su se lukavost i poštenje zaratili, pa tko se za jedno odluči mora se drugog odreći. Nije dobro za čovjeka da previše mudruje. Zato je pisano: 'Vaš govor neka bude: da, da — ne, ne! Što je više od toga, od Zloga dolazi.'

Zavalio se na madrac i okrenuo glavu na stranu da ne mora gledati izraz na kćerkinom licu. Odavna joj već nije tako smjelo protuslovio. Bog zna do čega bi to moglo dovesti, ako sebi uvrta u glavu da hoće portimicu za sebe i svog muža. Čovjek mora ipak biti i pomalo lukav u ovom životu — inače pod stare dane dospije u zatvor, ili mora spavati pod mostom na zimi. Tu se, eto, jasno vidi: ili je čovjek pametan ili pošten; zajedno to dvoje ne idu.

— Sad ću ti pročitati do kraja — najavi mu kći.

'Državni tužilac bio je završio s unakrsnim preslušavanjem Rubašova. Nakon toga još jednom je preslušan optuženi Kieffer, koji je ponovio sve pojedinosti svog prethodnog iskaza o pokušaju umorstva... Na pitanje predsjednika suda da li se želi poslužiti svojim pravom da postavlja pitanja optuženom Kiefferu, optuženi Rubašov odgovara da se odriče tog prava. Time je završen dokazni postupak i sud se povukao. Po nastavku zasjedanja građanin državni tužilac započinje svoj pledoaje...'

Stari Vasilij nije slušao državnog tužioca. Okrenuo se zidu i zaspao. Kasnije nije znao kako dugo je spavao, koliko je puta kći dolijevala ulja u svijetiljku, koliko je puta njen kažiprst došao do dna stranice i pomakao se prema vrhu na početak novog stupca. Probudio se tek kad je državni tužilac u zaključku zatražio smrtnu kaznu. Možda je kći pri kraju malo povisila glas, ili je možda zastala u čitanju; u svakom slučaju, Vasilij je bio ponovo budan kad je dospjela do posljednje masno otisnute rečenice iz govora državnog tužioca:

— Tražim smrt strijeljanjem za oba ova bijesna psa.

Zatim je optuženima dana riječ za zaključnu izjavu.

.. Optuženi Kieffer obraća se sucima i moli ih da mu, obzirom na mladost, poštede život. On ponovo priznaje niskost svog zločina i pokušava svaliti svu odgovornost na podstrekača Rubašova. Pri tom zapada u uzbuđenje mucanje, koje dovodi do smijeha među gledaocima, ali predsjednik suda to brzo stišava. Zatim uzima riječ optuženi Rubašov..

Tu je novinski izvjestitelj živim bojama opisao kako je optuženi Rubašov 'pohlepno očima prelazio po licima gledalaca i ne naišavši ni na jedan sažalni pogled, oborio glavu.'

Rubašova zaključna izjava bila je kratka. Ona je učvrstila nepovoljan dojam što ga je ostavilo njegovo opće ponašanje na sudu.

'Druže predsjedniče suda,' izjavio je optuženi Rubašov, 'ja ovdje govorim možda posljednji put u svom životu. Opozicija je razbijena i uništena. Ako se danas upitam: 'Za što umireš?' suočavam se s apsolutnim ništavilom, i nema ničega za što bi bilo vrijedno umrijeti, ako bi čovjek umro ne pokajavši se i ne pomirivši se s Partijom i Pokretom. Ja stoga, na pragu svog posljednjeg časa, prigibam koljena pred našom zemljom,

pred masama, pred cijelim narodom. Ovaj politički cirkus, ova parada diskusija i urota završeni su. Mi smo bili politički mrtvi davno prije nego što je građanin državni tužilac zatražio naše glave. Jao pobijedenima koje povijest zgazi u prašinu. Imao sam jedno opravdanje pred vama, građanine suče: to, da sebi nisam ništa olakšao. Taština i posljednji ostaci ponosa šaptali su mi: Umri i šuti, ne reci ništa, umri s plemenitom gestom, s dirljivim labudim pjevom na usnama; daj srcu oduška i dobaci izazov optuživačima. To bi starom revolucionaru poput mene bilo lakše, ali nadvladao sam iskušenje. Time je moj zadatak izvršen. Ja sam platio; moj je račun s poviješću izravan. Moliti vas za milost, bilo bi izrugivanje. Nemam više ništa da kažem.'

.. Poslije kratkog savjetovanja predsjednik suda je pročitao osudu. Vijeće Vrhovnog revolucionarnog suda osuđuje optužene po svakom navodu optužnice na najtežu kaznu: smrt strijeljanjem i zapljenu čitave osobne imovine.'

Stari Vasilij je zurio u zardali čavao iznad glave. Promrmljao je:

— Neka bude volja Tvoja. — I okrenuo se zidu...«

NAŠ GENERAL NKVD-a

Biografija Ivana Kralja mora privući pažnju — bio je sovjetski (brigadni) general i to NKVD-a, a bio je naš čovjek i završio je kao žrtva čistke. Dakako, kraj je »logičan«, ukoliko uopće u čistkama ima logike, jer su »zaglavili« i mnogi najviši funkcioneri NKVD-a, GPU-a... Čak i rukovodioci — Jagoda, Ježov...

Ivan Kralj {1902—1938), bio je član KPJ od 1919. godine. Prema »Hronologiji« u »Sabranim djelima« Josipa Broza (svezak četvrti, str. 314) bio je »rudar iz Bosne«. U SSSR-u boravi od 1924. godine »do 1938« (cit. dj. str. 354).

Prema I. Očaku (»Naši grobovi u Sibiru«, u listu »Intervju«) Ivan Kralj bio je »iz Sarajeva«, »zagrebački radnik«, »general NKVD-a«, »upravitelj logara«.

Pišući o Mustafi Golubiću M. Marić spominje i Ivana Kralja, kao obavještajca: »... Najdalje je dogurao Ivan Kralj. Nekadašnji sarajevski rudar, skojevac i zagrebački aktivista, postao je brigadni general. Bio je upravnik nekoliko logora za političke zatvorenike, pa Berzinov (general Pavel Ivanovič Berzin, bio je načelnik Četvrte uprave Crvene armije — vojna obaveštajna služba, stradao u staljinskim čistkama — op. P.P) nasljednik, da bi završio kao sibirski sužanj bez posljednjeg traga. Zorgeov (Richard Zorge, sovjetski obavještajac u Japanu, javio Sovjetima da ih Japan ne namjerava napasti u drugom svjetskom ratu, što je omogućilo pojačani otpor i protunapad protiv Nijemaca. Zorgea su Japanci uhvatili i lubili — op. P. P) prvi pomoćnik u Japanu, kamufliran kao dopisnik beogradske »Politike«, Branko Vukelić, priznao je na suđenju (i on osuđen na smrt — op. P. P) da ga na studijama u Parizu zavrbovao Kralj... (»Deca komunizma«, str. 68).

Marić kasnije (str. 14) zapisuje da je Ivan Kralj prijateljevao i s Ali-lujevima, braćom Staljinove žene, a oni su bili vrlo važni šefovi u NKVD-u.

INTERMECO

15. IZRUČENJE GESTAPO-U

»... Zatvorenička kola su se zaustavila -pred. teretnim kolodvorom. Najprije su odveli Betty Olberg i mene (Betty je skrajnjim naporom išla do 'Stolipinova vagona', t. j. do uobičajenog ruskog vagona za kažnjenike). Prepoznala sam kolodvor. Bio je to bjeloruski, onaj s kojeg polaze vlakovi na zapad, prema Poljskoj.

— Betty, voze nas u Njemačku. Isključeno je, da bi se s tog kolodvora vozili na koju drugu stranu...

... Vojnik NKVD i čuvarica, koji su nas pratili, nisu se uopće obazirali na povike iz odjeljenja u odjeljenje. 'Da li tko od vas zna, kamo nas vode? Sigurno će nas izručiti Nijemcima?'

Muškarci su mi iz svojih krletki ogorčeno odgovarali:

'Što ti pada na pamet? Vozimo se do Minska, gdje se odvaja pruga prema sjeveru. Protjerat će nas preko litvske granice.'

'Zašto se onda ne vozimo preko Lenjingrada? To bi bilo mnogo prikladnije' ...

... Kažnjenički vagon je krenuo na glavni kolosjek. Naše krletke nisu imale nikakvih prozora. Samo se je kroz mrežu na kraju hodnika svjetlucaao vanjski svijet. Izgleda, da su naš vagon prikopčali brzom vlaku, jer su stanice bile vrlo rijetke. Od lupe točkova nismo više mogli razgovarati iz odjeljenja u odjeljenje, i zato smo više puta molili čuvaricu, da nas vodi na zahod. U četiri odjeljka bilo je po sedam muškaraca. Opazila sam jedno poznato lice — nekog mađarskog emigranta, koji je svojevremeno bio glavni urednik komunističkog glasila: 'Odjek iz Ruhra'. Nije me prepoznao. Neki drugi, koje nisam poznavala, više su mi vjerovali. Kod njihove ograde zastala sam nekoliko trenutaka i čula sam uvijek isto uvjeravanje. 'Sasvim sigurno će nas prebaciti preko litvske granice.'

Za čitavo vrijeme vožnje hranili su nas isto tako dobro, kao i u Butirki. Davali su nam kruha, maslaca, sira, konzerve i čaja, a svaki dan smo dobili i kutiju cigareta. Vojnici iz pratnje bili su vrlo prijazni, jedino na upit o cilju naše vožnje bili su sasvim gluhi. Muškarci su počeli pjevati s naročitim oduševljenjem pjesmu o 'Solovki' s promijenjenim riječima, koje je sastavio mladi njemački glumac Drach, koji se također nalazio u transportu. Tri ili četiri Austrijanca zapjevali su: 'Mi, drugovi iz brda, ne poznajemo straha..

Betty i ja smo načinile iz bijelog i crnog kruha šahovske figurice, čučnule na donji ležaj i počele igrati, a usput smo zadovoljno slušale pjevanje i razgovor muškaraca. Netko je dobacivao na hodnik masne dosjetke.

Ne znam, da li su naš vagon otkopčali ili je naš vlak tako dugo stajao na pruzi. Bio je već treći dan vožnje, sedmi ili osmi februar 1940., kad su nam muškarci viknuli:

— Minsk je već iza nas i vozimo se prema Poljskoj.

Sada nisu više pjevali, a bio je također kraj živahnog uzvikivanja. Kad je vojnik NKVD-a otvorio mrežu i donio nam konzerve od mesa i graha, odbili smo: 'Zadržite to za sebe, nećemo više ništa jesti.' — 'Zašto ne? Samo jedite i tako ćete morati još mnogo gladovati.' Strah mi je stegnuo grlo. Tek sad sam opazila, kako sam se podsvijesno i nerazumno nadala, da će nas preko bilo koje litvske granice piebaciti u bilo koju zemlju, samo ne u Njemačku.

Poslije nekog vremena, koje je bilo vječnost, posljednji put se čuo poziv 'Spremite se sa svim stvarima.' Mreže su se otvorile, iskobeljali smo se napolje i spustili preko visokih stepenica na tračnice, gdje smo zastali i tresli se od zime. U daljini svjetlucaao se kolodvor, na kojem smo razabrali natpis: Brest Litovsk.

U našem transportu bilo je 28 muškaraca i nas dvije žene. Nas dvije, nekog starog profesora i zatvorenika s bolesnom nogom, odvezli su kamionom u brestlitovsku šumu, gdje smo sačekale kolonu, koja je išla pješice. Ni na kolodvoru, ni u šumi, ni kasnije na brestlitovskom mostu nisam više razlikovala lica. Sva su bila jednako ukočena i okamenjena od straha.

Stajali smo kao odrvenjeni i gledali preko željezničkog mosta, koji je dijelio tadašnju njemačku Poljsku od ruske Poljske. Preko mosta polako je prešao jedan vojnik. Kad se približio, prepoznala sam vojničku kapu SS. Oficir NKVD i SS istovremeno su dotaknuli rukom kapu, i pristojnosti je bilo udovoljeno.

Oficir NKVD izvukao je spisak iz svijetlo-smeđe poduže kožnate torbe. Rus je bio skoro za glavu viši, nego esesovac. Lice je imao kožnato i slično masci, kao što ga rado opisuju pustolovni romani. Nisam čula koja imena je pročitao. 'Buber-Neumann' — sam još uhvatila. Vidjela sam., kako su se od naše skupine odvojila tri muškarca i nešto uzrujan dokazivala oficiru NKVD. Netko je šaputao: 'Ova trojica neće da prijeđu most'.

Jedan je bio židovski emigrant iz Mađarske, drugi njemački učitelj, a treći mladi radnik iz Dresdena, za kojeg sam kasnije saznala, da je godine 1933. sudjelovao u oružanom sukobu s nacistima, prilikom kojeg je ubijen jedan nacist. Uspjelo mu je pobjeći i iseliti se u SSSR. Komunisti, koji su tada bili uhapšeni svalili su čitavu krivicu na njega, jer je on već bio izvan dohvata nacista.

Poslije sam vidjela, kako su tu trojicu tjerali preko mosta. Esesovac je naročito uzeo na zub mađarskog emigranta, koji je nosio kovčeg.

— Taj židovski prasac bi sigurno rado prošvercao komunističku literaturu u Njemačku. Izravnat ćemo ti već te krebljaste krakove! Brže! Brže! Ne pravi se tako umornim!

Na drugoj strani brest-litovskog mosta stajala je drvena koliba. Betty Olberg je posrtala od slabosti, zime i uzbuđenja. Netko je zavikao: 'Odvedite ih u kolibu!' Obje su nas odgurale unutra. Otvorio nam je esesovac, koji je pored sebe imao policijskog psa. Tada sam prvi put iz blizine vidjela esesovsku kapu s mrtvačkom glavom i ukrštenim kostima, a ispod nje esesovsko strašilo ...«

Margareta Buber-Neumann, Staljinova i Hitlerova zatočenica, Biblioteka Društva novinara Hrvatske, Zagreb, 1952.

MILJENIK KOMINTERNE

U članku, objavljenom pod naslovom — »Isključenja« — u »Proleteru«, među »elementima« se na prvom mjestu spominje ime — Milan Gorkić. Tko je Milan Gorkić?

Josip Broz ga opisuje u Dedijerovoj knjizi »Josip Broz Tito, prilozi za biografiju« ovako: »Milan Gorkić bio je krupan, pun čovjek, riđ, pjegava lica. Imao je oko 30 godina (bilo je to 1934, godine kada je Tito prvi put poslije robije, došao u Beč — op. P.P.). Za sekretara CK bio je postavljen 1932. godine. U Jugoslaviji nije dugo živio. Njegovo pravo ime bilo je Josip Čižinski. Otac mu se rodio u Prikrpatskoj Rusiji, pa je kao činovnik došao u Bosnu, u Sarajevo. Tu je Gorkić polazio trgovačku školu. Godine 1918. bio je član jedne socijaldemokratske omladinske grupe. Učestvovao je na jednoj konferenciji u Beču 1922. godine, pa je poslije nje otišao u Moskvu, u aparat Kominterne, gdje je radio po omladinskim pitanjima, pisao članke i brošure. Za vrijeme svog boravka u Moskvi dugo se nije odlučivao da li će se smatrati Jugoslovenom ili Čehoslovakom, jer je Prikrpatska Rusija tada pripadala Čehoslovačkoj. Konačno se privolio Jugoslaviji. U Kominterni se dobro plasirao, pa je 1932. godine izvađen iz aparata i postavljen za političkog sekretara Centralnog komiteta komunističke partije Jugoslavije«. (Izdanje iz 1953, str. 209—210.)

Josip Čižinski se osjećao — Bosancem (kako je to zapisao Đ. Đurašković u feljtonu u »Borbi« i knjizi »Osam sekretara KPJ«) i bio je vrlo osjetljiv ukoliko bi mu to netko osporavao. Roden je u Sarajevu 1904. godine, a otac mu je bio stolar pri željeznici. Kao đak Trgovačke akademije, od 1918. godine, uključio se u rad revolucionarne omladine. Bistar i marljiv uskoro postaje jedan od najzapaženijih skojevskih aktivista, pa je i postao sekretar oblasne organizacije SKOJ-a za Bosnu i Hercegovinu. Sredinom 1921. godine optužen je, i zajedno s grupom omladinaca, osuđen za ilegalnu aktivnost. Uskoro je postao jedan od najistaknutijih rukovodilaca SKOJ-a u zemlji. U svibnju 1923. godine Josip Čižinski kao predstavnik jugoslavenske omladine sudjeluje na Drugoj konferenciji KPJ u Beču, odakle je upućen u Moskvu.

Uskoro Josip Čižinski postaje funkcioner Komunističke omladinske internacionale (KOI), a zatim i sekretar ove značajne organizacije. Bio je član delegacije KPJ na Petom kongresu Kominterne 1924. godine, a izabran je u Izvršni komitet Kominterne.

Kao instruktor Kominterne obišao je više evropskih zemalja, a ujedno je stekao i naklonost rukovodilaca ove svjetske komunističke organizacije, a posebno D. Manuliskog {Dimitrij Zaharovič, 1883—1959, sovjetski državnik, partijski funkcionar i diplomat, sekretar IKKI. Obavljao mnoge

funkcije u SSSR-u i Ukrajini), sekretara Prezidija Izvršnog komiteta, što je mnogo utjecalo na njegov uspon u aparatu Kominterne.

Na prvom plenumu Centralnog komiteta KPJ, poslije Četvrtog kongresa KPJ, Đuro Đaković je u prvom izvještaju Kominterni pisao: »Kongres jednoglasno riješio da traži od Komunističke internacionale da se drug Gorkić (Josip Čižinski) pošalje na raspolaganje CK partije i da uđe u sastav Politbiroa. Time bi bilo obezbeđeno pravilno rukovodstvo Partijom. U Jugoslaviji u Partiji nema ni jednog odanog druga koji se iz neradničke porodice uzdigao do funkcionera Partije, a koji bi iskreno podržavao njegovu liniju. Ovu odluku plenuma potvrdio je Politbiro Partije, koji će pitanje slanja druga Gorkića kategorički postaviti pred Kl, jer bez njega Politbiro neće biti u stanju da primi na sebe odgovornost za složene i teške zadatke koji pred njim stoje. Po našem mišljenju Komunistička omladinska internacionala će lako moći da nađe zamjenu za druga Gorkića, dok mi u Jugoslaviji drugoga druga za sprovođenje novog kursa i političke linije Partije ne možemo naći«.

A Josip Čižinski je tada imao samo — 24 godine.

U »Proleteru«, broj 6 iz prosinca 1929. godine, nekoliko mjeseci poslije uvođenja diktature kralja Aleksandra, Josip Čižinski, s potpisom — »R-ć« objavljuje članak pod naslovom — »Kakav treba da bude komunista«, u kojem, između ostaloga, govori:

»...Partija treba da se danas sastoji iz najrevolucionarnijih, najpožrtvovanijih i najprobranijih elemenata radničke klase. To ni u kojem slučaju ne sme da znači, da partija mora usled toga da postane neka mala sekta izabranih. Partija mora nasuprot da pojača svoju masovnu delatnost i svoj masovni karakter. Ali u partiju treba uvlačiti najizdržljivije borce koji su već oprobani u vatri najžešće borbe. Nije tačno da takvih ima malo. Svaka akcija radničke klase, svaki štrajk, tarifni pokret, svaka demonstracija itd. u današnjim uslovima neizbežno izbacuje na površinu uvek nove i nove revolucionarne elemente koji do sada nisu bili zapaženi...

Dužnost je danas svake partijske organizacije da kod svakog člana partije, pored stalnog vaspitanja u duhu partijske politike i odluka partijskih foruma, razvija one osobine i vrline, koje će mu omogućiti da u današnjim uslovima terora, do sada neviđenog u čovječanskoj istoriji tu liniju i na delu sprovodi.

Koje su to osobine?

Preduslov pravilnog rada svakog člana partije jeste u prvom redu

— osim, razume se, pravilnog političkog stava — najpunija i stoprocentna odanost partiji i interesima revolucije. Za svakog člana ona (partija) mora za njega sve da bude. Interesima partije on mora da potčini ceo svoj život, rad, zanimanje, porodične veze, nameštenje, ličnu slobodu, imetak i sve dohode — jednom rečju: sve. Interes partije treba da bude polazna i završna točka u celokupnom delovanju i životu svakog partijskog člana. Neograničena privrženost da se za partiju učine najveće žrtve i podnesu najteže neprilike, nezgode i muke, žilava istrajnost okorelog revolucionara koji je ubeđen u neizbežnost pobeđe — sve su to osobine koje su danas neophodne *svakome* partijskom članu više nego ma kada dosada...

Više no ma kada danas je potrebna čelična disciplina. To je najelementarniji uslov naše pobeđe. Pitanje discipline nije neko usko organiza-

ciano pitanje nego prvenstveno političko pitanje...« (»Proleter«, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1968, str. 39—40).

Uz stalno ime — Milan Gorkić, koji je Ivan Čižinski upotrebljavao od svoje mladosti, koristio je i druga imena — M. Milanović, Vaclovovič, Jaroslav Bernašek, Ernest Hajnest, Sommer, Burg, Burech...

Jedan od njegovih poznanika, također bosansko-hercegovački revolucionar, streljan u vrijeme njemačke okupacije u Beogradu, Mustafa Golubić je Rodoljubu Colakoviću jednom ispričavao:

»Gorkić je bio inteligentan i sposoban čovjek, ali mu je udario u glavu vatrometan uspon najprije u KOI, a ubrzo u našoj Partiji. Brzo je shvatio kako se pravi karijera u Kominterni, stekao moćnog pokrovitelja u ličnosti Manuilskog, a imao je 'debele veze' i sa NKVD. Blagodareći tome, on se u Moskvi kretao u takozvanim 'višim sovjetskim krugovima', kamo običan smrtnik nije mogao ni proviriti. To je bio svijet za sebe — sve bivši komсомolski rukovodioci koji su napravili karijeru i postali drmadžije ili u partiji, ili u privredi, ili u diplomatiji, ili u službi bezbjednosti. U taj privilegisani sloj moskovskog društva, koji je imao svoje naravi, svoje zabave, svoju 'filozofiju života', Gorkić je upao blagodareći poznanstvu sa nekim komsomolskim rukovodiocem na radu u KOI. Vješt, prodoran, s mnogo šarma, on je tamo bio dobro primljen. Čak se i oženio ženom iz tog kruga — Beti Gian, koja je bila direktor čuvenog moskovskog Parka kulture i odmora, živjela u trosobnom stanu, imala automobil za ličnu upotrebu, što je za tadašnje sovjetske uslove bila prava raskoš.

Sve je to Gorkiću, mladiću koji je odrastao u sirotinji i rano upoznao emigrantsko potucanje, imponovalo. Postao je samouvjeren preko svake mjere i preobrazio se postepeno iz revolucionara u visokog komunističkog birokratu koji je najzad 'shvatio' što je to 'štab svjetske revolucije' i kako se u njemu treba ponašati. Njemu je bilo svejedno gdje će raditi, glavno je bilo da to bude važan položaj. Kad je trebalo da napusti omladinski sektor rada i pređe na partijski, dvoumio se — da li da se opredijeli za rad u Cehoslovačkoj, odakle je starinom, ili u Jugoslaviji, gdje je rođen i odrastao. Opredijelio se za KPJ i odmah postao član rukovodstva, da bi poslije nekoliko dana postao njezin generalni sekretar« (R. Colaković, »Kazivanje o jednom pokoljenju«, svezak treći, str. 490—491).

Rodoljub Colaković je susreo Josipa Čižinskog, 1933. godine, u Beču, kada je izašao iz zatvora, poslije robije zbog sudjelovanja u atentatu Alije Alijagića, i ilegalno je prešao u Beč, da bi krenuo za Moskvu. U svojim »Kazivanjima...«, Rodoljub Colaković je zapisao, kako je Josip Čižinski tada bio: »snažan, krupan, pun, već proćelav mlad čovjek, koji je, elegantno obučen, s lulom u zubima, prije ličio na nekog bankovnog prokuristu ili menadžera nego na profesionalnog revolucionara.

Pošto se kratko obavijestio kako sam stigao u Beč i kako sam smješten, počeo je razgovor. On je očividno već bio pročitao moj pismeni izvještaj i sad je, sistematski, točku po točku, počeo da se raspituje

— o stanju na robiji i prilikama u zemlji. Radio je to vješto, rutinirano, služeći se bilježnicom u koju je svaki čas zavirivao, bilo da se nečeg prisjeti ili da u nju nešto zapiše. Držao se i govorio tako da je bilo očividno da hoće da me impresionira, da ostavi na mene utisak« (svezak drugi, st. 46—47).

Josip Čižinski, to je više puta ponavljao Josip Broz Tito, a i oni malobrojni koji bi ga se mogli sjetiti, bio je predstavnik kominternske

birokracije, pravi primjerak »aparatačika«, odgojen u emigraciji po receptu onih koji su taiko zamišljali partijske rukovodioce.

Citirajmo još jednom Rodoljuba Colakovića. On je o Čižinskom zapisao i ovo: »Iako jedan od najodgovornijih u rukovodstvu za politiku CK za proteklu godinu (1936), on je pored svih kritika od strane Kominterne, ostao u PB CK, čak je njegova pozicija ojačana. U dosadašnjem CK nije bilo generalnog sekretara; sad je Gorkić dobio tu funkciju i pravo veta na sve odluke onog dijela rukovodstva koje će raditi u zemlji. Osim toga, svi oni drugovi koji su s njim zajedno bili u ranijem rukovodstvu i s njim se sukobljavali (Ćopić Vlado, Cvijić Stefek, Hudomalj Karl, Marić Ivo), isključeni su iz CK. Capić je stavljen na raspoloženje CK KP Cehoslovačke, Cvijić je ostao u Moskvi na raspolaganju Kominterni, a raspored Marića i Hudomalj a izvršiće se kad budu pušteni iz zatvora, zavisno od njihova držanja i stava prema novom rukovodstvu.

Gorkić je nastojao da mi to saopšti poslovnim tonom, ali nije mogao da se savlada. Njegovo široko, krupno lice sijalo je od zadovoljstva. To je bio vrhunac u njegovoj političkoj karijeri: postao je generalni sekretar KPJ, a eliminisani su iz rukovodstva njegovi glavni protivnici, sve bivši ljevičari koji su se godinama borili protiv Gorkića, smatrajući ga ambicioznim karijeristom koji je izgubio svaku vezu sa zemljom. Gorkić je uspio da bude postavljen (a ne izabran) na najodgovorniji položaj u KPJ u svojoj trideset i trećoj godini, blagodareći podršci moćnog čovjeka u Sekretarijatu Kominterne — Manuiskoga. Bilo je tada u emigraciji dosta naših istaknutih drugova, među njima i nekoliko osnivača naše Partije (Filip Filipović, Košta Novalković, Duka Cvijić, Kamilo Horvatin, Radomir Vujović, Vlado Ćopić — da pomenem samo neke), ali oni su gurnuti u stranu, a za njenog najodgovornijeg rukovodioca postavljen je mlad čovjek koji je u svojoj dvadesetoj godini emigrirao, koga nisu poznavali ni partijsko članstvo ni šira javnost u Jugoslaviji, koji je prilike i odnose u zemlji znao samo na osnovu izvještaja i povremenih, kratkotrajnih boravaka u nekoliko njenih gradova. Gorkić je nesumnjivo bio sposoban čovjek — ideološki i politički izgrađen, prilično obrazovan, vješt peru i vrlo sistematičan i vrijedan. S takvim kvalitetima bio bi vrlo koristan član u svakom partijskom rukovodstvu, ali nije bio dorastao za funkciju koju je dobio. Glavni razlog — Gorkić je bio, i tako se osjećao, na prvom mjestu funkcioner, činovnik Kominterne, a ne rukovodilac revolucionarne partije jedne zemlje. Sav je bio okrenut Kominterni, svjestan da od 'njih gore' zavisi njegova politička karijera...« (svezak drugi, st. 696—698).

Ovdje valja napomenuti da su nerijetke oštre i negativne ocijene o Josipu Čižinskom, od strane Colakovića, shvatljive tek kada se zna da je Rodoljub Colaković u to vrijeme bio jedan od najbližih suradnika Milana Gorkića. Kada je Čižinski pao u nemilost u Moskvi, bilo je potrebno, što je moguće više, »udaljiti« se od bivšeg generalnog sekretara KPJ, »ograditi« se od njega i njegove politike.

U izdanju »Filipa Višnjica« i »Književnih novina« (Beograd, 1987) objavljeni su — izabrani spisi Josipa Čižinskog, nazivajući ga — Milanom Gorkićem, pod naslovom »Revolucija pod okriljem Kominterne«, koje je priredio (i predgovor napisao) Božidar Jakšić. U knjizi je objavljeno šezdeset članaka Josipa Čižinskog, a u zanimljivom predgovoru, sa simboličkim naslovom — »Čovjek svoga vremena« po prvi put se objektivno piše

0 Čižinskom, uvažavajući vrijeme u kojem je djelovao, odnose u Kominterni i KPJ, kao i njegov doprinos razvoju jugoslavenskog i međunarodnog komunističkog pokreta.

Božidar Jakšić naglašava:

»... Teško bi, dakle, bilo braniti tezu da je staljinistički naboje u istoriji KPJ bio najizrazitiji baš u ličnosti i delu Milana Gorkića, i sve grehe za služenje pogrešnim procenama Kominterne o Jugoslaviji i staljinizmu svaliti samo na njegova pleća — mada u tom pogledu njegove odgovornosti nisu male, kao ni odgovornosti ostalih jugoslovenskih komunista tog vremena. S druge strane, bilo bi još pogrešnije od Gorkića praviti antistaljinističkog heroja s obzirom na činjenicu da je stradao u Sovjetskom Savezu, da je podržavao Titov partijski uspon, itd. Gorkić je nesumnjivo prelazna i protivrečna ličnost: prelazna — od autentičnih jugoslovenskih revolucionara ka aparatčicima; protivrečna — jednim, možda, najznačajnijim delom svog bića postao je, kao i hiljade drugih, 'čovek organizacije' ('firme', kako se u to vreme govorilo), spreman da kao disciplinovan vojnik Kominterne i Partije služi 9tvari revolucije, ali je, u isti mah, do kraja života zadržao i jedan intelektualni, analitički nerv koji je radio organizacijsko nepoverenje i podozrivost prema njegovoj ličnosti i činio ga nedovoljno podobnim za vođu. Ako se tome doda da nikada nije uspeo da u dovoljnoj meri postane 'balkanac', onda njegova sudbina u celini postaje razumljiva ...« (str. 11).

U fusnoti na istoj stranici Jakšić dodaje:

»Po svemu sudeći, Gorkić nije imao izrazite liderske ambicije. Često se nije koristio ovlašćenjima koja je imao. Trudio se da nekim jugoslovenskim komunistima, na primer Rajku Jovanoviću, pomogne da što bezbolnije prođu kroz partijske istrage i čistke kojima su bili podvrgnuti. Također je sam bio spreman da javno prizna svoje promašaje i greške«.

O Gorkićevom djelovanju Jakšić zapisuje:

»... Bilo je potrebno istaći Gorkićev doprinos koncipiranju i realizaciji politike narodnog fronta u Jugoslaviji i promene stava KPJ prema jugoslovenskoj državnoj zajednici da bi se videlo da Gorkićev nestanak sa partijske scene nije rezultat potrebe da se generalna partijska linija menja. On je bio jedan od najznačajnijih protagonista te političke promene ka narodnom frontu, a stradao je pošto je promena već izvršena i nova politička linija stabilizovana. Uz to, potrebno je primetiti da je Gorkićev nestanak s političke scene pratilo i slabljenje politike narodnog fronta, koja je već 1938, a naročito 1939. godine, doživela teške udarce nakon pakta između Ribentropa i Molotova i sovjetsko-finskog rata. Od tih se udaraca politika narodnog fronta u Jugoslaviji teško oporavljala, tako da će tek u tragičnim 1 krvavim uslovima fašističkog genocida KPJ naći svoju istinsku vezu s narodom, ali ne i s onim narodnim pokretima koje je sve vreme postojanja međuratne Jugoslavije podržavala. Ali, to je već duga 'priča', jer je moguće da je reč samo o slučajnom sledu događaja, odnosno slučajnoj koincidenciji s Gorkićevim padom.

Do sada nema pouzdanog odgovora na pitanje zašto je Gorkić smenjen i osuđen, zašto je doživeo tragičnu ličnu sudbinu. Zvaničnu verziju, da je bio 'špijun i izdajnik', verziju koju je i KPJ prihvatila, demantovali su odgovorni sovjetski organi kada je, prvo, Vojni kolegij Vrhovnog suda SSSR 31. marta 1956. godine oslobodio Gorkića osude 'zbog nedostatka kri-

vice' i, drugo, kada je Komitet partijske kontrole pri CK KPSS, nešto kasnije, rehabilitovao Gorkića 'po partijskoj liniji'. Tako je Gorkić u zemlji u kojoj je stradao doživio i državnu i partijsku rehabilitaciju, ali mu život niko nije mogao vratiti.

Ovde bi, takođe, trebalo pomenuti i činjenicu da je prva (državna) rehabilitacija dosta uobičajena kao praksa odnosa prema žrtvama staljinizma i da je obuhvatila i mnoge jugoslovenske komuniste, dok je druga (partijska) daleko reda, a time i značajnija. Dovoljno je primetiti da su sporovi oko Buharinove rehabilitacije najžešći baš kada je reč o partiji. Drugo je, naravno, pitanje zašto je talko mnogo jugoslovenskih komunista stradalo u Sovjetskom Savezu, zašto je njihov broj neuporedivo veći ne samo u odnosu na Francuze, Engleze, Italijane, nego i Grke i Bugare, koji su nam bliži za poređenje...» (str. 14).

I zatim:

»... Gorkićevo političko i publicističko delo nije ni malo ni beznačajno. Podelivši sudbinu mnogih socijalista i komunista u društvima skromnih kulturnih mogućnosti i slabih civilizacijskih snaga, završio je, nasilno sprečen, ne od sila političkog režima protiv koga se svim svojim bičem borio, nego od onih kojima je poklonio svoju veru, svoj životni opus pre navršene 34. godine života. Ostavio je za sobom skoro dvesta radova većeg i manjeg obima. Neki njegovi radovi, za koje se na osnovu dokumenata zna da su napisani, do sada nisu pronađeni. Usmereni u jednom pravcu: da služe Partiji i revoluciji, Gorkićevi radovi se ipak razlikuju po tonu, načinu pisanja i intelektualnoj snazi saopštavanja. Najbliži njegovim političkim poslovima i funkcijama su radovi posvećeni partijskim aktivnostima, u kojima zastupa zvanične stavove Kominterne ili KPJ. To su, u pravilu, rigidni članci direktivnog karaktera, objavljeni u *Proleteru* i zvaničnim glasilima Kominterne. Krutost stavova koja se ogleda u tim radovima nije izražena uvek u istoj meri. Najizraženija je u radovima o tzv. organizacionom pitanju i kritikama političkih prilika u Jugoslaviji, posebno ako je reč

0 diktaturi kralja Aleksandra, odnosno — kako se u to vreme govorilo 1 pisalo u partijskoj štampi — monarhofašističkoj diktaturi (za jednog monarha kojega su fašisti ubili). U radovima posvećenim drugim temama, posebno omladinskom pokretu i pitanjima međunarodnih odnosa, Gorkićev pristup je takođe propagandistički, ali je daleko realističniji i analitičniji. U tim radovima, posebno ako je reč o onim nastalim posle usvajanja politike narodnog fronta, analitički pristup prevladava. Analitički Gorkićev duh oseća se i u radovima u kojima na teorijski način pokušava da osmisli pojedine jugoslovenske probleme. Razlika između direktivnog i analitičkog načina pisanja može se lepo osetiti u dva rada sa istim naslovom 'Za revolucionarni izlaz iz krize' objavljena u *Proleteru* i *Klasnoj borbi*.

Tek će temeljitije analize precizno ustanoviti teorijske, ideološke, političke i propagandističke vrednosti i granice Gorkićevih radova. Već sada se, međutim, može tvrditi da je Milan Gorkić bio jedan od najplodnijih partijskih pisaca svog vremena. Njegov jezik odaje čoveka vičnog peru, naravno i maniru partijskog žargona svoga vremena, negovanog u Komintemi. Međutim, i tu se osećaju izvesne, ne male, oscilacije, koje upućuju na zaključak da je Gorkić mogao pisati i drukčije i bolje...» (str. 17).

Kao treća knjiga »Radničke biblioteke« iz 1937, štampana u Belgiji, objavljen je tekst Josipa Čižinskog — »Novim putevima, (Pouke iz provale)«

u kojem se vrlo opširno i zanimljivo govori o partijskom radu, provalama tadašnje policije u partijske redove, zadacima komunista, boljševizaciji partije, konspiraciji i kršenju konspiracije, držanju komunista pred policijom, o ulozi Partije...

Iz ovog obimnog teksta treba prepisati ovo:

»... *Glupa hrabrost*. U našem pokretu ima dosta ljudi koji smatraju da je glavna osobina revolucionarstva hrabrost, junaštvo. To su nesumnjivo dobre i izvrsne osobine koje su za revolucionara veoma potrebne. Ali ne valja kada se revolucionarstvo iscrpljuje hrabrošću i ograničava hrabrošću. Dobro je biti spreman na žrtve, na robiju, na mučenje. Dobro je prezirati opasnost, ali ne valja srljati u opasnost i bez potrebe upropaštavati i sebe i svoju partijsku okolicu. Ne smije se brkati opreznost sa kukavičlukom. Sa revolucionarnog, sa partijskog stanovišta, nije junak onaj koji svoje nerve golica (škaklje) sa velikim i nepotrebnim rizikom i koji se lakomisleno igra sa opasnošću, nego je junak onaj koji hladno i smišljeno prosuđuje svaki korak, koji uzajamno i nerazdvojno povezuje junaštvo sa oprežnošću i koji čuva (za partiju, razumije se) kao zjenicu svoga oka, kako sebe tako i ostale aktiviste i članove. Narodna poslovice pravilno kaže da je junak onaj koji *zna steći i uteći i na opasnu mjestu postojati*. Neodgovorno vratolomstvo, nepotrebno isprivanje tamo gdje treba i gdje ne treba, lakomisleno upropaštavanje sebe, ljudi iz partije ili organizacije jeste štetno hazarderstvo, koje se može nazvati 'hrabrom glupošću', kako je tu neozbiljnu sklonost nekih revolucionara nazvao Fridrih Engels u svome pismu ženi Marksa od 25. jula 1849. g. Svaki revolucionar treba da se u nelegalnom radu pridržava dvaju glavnih mjerila: *trezveni račun u konspiraciji i odgovornost pred partijom i pred radničkim pokretom*. Lakomisleno titranje sa svojom vlastitom sigurnošću i sa sudbinom partije jeste zločin prema radničkom pokretu.

Romantična čežnja za robijom. U redovima beogradske skojevske organizacije, a naročito na Univerzitetu pojavila se i postoji čitava 'škola' čije se učenje otprilike sastoji u tome da niko nije dostojan imena revolucionara ako nije bio na robiji. Za pristalice te 'škole' i tih *antipartijskih* shvatanja član partije ili omladine utoliko je bolji revolucionar ukoliko je duže i češće bio na robiji. Ovim pogrešnim i štetnim shvatanjima imaju se znatnim dijelom pripisati tolike i česte provale u Beogradu, a naročito u beogradskoj omladinskoj i univerzitetskoj organizaciji. A te provale obično dovode i do djelomičnih ili velikih provala i partijske organizacije u Beogradu. Ova romantična čežnja za robijom nije ništa drugo nego jedan *sitnoburžoaski hohštapleraj*, koji sa marksizmom i sa revolucionarstvom nema ničeg — ni truna — zajedničkog. Glavna arena klasne borbe nije robija, nisu kaznionice, nego fabrika, masovne organizacije, masovne akcije i selo. Tu se treba pokazati junakom. 'Lovorike' se u revolucionarnom, boljševičkom pokretu mogu i trebaju zadobijati u masovnom radu, a ne u kaznionici. Robija — to je sredstvo pomoću kojeg protivnik nastoji da revolucionarne aktiviste fizički ukloni sa najvažnijeg poprišta klasne borbe. Ko čežne za robijom, ko provocira protivnika, da bi mogao biti poslat na robiju, taj ne samo da time nanosi štete partiji i partijskom radu, nego je taj istovremeno dezertar sa najvažnijeg polja klasne borbe...« (»Revolucija pod okriljem Kominterne«, str. 289.)

»... Nema sumnje da se danas u partiji osjeća potreba jednog temeljitog *provjeravanja partijskog kadra*. Cilj tog provjeravanja treba biti

političko i organizaciono jačanje kadra. Kod tog provjeravanja partiju treba osloboditi od:

- a) neizdržljivih i nesigurnih elemenata;
- b) politikanata, mahera i brbljavaca;
- c) nepopravljivih prekršioca konspiracije;
- d) nepopravljivih sektaša i onih koji svjesno sprečavaju »provođenje partijske linije u život.

Nezdrava pomirljivost i familijarnost. I tu lošu osobinu moramo iskrčiti iz prakse našeg rada, kao što je iz žita potrebno iskrčiti kukolj. Nikome se ne smije gledati kroz prste. U našoj partiji ne smije biti nikakvog uzajamnog oprostaja pogrešaka i familijarnog odnosa k partijskim pitanjima i postupcima. Ako je dio partijskog aparata izgrađen isključivo na porodičnim vezama, onda to ne valja, jer porodično povjerenje nije isto što i partijsko povjerenje. Porodične veze treba iskorištavati, ali ni u kojem slučaju ne zidati nijedan sektor partijskog rada isključivo ili pretežno na rodbinskim vezama ...« {isto, str. 298).

»... Za učvršćivanje unutaršnjeg partijskog jedinstva. Nije slučajno da Staljin u citiranom mjestu o ulozi partije i potrebu unutrašnjepartijskog jedinstva navodi kao neophodni uslov izgradnje prave boljševičke partije. U našoj partiji frakcijske borbe nema više. Ali u partijskoj emigraciji ima još ostataka predašnje frakcijske i grupaške borbe. Nosioci tih ostataka još uvijek drže kamen pod pazuhom. Dok je sve u redu, dok nema nekih neuspjeha, dotle oni! taj kamen ne izvlače nego licemjerno čekaju. Čekaju na poraze partije. Čekaju na pogreške vodstva. Čekaju na 'svoje vrijeme'. Čekaju da protivnik iskoristi jednu ili drugu pogrešku ili slabost partije i da joj nanese neki osjetljivi udarac. U takovim trenucima ti izolovani pojedinci pokušavaju da iskoriste situaciju i da kompromituju pojedine vodeće drugove.

Ne treba precjenjivati značaj tih osamljenih pojava u emigraciji, ali treba jasno reći: prošlo je vrijeme za besprincipna i grupaška natezanja u partiji. Nepopravljive nosioce ostataka frakcijaštva treba žestoko udariti po prstima. Prema njima ne može biti nikakve pomirljivosti. Nema i ne može biti u partiji formalnog jedinstva skrpljenog zbrda-zdola i postignutog pomoću uzajamnog opraštanja grešalka, nekom sveopćom amnestijom i gnjilim kompromisima. Razvitak partije — to je stalna i besprekidna borba sa svima pojavama koje bi ga mogle zaustaviti ili skrenuti sa pravilnoga puta. Prema tome ne može se živjeti u miru sa svima, tj. sa onima koji na taj razvitak hoće da utiču polazeći od nekih ličnih ili grupaških motiva.

U vezi sa provalama u 1935. i 1936. g. bilo je pokušaja da se teškoće koje je partija tada preživljavala zloupotrebe u grupaške svrhe. C. K. je udario po prstima one drugove koji su bili pošli tim nezdravim putem. Drugovi Senjko i Andrej (Vladimir Copic i Stjepan Cvijić) odstranjeni su od rada u našoj partiji. Staljin je nekoliko puta isticao da na teškim zaokretima pojedinci obično ispadaju iz kola. Dimitrov je na VII Kongresu Kominterne upozoravao da je provođenje linije tog kongresa možda potrebno izmijeniti neke mjehove. 1935. i 1936. g. pokazala je da je takva izmijena pojedinih mjehova u našoj partiji bila potrebna. Nije bilo dovoljno u te mjehove naliti novo vino nego je bilo potrebno i zamijeniti ih

sa novima. A neke od dosadašnjih mjehova trebalo je dobro pročistiti...» (isto st. 327—238).

Na Sedmom kongresu Kominterne 1935. godine Josip Čižinski je na čelu delegacije KPJ, a delegacija je bila neuobičajeno brojna — M. Gorkić (J. Čižinski), Blagoje Parović (Šmit), Ivan Marić (Zeljezar), Drago Petrović (Milenković), Milan Radovanović (Simonović), Vladimir Čopić (Senjko), Voranc Prežihov {pravo ime Lovro Kuhar, a pseudonim Rikard), Stjepan Cvijić, Filip Filipović i Josip Broz (Valter). Na sastanku delegacije za predsjednika je izabran Josip Čižinski, a za sekretara delegacije Josip Broz.

O izborima za člana Izvršnog komiteta Kominterne govorio je Josip Broz na predavanju polaznicima Političke škole u Kumrovcu: »Ostalo mi je živo u sjećanju i to kako je izvršen izbor kandidata za izvršna tijela Kominterne. Delegacija naše Partije je za Izvršni komitet Kominterne predložila mene, i to jedinstveno. Međutim, nekoliko dana kasnije Vladimir Čopić, koji je bio predstavnik naše Partije u Kominterni, zatražio je da hitno održimo sjednicu delegacije, da bi nam saopštio kako su u Kominterni nezadovoljni našom kandidaturom. Čopić je iznio kaiko se to tumači kao znak nepovjerenja prema Gorkiću — iako je Gorkić glasao za mene — odnosno kao nepovjerenje prema Kominterni, koja je u Gorkića imala veliko povjerenje. Rekao je dalje da bi bio red da mi tu odluku promijenimo, čime bismo demonstrirali jednodušnost, kao i to da nema nikakvog suprostavljanja između Valtera, to jest mene, i Gorkića. Ta je scena bila neugodna, naročito meni, iako tome ničim nisam doprineo.

Bilo je jasno da u Kominterni postoje struje i utjecajne ličnosti koje žele da favorizuju jednu ili drugu stranu u nekoj partiji. Ovog se puta to odnosilo na Gorkića i vjerovatno se radilo o utjecaju Manuilskog, sekretara Izvršnog komiteta Kominterne koji je tražio tu izmjenu. Moram da kažem da to nije bilo zarbo što Manuilski ima nešto protiv mene, mi smo se kasnije bliže upoznali i vrlo smo se lijepo slagali, ali, tada sam ja još bio nepoznat i nisam imao nikakvog ugleda u Kominterni. Gorkića su tada tamo bolje poznavali.

Kominternu je pokazala određeni odnos prema našoj Partiji i time što od naših kadrova nitko nije bio izabran u njen Izvršni komitet. Jedino je Gorkić izabran za kandidata. To je praktično značilo da KPJ ne stoji baš čvrsto u Kominterni, što je bilo tačno. Na to su sigurno uticale frakcijske borbe među tamošnjim polaznicima raznih partijskih kursova, kao i školi, odnosno na univerzitetu gdje je bio najveći broj naših studenata. Tragovi tih svađa još su se osjećali. Kominternu je ocijenila da je Komunistička partija Jugoslavije vrlo slaba partija.« (J. Broz Tito, »Borba i razvoj KPJ između dva rata«, IC »Komunist«, Beograd, 1978, str. 34—35).

Poslije Sedmog kongresa Kominterne stvoreni su i povoljniji uvjeti za partijski rad u zemlji, jer su djelovanjem Tita i drugih komunista na radu u zemlji, oživjele partijske organizacije. Ali, baš u to vrijeme KPJ doživljava jedan od najtežih udaraca. Jugoslavenskoj policiji uspijeva uhapsiti — 1.000 komunista! Sekretar Zembilja, zapravo Zemaljskog biroa, koji se za razliku od CK KPJ, nalazio u zemlji, tzv. unutrašnji biro KPJ, Đorđe Mitrović je uhapšen u studenome 1935. i provalio partijske organizacije u čitavoj zemlji. Nastao je val hapšenja. To je za Josipa Čižinskog bio veliki udarac, a o tome, ponovo, svjedoči kazivanje Rodoljuba Colakovića, koji je zapisao Gorkićeve riječi: »U Zagrebu su uhapšeni sekretar

Zemaljskog biroa KPJ (Zembilja) Đorđe Mitrović i sekretar PK za Hrvatsku Franjo Kralj. Kod Mitrovića je policija našla izvještaj pripremljen za Centralni komitet. Stavljen na muke, Mitrović je odao policiji mnoge partijske funkcionere, tako da se provala lančanom reakcijom širila po cijeloj zemlji. Dosad je uhapšeno nekoliko stotina članova KPJ, među njima na desetine rukovodilaca pokrajinskih foruma, s kojima je policija postupala s krajnjom bezobzirnošću. Istina, nije bilo ubistava, ali je tortura uhapšenih na policiji kao u najtežim danima diktature. Masovno hapšenje je paralizovalo rad Partije i unijelo zabunu i nesigurnost u njene redove upravo sad kada se u antifašistički pokret ulivaju sve širi slojevi. Vladajući znaju da je Partija motorna snaga tog pokreta i nastoje da je brutalnošću onespobu za borbu bar za izvjesno vrijeme. Sad je naš glavni zadatak da zaustavimo provalu, sklonimo kadrove koji su izbjegli hapšenje i prešli u ilegalnost, da akcijom mobiliziramo naprednu javnost u zemlji i inostranstvu protiv mučenja uhapšenih drugova.» (svezak drugi, str. 471—472).

U rukovodstvu KPJ su se, i poslije provala i hapšenja u zemlji, nastavljale svade, frakcijske borbe. Bio je to već otvoreni sukob u rukovodstvu. To se pokazalo i na Aprilskom plenumu 1936. godine u Beču, kada se članovi CK KPJ nisu međusobno ni — pozdravljali. To je navelo Izvršni komitet Kominterne da sredinom iste godine sazove savjetovanje rukovodećeg kadra Komunističke partije Jugoslavije u Moskvi. O tome svjedoči Edvard Kardelj:

»U vezi s plenumom KPJ održanim u Beču aprila 1936. godine došlo je do oštrog političkog sukoba između Gorkića i grupe članova Centralnog komiteta. Međutim, Kominternu je veoma brzo reagovala. Sredinom te godine Kominternu je sazvala u Moskvi posebno savetovanje rukovodećeg aktiva Komunističke partije Jugoslavije sa njenim predstavnicima. Glavni govornik u ime Kominterne bio je Vilhelm Pik, koji je bio jedan od najpoznatijih ličnosti u Kominterni. On se, inače, veoma pozitivno odnosio prema našoj Partiji, i mislim da njemu i Dimitrovu treba zahvaliti što je Kominternu kasnije potvrdila Tita kao generalnog sekretara KPJ.

Sastanku u Moskvi prisustvovao je prilično velik broj istaknutih vodećih članova Komunističke partije Jugoslavije. I ja sam prisustvovao tom sastanku i učestvovao u diskusiji. Glavna meta kritike na tom savjetovanju bila je grupa članova Centralnog komiteta koja se suprotstavljala Gorkiću, među njima i Parović, koga je Kominternu već ranije, iz drugih razloga, odstranila iz rukovodstva Komunističke partije Jugoslavije. Vilhelm Pik je u kritici protiv te grupe bio veoma oštar i veoma jasan

— i danas mi te reči 'sede' u ušima — u pogledu alternative koju je izrazio sledećim rečima: 'Ko deluje protiv Gorkića, taj deluje protiv Kominterne'. Parovića je kritika žestoko pogodila. On je, doduše, kao ličnost bio sklon izvesnoj uskosti pogleda, ali je bio veoma sposoban i čestit revolucionar. Ubrzo posle tog savetovanja otišao je u Španiju. Kažu da se tamo istakao tako velikom hrabrošću u borbama da su njegovi saborci imali utisak kao da je tražio smrt. I zaista, on je uskoro poginuo. Bio je, sigurno, jedna od najsvetlijih figura našeg komunističkog pokreta.« (iz Kardeljevih »Sećanja«).

U kolovozu—rujnu 1936. godine je došlo do smjene rukovodstva i Josip Čižinski postaje generalni sekretar KPJ.

Ovdje treba, istine radi, dodati opasku samog Rodoljuba Čolakovića da tada, u ono vrijeme na koje se odnosi njegovo kazivanje, nije mislio tako. Bio je uvjeren da je politika Kominteme pravilna. Tako su mislili — svi komunisti!

Prema mišljenju Ervarda Kardelja Josip Čižinski bio je obrazovani marksista, tako da je Kardelja »veoma impresionirao svojim znanjem«. Suradivao je Čižinski u partijskim teoretskim časopisima, posebno »Klasnoj borbi«, časopisu KPJ.

U to se vrijeme, 1937. godine, organiziraju odlasci dobrovoljaca u španjolsku. Spomenimo samo da je Josip Čižinski najneposrednije sudjelovao u organiziranju, zajedno s članom Politbiroa CK KPJ Adolfom Mukom, odlazaka dobrovoljaca iz Dalmacije i Crne Gore brodom »La Corse«. Brod je, međutim, uhvatila jugoslovenska policija, a Adolf Muk je na policiji ispričavao sve što je znao — a znao je mnogo.

Posljednji sastanak, pred odlazak u Moskvu, Josip Čižinski je imao s Rodoljubom Čolakovićem, u to vrijeme talkoder članom najužeg partijskog rukovodstva. Pažljivi kroničar, Rodoljub Čolaković je zapisao: »Krajem jula Gorkić je hitno pozvao na sastanak Žujovića i mene i saopštio nam da su ga iz Kominterne pozvali da odmah dođe u Moskvu. Rekao nam je da je već rezervisao avionsku kartu za Stockholm i da će putovati sutra. Malo sam se iznenadio tom pozivu, ali nisam u njemu vidio ništa neobično — Kominternu je redovno pozivala rukovodioc pojedinih Partija u Moskvu, jer se nikakvim pismenim izvještajem nije mogla prikazati situacija u nekoj zemlji, niti dopisivanjem detaljno pretresti problemi koji su se javljali u aktivnosti neke partije. Novo rukovodstvo KPJ djelovalo je već nekoliko mjeseci (od decembra 1936. godine) i Sekretarijat Kominterne, vjerojatno želi da s njenim generalnim sekretarom neposredno raspravi o mnogo čemu — tako sam protumačio taj iznenadni poziv.

Sjećam se dobro sastanka s Gorkićem. Održali smo ga u jednoj kafani u blizini stare crkve Madien. Iako je bilo sparno pariško veče, nismo sjedili napolju, nego smo ušli u kafanu i smjestili se za jedan sto udaljen od ulaza. Gorkić nam je običnim glasom saopštio da će sutra u Moskvu; ni po čemu se nije moglo poznati da je uznemiren; pretpostavljao je da će se zadržati najduže osam dana, koliko da porazgovara u Sekretarijatu i da na licu mjesta riješi neka kadrovska pitanja, što se vrlo sporo obavljalo dopisivanjem. Predstavnik našeg CK pri Komintemi Ivan Gržetić Flajšer nije bio u stanju da šta uradi u pogledu naših traženja da se neko uputi iz Moskve, ilida mi pošaljemo neke naše drugove u SSSR, a takvih je bilo sve više.

Dogovorili smo se da za vrijeme njegovog boravka u Moskvi ja održavam vezu sa predstavnikom Kominterne u Parizu i sa Omsom — aparatom Kominterne za veze (slanje pisama i drugog materijala, novaca, i slično). U tom pogledu Gorkić je već obavijestio odgovarajuće ljude, koji će me, bude li potrebno, pozvati preko redakcije lista 'Voix européennes', s kojom sam imao tako reći, svakodnevnu vezu. Time je naš razgovor bio završen. Gorkić je sa sastanka otišao prvi, da se spremi za put sa koga se nikada nije vratio.« (R. Čolaković, cit. djelo, svezak treći, str. 132—135).

A o Josipu Čižinskom pisao je i Edvard Kardelj: »Gorkića sam prvi put sreo negdje u februaru ili martu 1934. godine kada je došao u obilazak

partijskih organizacija u Jugoslaviji. Tada se zadržao u Ljubljani svega dan-dva. No, i kasnije sam se susretao s njim u Moskvi i Parizu, gde je 1937. godine bilo sedište ilegalnog centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije. Bio je to visok, stasit čovek, ali u njegovom ponašanju bilo je nečeg hladnog, čak odbijajućeg.

Mene je, moram reći, veoma impresionirao svojim znanjem i sposobnošću da analizira situaciju, kako međunarodnu, tako generalno uzev i situaciju u Jugoslaviji. Gorkić nas je, na primer, 1934. godine impresionirao svojom analizom svetske situacije, posebno ustanka radničke klase u Beču februara te godine, kao i analizom opšte situacije u Jugoslaviji.

Pa ipak, nisam se mogao osloboditi utisaika da su njegova izlaganja u znatnoj meri šeme koje ne mogu dati rezultate u uslovima kakvi su postojali i kako smo ih mi osećali u svakodnevnoj akciji Partije... Kad bi govorio o konkretnim zadacima Partije, izgubio bi se u kritici raznih detalja partijske akcije i u uputstvima koja su se odnosila uglavnom na metod svakodnevnog rada Partije i pojedinačnog komunista. Zbog toga je upravo u pogledu jasnog definisanja glavnih pravaca političke akcije Partije ostao nejasan i neodređen.

Recimo, problem povezivanja Partije s masama on jednostavno nije shvatio. Nisam osećao, ni tada niti danas osećam, da je dao neki doprinos raščišćavanju problema borbe Partije za mase. A to je tada bio glavni problem za nas, jer je Hitler već bio došao na vlast, odnosno učvršćivao se na vlasti. Naravno, ja u to vreme Gorkićevu ličnost i njegova shvatanja nisam povezivao sa nekom politikom Kominterne ili CK KP Jugoslavije, jer sam imao poverenje u tu politiku. Više sam video u svemu tome Gorkića kao ličnost.

Tek kasnije došao sam do punog saznanja, to jest do uverenja da su Gorkićeve šeme, bile, u stvari, ipak i pre svega posledica formalističkog i krutog interpretiranja tadašnjeg političkog kursa Kominterne koji se izražavao u parolama ...

Za Gorkića ne bih rekao da je bio sektaš po svojoj političkoj prirodi, kao što su to bili neki naši vrlo čestiti revolucionari koji jednostavno nisu mogli da izađu iz te sektaške kože. On je bio više tip jednog autokrat, rekao bih, pomalo birokratski orijentisanog koji je kao takav slepo, formalistički primenjivao politički kurs Kominterne. Imao je vrlo slab sluh za realne uslove revolucionarne borbe u Jugoslaviji, što ga je uvek iznova bacalo u beživotne šeme. Upravo zbog toga njegov politički uticaj na partijske organizacije u Jugoslaviji bio je minimalan.

Za njega kao i za ceo niz ljudi te vrste, naročito za one koji su proizašli iz tog frakcionaštva, bilo je uopšte karakteristično da je njihova glavna briga bila kako će biti zapisani u Kominterni, a ne što će u zemlji i u revolucionarnoj praksi Partije 'biti rezultat njihovog rada. Naravno, čim su se tako postavljali, oni su, objektivno došli u konflikt sa Partijom u zemlji. Iz tih razloga Gorkić je i u Centralnom komitetu KPJ došao u sukob sa većinom njegovih članova, i to upravo sa ljudima koji su ranije bili na ilegalnom radu u zemlji. Upravo ti ljudi najprije su došli u sukob sa Gorkićem i njegovim šemama.

Prema tome, može se bez preterivanja reći da je sama politika Kominterne i metod njenog rada, naročito metod mješanja u rad rukovodstva pojedinih komunističkih partija, pa čak i u njihov sastav, u njihovu strukturu (jer je ona odozgo često nameštala te sastave, generalne sekre-

tare- itd.), doprinela da jedan, inače objektivno govoreći, sposoban čovek kakav je bio Gorkić dođe u sukob sa sopstvenom Partijom i završi onako kako je završio. Kominternu je, u stvari, i postavila Gorkića i ona ga je gotovo do kraja podržavala.« (iz Kardeljevih »Sećanja«).

Karlo Štajner je zapisao (»Povratak iz : Gulaga«, »Globus«, Zagreb, 1985) o Josipu Čižinskom iako to ničim ne obrazlaže:

»... Ne želim govoriti o Gorkićevom moralnom liku, ali moram spomenuti da je više funkcionera Komunističke partije postalo žrtvom NKVD-a donekle na osnovu njegovih izvještaja, među njima i osnivači KP Jugoslavije: Filip Filipović, sva tri brata Vujovića, Đuro i Stjepan Cvijić, Kamilo Horvatin, Vladimir Copić, Antun Mavrak i mnogi drugi...« (str. 79).

Nešto drukčiju sliku Čižinskog daje Predrag Matvejević (jedan od recenzentata njegovih spisa), koji o njemu piše (»NIN«, Beograd, 9. kolovoza 1987):

»Slučaj Milana Gorkića, njegovo djelo i sudbina, izbor iz njegovih radova pod naslovom 'Revolucija pod okriljem Kominterne' (izdanje 'Filip Višnjić' i 'Književne novine' Beograd, 1987, priređivač i predgovornik dr Božo Jakšić), imaju u sebi i političkih i kulturnih razloga da se postave pitanja o značenju te ličnosti o kojoj se dugo znalo malo i često ponavljalo samo najgore: da je loše rukovodio Komunističkom partijom Jugoslavije iz inozemstva, da nije umio obuzdati 'frakcije' u zemlji, da su postojali 'gorkićevci' i 'gorkićevština', da je u Moskvi likvidiran kao 'strani špijun' i 'izdajnik'. Upućeniji su mogli pročitati u reprint-izdanjima partijskog glasila 'Proleter' tekstove objavljene pod njegovim inicijalima ili pseudonimima, po kojima je bilo teško zaključiti zašto je taj čovek i takav rukovodilac osuđen i ubijen u prvoj zemlji socijalizma. Sam 'kult ličnosti' bilo je previše jednostavno objašnjenje za to.

Izdanje koje smo napokon dobili (400 stranica sitna sloga, ovećeg formata) ima svoju prethistoriju, koja odaje mjere i stupnjeve priznanja, vrste i oblike govora karakteristične za ovaj tip rehabilitiranja. Riječ 'gorkićevština' počela je iščezavati iz našeg političkog rječnika već krajem pedesetih godina premda ju je jedan repetitivni politički jezik još povremeno zadržavao. Prilikom četrdesete godišnjice osnutka KPJ (1959) spomenuta su imena nekolicine istaknutih jugoslovenskih komunista koji su stradali u staljinskim čistkama tridesetih godina i koje bi valjalo rehabilitirati. Ta lista je bila još šira prigodom proslave pedestogodišnjice partije (1969), ali na njoj, kao ni prvi put, nije bilo Gorkićeva imena. U vrijeme Nikite Hruščova došlo je do 'partijske rehabilitacije' Milana Gorkića u Moskvi, ali ta odluka nije obavezivala jugoslovenske komuniste. Sedamdesetih godina u Jugoslaviji se počelo *drukčije govoriti* o Gorkiću. U 'kumrovečkim (predavanjima)' (1977) Tito ga je spomenuo u kontekstu koji je bio više pozitivan nego negativan. U predgovoru svojim 'Sabranim djelima' napisao je da Gorkić nije bio 'nikakav strani špijun'. (Prije toga nisu lako prolazili tekstovi o Milanu Gorkiću, osim onih koji su ga osuđivali: nudili smo u nekoliko navrata ublažene varijante njegova slučaja redakcijama u Zagrebu i Beogradu i biM odbijeni.) Osamdesetih godina, historičari radničkog pokreta (dr Nadežda Jovanović 1983. u Beogradu, dr Ivan Očak 1984. u Zagrebu) objavili su u stručnim časopisima rezultate vlastitih istraživanja, koja u novom svjetlu pokazuju Gorkićevu figuru. I, evo, izašla je napokon knjiga koju predstavljamo...

Lijepih crta lica i otmjena držanja, svijetlih očiju i bistra pogleda, odnegovane i uvjerljive riječi, Gorkić uspijeva osvojiti najobrazovanije ljude Kominterne /koju staljinizam još nije potčinio: u njemu otkrivaju čovjeka nalik na ruske revolucionarne intelektualce prošloga stoljeća i s početka našega. Na IV kongresu KPJ u Drezdenu (novembra 1928), Toljati (Erkoli), koji se kao delegat Kominterne suprotstavljao 'balkanizmu' (to jest partikularizmima u KPJ), uočava njegovu figuru i sposobnost. Đuro Đaković (u skladu s 'novim kursom' toga kongresa) predlaže da ga se stavi na raspolaganje CK i izabere u Politbiro: 'Mi u Jugoslaviji drugoga druga za sprovođenje njegova kursa i političke linije Partije ne možemo naći'...

Okolnost da Čičinski nije ni Srbin, ni Hrvat, niti Slovenac te da, prema tome, nije prisutan u odnosu spram nacionalnih pitanja koja opsjedaju i iscrpljuju partijsku raspravu, igrala je svakako određenu ulogu u njegovu izboru: među Srbo-Hrvato-Slovincima bio je Jugosloven, među Jugoslavenima Slaven, među Slavenima internacionalist. Ponegdje se na dokumentima izjašnjavao kao Srbin, ali se zalaže, među prvima, za osnivanje hrvatske i slovenske komunističke stranke, kako bi se mase u Hrvatskoj i Sloveniji oslobodile nacionalizma i klerikalizma te približile KP Jugoslavije. Zanima se za pitanje Makedonaca i za manjine. Raskida s kominternovskom idejom o razbijanju Jugoslavije i inzistira na njezinu integritetu i jedinstvu.

Godine 1932. Gorkić je već prvi čovjek CK KPJ u Moskvi: tek mu je dvadeset šest godina. Godine 1936. postaje generalnim sekretarom partije (prvi put je u KPJ uvedena ta titula). Preteže da se u CK KPJ primi Josip Broz, koji se nakon robije u domovini prebacio u Moskvu. (Dokumenti pokazuju kako je upozoravao drugove da ne očekuju od Tita ponašanje 'izvježbanog intelektualca', nego odlučan stav aktivista, proričući da će 'u doglednoj budućnosti biti jedan od stvarnih i dobrih rukovodilaca partije'.) Prati iz daljine početne faze jugoslovenskog sukoba na ljevici i nastoji sačuvati Krležu za partiju. Traži materijalnu pomoć Kominterne za istaknutog lijevog pisca, kako bi mu omogućio da pokrene međunarodni časopis u inozemstvu i napiše socijalno-politički roman o Jugoslaviji: 'Njegovo ime u Jugoslaviji ima otprilike isto toliki značaj kao što u Francuskoj ima značaj Rolan ili Barbis ili u Rusiji Gorki', piše u službenom izvješčaju MORP-u 1933. godine (prema dokumentaciji Arhiva CK KPJ, Fond Komunističke internacionale, 1933/31).

Pisac Manes Sperber opisao je u svojim *sjećanjima* susret s Gorkićem u Parizu, na bulevaru Sen-Mišel, u času kada je kao generalni sekretar KPJ pozvan u Moskvu, pred put s kojeg nije bilo povratka. Dobro je znao kamo ide i što ga čeka. (Danas su nam poznata pisma koja je pisao drugovima u Rusiju, od kojih je tražio da ga obavijeste 'koga je još od naših progutala magla'.) Njegova supruga 'lijepa Židovka' Beti Nikolajevna Gian, također revolucionarka, bila je već u zatvoru (ona će srećom preživjeti Gulag). Sperber se u to vrijeme već razišao sa staljinistima, nastojao ga je odvratiti od nauma: 'Ako ne odem, bit ću proglašen izdajicom' — odgovorio mu je Gorkić — 'lopovom' koji je pobjegao s partijskom kasom, agentom policije iz Volstrita. Bio bi to strašan udarac za našu partiju. U Jugoslaviji bi oživjela frakcijska borba '(Man'es Sperber: 'Au Del'a de l'oubli', izd. Calmann-Lévy, Pariz, 1979, str. 124). NKVD ga

je svejedno optužio da je 'izdajnik' i 'špijun', premda se poslušno odazvao na poziv.«

Usprkos svim svojim manama Josip Čižinski nije bio ono za što su ga u SSSR-u optužili. On nije bio agent engleske obavještajne službe — Intelligence Service, kako su to tvrdili ljudi iz NKVD-a. Možda im je to i uspjelo 'dokazati' iznudenim priznanjem. Uhapšen 1937. godine, Josip Čižinski je pogubljen, poznatiji kao Milan Gorkić, kao engleski agent. Rehabilitiran je odlukom Vojnog kolegija Vrhovnog suda SSSR-a 1956. godine.

Njegova žena Poljakinja (Židovka), koja je, kao što je već rečeno, bila direktor moskovskog Pauka kulture i odmora »Maksim Gorki«, je također uhapšena. Optužena je da je bila agent — Intelligence Service.

Dželati NKVD-a nisu imali ni malo — mašte!!

INTERMECO

TROCKISTI NEPRIJATELJI NARODA

Sudski proces i osuda koju je donela Vojna Kolegija Vrhovnog Suda S.S.S.R. protiv antisovjetskog rada trockističkog centra — Pjatakova, Radeka, Sokoljnikova, Srebmjakova i drugih, jasno i podrobno su razotkrili svu dubinu državne izdaje, podlog izdajstva, špijunaže i drugih nebrojenih zločina zverske bande podivljalih i najopasnijih neprijatelja naroda.

Glavni njihov zadatak i njihov krajnji cilj sastojao se u tome, da svrgnu sovjetsku vladu i izmene postojeći socijalistički poredak S.S.S.R. Dočepati se vlasti pomoću inostranih bajoneta bilo im je potrebno, da bi ponovo uspostavili kapitalizam u našoj zemlji. Zinovjev, Kamenjev, Smimov i drugi učesnici trockističko-zinovjevskog centra lagali su pred sudom, govoreći da ih je rukovodila samo žeđ za vlašću. Svima je poznato da su oni to radili u ime uspostavljanja buržoaske vlasti. Kada su belogardisti pucali na naše poslanike na strani Vorovskog i Vojkova, oni su izazivali rat protiv sovjetske zemlje i borili se za svrgavanje sovjetske vlasti. Kada su trockistički teroristi pucali na strasnog boljševika i ljubimca cele zemlje S. M. Kirova, kada su oni smišljali i pripremali atentate na naše vođe, oni su ispunjavali taj isti zadatak, krčeći put kapitalizmu.

Ustupanje Primorja i Priamurja Japanu, Ukrajine Nemačkoj, predaja Sahalinske nafte i zlatnih rudnika na Dalekom Istoku — Japanu; neograničeno ustupanje sirovina Nemačkoj, kojima obiluje naša domovina: rude, mangana, zlato, nafta, šume; isplata nemačkih nameta u životnim namirnicama — masti, hleb, meso; pretvaranje S.S.S.R. u ekonomski pridodatak nemačke privrede, svestrane koncesije nemačkim i japanskim kapitalistima; saradnja sa fašistima po međunarodnim pitanjima i pomüganje Nemačke da se dočepa Podunavskih zemalja i Balkanskog poluostrva, saradnja i podrška Japancima da zauzmu Kinu — eto u kratkim crtama, takav je program 'spoljne politike' koji je rukovodio trockiste u njihovom špijunskom i diverzionom radu.

Borba protiv industrijalizacije naše zemlje, protiv petogodišnjih planova socijalističke izgradnje, protiv svih tekovina radničke klase, raspuštanje kolhoza, likvidacija sovhoza, uspostavljanje privatne kapitalističke eksploatacije, predaja u koncesiju najkrupnijih sovjetskih preduzeća — eto takav je program 'unutarnje politike' trockista. To je program vraćanja na staro, program čisto kapitalistički, sa kojim trockisti nisu smeli otvoreno da idu u mase.

Nije uzalud još pre 10 godina, kada je trockistički program izgledao samo kao teza opozicije, drug Staljin žigosao taj program, govoreći: 'Platforma opozicije jeste platforma za razbijanje naše partije, platforma za

razoružanje radničke klase, platforma za razvijanje antisovjetskih sila, platforma za obaranje diktature proletarijata.'

I u toku skoro dvadesetogodišnjeg perioda sovjetske vlasti mi smo već toliko puta bili svjedoci toga, kako se pred sovjetskim sudom razotkrivao program uspostavljanja kapitalizma, koji su pokušali da ostvare razni agenti svetskog kapitala i ruske kontrarevolucije. Ipak ni jedan od prošlih sudskih procesa protiv belogardijskih zatvorenika nije izazvao tako duboki i moćni gnjev naroda, nije podigao takav protest u zemlji kao sada protiv trockista i atamana njihove bande Jude-Trockog. .

... Trockistički neprijatelj je mnogo podliji nego ma koji drugi odred kontrarevolucije. Mi smo lako raspoznavali i tukli otvorenog neprijatelja. Mnogo složeniji i opasniji su oni, koji su umeli da se uvuku u našu partiju, da bi obmanuli našu budnost. Primenujući svoju dvoličnu taktiku, sa medom na ustima, sa Judinim suzama u očima, oni su skrivali nož pod pazuhom i nanosili udarce s leđa. Provlačeći se u redove partije, pretvarajući se, prilagođavajući se, maskirajući se, ti zlobni gadovi su prodirali na najodgovornije položaje, dolazili do vlasti. Ti politički avanturisti su iskorišćavali svaku malenkost, najmanje slabljenje budnosti, samo da bi nam naštetili i učinili zlo.

Generali-monarhisti, kadeti, eseri, menjševici i drugi neprijatelji sovjetske vlasti pokušavali su da povrate veleposjednicima i kapitalistima, što im je oduzela proleterska socijalistička revolucija. Trockistički banditi produžavaju, ne samo da od nas oduzmu što smo zavojevali, već hoće svojim fašističkim gazdama da dadu deset puta veće vrednosti koje su radnici i seljaci svojim naporima stvorili za vreme dva staljinska petogodišnja plana.

Miljukovi i Denjikini su se trudili, makar samo zbog pristojnosti, da na svojoj fasadi sačuvaju frazersko brbljanje o 'nedeljivoj' Rusiji. Trockisti su pali niže od ovih belogardijaca. Nemački, talijanski, japanski, fašistički napadači pokušavaju da prikriju svoje pljačkanje naroda smokvinim listom 'patriotizma', makar u buržoaskom shvatanju te reči. Trockisti se otvoreno diče time, što trguju našom zemljom na malo i veliko. Da li može biti čega odvratnijeg, može li se pasti dublje?

Proces se završio. Moć sovjetskog pravosuđa pala je na glave trockističkih izroda. Bilo bi, ipak, naivno misliti, da se sa izvršenjem kazne, završava i borba protiv neprijatelja naroda.

Ogromni značaj procesa sastoji se u tome, što je on razotkrio metode, oružje, kojima se služio neprijatelj. Poznavanje neprijateljevih metoda naoružava nas za borbu protiv njih. Naš zadatak se sada sastoji u tome, da razotkrijemo i dotučemo neprijatelja, ma pod kakvom maskom se on skrivao«.

(»Pravda«, 1. veljače 1937. — prema: »Klasna borba«, marksistički časopis, Organ Komunističke partije Jugoslavije (Sekcije Komunističke internacionale) 1930—1934. reprint izdanje, knjiga 2, IC »Komunist«, Beograd, 1984. str. 1422—1429.).

*Josif Visarionovič
Džugašvili — Staljin*

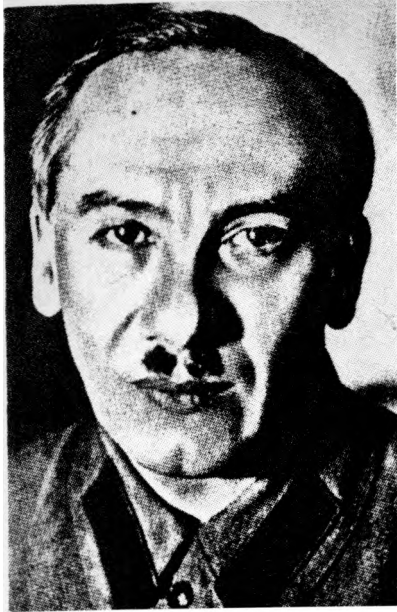
Lav Davidovič Trocki

Nikolaj Ivanovič Buharin

Nikita Sergejevič Hruščov

*Henrik Jagoda, šef NKVD-a
(1934—1936)*

*Nikolaj Ježov, šef NKVD-a
(1936—1938)*

Andrej Visinski, državni tužilac

Lavrentij Berija, šef NKVD-a od 1938.

Košta Novaković

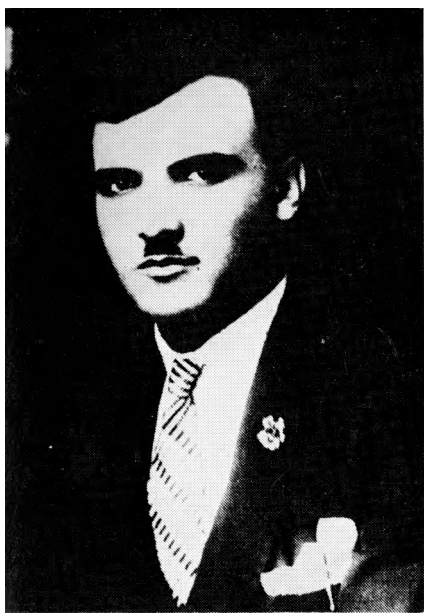
Gustav Barabaš

Filip Filipović

Đuro Cvijić

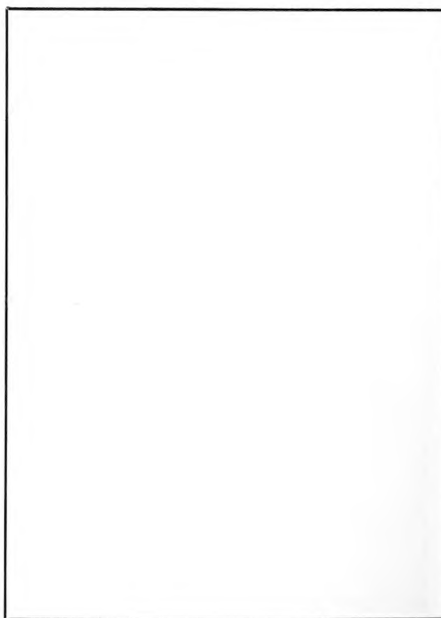
Petar (Simun) Brčić

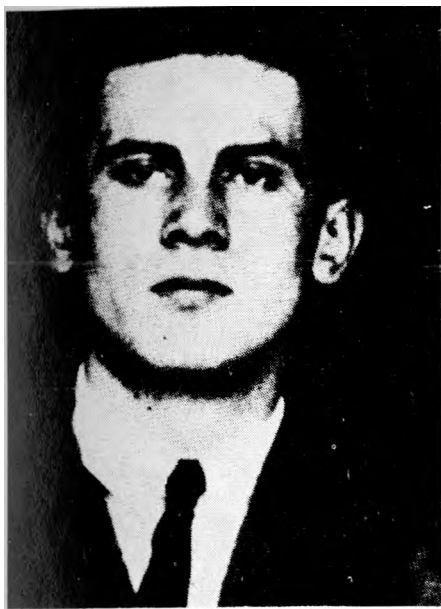
Ivan Matuzović

Simo Miljuš

Zora Miljuš

Vilim Horvat (1928)

Julijus Baranovski

Jovan Mališić

Dr. Sima Marković

France Klopčič

Ivan Kralj

Gojko Samardžić

Danilo Srdić

Josip Čizinski (Milan Gorkić)

Bozo Kuštera

Radomir Vujović

Vojislav Vujović

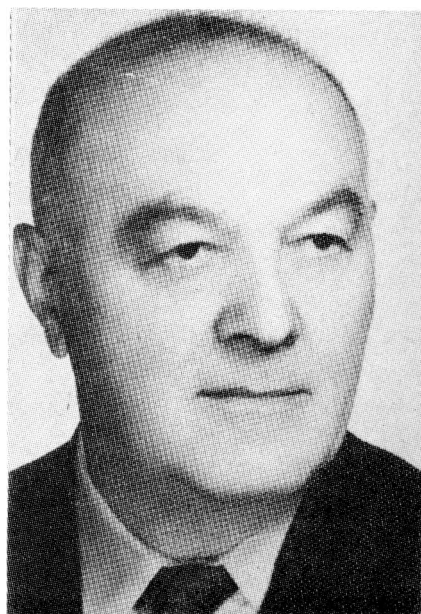
Grgur Vujović

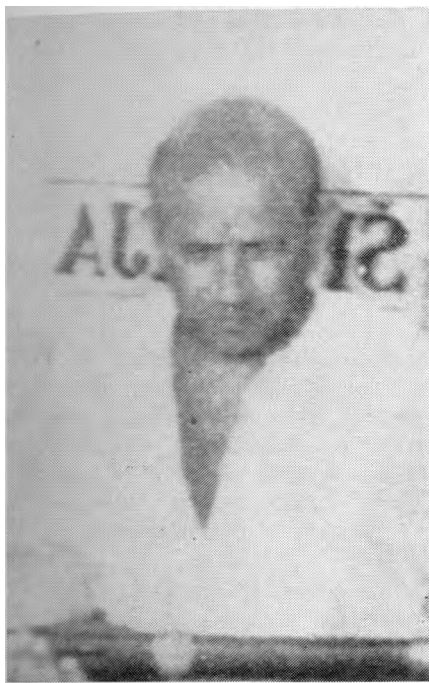
Stjepan Cvijić

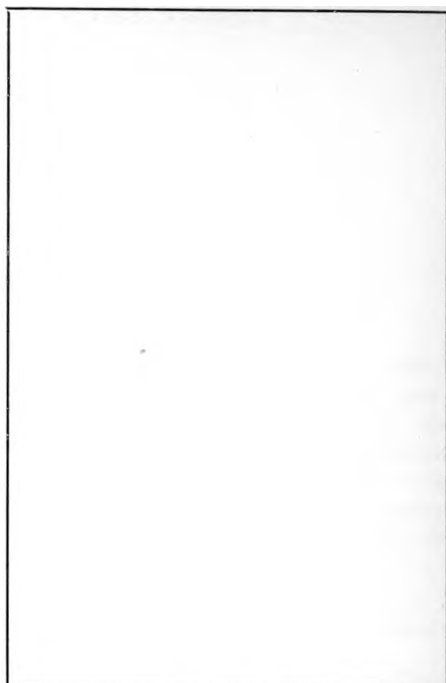
Vladimir Ćopić

Karlo Štajner

Petko Miletić

Stanko Dragić

Dr Ante Ciliga

*Zivojin Pavlović (autor prve knjige
o staljinskim čistkama)*

DVIJE DECENIJE U DOLINI SMRTI

Pod naslovom — »Dvije decenije u dolini smrti« sarajevski je »AS«, prije više godina, objavljivao sjećanje Bože Kuštere, za kojeg je u podnaslovu pisalo: »Danas u Zadru živi revolucionar, čovjek čiji su se životni putevi dramatično isprepleтали. Cijeli život je posvetio radničkom pokretu, a onda je doživio da bude jedna od žrtava strašnih Staljinovih čistki. Samo srećom ostao je živ. Njegova ispovijest se sluša bez daha. To je svjedočanstvo o jednom vremenu koje nikada ne bi smjelo da se ponovi«.

Autor feljtona je Šefik Nadarević.

Izabrani su posebno zanimljivi dijelovi opširnog teksta, koji je kasnije objavljen i u knjizi.

»Aprilskog dana 1956. godine, na vrata broj 21 moskovske Ulice Hljebni Pereulog, na adresu Ambasade Jugoslavije, zazvonio je nepoznati čovjek. Portir je otvorio vrata i uputio:

— Šta želite?

— Htio bih do druga Raifa Dizdarevića! Da li je on tu. Rekao mi je da dođem u Ambasadu! — odgovorio je došljak.

— Drug Dizdarević nije trenutno tu, otišao je na aerodrom u okviru dočeka Ho Si Mina — saopštio je službenik.

Namjernik se okrenuo i krenuo ka Moskvi da negdje pronade prenoćište i sačeka sutrašnji dan. Znao je — susret sa sekretarom naše ambasade — a to je bio Raif Dizdarević — znači za njega sudbinu, preokret života, slobodu, povratak u domovinu, povratak u Titovu Jugoslaviju.

Proveo je cijelu besanu noć. Sati su nekako sporo prolazili. Kroz glavu mu je prolazio cijeli život — od one sirotinje otoka Ugljana na kome je rođen 1900. godine, od prvih radničkih buntova, obračuna s okupatorom, osnivanja sekcije KPJ u Njujorku 1922. godine, učešće u aferi Sako i Vinceti u SAD, do ostvarenja nepresušne želje da se stavi na raspolaganje prvoj zemlji socijalizma — SSSR-u — tada i ne pomišljajući da će ga jednog dana zadesiti i ono što je zadesilo mnoge poštene komuniste: da postane žrtva užasnih Staljinovih čistki.

U toj besanoj noći njemu je često nadolazila i slika jednog davnog ali nezaboravnog susreta u moskovskom 'Metropolu' sa drugom Valterom. Valter je bio — Josip Broz. Njegov drug Tito! Hoće li najzad ostvariti želju da i on bude građanin Titove Jugoslavije?

Staljin je već dvije godine mrtav. Hruščov je 1955. bio u Beogradu. Greške su počele da se priznaju i odnosi između dvije zemlje počeli su da se normaliziraju. Pobjedila je Titova beskompromisnost

da se sačuva samostalnost puta u socijalizam. Bila je to nada i za njega — jednog od brojnih naših komunista ikoji su u Staljinovo doba — pogotovo tokom strašnih godina informbiroa —■ iskusili strahote progona NKVDEA i ostalih progonitelja.

Pedeset šestogodšnjem Boži Kušteri te noći uoči susreta u Ambasadi urezalo se ono što će kasnije ispričati:

‘Cim se staljinizam počeo ‘topiti’, mi zatvorenici, njegovi sužnji, počeli smo iznicati poput feniksa. Za razliku od te -ptice koja je tobož osjećala blizinu smrti, meni je u 20 godina tamnovanja po sibirskim robijalnicama smrt neprekidno visila nad glavom i samo je slučaj da sam ostao živ. Ali, te 1955. osjećala se druga klima. No, ipak još nisam bio sasvim uvjeren da ću se izbaviti iz jada i čemera. U međuvremenu došlo je do potpisivanja Konvencije o dvojnomo državljanstvu između sovjetske i naše vlade. Ubrzo smo mi u Vorkuti saznali za to što nas je, naravno, još više oraspoložilo, vjerujući da ćemo se ovako lakše vratiti kući. Naime, po toj konvenciji, mi, jugoslavenski građani, sa sovjetskim državljanstvom mogli smo tražiti da nam se vrati — jugoslavensko državljanstvo, a što bi i otvaralo vrata povratnika u domovinu.’

Te 1956. godine, uoči velikog susreta u Ambasadi, Kuštera je saznao da je u Moskvi imenovan novi ambasador naše zemlje — Veljko Mićunović i da je za sekretara Ambasade postavljen Raif Dizdarević.

‘Nisam oklijevao. Napisao sam izjavu u kojoj sam nedvosmisleno izjavio da želim povratiti jugoslavensko državljanstvo. Ubrzo je stigao odgovor sa obećanjem da će naša diplomatsko-konzularna služba učiniti sve kako bi se našoj želji u cjelosti udovoljilo. Dugo sam čekao i bio nestrpljiv da mi sovjetske vlasti omoguće zamjenu državljanstva, jer su Sovjeti nerado pozitivno rješavali ovakve slućajeve. U više navrata pisao sam drugu Dizdareviću koji mi je uvijek odgovarao, i to vrlo ljubazno i ohrabrujuće. To me je posebno stimuliralo da još odlučnije krenem do potpune slobode!’, prisjećao se danas nekadašnji sužanj Vorkute — sibirske Doline smrti...

... Božo Kuštera se 1926. godine, kao sekretar njujorške sekcije Komunističke partije, našao na ‘crnoj listi’ američke policije. Dakle, među onima kojima je predviđeno deportiranje.

— Pošto se u mom slućaju ‘griješ’ mogao i otkupiti, uslijedila je ‘Crvena pomoć’ koja je položila kauciju od 500 dolara pa sam djelimićno mogao biti i spokojan, jer je deportacija imala izvjesnu zadržku. Ipak, za svaki slućaj, napustio sam Njujork i sklonio se u Filadelfiju. Istodobno, definitivno sam odlučio da radim na preseljenju iz Amerike u (prvu zemlju socijalizma — Sovjetski Savez. Smatrali smo SSSR svojom zemljom, ‘Mećkom socijalizma’, obećanom zemljom — nastavlja kazivanje Božo Kuštera.

Ubrzo je zatražio i pristanak CK KP SAD za prelaz, a kada je to potvrdila i Kominternu, doživio je veliku radost. Dobio je i pasoš kao ruski državljanić, a u dokumentu je pisalo novo ime: Boris Kustarov!...«

Poslije rada u SSSR-u i sudjelovanju u Španjolskom ratu, u imterbrigadi, B. Kuštera se vraća u Sovjetski Savez.

B. Kuštera nastavlja pripovijest:

»... U Marseju se ukrcao u neki grćki brod i doplovio u Istambul, a odatle sovjetskim brodom ‘Lenjin’ do Odese.

Početkom novembra stigao je u Kijev da bi poveo i drugu grupu dobrovoljaca, iz Rostova, što je bilo planirano za decembar 1936. Tako je i učinjeno, s tim što je ovog puta ostao u Marseju punih 45 dana da bi se u Kijev vratio marta 1937. godine. U to doba već naveliko je tekla crna serija hapšenja i ubistava onih koje Staljin nije 'mirisao'.

Kuštera govori o tim danima:

— U početku nisam bio svjestan monstruoznih čistki staljinističke mašinerije. Nije mi bilo jasno da će toliki ljudi, i sovjetski i oni drugi što su ovamo došli sa idealima u prvoj zemlji socijalizma, a među kojima sam bio i ja — stradati. Po povratku iz Španjolske normalno sam se uključio u svoj posao direktora 'Inturista'. Svojoj supruzi, naravno, nisam rekao gdje sam cijelo vrijeme bio — rekao sam joj da sam bio na službenom putu vezanom za moje turističke zadatke. Nisam smio da joj kažem. Strah je već vladao u narodu jer su hapšeni oni najugledniji komunisti. Odjednom čujemo 'narodni neprijatelji'. U svibnju 1937. uhapšen je Kosior, potom Postišev, Jakir i Popov, sve birana boljševička imena. Sve bolji od boljeg. Dogodio se i jedan incident: kad su NKVD-ovci došli s nalogom da uhapsu predsjednika ukrajinske vlade Ljubčinka, on se latio pištolja i ispalio prvi hitac u svoju suprugu a drugi sebi u glavu. Ovo i slično ulivalo je sve veći strah. U podsvijesti sam osjećao da mi se crno piše onog časa kada sam primio pismo od zemljaka Mate Koga, Paška Muštruka i Marka Petroviča iz Nikolajeva, gdje smo nekada zajedno bili. Diskretno su mi saopćili da su uhapšeni, da su još pod istragom i da će vjerojatno biti izvedeni pred sud i nevini osuđeni, posebno, kako su mi pisali, ako budu i dalje šutili a da se nikom ne povjere i ne zatraže pomoć.

Tražili su od Kuštere da im da političke karakteristike, jer su znali da o njima sve zna — da su dosljedni komunisti, lenjinisti i borci za socijalizam.

Poznavao sam ih u dušu, još od malih nogu, i bio sto-posto uvjeren u njihovu čestitost i apsolutnu privrženost marksizmu-lenjinizmu i radničkom pokretu uopće. I napisao sam im karakteristike. Iskreno sam, pozivajući se na svoj društveni i politički ugled i položaj koji sam zauzimao, napisao sve 'naj' o svojim drugovima. Svoj sud o tim revolucionarima proslijedio sam NKVD-u. Ali, bilo je uzalud: osuđeni su na po deset godina robije u Sibiru, odakle se nikad nisu vratili. Činjenica da su ovi moji drugovi posmrtno rehabilitirani potvrđuje moju ocjenu da su nedužni stradali u tom monstruoznom progonu — priča nam revolucionar.

Paulina Kustarov (Kuštera) sa zebnjom je gledala i slušala tužna zbivanja.

— Boris, hapse sve odreda, bojim se za tebe. Imam osjećaj da će i tebe uhapsiti — govorila je mužu.

— Hapse i proganjaju one koji su krivi — pokušao je nekako da umiri Paulinu. — Moguće da nekoga odvedu i nevinog, ali će ga poslije istrage morati da puste. Nas su u Partiji učili da greške mjerimo prema težini i da se kažnjava na temelju argumenata. I sama znaš, Paulina, da na mene ne može da padne niti najmanja sjenka sumnje. Cist sam kao suza — rekao je supruzi.

Kuštera danas veli kako je intuitivno osjećao i čekao trenutak kada će banuti na vrata njegovog stana. I nije dugo čekao. To se dogodilo 6. novembra 1937. godine.

— Bilo je dva sata iza ponoći. Zakucali su! Pritajio sam se i nisam htio da vjerujem da su baš oni. Dosta su dugo lupali i tek onda sam odlučio da krenem prema vratima. U toj životnoj drami, u sekundama kao vječnost, pomišljao sam nisu li možda to neki drugi tipovi — kriminalci, lopovi, banditi. Svašta mi se vrzmalo po glavi. Dok sam stajao neodlučan, oni su pozvali predsjednika kućnog savjeta. Kroz 'špijunku' sam ga ugledao i čuo:

— Otvorite, tovariš Boris!

— Zašto? — pitao sam.

— Proverka — odgovorio je bez uzbuđenja.

Nije mi preostalo drugo nego da otvorim vrata. Bahato su u stan upala dvojica 'enkavedeovaca' i pokazali mi — nalog za hapšenje! Brzo su pretresli naše dvije skućene sobice, rutinski i profesionalno. Svu Paulininu odjeću su ugurali u jednu komodu i zapečatili. Mene su gurnuli u kut sobe, a to su učinili i sa Paulinom. Naredili su nam da se ne mičemo. Uzeli su moj foto-aparat, sva pisma od rodbine i drugova, sva partijska dokumenta i sve fotografije, strpali sve u svoje vrećice i spremili za plijenidbu. Vidio sam kaiko su posebno spakirali dokumente o mojoj komunističkoj aktivnosti, o mom doprinosu Partiji i radničkom pokretu. Stavili su to u jedan sanduk gdje je bila i Paulinina odjeća i onda i njoj rekli:

— Tako, da se ne uređuješ dok ti je muž u tjurmi!

Paulina je protestovala i upozorila ih da će ostati i bez garderobe za presvlačenje. Nije pomoglo — ostavili su joj samo dvije haljine i minimum rublja.

Policajci su Kušteru odveli u centralu NKVD-a u blizini rijeke Dnepar. Uzeli su podatke, 'registrovali' ga, a onda ga zatvorili u kijevsku tamnicu 'LuMjanovku' najveću u gradu.

— Kažem najveću, jer je već tada u Kijevu bilo nekoliko tamnica uglavnom vrlo 'produktivnih' — objašnjava junak ovog feljtona. — I sve su bile gotovo napunjene 'banditima', 'neprijateljima naroda', i sličnim nazivnicima tipičnim za Staljinove žrtve. Nije prošla ni sekunda kada su zaključali vrata za mnom, a sjetio sam se svojih zemljaka koji su bili već uhapšeni i okrivljeni kao tobožnji neprijatelji naroda. S nestrp-ljenjem sam čekao saslušanje vjerujući da ću lako dokazati da je riječ o grešci, o zabludi u vezi sa mojim hapšenjem. U moju samicu ubrzo su gurnuli i jednog radnika Ceha, a onda studenta (Poljaka) i jednog Litvijca, službenika NKVD-a. Svi mi rekoše da sam naivan ako doista mislim da ću lako dokazati svoju nevinost. Sudeći po modricama na njihovim tijelima, prosudio sam da moje saslušavanje neće biti nimalo ugodno. Jasno i moji 'sustanari' bili su nevini — ni luk jeli, ni luk mirisali — ali su natjerani da potpišu zapisnik o svojoj krivnji. Pretučeni su tako da im je osobni izgled bio potpuno unakažen — opisuje Kuštera prva viđenja strahota čistki.

Ubrzo su otvorili samicu i Kušteru 'crnom maricom' prebacili u Centralu NKVD-a smještenu podaleko od 'Lukijanovke'.

— Ti si špijun jedne strane zemlje, kontrarevolucionar dakle. Antisocijalistički agitator — hladno i bez treptaja, bez ikakvog uvida, rekao mu je isljednik Gorodinski, Jevrej po nacionalnosti, inače generallajtnant.

I još jednom ponovio:

— Dakle, tovariš Kuštera, vi ste neprijatelj naroda! Jeste li dobro razumjeli?

Kuštera je zinuo od čuda. Dar govora mu se potpuno oduzeo. Kad se malo pribrao, usprotivio se lažnoj optužbi, ali ga je Gorodinski prekinuo oštrim tonom:

— Odlazi, i dobro razmisli! Znamo mi da si radio zajedno s narodnim neprijateljima Postiševim, Kosiorom, Jakirom, Ljubičinkom. Sve ćeš priznati! Odlazi sada, banditu!...

... Nakon sedam dana 'poštede' krenula su nova saslušanja. Kušteru su počeli noću da odvođe na isljedenja. Danju mu nisu davali da sklopi oka. To je bila prava psihička i fizička giljotina. Zatočenik Lukijanovke nastavlja ispovijest:

— U drugoj su me 'rundi' ispitivala unakrsno — dvojica isljednika. Uvijek ista priča: ista pitanja i isti moji odgovori.

— A, jesi li ti pisao ove karakteristike? — upitao je jedan od isljednika, lajtnant Grunjin, pošto je Gorodinski prekinuo da isljeduje. I Gminjin je bio Jevrej.

Gledam i vidim one iste karakteristike što sam ih poslao, službeno, svojim zemljacima — Maštruku, Kogu i Petroviću u Nikolajevu.

— To su banditi! — povikao je Grunjin.

Odgovorio sam mu da sam stvarno ja pisao te karakteristike, ali da ne mogu potvrditi da su oni banditi, kako on kaže. Bio sam posve siguran u njihovu čestitost i odanost Partiji i socijalizmu, pa sam Grunjinu i rekao da ne mogu vjerovati u takvu njegovu tvrdnju.

— Bili su čestiti tako kao i ti — oštro je porekao moju ocjenu o drugovima.

Ponovo su me zgrabili 'enkavedejci'. Tukli su me i mučili četiri sata tako da uopće nisam mogao stajati na nogama. Jedva jedvice odveli su me živog u ćeliju. Pustili su me na miru četiri dana, a onda 'Jovo nanno'. Opet Grunjin, ali ovaj put nekako neobičnije, mekše:

— Engleski dobro govorite — rekao mi je.

— Da!

— Znadete li prevesti ove riječi — rekao je pokazujući nekoliko karakterističnih engleskih arhaičnih riječi.

Pošto sam to preveo, stekao sam utisak da sam ga zadovoljio, posebno što se izgovora tiče. Onda je Grunjin nastavio:

— Uzmite cigaretu!

— Ne pušim!

— Izvolite čaj!

— Hvala — rekao sam i popio čaj.

— Potpišite ovaj zapisnik. Obećavam vam da ćete dobro proći: bićete slobodni, moći ćete bez ikakvih problema da se vratite kući i da nastavite život u miru.

— Zapisnik, osim 'grijeha' koje sam stavio sebi na dušu i priznao ih, ne mogu potpisati. To nikada neću učiniti, jer to nije istina — odlučno sam odgovorio na sve pokušaje da me pridobiju za potpis. Nisam mogao

ni pomisliti da klevećem svoje drugove za koje sam znao da su komunisti najčvršćeg kova. Nisam mogao da potpišem da sam špijun i ostalo što tvrde u optužbi. Moje odbijanje bilo je novi izazov isljedniku: primijetio sam na njegovom licu zastrašujuću gorčinu dok sam komentirao svoje 'Ne'! Psovao je i vikao:

— Potpisao ti ili neovaj zapisnik, deset ti godina robije ne fali!
Ići ćeš u Sibir, je li ti jasno! — ciktao je.

Hladno sam ga slušao, pripreman na sve, ali na potpis — nikada. Moja mi komunistička etika nije dozvoljavala da potpišem laž.

Grunjin je ubrzo pozvao 'crnu maricu'. Crna kola čekala su nas ispred zgrade. Mrak, totalni mrak. Bilo nas je više u 'marici' — svi se vraćali sa saslušanja. Uz njih i dvojica policajaca. Razgovarali su:

— Kad će kraj ovom ludilu, ovom bezakonju! — reče jedan od njih. Drugi nije ništa odgovorio. — Kad će sve ovo prestati — nastavio je isti policajac.

— Uvijek novi, novi! — i na ruskom sve poslao 'u materinu'.

— Budalo jedna, šuti, zaglaviti ćeš i sam ako tako budeš govorio!
— rekao je drugi...

... Bio sam u grupi od dvije stotine logoraša i nama je određen pravac — Vorkuta.

Dok smo čekali polazak, upoznao sam jednog našeg čovjeka — Vladimira Capića, poznatog revolucionara. Razgovarali smo na — našem jeziku. Rekao mi je da je bio u Španjolskoj, da pripada srcem i dušom revolucionarnom radničkom pokretu, da je komunist, ali da je osuđen zbog navodnog kontrarevolucionarnog djelovanja protiv revolucije. Naravno, i ja sam njemu ispričao svoju sudbinu. I tako, ista nas je kob zadesila — staljinske čistke nisu nas zaobišle. Bilo mi je strašno žao kada su nas razvrstali za različite pravce: Čapić je otišao u Magedan, a ja u Vorkutu. Na rastanku smo se toplo zagrlili i poljubili. Suze nismo mogli spriječiti. Doduše, moja grupa je ostala u Kirovu dva dana duže od Capićeve, ali nam nisu uskratili da se i javno oprostimo. Od tog trenutka o Čapiću više ništa ne znam. Ušao je u spisak Staljinovih žrtava...

... Ubrzo je slijedio novi transport. Pročulo se o tome. Mislio sam, poput mnogih, da goreg zla od ovog koje smo doživjeli — ne može biti, pa mi zato nova seoba i nije nekako teško padala. Ali, grdno sam se prevario. Jer, ovo u tajgi bilo je sasvim 'pristojno' u odnosu na ono u još dubljoj dubini dalekog sjevera.

Prije polaska razvrstali su nas: 'politički' na jednu, kriminalci na drugu stranu. Prva etapa išla je od logora do rijeke Pečore, u otvorenim teretnim vagonima, pod strogim nadzorom enkavedejaca. Na obali rijeke čekalo nas je novo prevozno sredstvo — drveni šlepovi. Primili smo i hranu: malo usoljene ribe i po dvije kocke šećera. Tako opremljene pustili su nas niz rijeku. Bilo je to baš 22. juna 1941. godine — tog dana je Hitler napao Sovjetski Savez, o čemu još ništa nismo znali. Splavarili smo tri dana i tri noći, a onda su nas iskricali sa šlepa. Nastavili smo put pješice u pravcu Vorkute, što na neneckom, to jest domorodačkom dijalektu, znači — DOLINA SMRTI!

Ime je doista izabrano s punim pravom. Vorkuta leži na padinama krajnjeg sjevernog dijela Urala, u blizini Karskog mora. Pusta neprohodna

tundra. Nigdje ničega: ni drveta, ni žbuna, ni travke. Temperatura svaki čas — minus 60! Ljeta su vrlo kratka. I kad se vegetacija malo pojavi, ako dva-tri puta zakopaš kramp, naiđeš na led. U tom negostoljubivom podneblju prije dolaska Staljinovih sužnjeva obitavali su Nenci — vječite skitnice, koji izričito žive od lova na divljač, odnosno od sjevernih jelena. Od njihove kože Nenci prave odijela, čizme, rukavice, šatore zvane 'jurta'. Hrane se njihovim sirovim mesom, muzu ih i uprežu u saonice. Nence nazivaju još i — Samojedila.

Legenda kaže da su u vrijeme polarnih noći, kad zavlada glad, postajali — kanibali! U svakom slučaju, legenda govori o pravom licu Vorkute. Njeno drugo ime — Dolina smrti — vjerna je slika o njoj. Tu su, eto dospjele desetine tisuća nedužnih ljudi. U to Zapolarje dospio sam i ja. Tamo gdje u vrijeme arktičkih noći sunca nema ni po dva mjeseca. Zaklinjao sam se da ću preživjeti i dati svoj doprinos da se jednog dana to i objelodani.

... Nešto lakše mi je bilo kada sam upoznao još trojicu naših ljudi: Benedikta Božulića iz Savra na Dugom otoku kod Zadra, uhapšenog u Rostovu na Donu, Marka Mesića iz Sarajeva, uhapšenog u Lenjingradu, i Goltenu iz Maribora, uhapšenog u Gorkome. Nas četvorica Jugoslovena gradili smo prugu na njenom sjevernom dijelu, dok je na južnom dijelu gradilišta bilo još Jugoslovena — robijaša: Tomo i Tereza Hromin iz Poljane kod Zadra, Nina i Franc Klopčić iz Ljubljane, svi uhapšeni u Moskvi. Naravno, nije bilo mogućnosti da se sastajemo i da razgovaramo, da se tješimo. Ali, ipak im je bilo nekako lakše što smo tu, rame uz rame.

Međusobna blizina nas je stimulirala da izdržimo. Pomagali smo se. Jedino nismo mogli da pomognemo Benediktu Božuliću: on je radio kao tesar na mostu. Rastali smo se baš na tom mostu i više se nismo vidjeli, niti ja više što znam o njemu. Treba, inače, da kažem da smo ranije Benedikta vratili iz mrtvih kada smo mu dali nešto neprosijanog brašna od ovsa. Bio je to spasonosni 'lijek' jer mu se stomak bio zalijepio za kičmu.

Robijaši su umirali, ali se niko od službenih organa na to nije obazirao. Pričali su nam da su enkavedejci ranije odvodili na strijeljanje i po nekoliko desetina stotina sužanja u samo jednoj noći. Jedne noći, čak 700 logoraša. Dovoljno je bilo da, recimo, zatražite malo veća prava ili tretman 'političkog zatvorenika', pa da vas likvidiraju. Ti 'filozofi' — govorili su policajci — pozivaju na bunt, nered i nerad. Uglavnom, mislili su na intelektualce, bivše visoke političke funkcionere, stare boljševike, ranije osobito 'troakriste', itd....

... Krajem 1942. godine pustili su nam vijesti iz Jugoslavije, pa smo čuli o junačkoj borbi protiv fašizma. Slušamo tako jednog dana vijest da Tito u Jugoslaviji hrabro predvodi narod u borbi protiv Hitlerove soldateske i Musolinijevih fašista. Te su nam vijesti bile veliki stimulans i ulivale vjeru u ideale. Mnogi su mi se robijaši obraćali s poštovanjem upravo zahvaljujući tim istinama. Bio sam ponosan što su naši narodi i naša KP predvođeni tako genijalnim vođom Titom, o kojem, eto, biranim riječima, s poštovanjem, govore Staljinovi sužnji, inače provjereni revolucionari.

Nastao je period nešto boljih životnih uslova: više hrane i bolje odjeće. To je dopremano 'našom' prugom iz Arhangelska i Murmansk

dokle su hranu dovozili američki brodovi. A iz Arhangelska su stigli i novi logoraši, a među njima i dvojica Jugoslavena — Jurjević i Rajković. Uspio sam da im se približim, s njima porazgovaram i saznam da su iz Gorskog kotara. Doživjeli su moju sudbinu...

... Nama su naročito teško padale vijesti o teroru hitlerovaca nad nedužnim stanovništvom Sovjetskog Saveza. Bili smo spremni da se odazovemo na svaki poziv za formiranje fronta otpora osvajačima, pa je to i postala tema naših razgovora. Istovremeno, vijesti o Titu davale su nam snage da istrajemo.

— Zatvorenici, zbor! — narediše jednog majskog dana 1943. godine. Svi smo izašli iz baraka na široku ledinu. Nismo pretpostavljali o čemu se radi.

Pola sata smo bili u neizvjesnosti. Smrt ili nešto drugo? Stražari su bili oko nas.

Dodoše zatim dva oficira Crvene armije. Pride nam jedan od njih, major, i obrati nam se toliko dragom riječju:

— Tovariši!

Sta, zar više nismo 'banditi', 'špijuni', 'izdajnici', prode nam kroz glavu. Major nastavi:

— Vi ste, tovariši, dosad bili izolirani. Gradili ste prugu, kopali ugljen za sovjetski narod i armiju. Činili ste dobra djela. U ovom času, tovariši, mi raspolažemo s informacijom, s pouzdanom informacijom, da hitlerovske snage pripremaju iskrcavanje, desant u ovaj rejon, s ciljem da odsijeku prugu od vorkutskih ugljenokopa i tako onemoguće snabdijevanje sovjetskih gradova i frontova s ovom toliko neophodnom rudačom. To je razlog da vam se obraćamo i da vas pozovemo, sve vas koji ste sposobni, da neprijatelju pružimo otpor!

Ostali smo začuđeni i iznenađeni preokretom. Major je još rekao:

— Tko želi da nam pomogne, neka pređe na lijevu stranu, ovdje. Tko ne želi, neka ide desno.

Nastalo je komešanje.

— Tovariši, ali samo dobrovoljno!

Nastao je mali muk, a onda je počelo prestrojavanje. Daleko više ljudi se našlo na lijevoj strani, koju sam i ja odabrao. Lijevo su otišli i Rajković i Jurjević. Bili smo skupa još tri tjedna, a onda smo se 'izgubili' tako da ih više nisam vidio, niti od tada o njima išta znam...

... Bio je 15. veljače 1957. kada me je načelnik vorkutske policije pozvao:

— Potpuno ste slobodni, družo Kuštera — rekao mi je.

Nisam se iznenadio jer sam i čekao taj dan, taj sat kada će mi to reći. Ipak, bio sam mnogo uzbuđen. Slušam njegove riječi:

— Birajte, golema je sovjetska zemlja. Gdje želite, tu ćemo vas poslati. Možda ovdje u Vorkuti?

I dok mi je objašnjavao mogućnosti izbora, pružio mi je papir: Rješenje kijevskog Vojnog okruga po kome nisam počinio djela za koja sam osuđen prije 19 godina!

— Čestitam vam na hrabrosti i držanju u cijelom ovom postupku! Niste nikoga ni klevetali, izdržali ste doista gordo i čestito, makar vam

se radilo o glavi. Još jednom vam čestitam, družo Kuštera, i nudim rješenje koje sami izaberete! — rekao je.

Primam čestitku i plačem. Odgovaram:

— Samo u domovinu!

Vratio sam se kući, zapravo odjurio Paulini. Krenuli smo upotragu za papirima. Brzo sam dobio vizu. Ali, počeli su problemi sa Paulininim 'izlazom': sovjetska je državljanka i nisu joj dali isprave.

Pisala je lično Nikiti S. Hruščovu ...

... Ušao sam u svečano uređenu prostoriju hotela u kojoj je bila organizirana večera.

— Družo Tito, ovo je drug Kuštera! — rekao je Jakov Blažević. Uslijedio je najsrdačniji susret revolucionara. Drug Tito me pitao o mom revolucionarnom radu, posebno ga je interesiralo što sam sve doživio u Sovjetskom Savezu. Ukratko sam ispričao svoje patnje, a onda me Tito, želeći da sazna sve do kraja, upitao:

— Zašto su Vas teretili?

— Staljinisti su me teretili u početku za sve, za navodna neprijateljstva i špijunažu protiv Sovjetskog Saveza, za teror i izdaju. Čak sam u istražnom postupku tintarnicom htio da ubijem isljednika, toliko su me mučili. To su bili moji 'grijesi' prvih godina. A, kasnije, kad je bila Rezolucija Informbiroa, optužnici su još dodali da sam izdao komunističku ideologiju i da sam titoista, a što ja ponosno i jesam! — rekao sam drugu Titu.

— Onda sam ja kriv što su Vas osudili! — rekao je u šali Tito.

Predsjednik je još rekao:

— Mnogo je naših komunista — revolucionara poginulo u staljinskim logorima. Znam da smo u tim zloglasnim tamnicama izgubili oko 850 ljudi. Čudo da ste ostali živi!

Odgovorio sam:

— Pored ostalih olakotnih okolnosti, družo Tito, bila mi je značajna i ona što sam učestvovao u uništenju njemačkog desanta na dalekom sjeveru. Da nisam u svojoj karakteristici imao taj 'plus' vjerujem, družo Tito, da ne bih sada bio s Vama u društvu!

Podsjetio sam druga Tita i na onaj susret u Moskvi 1935. godine.

— Da, sjećam se, kako da ne. Ali, Vi onda niste imali bradu! — našalio se Predsjednik.

— Bio sam mlad, družo Tito! — odgovorih mu.

Zatim mi je postavio pitanje kako su se informbirovci tamo ponašali prema nama.

— Za njih sam bio titoista! — ponovo istaknuh.

— Bogamu, onda sam ja kriv što su Vas uhapsili! — činilo mi se sasvim ozbiljno reče Predsjednik.

Drug Tito je onda rekao da mu je neobično drago što smo se sreli. Razgovarali smo kao stari drugovi i imali jedan drugome šta da kažemo. Taj razgovor, taj događaj, proletio je kao u magnovenju: kako brzo proliže minuti kada se događa nešto lijepo.

— Vjerujem, družo Kušteru, da ćemo se ponovo sresti — rekao mi je.

— I ja, družo Tito!

Oprostili smo se na — ruskom.

— Dosvidanja!

— Dosvidanja! — družo Tito.

... Sretan sam što sam dio Titove Jugoslavije. I zato, kada se sjetim onih muka u staljinskim logorima, još sam više ponosan što sam izdržao golgotu.

— Vrijedilo je boriti se!«

Biografija je objavljena u »Sabranim dijelima« Josipa Broza Tita, u trećem svesku (str. 298) i vrlo je kratka: »Kuštera Božo (1900), član KPJ od 1922; sekretar jugoslavenske sekcije KP u Njujorku, a 1927. dolazi u SSSR, u Kijev, gdje je bio direktor Inturista; 1937. uhapšen u Staljinovim čistkama; poslije desetogodišnje robije radio u SSSR-u kao inženjer; 1958. vratio se na ostrvo Ugljen«.

INTERMECO

II

»... Drugovao sam sa ovim ljudima kroz tri godine. Tri sam godine proveo s njima po zatvorima GPU u Harkovu, Kijevu i u Moskvi. Više od desetinu puta menjao sam ćeliju. Pred mojim očima prolazile su generacije hapšenika. Dolazile su i odlazile. Ja sam ostajao. Pratio sam budnim očima onaj besprirni proces koji se tu oko mene odvijao. Registrovao sam činjenice već s namerom da ih ma kada saopštim svetu. Razgovarao sam sa stotinama hapšenika, saznavao njihove istorije, sređivao ih u opštu sliku zbivanja i tražio neko tumačenje. Nikada nisam gubio nadu u dan oslobođenja. U mirnoj izvesnosti, da će on kad-tad doći, čekao sam na preokret.

Svi smo mi čekali na preokret. Znali smo — tako to ne može više dugo da ide. Jedanput će ipak ovaj razorni proces morati da bude obustavljen, jer bi inače zbog njega propala cela zemlja. Neko će ipak morati da obuzda ovaj razularen aparat. Kad-tad će diktator ipak morati da uvidi sav obim razaranja što ih je počinila čistka, naređena od njega samog. Dve duge i teške godine čekali smo po zatvorima i logorima, a sa nama je čekala i cela ova nesrećna zemlja. A onda je došao preokret.

Osmog decembra 1938. godine razrešen je svoje dužnosti vrhovni izvršilac čistke, narodni komesar za unutrašnje poslove SSSR, šef GPU, Nikolaj Ivanovič Ježov. Nekoliko meseci kasnije nestao je iz Centralnog komiteta i bio uhapšen. Da li je zatim streljan ili nije, to se nikad nije moglo saznati. U isto ono vreme odvijalo se u jugozapadnom kraju Sovjetskog Saveza, u Moldavskoj Republici, jedno naročito suđenje. Šef GPU ove male republike i četiri islednika stajali su pred vojnim sudom pod optužbom da su hapsili nevine ljude i da su im mučenjem iznudili lažna priznanja. Optuženi su priznali svoju krivicu, la u svoju odbranu nisu se pozivali, možda, na naređenja, dobivena od gore, već su izjavili da su tako postupali po uputstvima jedne kontrarevolucionarne organizacije. Bili su suđeni i zatim streljani. A (pri tom su radili samo ono što je kroz dve godine vršio svaki čekista, od Arhangelska do Odese i od Vladivostoka sve do poljske granice, a da za to nije morao ispaštati. Ali sa ovom optužbom i sa streljanjem moldavskih GPU-ovaca dao je Staljin signal za preokret. Čistka je bila završena.

Mene pak otpremili su 20. februara 1939. godine u Kijev, a početkom septembra u Moskvu. Sada sam već računao sa skorim oslobođenjem, ali sam se plašio toga da me više neće pustiti iz zemlje. Za ove tri godine video sam isuviše čudovišnih stvari.

Prosto neverovatan i jedinstven sticaj prilika došao mi je u pomoć. U nadi da će agresiju nemačkog fašizma obrnuti prema zapadnim silama

i iako rasteretiti Sovjetski Savez, Staljin je 23. avgusta 1939. godine zaključio onaj poznati pakt sa Ribentropom. Otpočeo je period naglašenog prijateljstva između fašističke Nemačke i Sovjetskog Saveza. Za uzdarje predali su Rusi pohapšene nemačke državljane među njima čak i komuniste i Jevreje, nemačkim vlastima. Nemci su sakupljani u velikom moskovskom zatvoru, Butirki. Došli su izdaleka: iz logora s one strane severnog stožemika, iz Jakutije, sa Amura, iz pustinje Karagande. U Butirki su ih kroz nekoliko nedelja točili, a onda su u transportima, od po pedesetak ljudi otpremljeni iz Moskve. Na mostu preko Buga, kod Brest Litovska, oficiri GPU predali su ih oficirima Gestapoa.

Petog januara 1940. godine prešao sam preko Buga. Tri meseca gestapovci su me držali u svojim izatvorima u Bjala Podlaski, Varšavi i u Lublinu. Onda su me otpustili u krakovski geto. Kada je s proleća 1942. otpočelo uništavanje Jevreja, pobegao sam u poljsku ilegalnost. Marta 1943. godine pao sam opet u šake Gestapoa. Odveli su me u koncentracioni logor u Kavencinu. Uz pomoć prijatelja iz poljskog pokreta otpora uspeo sam da pobegnem. Ostao sam u najdubljoj konspiraciji u Varšavi. Tamo sam proživio dva ustanka protiv Nemaca. Svi moji prijatelji, moj otac, moja oba brata, žena koju sam voleo, postadoše žrtvama SS-ovaca. 17. januara 1945. godine oslobodile su me jedinice Crvene armije koje su ušle u predgrađe Varšave. Osamnaest meseci kasnije napustio sam Poljsku i u švedskom lučkom gradu Malmeu stupio posle deset godina na tlo jedne slobodne zemlje ...»

Aleksandar Varsberg-Cibulski, Zavera ćutanja. Velika »čistka« u SSSR-u Rad, Beograd, 1952, str. 16—17.

TRI BRATA — TRI STALJINOVE ŽRTVE

U revolucionarnom se radničkom pokretu, u Jugoslaviji, nerijetko javljaju i čitave obitelji. Takav je slučaj i s braćom Vujović — Radomirom, Vojislavom i Grgurom. Sva su trojica istaknuti revolucionari jugoslavenskog i međunarodnog radničkog i komunističkog pokreta, a sva su trojica izvršili svoj život kao nevine žrtve NKDV-a, i Staljina, u čistkama. Rehabilitirani su.

Najstariji, Radomir Vujović, zvan Frane Liht ili Dimitrijević, radničkom je pokretu pristupio kao gimnazijalac, a kao student u Parizu radio je u omladinskom pokretu Francuske. Od 1921. do 1924. godine bio je sekretar Balkanskog sekretarijata Komunističke omladinske internacionale u Beču, a zatim instruktor Kominteme. Od 1925. godine član je CK KPJ, a od Trećeg kongresa KPJ, slijedeće godine, organizacioni je sekretar CK KPJ. Istaknuto mjesto ima u antifrakcijskoj borbi u Partiji, ali je ubrzo uhapšen i osuđen na pet godina robije. Nakon izdržane kazne ubrzo je emigrirao u Beč, a zatim u Moskvu, gdje radi u aparatu Kominterne. Uhapšen je u rujnu 1938. i nestao je u čistkama. Rehabilitiran je odlukom Vojnog kolegija Vrhovnog suda SSSR-a 1958. godine

U literaturi, u Colakavićevim »Zapisima o jednom pokoljenju« dosta je pisano o Radomiru Vujoviću, jer su njih dvojica zajedno bili u srem-skomitrovačkoj »kaznionici.

O Vujovićevoj ličnosti najzanimljivija su sijećanja iz prve knjige, u kojoj Colaković zapisuje događaje na robiji. Kada su razgovarali o frakcionaštvu u KPJ, o stanju u Partiji, pa je tada »Vujović govorio da je u takvoj atmosferi bio nemoćan da išta uradi na izmirenju zavađenih frakcionaša, što je, inače, kad se vratio u zemlju, smatrao svojim glavnim zadatkom. On nikada nije pripadao nijednoj frakciji, i zbog toga su se frakcionaši prema njemu odnosili s nepovjerenjem. Pošto je oštrije kritikovao desničare koji su se na riječima odricali svojih nepravilnih stavova, a u praksi vodili svoju staru oportunističku politiku, oni su ga smatrali prikrivenim ljevičarem; pošto je osuđivao 'ljevičare' zato što su revolucionarnu akciju zamijenili revolucionarnim fraziranjem, oni su ga smatrali nesigurnim čovjekom koji u stvari pomaže desnici. U takvoj situaciji teško je bilo raditi u rukovodstvu Partije. Vujović je smatrao da Treći kongres (1926) nije riješio važan problem u KPJ — problem rukovodstva. Kominterna i niz rukovodećih ljudi u Partiji patili su od iluzije da stari frakcionaši mogu zajednički rukovoditi Partijom i sprovoditi odluke koje su jedni prihvatili teška srca, a drugi u njima vidjeli svoj lični trijumf nad dugogodišnjim protivnicima. Stanje u Partiji poslije Trećeg kongresa dokazuje da će želja za jedinstvom ostati pusta želja dokle god na njenom

kormilu budu ostali stari, nepopravljivi frakcionaši koji su upravo poslije kongresa pokazali da im je preči interes njihove frakcije, preči njihov 'politički prestiž' nego interes Partije. Ne treba sumnjati, govorio je Vujović, da u KPJ ima dovoljno snage da se oslobodi i tog balasta, kao što se oslobodila mnogih ljudi koji su ometali njezin razvitak. Možda će ta borba trajati i duže vrijeme, ali svi znai govore da su te nove snage u Partiji već aktivne i da će ubrzo početi rasplet...» (svezak prvi, str. 487—488).

Izlaskom iz zatvora i Colaković i Vujović, zajedno, ispraćeni su sa policijskim agentima u njihova rodna mjesta. Putovali su vlakom iz Maribora, a u Šidu su se rastali. Rodoljub Colaković je ovako opisao rastanak:

»... Voz je smanjivao brižnu, u daljini nazirale su se škiljave svetiljke željezničke stanice — Šid. Oprostio sam se sa Zivkom (sestra Vujovićeve, koja ih je dočekala na izlasku iz zatvora i s njima putovala

— Op. P. P.) i Vujovićem. Do skorog viđenja, rekao sam, grleći druga i prijatelja s kojim sam nešto više od četiri godine jeo tvrdi hljeb ro-L>ijaški, od koga sam mnogo naučio i koga sam poštovao zbog njegove postojanosti, trezvenosti i hrabrosti. Zavolio sam ga zbog njegovog dobrog srca u kome je bilo toliko topline, mudrosti i razumijevanja za sve ljudsko, da mu se moglo prići s povjerenjem i porazgovarati i o onome što nije bilo zapisano u raspored zanimanja kolektiva, što nije ni ideologija ni politika, a što ise javlja kao duboka potreba čovjekova...» (svezak prvi, str. 613).

Susret s Radom Vujovićem u Moskvi, također je Colaković opisao u vrijeme dok je bio na Međunarodnoj lenjinskoj školi, najvišem učilištu za strane komuniste u Moskvi:

»...Vujović je poslije dolaska u SSSR proveo nekoliko nedelja u Kislovodsku na oporavku; poslije povratka u Moskvu određen je na rad u Kominterni — odjeljenje za štampu. Nije bio zadovoljan svojim novim poslom...

Izašli smo iz zgrade Kominterne i uputili se ispod zidina Kremlja Moskva-rijeci. Setajući kejom, razgovarali smo. Možda sam ja nacionalno-uobražen i sentimentaln prema svojoj Partiji, i stoga mi izgleda nepravilno što Valecki (Henrih Valecki, poljski revolucionar, bio član IKKI, stradao u staljinskim čistkama, posmrtno rehabilitiran — op. P. P.)

o njoj govori. Više me vrijeđa ton, nego riječi — tako sam otprilike započeo i u istom duhu nastavio, prepričavajući mu ono o čemu sam razmišljao na sastanku.

Vujović je, zagledan nekud u daljinu, pažljivo slušao. Kad sam završio, dugo je ćutao i osjećao sam da se lomi da li da mi nešto kaže što ga tišti. I progovorio je. 'Nisi ti ni nacionalno-uobražen ni sentimentaln i tvoje osjećanje uvrijeđenosti je sasvim umješno' — tako je počeo. Zatim je opširno govorio o odnosu Kominterne prema našoj Partiji još od prvih frakcijskih borbi, o njenom nepoznavanju naših prilika i ljudi, o pogrešnim ocjenama zasnovanim na jednostavnim pa i lažnim obavještenjima, o grubim kadrovskim promašajima, o nametanju opštih šablona koji tobože daju političku orijentaciju, a u stvari su gola fraza, što je dovodilo do ozbiljnih posljedica u samoj Partiji i zemlji. A najgore, to je uobraženost jednih da su nepogrešivi i poslušnost drugih. Veleckom ne pada na pamet da kaže i jednu riječ o tome i smatra normalnim suvereno da daje ocjene i očita lekcije. I niko od rukovodilaca naše Partije,

ni oni u Beču ni ovi ovdje, ne smije ni da pisne, iako znaju da su ocjene jednostrane, pa prema tome netačne, iako od takvih lekcija niko nije postao pametniji. Ljudi su se izmijenili, ii to na gore. Nestalo je atmosfere u kojoj se može slobodno raspravljati, kao što je bilo nekada.

Vujović je govorio kako već pola godine radi u aparatu Kominterne i da je imao dovoljno vremena da posmatra ljude oko sebe, da analizira odnose u aparatu. Teško mu je da prihvati ton činovničke uslužnosti. ulagivanja moćnima, što praktikuju mnogi i time zagađuju atmosferu. Zbog toga je izolovan, ni s kim se ne druži i ni s kim ne smije otvoreno da razgovara, čak ni sa svojim rođenim bratom Grgurom. Kad mu je jednom napomenuo da bi on, kao predstavnik Partije, morao biti odlučniji u nekim političkim i kadrovskim pitanjima, on mu je hladno rekao

— 'ja čolovjek maljenkij', što će reći nisam ja niko i ništa. Pa ni oni u Beču, iako među njima ima dobrih, provjerenih revolucionara, ne osjećaju se sigurnijim i nezavisnijim. Oni više čule uši prema Kominterni, starajući se da pogode šta će njoj u datom trenutku biti milije da čuje i da ih pohvali, nego što osluškuju, ukoliko je to moguće iz emigracije, što se zbiva u zemlji i da, koliko mogu, pomognu našim ljudima da se brže orijentišu i bolje rade. Na kraju, Vujović je izrazio nadu da će se dolaskom Dimitrova (Georgi Mihajlovič Dimitrov, 1882—1949, istaknuti aktivist bugarskog, i međunarodnog radničkog i revolucionarnog pokreta, član IKKI, poslije rata generalni sekretar Bugarske radničke partije (komunista), umro na liječenju u SSSR-u — op. P. P) u Kominterni stvari popraviti...

Dopratio sam Vujovića do njegovog stana na Nikitskim vratima. Na rastanku mi reče: 'Ti, Bošnjko, ne ogorčavaj se zbog toga: radi, uči, a poslije završene škole natrag u zemlju. Tamo je naš pravi život, što znači naše pravo poprište, a ovu krivu Drinu valjda će neko ipak ispraviti' — i čvrsto mi je stegao ruku...« (svezak drugi, str. 221—223).

Vojislav Vujović povukao se 1915. kroz Albaniju sa srpskom vojskom. Vujovići su rodom iz Požarevca, a Vojislav je bio upućen na školovanje u Francusku, no zbog revolucionarne aktivnosti bio je protjeran 1920. godine...

Ili, možda je bolje dati tačniju biografiju Vojislava Voje Vujovića, jer je on, svakako, jedan od najistaknutijih jugoslavenskih komunista, iako nikada nije radio u KPJ, osim što je neko vrijeme bio predstavnik KPJ-u u Kominterni, u međunarodnom radničkom pokretu. Takvu biografiju nalazimo u dvanaestom svesku »Komunističke internacionale — Stenogrami i dokumenti kongresa« (Kulturni centar, JUR »Privredna knjiga«, Gornji Milanovac, 1983):

»Vujović, Vojislav Voja (r. 1897) — politički radnik. Član je Srpske socijaldemokratske partije od 1912. Za vrijeme prvog svjetskog rata aktivan je među studentima iz Srbije u Francuskoj, a od 1919. do 1921, radi ilegalno u Francuskoj ii Njemačkoj. Novembra 1919. učestvuje na Osnivačkom kongresu Komunističke omladinske internacionale (KOI). Zbog komunističke delatnosti uhapšen je u novembru 1920. u Parizu. Od 1921. do 1926. je član i sekretar Izvršnog komiteta KOI, zatim član Izvršnog komiteta i Prezidijuma IKKI (Izvršnog komiteta Komunističke internacionale). Kao delegat KOI učestvuje na Četvrtom i Petom kongresu Kominterne. Iz Partije je isključen 1927. zbog pripadnosti trockističko-zinovjevskoj opoziciji, a u januaru 1928. proteran u Sibir. Ponovo je primljen

u Partiju (ohrabren. Staljinovim napadom na desnicu, točnije Buharina, ponovo je zatražio prijem u SKP(b), pa je odlukom Centralne kontrolne komisije vraćen u Partiju u travnju 1930. — op. P. P.); bio referent Balkanskom zemaljskom sekretarijatu IKKI, saradnik u Međunarodnom agrarnom institutu (nastavku neuspjele Seljačke internacionale — op. P. P.), predavač na KUNMZ-u (Komunističkom univerzitetu nacionalnih manjina Zapada)...« (str. 1381).

Ovoj biografiji valja dodati i slijedeće: poslije nekoliko mjeseci ponovo je protjeran, ovoga puta u Alma Atu, zbog »nastavka opozicionog rada«. Iz drugog progonstva vraćen je u Moskvu, ali ovoga puta da bi mu se sudilo, u siječnju 1935. godine, kao jednom od članova »zinovjevske antipartijske grupe«, optužen kao »idejni podstrekiivač« ubojstva Sergej a Kirova, predsjednika lenjingradskog Sovjeta. Vujović je osuđen na pet godina robije.

Povjesničari se uglavnom slažu da je i ubojstvo Kirova naredio Staljin. Trebao mu je samo povod. A kada ga je dobio, čistke su mogle početi. U početku s — pet godina robije.

A Vujović je samo poslije godinu dana izdržavanja kazne ponovo u Moskvi. Staljin je odlučio da se definitivno obračuna sa Grigorijem Jefse-tejevičem Zinovjevim (1883—1936), jednim od najistaknutijih rukovodilaca SKP(b) i Kominterne, Lenj inovira saborcem. Zanimljivo je da je Zinovjev svojevremeno bio protiv Lenjinove ideje o revoluciji oružanim ustankom. No to nije smetalo Lenjinu da mu kasnije povjerava najodgovornije dužnosti. Zinovjev je surađivao, ali se i sukobljavao s Trockim. Naposljetku je suđen na prvom procesu tzv. »Moskovskog centra trockističko-zinovjevskog antisovjetskog centra«. Na istoj optuženičkoj klupi sjedio je i Vojislav Vujović, Zinovljev suradnik, a po Staljinovom mišljenju i »tajni Zinovljev sekretar«.

U posljednje vrijeme sve se više piše o Vojislavu Vujoviću, o njegovom političkom i teorijskom radu, o sukobu sa Staljinom...

U »Deci komunizma« i Milomir Marić piše o braći Vujović, a posebno 0 Vojislavu koji je »prijateljima pisao da u Arhangelsku na obali Sjevernog mora, i, kasnije, u Saratovu na Volgi, uglavnom zabušava, prevodi Lenjinova dela na francuski i nemački, svira flautu, bavi se sportom i odlazi u lov. Ipak nije krio svoju gorčinu: 'Drže nas tako, tek da ne crknemo od gladi. Bravo Staljine! Čak i Musolini bi mogao pozavidjeti. Ako buržoazija hoće da istrijebi komuniste, onda na njih treba da primeni isti režim koji je Staljin izmislio za boljševike — lenjiniste'.

Ni kad mu je mjesečna pomoć smanjena na svega 6,26 rublji, on nije prestao da se materijalno stara o ženi i sinu u Parizu, roditeljima u Požarevcu i braći, koji su tada kod kuće dopali zatvora...« (str. 107).

Objavljena i knjiga dra Branislava Gligorijevića »Između revolucije 1 dogme« (Spektar, Zagreb, 1982) u kojoj je istraživao život tog revolucionara i daje dosta jasnu sliku i o stradanjima RadeVujovića.

Iz ove zanimljive knjige, koristeći feljtanizirani najzanimljiviji dio, objavljen u »NIN-u« 1982. godine, treba objaviti neke dijelove, a posebno jednu od posljednjih izjava Vujovića u kojoj raskrinkava Staljinovu politiku prema komunističkim partijama svijeta.

Pišući o početku sukoba sa Staljinom, Gligorijević zapisuje:

»... Vujović je ušao u borbu protiv Staljinove politike u vreme kad je ona u Internacionali bila nametana kao zvanična linija. U decembru

1925. godine, prisustvujući, kao predstavnik Omladinske internacionale, XIV kongresu SKP(b), Vujović je mogao da vidi kako Staljin donosi značajnu pobjedu. Povici o Staljinovoj ostavci, koje su uzvikivale pristalice Zinovjeva i Kamenjeva, bili su nadjačani izrazima gnušanja i ovacijama njegovih pristalica. Ništa nisu pomogli ni apeli Krupske (Lenjinova udovica — op. P. P), koja je govorila o zaglupljujućim poslasticama Lenjinovog kulta i preklinjala delegate da razmatraju životne probleme koji su pred njima, a ne da besmisleno zatrpavaju raspravu citatima iz dela njenog supruga.

Tim kongresom započet je proces prestrojavanja snaga i kristalizacija tzv. opozicije u Ruskoj partiji i Internacionali. Nova opozicija na čelu sa Zinovjevima i Kamenjevima približice se ranijoj opoziciji na čelu sa Trockim i zajednički, mada ne uvek složno, nastupati protiv politike Staljina i Buharina ...«

Dalje:

»U svom načelnom otporu Staljinu, Vujović je bio oslobođen svih onih taktičko-manevarskih poteza koji su, u borbi za vlast, činili Trockij i Zinovjev. Dešavalo mu se stoga da u opoziciji ostane sam, kad ta dvojica naprave primirje sa Staljinom.

Treba, dakle, odbaciti sve kvalifikacije o Vujoviću kao 'trockisti' ili 'zinovjevcu', ma koliko da je njegova akcija išla paralelno i zajednički sa akcijom celokupne opozicije. On je imao svoju glavu i bilo bi istorijski netačno kvalifikovati ga kao nečijeg trabanta. Formirao je vlastita gledišta i samo na osnovu njih gradio je kritičku poziciju. Svoj osnovni stav, zbog koga će se sa Staljinom sukobiti kao protivnik državnog i partijskog aparata, Vujović je izgrađivao već u prvim danima svog revolucionarnog rada. Još godine 1919. u Parizu, razmišljajući o temi 'socijalizam protiv države', formulisao je ove stavove: prvo, za promenu društvenih odnosa posle pobjede revolucije nije najhitnije stvaranje državnog aparata, vlade, već 'stvaranje organizama koji će biti sposobni da osiguraju proizvodnju i podjelu dobara već u prvim danima socijalne revolucije'; dolazak socijalizma nije dolazak vlade, već ostvarivanje 'organa za proizvodnju, kako bi se izbegle mere kojima se revolucija u Rusiji morala da posluži' (tzv. vojni komunizam); drugo, u vodstvu partije i države inteligencija više treba da ima vaspitnu, a manje rukovodeću ulogu; 'vođenje treba ostaviti, koliko god je to moguće, pravim i najizrazitijim predstavnicima radničke klase'. Ova svoja gledišta objavio je u 'Glasniku jugoslovenske omladine' i prosto zapanjuje koliko su i danas savremena...«

Neslaganja sa Staljinom odnosila su se i na taktiku Kominterne u međunarodnim odnosima:

»... Njegovo ime kao opozicionara stavljalo se na treće ili drugo mesto (odmah iza Trockog i Zinovjeva ili ispred Zinovjeva, kad se ovaj počeo kolebati) mada je bio običan član SKP(b), dok su drugi bili u njenom najažem rukovodstvu i poznati vodi revolucije. Vujović je, istina, bio sekretar Omladinske internacionale i istomišljenici su ga smatrali njenim 'predsednikom' i vođom. Ali i kad bude smenjen sa tog položaja, njegova ličnost i gledišta smatraće se opasnim za Staljinov režim. Imao je unutrašnja svojstva koja su mu omogućavala da utiče na druge i vodi ih, da stiče pristalice i sledbenike. Bila je to pre svega odlika istinskog revolucionara da se ide i protiv struje i čvrsto veruje u vlastite poglede. I kada se našao na putu rastuće partijske birokratije koja je tražila samo

poslušnost i odanost imao je hrabrosti da okuplja ljude koje nije bilo moguće potkupiti i zastrašiti. Ne manje su bili važni njegovi nastupi živom rečju. Iz sačuvanih Vujovićevih govora vidi se blistava jasnoća misli i jzražajnost. Bez sklonosti efektima, njegove reči su stremile suštini stvari. Njegovi govori, logični i konkretni, razoružavali su protivnike...»

U to vrijeme, međutim, bila je moguća i javna polemika i o Staljinovim stavovima. Bila je to tek 1927. godina:

»... U međuvremenu je počeo da opada uticaj desničarskih krila u nekim evropskim komunističkim partijama, koje je Staljin tamo instalirao. To se najviše opazalo u Nemačkoj, gde je vladajuća grupa Nojman-Telman sve više gubila pozicije u masama, dok je levičarska struja Maslov-Rut Fišer (koje je Staljin među prvima isključio iz Izvršnog komiteta Kominterne), predvođena Urbanom, postepeno jačala. A jačala je, čini se, i zbog svoje kritike Staljinove birokratske politike u Ruskoj partiji i u Komintemi. Dok su se lideri opozicije (Trocki, Zinovjev, Kamenjev) kolebali, Vujović je smatrao da treba pružiti otvorenu podršku Urbanovoj grupi. Nije se, pri tome, obazirao na činjenicu da je u Omladinskoj internacionali smenjen i zato što je odbacio da glasa za isključenje Maslova i Rut Fišer iz Kominterne. Da osim načelnih, drugih razloga za svoj stav nije imao vidi se i po tome što će nepunu godinu kasnije osuditi ovu grupu kada se ona konstituisala kao stranka 'Leninbud' (Lenjinaki savez) i pokušala da izađe na izbore za Rajhstag. Ali ovog trenutka stav Urbanove struje bio je drugačiji i Vujović je smatrao da treba pobijati klevete kojima je Staljin nastojao da je predstavi kao 'neprijateljski' raspoloženu prema Sovjetskom Savezu, samo zato što kritikuje njegovu politiku.

Vujović je 17. jula 1927. objavio u 'Pravdi' članak 'Istina o grupi Urban', kojim je, na argumentovan način, nastojao da prikaže njihov stvarni stav. 'Ne gledajući na nepravilan kurs Staljinove većine, protiv kojeg smo se mi dosta energično borili i borićemo se i dalje, mi smatramo i smatraćemo Sovjetski Savez najznačajnijom podrškom međunarodnog proletarijata, protiv kojeg imperijalisti nastupaju.'

Vukšin (urednik »Pravde« — op. P. P) je dozvolio da se članak objavi, očigledno računajući da će Vujović potom dobiti dobru lekciju. I zaista, u istom broju 'Pravde' štampan je i odgovor nekog A. Slepkovala pod naslovom 'Vujovićeva istina'. 'Vujović piše o levoj opoziciji KPN tako, kao da Urbanova grupa nije bila isključena iz KPN i Kominterne... Ultralevičari su u Vujovićevom prikazu najverniji vojnici revolucije... Ozbiljnost stanja karakteriše činjenica da su vujovićevci sada postali oslonac ultralevog oportunizma, da mi sada imamo duhovno srašćenje Urbana i Vujovića.'

Dva dana kasnije, 19. jula, u 'Pravdi' se javio i neizbežni Jaroslavski tada najveći Staljinov ideolog. Njegova odbrana Staljinove politike nije se iscrpljivala samo 'ideološkim' raspravama. 'Imali smo zadovoljstvo da čujemo istinu o Urbanovoj grupi iz usta samog Vujovića. (Ko sve neće nas, stare boljševike, učiti boljševizmu)... Ako se vujovićevci i sada usuđuju da tvrde da Urbanova grupa zauzima revolucionarni stav, kako treba nazvati stav samog Vujovića?'

Staljina je ova galama razbesnela. I Buharin se verovatno pokajao što je dozvolio Vujoviću da objavi članak, jer rezultati misu ispali onakvi kakve je očekivao. Staljin je ovu kritiku njegove politike vešto predstav-

ljao kao napade na politiku SKP(b) i Kominternu. Na plenarnoj sedmici CK SKP(b), 5. avgusta 1927. on je na Vujovićevo istupanje oštro reagovao ovim rečima: 'A šta znači ta činjenica, što je opozicioni blok pustio u našoj štampi Vujovića za političku odbranu te druge, maslovsko-fišerske partije u Nemačkoj? Ovo znači to da naša opozicija podržava Maslova i Rut Fišer, podržava ih *protiv* Kominterne, protiv njene proleterske sekcije. No to već nije prosto frakcionaštvo, drugovi. To je politika *otvorenog raskola* Kominterne' (Staljinov kurziv)...«

Nekako u to vrijeme Vujović je dobio nalog da ide na partijski rad u — Voronjež. On je točno pretpostavio da je to progonstvo, isključivanje iz političkog i partijskog rada. On to odbija. Zbog toga je pozvan pred Centralnu komisiju, koja se već pretvorila u Staljinovu »produženu ruku« za kažnjavanje opozicionara staljinističkoj politici.

U izjavi, koja je mogla trajati petnaest minuta, Vojislav Vujović je 21. rujna 1927. izjavio:

»Drugovi, pre kratkog vremena, marta, predloženo mi je da ,idem u Šangaj na rad.

Bez ikakvog oklevanja izjavio sam da pristajem. Zašto? Zato što je predlog bio rezultat stvarnog razmišljanja, zato što mi je predložen revolucionarni rad, koji je odgovarao karakteru moje delatnosti u toku poslednjih deset godina u kojem bih ja nesumnjivo bio pravilno iskorišćen. Nije moja krivica što nisam otputovao u Šangaj. Pitanje mog odlaska bilo je skinuto s dnevnog reda na inicijativu jedne druge strane i na osnovu rasuđivanja koja su vama verovatno bolje poznata nego meni. U svakom slučaju ta rasuđivanja nisu imala stvarnu osnovu.

Ali ja sam odbio da idem u Voronjež, ne samo zato što taj predlog ima sasvim drugi karakter, što on nije potekao iz stvarnog rasuđivanja, što on, očigledno, znači političko proganjanje, jer formalno, kao član Izvršnog komiteta Kominterne, ja moram ostati u Moskvi i učestvovati u radu Izvršnog komiteta, već i iz sledećih političkih razloga:

U situaciji koja je stvorena u Kominterni i u SKP(b), moja dužnost kao člana Izvršnog komiteta Kominterne, više nego što je to bilo ranije, jeste da ostanem da bih raskrinkao cepačku politiku druga Staljina i Buharina i da bih se protiv nje ,borio.

Posle XVI kongresa Partije drugovi Staljin i Buharin su sistematski gurali Kominternu u ruke desničara. Naše partije u inostranstvu, izrasle su u borbi ne samo protiv sovjaldemokratije već i protiv oportunistu u sopstvenim redovima. Od usvajanja 21 uslova naovamo sve najvažnije odluke Kominterne bile su usmerene protiv oportunistu, koji su ušli u Kominternu da se ne bi odvojili od masa.

Ali vreme radi protiv vas. Zato ste se prihvatili politike cepanja Kominteme. Komintema poznaje mnoga pojedinačna isključenja koja su vršena od V kongresa, ali su se ona sva ticala desnih elemenata. Kominterna je u borbi protiv ultralevice uvek bila oprezna, vodila je politiku brižljivog ispitivanja i energično odbijala liniju isključivanja ultralevih radničkih elemenata. Tu lenjinističku liniju su Staljin i Buharin izmenili iz čisto frakcionaških razloga — samo zato što celokupna međunarodna levica podržava rusku opoziciju.

U Nemačkoj ste isključili stotine, ako ne i hiljade revolucionarnih komunistu radnika i sistematski idete na cepanje Partije, na čije ste čelo

doveli desničara Maj era. Vi energično odbijate svaki pokušaj Urbanove grupe da se vrati u Partiju. Na sve njene predloge vaši Majeri odgovaraju novim i novim isključenjima radnika iz Partije, koji traže da se ponovo uspostavi jedinstvo Partije...

Kako ćete na to odgovoriti? Razume se, novim isključenjima. Vi ćete isključiti celu organizaciju. To je politika cepanja Kominterne. Ta politika će naići i već nailazi na odbijanje u KPN. Prema tome, vi nećete moći da isključite sve radnike ni u Nemačkoj niti u drugim zemljama.

U Francuskoj vi ste svojom oportunističkom politikom i nečuvenom metodom pritiska odgurnuli člana Izvršnog komiteta Kominterne druga Trena i niz drugih drugova.

U isto vreme vi ste francusku partiju predali u ruke izrazitih oportunističara Selijea i Marmona.

U Čehoslovačkoj je pre nekoliko dana konferencija nemačke oblasti ogromnom većinom glasova osudila politiku CK, zbog čega se predstavnik CK drug Stem bojao da makar samo i pokaže rezoluciju CK protiv ruske opozicije.

A zar vi zaista ne shvatate da ovi vaši aparatski metodi rešavanja najkrupnijeg političkog pitanja ne mogu dovesti ni do čega dobrog? Umesto ispravljanja pogreške, oportunističke politike — nove organizacione konsekvence. Baš kao u Moskvi.

U Poljskoj vi ste partiju doveli u nečuven položaj, koji se odrazio i na partijski kongres. Partijski kongres je trajao četiri meseca. Četiri meseca Partija je bila bez rukovodstva, a šta je taj kongres učinio za raščišćavanje stanja u Partiji? Apsolutno ništa. Frakcijska borba se nastavlja i zaoštava, a vi podržavate Varskog i Kostževu, iako oni za sobom nemaju glavne centre i mada su u Partiji faktički u manjini. Vi idete na razbijanje (poljske Partije, a na to, razume se, reaguju osnovne partijske mase.

Vi ste prikrili izjavu druga Nina, člana Izvršnog biroa Crvene sindikalne internacionale i jednog od osnivača Komunističke partije Španije, u kojoj on kaže da potpuno deli gledište organizacije.

U Holandiji vi ste definitivno izgubili levu sindikalnu organizaciju (IAS), u kojoj je više od 14.000 radnika, a isto tako je i u Belgiji došlo do raskida s levim krilom sindikata, koje je godinama radilo rame uz rame s Komunističkom partijom. Obe ove grupe revolucionarnih radnika vi ste gurnuli na put sindikalizma. To su plodovi vaše politike.

To je vaša politika, to nije slučajnost. To je Staljinova politika, koju on vodi posredstvom Kominterne. Ali ta politika nema ništa zajedničkog sa lenjinizmom.

I upravo ste izabrali jedan takav politički momenat da mi predložite da idem u Voronjež. Kao odgovor na jačanje levog krila u Komintemi — progonstvo. Nijedan član Partije vam neće verovati da stvarni razlozi zahtevaju da jedan član Izvršnog komiteta Kominterne, jedan stranac, koji ne poznaje dovoljno ni jezik ni zemlju, putuje u Voronjež na rad, koji bi bolje mogao obavljati bilo koji ruski drug.

Peti kongres Kominterne me nije izabrao u Izvršni komitet zato da sedim u Voronježu, osuđen na potpun politički nerad, već zato da se borim za pravilnu, revolucionarnu liniju. Moja je dužnost da ostanem u Izvršnom komitetu, da branim liniju V kongresa, da prema svojim snagama

ispravim sadašnju pogrešnu liniju i da se borim protiv cepačke politike i za uspostavljanje jedinstva Kominterne.

Isto tako me stanje u SKP(b) primorava da odbijem da otputujem u provinciju. Kako vi reagujete ovde na naš neosporni uspon? Vi ovde počinjete pravu staljinsku pripremu XV partijskog kongresa, pri čemu bacate u igru GPU. Vi šaljete GPU komunistima, starim članovima Partije da kod njih vrše kućne premetačine. Vi se trudite da nas sprečite da radnike članove Partije upoznamo s našim gledištima koja se temelje na lenjinističkoj platformi opozicije.

Vi uvodite u igru GPU za rješavanje jednog unutrašnjeg partijskog problema i trudite se da pomoću državnog aparata obezbedite za sebe većinu u Partiji. Vi faktički cepate Partiju. Vi ste pogazili Statut i tradicije Partije. Moja je dužnost kao člana Izvršnog komiteta Kominterne da ostanem ovde i da se u Izvršnom komitetu i u celoj Komintemi borim protiv vaše cepačke politike.

Ja sam apelovao na Prezidijum Izvršnog komiteta Kominterne i nije moja krivica što je razmatranje ovog pitanja bilo odloženo za sledeću sedmicu. Ja vam predlažem da ne donosite nikakvu definitivnu odluku pre nego što se moje pitanje raspravi u Prezidijumu Izvršnog komiteta Kominterne.

Imate tri mogućnosti: prvo, da me ostavite u Izvršnom komitetu Kominterne u Moskvi i da mi praktično omogućite da izvršavam svoje dužnosti kao član Izvršnog komiteta Kominterne; drugo, da mi dopustite da idem u inozemstvo i da radim u partijama u kojima sam radio pre nego što sam bio izabran u Izvršni komitet Kominterne i pre nego što sam prešao u SKP(b), i treće, da me isključite iz Partije.

Na završetku izjavljujem da ću se i dalje svim svojim snagama boriti protiv oportunističke politike Staljinove većine, a za lenjinističku liniju SKP(b) i u Kominterni.«

Nije li to bilo dovoljno za osudu? Staljinovu, dakako. Svakako — jeste! Ali tada je još išlo uz poštovanje formalnosti. Vojislav Vujović je isključen iz Prezidijuma IKKI, uz aktivno sudjelovanje Staljina. Ilustrativan je početak Staljinove diskusije:

»Drugovi — započeo je Staljin na sednici kasno u noć — Govornici su ovde govorili tako dobro i tako argumentovano, osobito drug Buharin (no i on će 'kasnije stradati od ruike »druga« Staljina — op. P. P), da je meni malo šta ostalo da kažem.

Ja nisam slušao govor druga Vujovića, pošto se nisam nalazio u sali i uhvatio sam samo kraj njegovog govora. Iz tog kraja ja sam razumeo da on optužuje SKP za oportunizam, sebe smatra boljševikom i usuđuje se učiti SKP lenjinizmu...« (cit. prema B. Gligorijeviću). Ovome valja dodati — Staljin nije čuo što je Vujović govorio, ali on je unaprijed znao što o Vujoviću treba reći!

Dodajmo i ovo iz knjige »Između revolucije i dogme«:

»... U talasu hapšenja koja su nastupila posle ubistva Kirova, jednog od najodanijih Staljinovih saradnika (decembra 1934), uhapšen je i Vujović. Rodoljub Colaković se tada nalazio u Moskvi i zabeležio kakav je strah vladao od tog novog Staljinovog terora. On piše da je Rade Vujović uzaludno pokušavao da interveniše kako bi spasio brata iz zatvora. Svuda je nailazio na zatvorena vrata. Uostalom i sam Rade se nalazio u nezavidnom

položaju: bivši sekretar jugoslovenske partije, poznati revolucionar, radio je u Moskvi posao sitnog činovnika.

Već u januaru 1935. godine Vujović je optužen za pripadništvo 'trocki-stičko-zinovjevskoj grupi Moskovski centar' i osuđen. O (tome isfabrikovanom sudskom procesu takođe ništa ne znamo. Državni tužilac Andrej Visinski, inače bivši menjševik, sa Vujovićevom osudom je započeo svoj posao pravljenja lažnih optužbi. Staljin je najzad likvidirao svog ogorčenog protivnika.

Od ove optužbe Vujović će biti posmrtno rehabilitovan tek u eri destalinizacije. Odluku o rehabilitaciji, na osnovu ispitivanja činjenica, doneo je Vojni kolegijum Vrhovnog saveta SSSR 13. juna 1959. godine...« (prema »NIN-u«, od 21. veljače 1982).

Treći, najmlađi brat, Grgur Vujović (pseudonimi — Glišić, Kandić, Klar, Mitrović, Nikola, Savić, Gregor) rođen je 1901. godine, a ubijen je kada je imao — trideset i šest godina. Clan SKOJ-a je postao 1920, a KPJ 1922. godine.

U Biro CK SKOJ-a izabran je 7. srpnja 1926. godine, zajedno s dva legendarna skojevca — Zvonkom Šnajderom (Gvozdenom) i Mijom Oreškim (Jagićem). Sudbina 'je htjela da je u Birou bio i jedan kasniji policijski provokator — Nikola Petković-Seljak.

Iz tog razdoblja Vujovićevog omladinskog rada sačuvan je i jedan »Izveštaj Biroa CK SKOJ-a Komunističkoj omladinskoj organizaciji« iz veljače 1927. u kojem se opširno govori o radu SKOJ-a i Biroa, a potpisan je s njegovim imenom — Klar.

Poznata je i »Odluka IV plenuma Centralnog komiteta Saveza komunističke omladine Jugoslavije o držanju drugova pred policijom, povodom provala u Beogradu (1927), koja je donesena poslije velike policijske provale u kojoj je uhapšeno gotovo cijelo skojevsko rukovodstvo, zatim članovi Pokrajinskog komiteta CK SKOJ-a za Srbiju i članovi Okružnog komiteta u Beogradu, te četrdesetak rukovodilaca i aktivista beogradskog SKOJ-a. Uhapšen je i dr Sima Marković, tada sekretar CK KPJ i više rukovodilaca KPJ. Među uhapšenima bio je i Grgur Vujović. A u »Odluci...« pod brojem 17 piše: »G(rgur) V(ujović), student, nije ništa priznao niti teretio. Nije tučen«.

Zapisano je i to da je zbog suprotstavljanja »ljevičarima« Vujović bio suspendiran od rukovodstva KPJ, koje je početkom 1927. bilo pod utjecajem lijevice.

Svi podaci o skojevskom radu Grgura Vujovića nalaze se u »Izvorima za istoriju SKJ«, u knjizi »Kongresi, konferencije i sednice centralnih organa SKOJ-a (1925—1941)«, u izdanju Izdavačkog centra Komunist, Beograd, 1983.

Biografija Grgura Vujovića dalje (u Titovim »Sabranim djelima«, svezak treći) zapisuje da je »jedno vrijeme radio u aparatu Kominterne; organizacioni sekretar CK SKOJ-a od 1926. do 1928; od kraja 1928. živi u Beču, zatim u Moskvi; organizacioni sekretar IK KOI i sekretar Balkanskog sekretarijata KOI; od 1932. do 1934. predstavnik KPJ u Kominterni...« (str. 313).

Bio je i jedan od urednika »Biltena«, informativnog lista Kluba političkih emigranata iz Jugoslavije u SSSR-u, koji je izlazio jednom mjesečno od 1932. do 1937. godine.

I ponovo Colaković iz 1933. godine, koji je po svom dolasku u Moskvu posjetio Grgura Vujovića:

»... Sutradan me pozvao na razgovor predstavnik KPJ u Kominterni, Grgur Vujović. Kominternu je bila smještena u višespratnu zgradu, zelenkaste fasade, u Mohovoj ulici. Ušao sam u nju svečano raspoložen. Tu u toj nelijepoj zgradi, koja podsjeća na kućerinu za iznajmljivanje, je štab svjetske revolucije; ovdje rade, mislio sam, najodabraniji ljudi međunarodnog komunističkog pokreta. Za sve nas, komuniste, koji nismo učestvovali u radu međunarodnih foruma, te nismo znali šta se sve događa iza fasade čuvene monolitnosti, koliko u njihovom radu dolaze do izražaja sukobi raznih ambicija i interesa, Kominternu je bila oličenje komunističke načelnosti, budnosti, mudrosti, i dalekovidosti, čije smo odluke i rezolucije ne samo primali kao vojnici, nego tvrdo vjerovali u nepogrešivost svakog njihovog slova ...

'Bre, evo jedva stigoh da porazgovaramo', počeo je familijarno, 'šta ćeš kad čovjek postane činovnik, pa još sa mnogo pretpostavljenih'. I započeo je razgovor u ikome je Grgur želio da dozna što više o prilikama u zemlji:

o opštem političkom stanju, posljedicama ekonomske krize, oporavljanju Partije, o položaju naših drugova u tamnicama, tako da inismo mogli završiti u njegovoj kancelariji, nego me je pozvao na ručak, da nastavimo razgovor. Stanovao je u 'Luksu', jednom od najvećih moskovskih hotela, koji je pretvoren u 'obščežitije' odgovornih funkcionera Kominterne. Grgur je živio u jednoj sobi sa ženom Ljudmilom, ljupkom Ruskinjom, s kojom se upoznao na nekom omladinskom kongresu prije desetak godina, oženio se s njom i odveo je u Jugoslaviju. Ljudmila ili Mila, kako su je svi zvali, bila je aktivna u našem omladinskom pokretu i dobro je naučila srpsko-hrvatski. Poznavala je velik broj naših drugova i raspitivala se za njih. Kad smo govorili o našoj iskojevskoj gardi koja je junački izginula, Mili su udarile suze — neke od njih lično je poznavala i voljela ih.

Proveo sam cijelo popodne s njima u razgovoru...« '(svezak drugi, str. 66—69).

Grgur Vujović je uhapšen u rujnu 1938. godine i »nestao« je u Staljinovim čistkama. Rehabilitiran je odlukom Vojnog kolegija Vrhovnog suda SSSR-a.

Tako tri brata, čija je sudbina bila isprepletena dolascima i odlascima iz Moskve, iz koje su odlazili da bi se u nju neprekidno vraćali, zajedno nestaju u čistkama stalno zabrinuti jedan za drugoga, pokušavajući onom drugom pomoći, a ne misleći na sebe. Ali, sve to nije pomoglo, i nije moglo pomoći, 'jer se nisu mogli suprotstaviti preciznosti Staljinovog aparata za uništavanje.

INTERMECO

KUDA JE VODIO TRAG

»...Godine 1918 Tuhačevski je primljen u boljševičku partiju. Ubrzo je našao sebi mesto među vojnim avanturistima koji su okružavali Trockog, ali je izbegavao da učestvuje u njegovim političkim intrigama. Obrazovan i iskusan vojnik, brzo je napravio karijeru u tada još mladoj Crvenoj armiji. Komandovao je Prvom i Petom armijom na vrangelovskom frontu, učestvovao u uspešnoj ofenzivi na Denjikina i, zajedno sa Trockim, sa slabim uspehom rukovodio kontraofenzivom protiv poljskih napadača. Godine 1922 postavljen je za upravnika Vojne akademije. Zajedno s drugim višim komandantima Crvene armije učestvovao je u vojnim pregovorima s nemačkom Vajmarskom Republikom posle Rapalskog ugovora.

Zatim je Tuhačevski stao na čelo malobrojne grupe kadrovskih ratnika, bivših carskih oficira koji su služili u štabu Crvene armije i smatrali za uvredu da budu pod komandom starih partizana — Vorošilova i Budonija. U grupu Tuhačevskog ulazili su predstavnici višeg komandnog kadra — Jakir, Kork, Uborevič i Feldman, koji su se ropski klanjali pred nemačkim militarizmom. Tuhačevski je bio u najtešnjoj vezi sa trockistom V. I. Putnom, koji je zauzimao položaj vojnog atašea u Berlinu, Londonu i Tokiju, i načelnikom Političke uprave Crvene armije Janom Gamarnikom, ličnim prijateljem rajshverovskih generala Sekta i Hamerštajna...

... 11. juna 1937, u 11 časova pre podne maršal Tuhačevski, sa sedmoricom drugih predstavnika višeg komandnog kadra, izveden je pred Specijalno vojno veće Vrhovnog suda. Pošto su se na sudu morali davati iskazi koji su se ticali vojnih tajni pretres je održan iza zatvorenih vrata. Proces se vodio po propisima vojnog suda i održan iza zatvorenih vrata.

Optuženi su okrivljeni zbog sporazuma sa neprijateljskim stranim silama protiv Sovjetskog Saveza. Pred maršalima Vorošilovom, Budonijem, Sapošnjikovom i drugim rukovodiocima Crvene armije u sudskoj dvorani su, pored Tuhačevskog, stajala slijedeća sedmorica predstavnika komandnog kadra:

V. I. Putna, bivši ataše u Londonu, Tokiju i Berlinu.

I. E. Jakir, bivši komandant Ukrajinskog vojnog okruga.

M. P. Uborevič, bivši komandant Beloruskog vojnog okruga.

R. P. Ajdeman, bivši predsednik Centralnog veća Osoaviahima (dobrovoljačke vojne odbrambene organizacije).

A. I. Kork, bivši upravnik Vojne akademije »Frunze«.

B. M. Feldman, bivši šef personalnog odeljenja štaba Crvene armije.

V. M. Primakov, bivši komandant Harkovskog vojnog okruga.

U Zvaničnom saopštenju o procesu rečeno je:

'Istraga je utvrdila učešće okrivljenih, a takođe i Jana Gumamika koji je izvršio samoubistvo, u antidržavnim vezama sa rukovodećim vojnim krugovima jedne strane države koja vodi neprijateljsku politiku prema SSSR.

Nalazeći se u vojno-obaveštajnoj službi te države, okrivljeni su sistematski dostavljali vojnim krugovima te države špijunske podatke o stanju Crvene armije.

Oni su vršili štetočinski rad da bi oslabili snagu Crvene armije u slučaju napada na SSSR, a u cilju uspostavljanja vlasti spahija i kapitalista u SSSR'.

12. juna Vojni sud je doneo presudu. Optuženi su proglašeni krivim za dela koja su ih teretila i osuđeni na kaznu smrti streljanjem. Presuda je izvršena posle dvadeset četiri časa...'

»Trockisti i njihovi saučesnici odgovorili su na moskovske procese besnom propagandom. U Sjedinjenim Američkim Državama štampane su njihove izjave i članci u listovima »Forenj Afers Kvorterli«, »Riders Dajdžest«, »Saterdej Ivning Post«, »Ameriken Merkjuri«, »Njujork Tajms«, kao i u mnogim drugim poznatim listovima i časopisima. Među prijateljima, pristalicama i poštovaocima Trockog, čije su izjave američka štampa i radio iscrpno objavljivali, možemo nabrojati sledeće: Maksa Istmana, bivšeg američkog predstavnika i zvaničnog prevodioca Trockog; Aleksandra Barmina, renegata, koji je neko vreme bio sa službom u Narodnom komesarijatu spoljnih poslova; Alberta Goldmana, pravnog savetnika Trockog, koga je 1941 godine osudio Federalni sud zbog učešća u zločinačkoj zaveri protiv oružanih snaga Sjedinjenih Američkih Država; »generala« Krivickog, ruskog avanturistu, kojije igrao ulogu bivšeg istaknutog funkcionera GPU, a docnije izvršio samoubistvo, pri čemu je u pismu koje je ostavio nazvao svoje samoubistvo iskupljenjem svojih »velikih grehova«; Isaka Don Levina, veterana antisovjetske propagande i pisca senzacionalnih članaka u Herstovoj štampi; Viljema Henri Cemberlina, takođe pisca senzacija kod Hersta, koji je o moskovskim procesima pisao članke u tokiskom propagandnom organu »Kontemporeri Džapan«.

(Prim, pisaca)

M. Sejvers — A. E. Kan, Tajni rat protiv Sovjetske Rusije, Biblioteka »Trideset dana«, bez izdavača, štampano u »Kulturi«, Beograd, 1949.

Napomena priređivača:

Knjiga je objavljena u Beogradu 14. lipnja 1949. godine, gotovo godinu dana poslije Rezolucije Informbiroa (28. lipnja 1948.) i Petog kongresa KPJ (28. srpnja 1948.)

STALJINOVOJ POLICIJI NIJE MOGAO POBJEĆI

Stjepan Cvijić, zvan od malena Stefek, brat Đure Cvijića, izuzetna je ličnost jugoslavenske skojevske i partijske organizacije. Ali to je još jedan jugoslavenski komunista koji je umro u Staljinovom zatvoru.

I o njemu opširno piše Ivan Očak u knjizi »Braća Cvijić« (Spektar — Globus, Zagreb, 1982), pa se valja opredijeliti samo na meke dijelove njegove biografije, one najvažnije, ili one manje poznate.

Članom SKOJ-a postao je 1920. godine, a KPJ slijedeće — 1921. godine. U zemlji je do 1924. bio u rukovodstvu Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Hrvatsku i Slavoniju, a zatim odlazi u Moskvu u Komunistički univerzitet »Sverdlov«. Kao instruktor CK SKOJ-a vraća se ilegalno u Jugoslaviju 1928. godine, a već slijedeće godine nalazi se na partijskim zadacima u Austriji, Njemačkoj, Francuskoj, SAD i SSSR-u. Od 1934. godine obavlja dužnost organizacionog sekretara Komunističke omladinske internacionale, a 1937. odlazi, kao i tolike kasnije žrtve Staljina, u SpanjoMcU. Nakon povratka u SSSR uhapšen je i umire u zatvoru. Rehabilitiran je odlukom Vojnog kolegija Vrhovnog suda SSSR-a.

Godine 1929. morao je bježati iz Jugoslavije, jer je u jednom sukobu sa žandarima u Dubrovniku ubio jednog od njih. Policija je raspisala potjernicu s visokom ucjenom za Štefeka, a potpisao ju je osobno general, ideolog »šestojanuarske diktature« — Petar Zivković. No, tada nitko nije uspio naplatiti tu ucjenu, jer je Cvijić uz pomoć partijskih organizacija, naftom dužeg skrivanja, uspio pobjeći u inozemstvo.

Iz ilegalnih dana Štefeka Cvijića u Zagrebu valja zabilježiti i akciju spašavanja partijskih i iskojevskih aktivista, iz sudskog zatvora. Naime, godine 1928. zagrebačka je policija uspjela uhapsiti više komunista, među njima i Josipa Broza. Dadas je poznato da je Partija ipripremala bijeg Josipa Broza i nekih drugih uhapšenika. Titovo spašavanje nije uspjelo, jer je on prebačen u drugu ćeliju i zatim u L/epoglavu.

Akcija se, međutim, nastavlja. O tome je svoje sjećanje zapisao Mihajlo Vraneš, Titov suborac iz tih, zagrebačkih dana. On kaže: »S uhapšenima se nalazio i Vilim Horvaj (skojevski i partijski /rukovodilac, također stradao u Staljinovim čistkama), u to vrijeme jedan od rukovodećih drugova u SKOJ-u, pa je donesena odluka da se i on oslobodi. Akciju /je organizirao Stefek Cvijić, a izvedena je na dosta spretan način.

Budući da je Horvaj još pod istragom, a u tom slučaju je sudac-istražitelj mogao iznimno dopustiti da u njegovoj prisutnosti optuženog posjeti bliža rodbina, to je nastojanjem tobožnje 'sestre' (Jagice Oreški — još jedna žrtva Staljinovih čistki — op. P. P), takav razgovor bio i odobren sredinom februara 1929. godine. Nakon završenog razgovora, 'sestra' je brzo iščezla,

a stražaru koji je Horvaja poveo u ćeliju, jedan od dvojice mladića, Antun Jelene, bacio je šaku ljute paprike u oči, tako da se istražar — što od straha, što od zasljepljenosti — nije ni s mjesta pomaknuo. Počeo je vikati: 'Jao, moje oči!' Odmah mu je pritekao u pomoć drugi 'stražar, ali (kad je opazio uperen revolver u Stefekovim rukama, izgubio je volju da intervenira. Tako su, štiteći odstupnicu do vrata, sva trojica sretno izašla na ulicu i sjela u pripremljeni automobil...«

Zapisao je, jedan jugoslavenski komunista, i ovo: »Stefeka sam prvi puta vidio na jednom sastanku Pokrajinskog komiteta ili Centralnog komiteta SKOJ-a (točno se ne mogu sjetiti ikakav je to bio sastanak). Bilo je to negdje 1928. godine.

Tom prilikom trebalo je održati politički referat o međunarodnoj situaciji. Budući da referent nije bio unaprijed određen, trebalo ga je pronaći na brzinu. Drugovi su tada zamolili Stefeka da usmeno iznese situaciju u svijetu. Iako je bio posve nepripremljen, govorio nam je tako rječito i temeljito o stanju u Jugoslaviji i o međunarodnim odnosima, da su slušaoci naprosto bili zadivljeni njegovim izlaganjem. Vidjelo se da taj čovjek poznalje svjetske i domaće događaje. A Cvijić se tada tek bio vratio u zemlju i nije još imao gotovo nikakvih partijskih funkcija, jer je tek trebalo da se upozna s konkretnim stanjem radničkog pokreta kod nas. Pokazalo se, međutim, da je on i iranije neprekidno pratio situaciju u zemlji i odnose političkih partija.

Potkraj 1929. ili početkom 1930. godine sreo sam ga u Moskvi. Tada je pričao o svom bijegu od sigurne smrti. Pojedivosti o tome događaju pomalo su mi izbljebile, ali itada me zadivila njegova izvanredna hrabrost, prisebnost duha i odlučnost.

Štefek je, naime, obilazio neka dalmatinska mjesta i davao instrukcije partijskim organizacijama za daljnju borbu. U Metkoviću ga je prokazao neki konfident, pa je prilikom dolaska u Dubrovnik uhapšen već na samoj željezničkoj stanici.

Sreća u nesreći; žandari nisu odmah izvršili lični pretres Cvijića, tako da mu je ostalo skriveno oružje. I dok su u policijskom komesarijatu vršili metodične pripreme za pretres i saslušavanje, Cvijić je iskoristio pogodan trenutak, munjevito je izvukao revolver i is dva hica ubio dva žandarma koji su ga čuvali. Zatim je jurnuo kroz hodnik i pobjegao.

Policija je odmah poslije njegovog bijega, mobilizirala čitav svoj aparat u potragu za 'opasnim komunističkim agitatorom'. Ali Cvijić se već bio prebacio na sigurnije mjesto i zameo potjeri trag.

U Dubrovniku nije poznavao gotovo nikoga. Došao je u prvi stan, za koji je čuo da pripada neikom radniku. Rekao mu je otvoreno:

— Ja sam komunist, progoni me policija. Da li bi me htio skloniti. Ako se bojiš, otići ću ovoga časa, jer ne želim da se tebi i porodici bilo što dogodi zbog mene.

Radnik ga je, međutim, odmah prihvatio i sklonio. Nakon nekoliko dana prebacio se u drugi, također nepoznat stan, i tu ostao izvjesno vrijeme ...«

O ovom događaju pisao je autor ove knjige u zagrebačkom »Startu«, pod naslovom »Crvena saga Cvijićevih« u broju 268. Na feljton je reagirao čitalac Antun Lorenzini, koji je živio u Beogradu. On je napisao:

»Da vam uputim ovo pismo, potakle su me neke netočnosti u članku 'Crvena saga Cvijićevih'.

Stefek Cvijić obilazio je sredinom 1929. skojevske i partijske organizacije u Dalmaciji, pa je tako iz Metkovića došao i u Dubrovnik. Njegov dolazak u Dubrovnik prijavio je u Metkoviću policiji neki konfident, Sole.

Razumije se da Stefek nije putovao u Dubrovnik naslijepo, kako bi se moglo shvatiti iz vašeg članka, nego je išao na moju adresu, jer sam tada bio sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a u Dubrovniku.

Na željezničkoj stanici u Dubrovniku dočekali su iga agenti i žandari, koji su ga prepoznali po ličnom opisu, koji im je dao (konfident. Priveli su ga u kancelariju Komesarijata željezničke policije i počeli saslušavanje tako da su ga najprije legitimirali. Dao im je legitimaciju na prezime Celan, na što su ga oni, zjurado se osmjehujući, pitali da li ima još neku legitimaciju. Pravilno ocijenivši situaciju, Stefek im je odgovorio da ima i iz unutrašnjeg prsnog džepa sakoa, kao da im želi dati još neku legitimaciju, izvadio otkočen revolver i njime ubio dva žandara, dok su se drugi policajci, na čelu sa šefom gradske policije, bacili pod stolove. Na to je Stefek preskočio ogradu i utrčao u veliko skladište drvene građe, koja je tu bila smještena radi otpreme brodovima. Policajci su za njim pucali, ali ga nisu pogodili.

U tom skladištu, ljeti, pod daskama je spavao izvjestan broj obalnih radnika, većinom seljaka iz obližnje Hercegovine.

Cvijić je u mraku naišao na jednog od njih i jednostavno mu rekao: 'Druže, ja sam komunist, progoni me policija, daj da zamijenimo odijela'. Radnik je prihvatio i dao mu svoje iznošeno i otrcano odijelo i gumene opanke dok je Stefek njemu dao svoje odijelo i cipele, pa i ručni sat; samo je zadržao revolver.

Policija i žandarmerija, uz pomoć vojske, opkolila je to ograđeno skladište i počela pretraživati i pročešljavati, istjerujući ljude koji su spavali unutra i provjeravajući ih jednog po jednog, dok su izlazili na vrata. Stefek se pravio da je pospan i s ostalima se lagano pomicao prema vratima ograde, gdje su ga nestrpljivi policajci, gurnuvši ga u leđa, izbacili napolje.

Tu noć proveo je sakriven u grmlju brda Srđa, a onda je, po danu, potražio méne u banci, gdje sam bio zaposlen, pa sam ga smjestio u kuću druga Bruna Radeljevića (ubijen u ustaškom logoru St. Gradiška), koja se nalazila prilično daleko na periferiji grada, gdje je ostao oko dva mjeseca, dok ga nismo, s falsificiranom vojnom legitimacijom, uspjeli izvući iz Dubrovnika automobilom do Mostara i dalje željeznicom do Zagreba, kamo je otputovao s jednim našim članom. Ali, to je posebna priča i dosta duga.

Kako vidite, Stefekov boravak u Dubrovniku izgleda znatno drugačije nego što je u vašem članku opisan, pa mislim da bi ovo trebalo objaviti...«

Stjepan Cvijić bio je i u Sjedinjenim Američkim Državama, na radu među jugoslavenskom ekonomskom emigracijom. Pod imenom — »Livadić« objavio je i brošuru — »Radnička klasa i hrvatski narodni pokret«.

Odlazeći u Moskvu, u koju je i dalje vjerovao i nadajući se da će se stvari »promijeniti« godine 1938. Stefek Cvijić — u Moskvi Andrej — nije krio optimizam, posebno poslije hapšenja i smjenjivanja Milana Gorkića.

Rodoljub Colaković je, kao instruktor CK KPJ, boravio i u Španjolskoj, među jugoslavenskim komunistima, a u svojim »Zapisima o jednom pokoljenju«, zapisao i ovo: »Svratio sam u menzu Interbrigada na večeru i, na

veliko svoje iznenađenje, ugledao za jednim stolom Stefeka Cvijića, s kojim je sjedjelo nekoliko drugova iz Baze. Prišao sam stolu, pozdravio se sa Stefekom, koji se držao hladno i posmatrao me ispitivački. Pošto smo večerali, predložio mi je da izađemo i malo prošetamo.

Krenuli smo šuteći -pustom, mračnom ulicom, koju je brisao hladan, neprijatan novembarski vjetar, noseći prašinu. Ušli smo u neku aleju, Stefek je zastao i upitao me:

— Čuo si već?

— Da, čuo sam, odgovorio sam, znajući da pita za hapšenje Gorkića.

— Pa šta kažeš?

— Ništa, jer ne znam zašto je uhapšen.

Krenuli smo dalje alejom bez riječi. Nisam htio ništa da ga pitam; čekao sam da on otpočne razgovor na koji me je pozvao. Prošle godine u proljeće, rastali smo se u Beču poslije jednog oštrog razgovora o odnosima u tadašnjem partijskom rukovodstvu. Tada je Stefek nastojao da me uvjeri kako bi za našu Partiju bilo najbolje da Gorkić ode iz rukovodstva, a da na njegovo mjesto dođe Karl Hudomalj Oskar. Nisam se s njim složio, nisam uopšte želio da se miješam u te odnose na takav grupaški način, i to sam otvoreno rekao Stefeku. On je moje odbijanje shvatio kao da sam ja već 'obrađen' od strane Gorkića, i sva moja uvjerenja da nije u pravu primao je ironično. Tada smo se rastali i nismo se sretali sve do ove večeri u Albasetu. Stefek je docnije smijenjen sa svoje funkcije u CK KPJ, i Kominterna ga je poslala u SAD na neki zadatak. Vraćajući se otuda u Moskvu, svratio je u Spaniju. Vjerojatno obaviješten prije dolaska u Spaniju da je Gorkić uhapšen, došao je ovamo da porazgovara s našim aktivistima o tome, a pretpostavljam, prije svega s Vladom Copicem, s kojim je još u Beču, u toku 1936. godine, vodio borbu protiv Gorkića, zbog čega je, zajedno s Copicem, bio kažnjen i udaljen iz CK KPJ. Hapšenje Gorkića otvaralo je mogućnost za razne kombinacije u vezi s novom rukovodećom 'garniturom' koju će sama Kominterna nakalemi'ti KPJ. I svakako su očekivali da oni u toj novoj (kombinaciji ne mogu biti mimoideni.

Zastavši usred puste aleje, Stefek je počeo da govori, tačnije da mi čita lekciju — kako sam se lakomisleno odnosio prema njegovim savjetima prošle godine pa sam stoga i zapao u ovakav položaj, jer sad valja odgovarati za sve što sam uradio zajedno s Gorkićem. 'Upropastio si je, jer si vjerovao jednom hohštapleru i karijeristi', završio je svoju lekciju.

Stefekove riječi nisu bile teške toliko svojom sadržinom, koliko tonom

— zluradost je prosto vrcala iz svake riječi. I to me je zaboljelo, jer sam prema Stefeku bio sentimentalniji još iz onih davnih dana 1921. godine kad smo bili u istoj partijskoj ćeliji i, docnije, sjedjeli zajedno u zatvoru zagrebačkog Sudbenog stola. Na to se nadovezalo sve ono što je Stefek, u teškim danima vojno-monarhističke diktature, uradio i po čemu se proslavio kao jedan od najhrabrijih aktivista naše Partije.

Odgovorio sam mu da i danas o odnosima u partijskom rukovodstvu u Beču 1936. godine mislim kao i tada kad smo o tome razgovarali — to je bila borba za vlast u Partiji. Usput sam mu ukratko ispričao što je njegov kandidat za sekretara CK, Hudomalj, radio i kakve je to sve posljedice imalo u Sloveniji (Karl Hudomalj Oskar, je nesmotrenošću, angažirajući jednu omladinku s kojom je bio u sentimentalnoj vezi, omogućio provalu tehničkog aparata CK KPJ — op. P. P) Stefek je na to samo odmahnuo rukom.

Onda sam ga upitao, da li zna šta sam i kako sam radio od juna 1936. do danas, kad mi najavljuje da ću odgovarati za to zajedno s Gorkićem. Kratko je odgovorio da ne zna pojedinosti i da ga ne interesuju; odlučujuće je da sam pripadao rukovodstvu na čijem je čelu bio čovjek koga su 'gore' uhapsili.

Pitao sam ga — kako on to misli da sam se upropastio. Možda će me izbaciti iz CK, kao i mnoge prije mene? Pa ja se nisam ni trpao u CK, niti sam stupio u Partiju da u njoj stečem karijeru. Može se boriti i kao redov, i zar to znači za revolucionara propast? Ti, izgleda, ne možeš da razmišljaš o radu u Partiji drukčije nego s pozicija člana rukovodstva. Ja nisam zabrinut šta će biti sa mnom, nego kako će se hapšenje Gorkića odraziti u životu i radu Partije. Po tvom držanju i likovanju vidim da ima dovoljno razloga za takvu zabrinutost.

Na Stefeka su, izgleda, djelovale moje riječi, jer je ublažio ton i počeo da govori mirno o nevolji naše Partije, koja se, od odlaska rukovodstva u inostranstvo, nenormalno razvijala. To je najjače došlo do izražaja u kadrovskoj politici, jer su često najvještiji a ne najsposobniji, postavljeni u rukovodstvo, a oni, opet, dovodili u forume u zemlji ljude koji su se njima dopadali, a ne one koji su zaista bili najbolji. I s tim u vezi opet je prešao na Gorkića kao izrazitog karijerista, kome je bilo najvažnije da se dodvori svojim pokroviteljima u Kominterni i da u zemlji osigura takav sastav foruma koji će biti poslušan i bez pogovora sprovesti ono što mu se naređuje. Takvu politiku smo skupo plaćali prilikom svake provale, a posebno one krajem 1935. (tada je izdajom tehničara CK KPJ uhapšeno oko tisuću komunista — op. P. P). Kad je on, došavši tada u Beč, postavio pitanje odgovornosti za strahoviti gubitak koji je Partija pretrpjela, Gorkić ga je optužio da intrigira protiv njega. I učinio je sve da i njega i Capića ukloni iz rukovodstva. Sad će se, najzad, klupko razmrstiti, pa će se vidjeti šta je sve stajalo iza te mračne rabote, završio je Štefek.

Kako mi je svojom kritikom kadrovske politike bivšeg CK dao povoda, iznio sam svoje utiske o ljudima koje sam sretao lanjskog ljeta za vrijeme boravka u Splitu i Zagrebu. U zemlji ima mnogo mladih ljudi koji bi se, samo da im se da mogućnost i prilika, brzo razvili u sposobne rukovodioce. Naša Partija je, u suštini, zdrav organizam, čiji su korijeni duboki. U to sam se ponovo uvjerio ovdje u Španiji, u razgovoru s ljudima koji su, savladajući mnoge prepreke, došli da se bore, i bore se tako da možemo njima biti ne samo zadovoljni, nego i ponosni. I završio sam otprilike ovom mišlju — stoga sam zabrinut da ova nevolja sa hapšenjem Gorkića ne uspori i oteža razvitak Partije, njeno povezivanje s masama, njen uticaj u političkom životu zemlje. Što se pak mene lično tiče, mogu mirne savjesti reći — vjerovatno sam u svom radu griješio, ali ipak ne mislim da sam toliki grešnik da će me izbaciti iz Partije, a u njenim redovima, sa onim vanrednim ljudima koje sam bar donekle upoznao, u zemlji i u španiji, biće zadovoljstvo boriti se i bez ikakve funkcije.« (svezak treći; str. 288—293).

Valja, naime, imati na umu da su se u to vrijeme, gotovo za sve vrijeme boravka partijskog rukovodstva u emigraciji odvijale frakcionaške borbe, te je svatko nastojao izvući neke zaključke iz događaja u Moskvi, ne vodeći brigu o stravičnosti i monstruoznosti Staljinovih čistki. O svom posljednjem susretu sa Stjepanom Cvijićem Rodoljub Čolaković je zapisao:

»... Upitao me je ostajem li još u španiji. Odgovorio sam da sam posao uglavnom završio i da ću za koji dan natrag u Pariz. Nije se interesovao

vao žta sam u Španiji radio. Samo je kratko odgovorio — da će i on brzo natrag, zovu ga u Moskvu, naglasio je. Pozdravili smo se i rastali u aleji — on se, očigledno žurio na neki drugi sastanak. To je bilo naše posljednje viđenje.

Jadni Štefek! On tada, novembra 1937, nije ni slutio da je njegovo pozivanje u Moskvu u vezi s hapšenjem Gorkića bilo dio podmuklog plana NKVD da domami u SSSR sve one revolucionare za koje je već unaprijed pripremio tamničku ćeliju i čudovišnu optužbu. Ubrzo po dolasku, štefek je podijelio sudbinu mnogih istaknutih aktivista KPJ, među njima i svoga brata Đure Cvijića. Uhapšen je i osuđen. Zašto? Na koliko? — ne zna se, to je još uvijek tajna, koju kriju dosije NKVD, iako je Štefek, kao i gotovo svi Jugoslaveni osuđen u tom periodu, rehabilitovan. U aktu o rehabilitaciji stoji lakonski: 'Osuđen od vojne kolegije SSRN 1938. rehabilitovan 1957. godine.' Interesujući se za sudbinu tih poniženih i nevinog pogubljenih drugova, doznao sam iz ne sasvim pouzdanih izvora, da je Štefek umro od angine pektoris u 'izolatoru' (tamnici u kojoj se kazna izdržava u samici) u Suzdalju — drevnom ruskom gradu čuvenom ne samo po starinskim ikonama nego i po tome što je Petar Veliki tamo slao u progonstvo svoje protivnike. Staljin nije htio da zaostane za Petrom, pa je slavu Suzdalja obogatilo svojim ličnim doprinosom, šaljući tamo na polagano umiranje 'špijune' i 'provokatore' koje su njegovi vazda budni opričnici (ulizice, režimlje, za vrijeme Ivana Groznog krug njemu odanih ljudi — op. P. P) u tim mračnim godinama neprekidno 'otkrivali'.

Nemam fantaziju da zamislim kako je bilo Štefeku Cvijiću, hrabrom i ponosnom čovjeku, kada su ga uhapsili i stavili na muke neljudi koje je on smatrao svojim drugovima. Jedno je sigurno — ne može biti strašnije sudbine za revolucionara od njegove...» (R. Colaković, oit. djelo, svezak treći, str. 293—294).

I. Očak zapisuje (»Braća Cvijić«):

»... Nemamo podataka o tom što je radio štefek u prosincu 1937. godine u Moskvi. U anketnim podacima za Komintemu početkom 1938. godine pisao je 'sada nigdje ne radim, a nalazim se u rasporedu u IK'...

... Jedna naša emigrantica (u fusnoti stoji: »Ova emigrantica stanuje u Zagrebu i ne želi da joj ime bude objavljeno«) koja se u Moskvi družila sa Štefekovom ženom Šteficom priča: Poslije Štefekovog hapšenja Štefica je pokušala da dođe do Staljina, da moli za muža, jer nije vjerovala u njegovu krivicu. Ali nije uspjela. Morala je napustiti Moskvu. Poslali su je na rad u neki kolhoz. Ali dugo nije izdržala u selu, pa je prešla na rad u neku tekstilnu tvornicu, gdje je radila kao radnica. Spomenuta emigrantica ju je vidjela tek 1944. godine kad se Štefica neočekivano pojavila u Moskvi. Bila je dobro, čak elegantno odjevena. Povjerila je svojoj prijateljici da je šalju na neki zadatak. Emigrantica pretpostavlja da je kao Njemica bila poslana u neprijateljsku pozadinu. Poslije toga se više nisu vidjele, iako je emigrantica napustila Moskvu 1946. godine i vratila se u Jugoslaviju...» (str. 467).

INTERMECO

POGLAVLJE 15.

BUR-ovi, SUR-ovi i kaznena izolacija

»(Prekršitelji logorskoga reda)

(...) Zakon o kazneno-popravnom radu od 1933. što je (nedjelotvoran) ostao »na snazi« do početka šezdesetih godina, još se u nečemu prikazivao humanim: zabranjivao je izolaciju u samice! Ne, nisu vremena postala podnošljivijima, ni govora. Dotad je naprosto ustanovljeno da logorašu ne zagorčava život toliko usamljenost, koliko »kolektiv«. A pošto su kažnjeni logo-raši, povrh toga, morali još i dirinčiti, bilo je razrađeno i jedno drukčije stupnjevanje unutrašnjega logorskog kažnjavanja, što je obuhvaćalo:

RUR-ove — što je kratica za jedinice s pooštrenim režimom koje su u međuvremenu postale

BUR-ovi — barake s pooštrenim režimom, kaznene brigade, dakle, da bi poslije dobile naziv

SUR-ovi — zone s pooštrenim režimom ili kaznene logorske jedinice.

Tek poslije ponegdje, neupadljivo, dobili obilježje — ne zatvorskoga, nego kazneno-izolacij skog — skraćeno Š-izoa.

To se, naime, samo po sebi razumjelo: kako bi, inače, kažnjenici mogli naučiti što je jezovito, ako u održavanju logorskoga reda ne bi bilo i daljnjih mogućnosti kažnjavanja?

Gdje se, dakle, moglo smjestiti prekršitelje?

Za što je sve jedan »seki« mogao dospjeti u kaznenu izolaciju? Za sve što je moguće zamisliti. Zato što se zatekao na putu načelniku, što je pogrešno pozdravio, što nije pravodobno ustao ili nije pravodobno legao, što je zakasnio na prozivku, što je krenuo krivim smjerom ili zapuštao u nedopušteno vrijeme, što nije bio propisno odjeven ili što je u baraci pohranio previše stvari. To bi bilo dovoljno: za jedan dan zatvora, ili za tri, a možda bi dobio i pet. Kad ne ispuniš normu ili si zatečen u prostoriji za žene — znaš što ti slijedi: jednom pet, jednom deset, neki puta deset dana.

Za zabušante može i petnaest. A, premda zakon (ma koji to?) zabranjuje više od petnaest dana zatvora (prema propisima o kazneno-popravnom radu nije dopušteno ni petnaest dana!), ta smjerna igrice može potrajati i cijelu godinu. Godine 1932. bivali su, u dmitrovskom logoru, oni koji bi se sami osakatile osuđeni na jednu godinu Š-izoa! (tako piše Averbah, imam pred sobom crno na bijelo.). Pošto, koliko se sjećamo, onaj koji bi se osakatio vlastitom rukom nije bio ni liječen, to nije značilo ništa drugo, nego da se bolesna čovjeka držalo u zatvoru, pa i s teškim ozljedama, cijelu godinu!

(Logorski zatvor)

Kako je jedan Š-izo morao biti zbrinut? Glavni je zahtjev glasio: a) hladnoća; b) vlaga; c) tama; d) glad. Da bi bilo urađeno po toj mjeri, zabranjuje se grijanje (prema Lipaiju, čak i kad bi vani stisnula hladnoća

ispod minus trideset stupnjeva), ne stavlja se zimi stakla na prozore, ne poduzima se ništa protiv vlage na zidovima, (ili se u zatvor pretvara vlažni podrum). Zatvorskog osuđenika hrane tzv. staljinskom porcijom, to je 300 grama kruha na dan, »toplo jelo« — tanka balanda — daje se svakog trećeg, šestoga, devetog dana.

Na gradilištu željeznice kraj Vorkute daje se, u svakome slučaju, 200 grama kruha, a umjesto kuhana »toplog jela«, svakoga trećega dana komad sirove ribe. Tako nekako neka si čitatelj zamisli prosječni zatvor.

Naivac si redovito zamišlja zatvor kao neku vrstu ćelije: s krovom, vratima, bravom. Ništa slično! U Kuranah-Saliju zatvor bijaše, i pri temperaturi minus 50 stupnjeva, kuća od grubo naslaganih blokova. (Slobodni liječnik Andrejev: »Kao liječnik izjavljujem, da se u takvome zatvoru može sjediti!«) Učinimo li sada veliki skok preko cijelog arhipelaga, otkrit ćemo na vorkutskoj željeznici 1937. zatvor za zabušante, što je zapravo bila daščara bez krova, a uz to — jednostavno jame. Arnold Rappoport boravio je u jednoj takvoj kao Diogen u bačvi (napeo je nad glavom, zbog zaštite od kiše, nekakve krpe). A hranjen je bio, kako slijedi: nadglednik bi iz stražarnice došao s komadima kruha i doviknuo bi ljudima u daščari, mameći ih: »Stigao kruh! Pristupi!« Ali jao, čim bi se oni pojavili, vojnik bi sa stražarskog tornja uperio oružje: »Stoj! Pucat ću!« Nadglednik bi se začudio: »Zar nećete kruha? No, onda odlazim.« Stanovnicima jama, međutim, ipak bi kruh i ribu naprosto ubacio, jelo bi palo u kišom raskvašenu glinu.

U logoru u Mariinsku (samo po sebi razumljivo, i u drugima) na zidovima tamnice visio bi snijeg — no zatvorenici bi se unatoč tome morali skinuti u donje rublje. U razmacima, otprilike svakih pola sata, otvarao bi nadglednik prozorčić za dodavanje hrane i obraćao bi se zatvorenome I. V. Svedu: »Hej ti, ne bi li ipak radije išao obarati stabla? Ovdje nećeš dugo!« Sved bi se morao suglasiti: taj zatvor jamčio je brzu smrt! On bi, dakle, išao u sječu. U toku dvanaest i pol logorskih godina sjedio je Šved 148 dana u tamnici. Za što sve nije bio kažnjavao? Zato što se usprotivio ući kao čistač u prostoriju kriminalaca bio je, na šest mjeseci smješten u jedan kazneni logor. Za protivljenje da zamijeni jedno »sito« gazdinstvo, vanjsku logorsku jedinicu, šumskim radom, bio je doveden pred logorski sud i, prema paragrafu 58.14. — privredna kontrarevolucija — osuđen na novih devet godina. Jedan kriminalac, da, on si je mogao dopustiti da obori šefa straže i otme mu pištolj — on je ostao nedirnut, ostao je upravo u onome logoru iz kojega ga je šef straže imao odvesti. Jedan miroljubivi politikanat nije imao izbora, njega su uvijek odvodili na prugu. Za pripadnike podzemlja su, u Kolimi 1938, čak zagrijavali zatvor — oni, naravno, nisu bili pedesetosmaši (osuđeni prema paragrafu 58).

(BUR)

U BUR-ovima se sjedilo dulje. Mjesec dana, tri mjeseca, pola godine ili cijelu godinu, često i bez roka, jednostavno zato što su takvi osuđenici važili za osobito opasne. Dovoljno je da samo jednom dospiješ na crnu listu — otada te privedu u svakoj pogodnoj prilici, naprosto tako, za svaki slučaj: za vrijeme svibanjskih svečanosti, za vrijeme praznika revolucije, za svakoga bunta logoraša i svakoga drugog izvanrednog događaja u logoru.

Kao BUR može poslužiti i najjednostavnija baraka ograđena bodljikavom žicom; onaj tko u njoj sjedi određen je za obavljanje najtežih i najneue-

godnijih poslova što ih logor može ponuditi. Takav logor, međutim, može imati i pravi zatvor od kamena i žbuke, sa svima predviđenim obilježjima; tu se osuđenika izvodi pojedinačno i u sobi nadglednika prebija (kako ne bi ostavljali tragove, to bi najradije činili filcanom čizmom napunjenom komadima opeke); tu ima i zasuna, brava i »špijunki« na svakim vratima; betonski je pod u svakoj ćeliji i, napokon — vlastita ćelija za svakoga osuđenika. (...)«

Aleksandar Solženjicin: »Arhipelag GULAG«, treći dio, Rad i uništenje, (prijevod s njemačkog Mario Matanović), Scherz Varloa, Bern, 1974. U međuvremenu, dok je rukopis bio u štampariji, objavljen je »Arhipelag Gulag«, u trn sveska; »Rad«, Beograd, 1988, prijevod: Vidak Rajković.

KOMUNISTA I INTERNACIONALISTA

Organ Saveza komunista Jugoslavije »Komunist« je, u broju od 3. travnja 1969. godine, znači neposredno poslije Devetog kongresa SKJ, uputio poziv »suborcima, rodbini i svim čitaocima« da pošalju redakciji sve raspoložive podatke o Jugoslavenima — žrtvama Staljinovih čistki. Slijedi zatim popis osamdesetak jugoslavenskih komunista koji su bili uhapšeni i osuđeni u razdoblju od 1935. do 1941. godine, da bi svi, kasnije, bili i — rehabilitirani. Redakcija »Komunista«, tada je najavila i knjigu o žrtvama Staljinovih čistki, ali do danas knjiga nije objavljena (vidi: »Spiskovi, spiskovi...« st. 329).

I u ovom popisu istaknuto mjesto zauzima Senjanin Vladimir Čopić, (Senko, Ivaković, Georg, Vinter, Novak) koji svakako spada među najznačajnije predratne jugoslavenske komuniste, internacionaliste. Njegovo djelovanje, uz jugoslavenske komuniste, i jugoslavensku policiju, dakako, pamte i ruski komunisti, čehoslovački komunisti, kao i borci republikanske Španjolske.

Čopić je bio sudionik oktobarske revolucije i jedan od organizatora Jugoslavena u Rusiji koji su se borili na strani mlade sovjetske vlasti. Bio je aktivan u Jugoslavenskoj komunističkoj grupi pri Ruskoj komunističkoj partiji (boljševika), a kada je u Moskvi u studenom 1918. formiran Centralni komitet Komunističke partije (boljševika) Srba, Hrvata i Slovenaca, sa zadatkom da po povratku u novu jugoslavensku državu radi na širenju komunističkih ideja. Čopić je neko vrijeme bio i predsjednik Centralnog komiteta ove komunističke partije.

Njegov revolucionarni put u novoj državi, Kraljevini SHS, vodio ga je preko Kongresa ujedinjenja SRPJ(k) u Beogradu, do najviših i najodgovornijih funkcija u Komunističkoj partiji Jugoslavije. Bio je sekretar i član Izvršnog odbora KPJ, član CK KPJ i Politbiroa CK KPJ, predstavnik KPJ u Kominterni, izabrani narodni poslanik-komunista na izborima za Ustavotvornu skupštinu itd.

Dakako, uz revolucionarni rad ide i proganjanje vlasti. Već po povratku iz Rusije hapsi ga vojna policija, a kasnije u tzv. » aferi Diamenstein« ponovo dopada zatvora, da bi u tzv. Vidovdanskom procesu, poslije pokušaja atentata Spasoja Stejića na regenta Aleksandra Karađorđevića bio osuđen na dvije godine zatvora. Po izlasku iz zatvora nastavlja revolucionarni rad; ponovo je uhapšen 1925. godine, te osuđen na pet godina robije. No, on bježi u inozemstvo, iz zatvorske bolnice, i boravi u Beču, Moskvi, Parizu i Pragu ...

»Čopić se početkom septembra 1925. godine — zapisao je dr Branislav Gligorić u svom referatu na naučnom skupu o Vladimiru Čopiću u

Senju 1976. godine — našao u Moskvi silom prilika, jer je begstvom iz zatvora u emigraciju jedino mogao naći utočište od progona policije. Stavljajući se na raspolaganje Komintemi, on je već 1926. godine bio upućen na pohađanje Međunarodne lenjinske škole, koja je te godine osnovana u cilju školovanja starijih partijskih kadrova iz svih sekcija Komunističke internacionale (a to znači iz svih komunističkih partija, jer su se partije nazivale sekcijama — op. P.P), osim sovjetske... Veze sa partijskim rukovodstvom u zemlji postajale su sve labavije, osobito od vremena kada u njemu nadjačava desna frakcija. Čopić je još dok se nalazio u zemlji dao ostavku na funkciju oblasnog sekretara i na članstvo u Oblasnom sekretarijatu u Zagrebu, nezadovoljan 'nedrugarskim postupkom' prema njemu za vreme boravka u zatvoru. Do Trećeg kongresa KPJ ostao je još formalno član Centralnog komiteta, ali na Kongresu nije bio izabran u novo rukovodstvo. Otada on je skoro potpuno stajao po strani od KPJ i njenog rada, jer su mu zaključci Polithiroa i CK KPJ, kako on sam kaže, 'samo djelomično bili poznati'. Praktično bez ikakve funkcije u KPJ, Čopić je bio u povoljnijoj poziciji da zauzme jedno objektivno i kritičko mišljenje o politici Partije prema nacionalnom pitanju. On je bio jedini od vodećih jugoslavenskih komunističkih aktivista koji je oštro osudio način priprema i rad Trećeg kongresa KPJ, kao i njegove zaključke. U pismenom mišljenju, koje je dostavio Kongresu, on zamera organizatorima na postupku oko priprema Kongresa: materijali nisu dostavljeni partijskim ćelijama i članstvu na razmatranje, pa ono nije bilo u prilici da učestvuje u izgrađivanju odluka, bez čega ne može biti govora o bolševizaciji Partije. Sam projekt rezolucije o političkoj situaciji i zadacima Partije Čopić odbacuje kao 'nepotpun, konfuzan, netočan', pun fraza koje ništa ne znače. U kritici rezultata Trećeg kongresa Čopić posredno stavlja zamerke i Izvršnom komitetu Komunističke internacionale čija je direktiva o zajedničkom radu levice i desnice doprinela jačanju desne struje Sime Markovića. Smatra da je naročito bio pogrešan izbor Sime Markovića za sekretara Partije, tim pre što nisu dobijene nikakve garancije da je desnica uvidela štetnost svoje političke linije ... « (»Život i djelo Vladimir Čopić«, Zbornik, Rijeka, 1978, str. 227).

Čopić se u raspravama oko nacionalnog pitanja zalagao za suradnju s hrvatskim seljačkim masama, ali protiv suradnje s rukovodstvom seljačkih stranaka u Jugoslaviji. A posebno je oštro kritizirao stavove Sime Markovića. Zanimljivo je Čopićevo mišljenje i o Filipu Filipoviću. Čopić mu, prema Gligorijeviću, »zamera nedosledan stav o nacionalnom pitanju, što je često omogućavalo probijanje Markovićevih gledišta. Osim toga, on borbu u Partiji posmatra kao sukob ličnosti, stojeći u zabludi da u principu nema razlike u mišljenju. 'Razume se da između njega i Markovića postoji velika razlika: on je apsolutno odan Komunističkoj internacionali. Ali on sigurno'

— zaključuje Čopić svoju ocenu o Filipoviću — 'zbog svog oklevanja, zbog nedovoljno inicijative i aktivnosti, neće biti u stanju da oko sebe grupiše najbolje partijske elemente'...« (isto, str. 231).

Vladimir Čopić radio je i u Čehoslovačkoj, zapravo Komintema ga je poslala u Prag kao instruktora. Čenjek Hruška, koji je 1930. godine bio sekretar praške partijske organizacije, a kasnije je radio u Komintemi, zapisao je: »Sa Jiržim Čopićem (Georgom) upoznao sam se 1930. kad je došao kao instruktor KI u Čehoslovačku. Radili smo otprilike godinu dana zajedno — do njegovog hapšenja u Pragu. Upoznao sam ga kao vrlo obrazovanog marksistu i čvrstog bolševika...« (isto, str. 234).

Čopićev se zadatak sastojao u tome, da pomaže Gottwaldovom (Klement Gottwald bio je od 1928. generalni sekretar Komunističke partije Čehoslovačke, a stradao je u poslijeratnim Staljinovim čistkama, 1953. godine) rukovodstvu u KPČ u trenutku kada se ono borilo protiv »ultraša«, pri čemu interes Kominterne nije bio u tome da ih istjera iz partije, već samo da ih idejno razoruža i ponovo uključi u partijski rad. A Čopić, koji je radio u aparatu Kominterne, znao je dobro liniju Kominterne i s uspjehom je obavio povjereni zadatak.

Praška policija, međutim uhapsila je Vladimira Čopića, koji je posjedovao dokumente na ime — Emila Eberlea. No, uskoro je policija znala s kim ima posla. Osuđen je na 14 dana zatvora i pokrenut je postupak za protjerivanje. Postojala je opasnost da, kao Jugoslaven, bude protjeran u Jugoslaviju, a jugoslovenska policija ga je tražila kao bjegunca, još od 1925. godine. Zalaganjem čehoslovačkih poslanika-komunista, pa i sovjetske ambasade u Pragu, Čopiću je omogućeno da otputuje u Njemačku. No, iako je odluku o protjerivanju — »zauvijek« iz Čehoslovačke Čopić primio k znanju, nije mnogo do nje držao. Kasnije, 1936. godine, poslije sukoba s Josipom Čižinskim, vratio se Vladimir Čopić, sa suprugom Čehinjom Šonjom Fialovom i četverogodišnjim sinom Zoranom, iz Moskve u Prag. A zatim odlazi, vrlo brzo u Španjolsku.

Vladimir Čopić je na španjolsko ratište stigao, kako je to zapisala dr Bosiljka Janjatović, 27. siječnja 1937. godine, a rat je trajao već šest mjeseci. Bio je imenovan za političkog komesara XV internacionalne brigade, sastavljene od dobrovoljaca iz raznih krajeva svijeta. Uskoro, međutim, u toku ofenzive na rijeci Jaroni imenovan je za komandanta ove brigade, nazvane — »Linkoln«. Iz tog razdoblja Čopićevog života ostao je sačuvan »Dnevnik potpukovnika Vladimira Čopića, komandanta 15. internacionalne brigade«, koji je pronađen u Arhivi Kominterne (dnevnik je pronašao Vlajko Begović, i sam španjolski borac, u Fondu internacionalnih brigada u Moskvi).

U zapisu, neposredno po imenovanju za komesara brigade u Dnevniku piše: »Spremni smo da žrtvujemo naše živote, jer tu žrtvu ne činimo samo zato da bismo postigli mir i slobodu za španski narod, već također za mir i slobodu francuskog, njemačkog, italijanskog, češkog i hrvatskog naroda i svih ostalih naroda sveta...« Ostalo je zapamćeno da je bio izuzetno hrabar i sposoban vojni rukovodilac. A zabilježene su riječi jednog Čeha na fronti kod Belčite, o Čopiću: »To je Jugoslaven, ali govori češki kao Čeh. Taj drži do Čehoslovaka i drži reč. Za trenutak će to (obećana hrana i granate za planirani napad na Belčitu — op. P. P) ovde biti, jer to je Čopić!«.

Književnik August Cesaree, koji je posjetio u to doba Španjolsku, ovako je opisao Čopićev štab i Čopića: »Imao je sobu sa starim klimavim stolom, nekoliko drvenih stolica i tako širokim krevetom, da mu je on mogao sasvim dobro poslužjeti za podlogu, na kojoj je rasprastrio svoje topografske vojne karte. Njima inače nije obilovala španjolska narodna vojska, i on je sve svoje mogao strpati u jednu kožnu oficirsku torbu... Tučemo se! — to mu je bila prva riječ pri sastanku u štabu divizije. Duboke crne oči i ponešto tek od godina izrivanom, ogaravljenom licu bljesnule su pri tome nekako mladenački, gamenski (francuska riječ »gamin« — deran, mangup, obješenjak — op. P. P), ton njegova glasa bio je takav, kao da on nije imao na nmn bitke na španjolskim ratnim poljima, nego one davne, u mladosti, na zagrebačkoj univerzi, u Jelačićevu trgu — protiv mađarona.«

Opisuje zatim August Cesarac u knjizi »Španjolski susreti« (objavljenoj u Torontu u Kanadi 1938, dok je u nas prvi put objavljena tek — 1961. godine), ispraćaj bataljona »Dimitrov«, u kojem je bilo dosta Jugoslavena, u XIII internacionalnu brigadu: »Oproštaj je bio topao, srdačan. U njemu nije nedostajalo nečeg uzvišenog, što je hvatalo za srce. Na fronti se rastanci teže osjećaju nego li drugdje. Izredali se govornici, prvi među njima Capić, pa politički komesar i vojnici sami... Zanesena, pobjedonosna mladost bataljona 'Dimitrov' zapjevala je na koncu svoga zbora Internacionalu — Viva Capić! — čulo se poslije toga jednoglasno od svih, najviše Španjolaca, koji su u bataljonu sačinjavali većinu. Svima je zapravo bilo i žao što se rastaju: komandantu, što se rastaje od svojih vojnika, a vojnicima što se rastaju sa svojim komandantom...«

Poslijednje dane u Španjolskoj opisao je Ivan Očak (»Vladimir Capić, životni put i revolucionarno delo«, Gornji Milanovac, 1979):

»... Krajem juna 1938. godine, za vrijeme dok je XV brigada vodila žestoke borbe u brdima Gandese i dok je Capić danonoćno obilazio jedinice, dobio je iz Albasete poziv da hitno napusti front — zbog odlaska u Moskvu. Na taj poziv Capić je odgovorio kratko: da ne može napustiti front dok se vođe borbe, da odlazak sa fronta za vrijeme borbi smatra dezerterstvom. Nekoliko dana kasnije dobio je isto naređenje od CK KP Španije, čemu više nije moglo biti govora. Uzbuden i nervozan, ostavio je front i otišao direktno u CK KP Španije da bi čuo o čemu se radi. Objasnili su mu da ga poziva Kominternu na partijski rad.

Poziv ga je iznenadio, uzbudio, zbunio u razmišljanju o čemu bi se moglo raditi. Bilo je raznih nagađanja, jer je znao da se iradi o konsolidaciji KPJ... Inače, zašto bi ga Kominternu zvala?! Tada je već bilo poznato da je Milan Gorkić, generalni sekretar CK KPJ, pozvan iz Pariza u Moskvu, tamo smijenjen i uhapšen, a upravo zbog njegove netrpeljivosti je Capić, prije dvije godine, na najgrublji način isključen iz najužeg rukovodstva Partije. Sada je CK KPJ ostao bez generalnog sekretara, sada se sastavlja novo rukovodstvo za rad u zemlji, pa nije teško povjerovati da i on, stari revolucionar Capić, ide na odgovornu dužnost — da pomogne u konsolidaciji KPJ. U to su ga uvjeravali predstavnici CK KP Španije, i predstavnik Kominterne u Španiji Paimiro Toljati.

Bilo kako bilo, vijest o odlasku Capića u Moskvu, na novu dužnost, postala je poznata u svim jedinicama. Sve je ta vijest i obradovala i rastužila, tim prije što je situacija na španjolskom bojištu, zbog međunarodne zavjere fašizma, sve više izgledala izgubljena i tu je iskustvo jednog revolucionara i oprobano komandanta izuzetne sposobnosti moglo biti spasonosno bar za očuvanje brigade. Za rastanak, list XV brigade 'Naša borba' u uvodniku donosi oproštajni pozdrav boraca svom komandantu: 'Zdravo, družo Capiću! Pozdravljamo znamenitog komandanta, potpukovnika Capića. Mi ćemo vjerovatno brzo čuti o njemu kao vođi antifašističke borbe, kakav je bio među nama.

Drug Capić je imao mogućnosti da ponovo provjeri svoje izvrsne kvalitete u važnim bitkama republikanske armije protiv fašističkih zavojevača Španije. On je rukovodio XV brigadom kod Harame, Brunete, Kinta, Belčite, Fuentes de Ebra, Teluela i Sekvije ...

Pod njegovim izvanrednim rukovodstvom brigada je izrasla u jednu od najboljih internacionalnih jedinica u dobrovoljačkoj armiji. Pod njegovim

rukovodstvom brigada je dala veliki broj španskih internacionalnih rukovodilaca, koji će biti osnova našim novim komandirima i antifašističkim borbama u slijedećim bitkama.

Opraštajući se s Čopićem mi znamo da su njegova učenja, i njegova antifašistička opredeljenost i disciplina uvijek s nama.

Najbolje želje drugu Čopiću. Mi smo uvjereni da ćemo čuti o novim borbama koje ćete vi voditi!

To je bila ujedno visoka ocjena Čopiću od boraca i komandnog sastava XV brigade. Iz ovoga se vidi da svi borci vjeruju da Čopić odlazi na novu, veću i odgovorniju dužnost. Čopićev drug i saradnik Vlajko Begović svjedoči da je sam Čopić baš kao i svi drugi, čvrsto vjerovao da ga Kominternu zove u Moskvu da bi ušao u novo rukovodstvo KPJ.

Oficir iz štaba XV brigade, Splitsanin Boro Leontić, proveo je s Čopićem jednu noć u Barceloni, dok je čekao na odlazak za Moskvu. Sem ostalog, rekao mu je da će se, vjerovatno, uskoro vidjeti u Jugoslaviji, pa je tražio adresu na koju će ga potražiti: 'Taj stari smjeli revolucionar govorio je o svojem skorom odlasku u Jugoslaviju kao da ga u njoj čeka svečan doček, a ne krvava živoderska diktatura sa svojim krvolocima, koji komuniste na saslušanju mrcvare, a onda bacaju kroz prozor. Dao sam mu svoju splitsku adresu i objasnio kako će me bezopasno naći... Pitao me je kako stojim s garderobom, s obzirom na to da ću i ja, vjerovatno, uskoro napustiti Španjolsku. Kada sam mu odgovorio, da imam samo ono što nosim na sebi, poslije večere me je odveo do jednog zidnog ormara, gdje je bilo dosta dobro očuvane civilne odjeće i obuće, pa mi ponudi da odaberem ono što mi najbolje odgovara... Pri rastanku upitao sam ga što misli o sudbini republikanske Španjolske. Odgovorio mi je da to više zavisi od razvitka međunarodnih događaja nego od njene unutrašnje situacije, koja je, inače, vrlo teška'.

Čopićev saborac iz vremena učešća u oktobarskoj revoluciji u stvaranju KPJ, Nikola Kovačević, sreo ga je takođe tih dana u Barceloni. Razgovarali su intimno kako jedino i mogu stari revolucionari i iskreni drugovi. Neka-ko su se osjećali kao da im je to posljednji sastanak. Kovačević je zapisao da je Čopić, protivno uobičajenom veselom raspoloženju 'bio nekako zatvoren i mračan'. U vezi sa nastalim hapšenjima gore (u Moskvi) zlovoljno je dodao: 'Znaš kako se osjećam?' Sa znatiželjom sam ga pripitao: 'Pa, hajde reci, kako?' Uozbiljio se još više i dodao: 'Kao da sam u zatvoru!' Bio sam krajnje iznenađen i predložio mu: 'Za sada ne idi gore, zadrži se neko vrijeme u Parizu, dok prođe, ili se ublaži ona furtutma u Moskvi. Bilo je vreme masovnih hapšenja i nije bilo važno tko je kriv, a ko nije... Iako sam mu ponavljao da ne ide, nije me poslušao...'

Drugačije, sigurno, nije ni moglo biti. On je čuo za mnoga hapšenja, za nestanak mnogo ljudi koje je u najtežim uslovima upoznao, kojima je vjerovao. Hapšenje Gorkića, sa kojim se nije slagao, sa kojim se borio, koji ga je isključio iz CK KPJ — izazvalo je neko umirenje i nadu za satisfakciju. Treba reći: on se, kako svi svjedoče, nije poradovao Gorkićevom hapšenju, jer nije bio osvetoljubiv, nije ga nikada mrzeo ma da je njemu lično, a i drugima, učinio velike nepravde. Istovremeno, hapšenje mnogih drugih ipak je izazvalo neke sumnje. Samo nije mu padalo na pamet da će ta tragična nepravda i njega uskoro snaći. Bezgranično je vjerovao Sovjetskom Savezu, njegovim rukovodiocima, njegovoj boljševičkoj partiji, i nije, na-

ravno, mogao sumnjati u ispravnost njihovih postupaka. Jer, da je sumnjao, imao je mogućnosti da ne ode u Moskvu, da se jednostavno izgubi. Uostalom, on bez Partije, bez veze sa radničkim pokretom i, u ovom slučaju s Komintemom — nije mogao zamisliti svoj život...» (str. 87—89).

U trenutku kada započinju velike čistke Jugoslavena u SSSR-u, Ćopić odlazi na poziv Kominterne u Moskvu i tamo ga hapsi NKVD. Kako je to stvarno bilo pripovijeda Rodoljub Colaković: »Tito je, čekajući (razgovor s Dimitrovim i drugim funkcionerima Kominterne o sudbini KPJ, jer su tada neki predlagali da se Partija raspusti zbog stanja u rukovodstvu i posljedica »čistki« — op. P. P), radio. Redigovao je, zajedno s Vladom Ćopićem, Istoriju VKP(b), a kad su jedne noći i Ćopića »vzjali« (odveli su ga — na ruskom), produžio je da radi sam«.

Josip Broz je veoma cijenio Vladimira Ćopića. U jednom pismu upućenom Dimitrovu, Tito objašnjava potrebu odlaska rukovodstva u zemlju i stvaranja radničkog rukovodstva Tito kaže: »Od intelektualaca iz vana (iz rukovodstva koje se nalazilo u emigraciji — op. P. P) ja bih mogao preporučiti samo dvojicu, i to: Senjka (Vladimira Ćopića) i Andrejeva (Božidara Maslarića), koji su dokazali svoju spremnost i žrtve i odanost firmi (Komunističkoj partiji Jugoslavije).«

Dr Jaroslav Opat, čehoslovački historičar opisuje u referatu (pripremljenom za već spomenuti znanstveni skup o V. Ćopiću u Senju) posljednje dane Ćopića u Moskvi.

Odlazeći u Moskvu Ćopić je očekivao da će mu Kominternu povjeriti neki novi zadatak »u toku izmena u rukovodstvu KPJ, kako mu je to tvrdio delegat Kominterne, koji je doputovao u Španiju... Pitanje je, da li je već tada, početkom oktobra 1938. slutio da će mu život biti nasilno prekinut. Jasnije je da sigurno nije imao iluzija o svom položaju. U konspirativno pisanom pismu ženi, između ostalog piše:

'Razgovarao sam s Milanovim bratom. Taj je potpuno utučen'.

Poznato je da je Vlado Ćopić imao brata Milana (osim druge rodbine). Citirana rečenica, bez sumnje, znači da je 'brat Milanov' bio autor pisma, sam Vladimir Ćopić. I, upravo 'Milanov brat', dakle, V. Ćopić:

'Rekao je da će, valjda, biti u stanju da pošalje nešto novca, da bi njegova žena sa sinom mogla otputovati Jelki'.

Jelka je bila jedna od triju Ćopićevih sestara, koja je živela u Jugoslaviji. To i druga mesta u pismu govore jasno da je ovom jakom, u teškim životnim situacijama oprobanom i prekaljenom čoveku, bilo neobično teško. Teško, pre svega, zato što pretnja koja se nad njim nadnela, nije dolazila od strane buržoazije, njenih kontrarevolucionarnih snaga, protiv kojih se pre dvadeset godina zaklinjao na nepomirljivu borbu, a s kojima se nije samo jedanput susreo u najtežim borbama, nego zato što je dolazila od one strane kojoj je žrtvovao ceo svoj život, sve svoje snage i kojoj je ostao apsolutno veran sve do kraja svoga života...» (cit. djelo, str. 247).

»U septembru 1938. sreo sam se s Vladom Ćopićem — zapisao je Rodoljub Colaković u »Kazivanjima« — koji se iz Španije, preko Pariza, vraćao u Moskvu. Pozvao me je na sastanak, na koji sam pošao iznenađen pozivom ali i radoznao. Oduvijek sam gajio simpatije prema Ćopiću i poštovao ga zbog hrabrosti i odanosti revolucionarnom pokretu. U Španiji je proveo godinu i po, istakao se kao dobar vojnik i postao potpukovnik Narodne vojske i komandant brigade. Tamo ga nisam sreo, jer ni ja ni Maslarić nismo sma-

trali oportunistima da tražimo sastanak s njime, zbog njegovih verbalnih ispada protiv rukovodstva KPJ, često običnih psovki, a i Čopić nije želio da se sastane s nama. Bilo mi je žao što ga nisam mogao vidjeti u ulozi komandanta o čijoj su hrabrosti i vještini ostavili svjedočanstvo ljudi koji su ga posmatrali u teškim situacijama na frontu, usred bitke, kad je prisebno rukovodio bojem i donosio odluke. Uvijek je bio u okršaju, nije se štedio i bio je ranjen. Stoga je uživao poštovanje viših štabova i povjerenje boraca i oficira svoje brigade.

Ušao je u kafanu u kojoj sam ga čekao, čvrstim korakom, elegantno obučen, preplanuo od španskog sunca. Hladno me je pozdravio i sjeo za sto. Čekao sam da on počne. Posmatrao me je strogo nekoliko trenutaka, a onda resko kazao: 'Nisam vjerovao da si ti sposoban za slične svinjarije' i napravio je grimasu gađenja. Da mi je to ma ko rekao, planuo bih i upustio bih se u svađu, ali Čopiću sam to progutao. Znao sam da je on čovjek dobra srca, ali povodljiv i spreman da primi novo za gotovo bez provjeravanja. Pretpostavljao sam da su ga Marić i Kusovac informisali o meni i da je njegova ne baš laskava ocjena moje aktivnosti u rukovodstvu plod takve 'informacije'. Stoga sam ga tiho upitao: 'Kakve su to moje svinjarije, Vlado? Reci mi konkretno'.

Nastala je neprijatna šutnja. Čopić kao da je u sjećanju prebirao sve što je o meni čuo, za što mu je trebalo nekoliko minuta. A onda je, koliko se sjećam, zaveslao poizdaleka — još iz Beča, gdje sam 'šurovao s Gorkićem', pa onda u Parizu, kao 'njegov čovjek' i s njim zajedno slao naše najbolje ljude u Spaniju, među ostalima i Parovića, tako da se objektivan čovjek ne može oteti utisku da smo to činili namjerno, da bismo se otarasili eventualnih konkurenata, da sam dalje, u Pragu 'obrađivao' drugove uhapšene u Beču i 'vrbovao' ih za Gorkića, iako mi je moralo biti poznato da je za njihovo hapšenje odgovoran Gorkić, možda je on to i sam udesio da bi se otarasio nekih svojih protivnika. Najzad, moje držanje poslije Gorkićevog hapšenja: umjesto da se pokrijem ušima i bar ćutim, ja sam ustao protiv 'takvih ljudi' kao što je Petko Miletić i klevećem ga kao frakcionaša, čak sam u tom smislu 'vršljao' i u zemlji, kamo sam odlazio bez dozvole Kominterne, ali, srećom, nakratko, jer su me odmah pozvali natrag kao čovjeka u koga se ne može imati poverenje.

Slušao sam Čopića sprva zaprepašten, a onda sam se polako pribrao i već u toku njegova pedantnog, sistematskog izlaganja (takav je bio njegov način) sasvim smirio. Slika je bila namolovana takvim bojama da je odmah odavala ruku zagriženog i strašću zaslijepljenog frakcionaša. Zbog toga se nije vrijedilo ni uzbuđivati ni ozlojeđivati, nego mirno iznijeti činjenice koje su ubjedljivije od svakog zgražanja ili slične emotivne reakcije. Kad je Čopić završio, gledao me je strogo i upitno.

Upitao sam ga da li je on u sve to što mi je rekao i povjerovao. Ako jeste, onda se blago izrazio kad je sve moje tobožnje postupke nazvao svinjarijom. Bilo bi tačnije da ih je nazvao zločinom. Zahvalio sam mu što mi je sve otvoreno rekao, jer bar znam za što me sve ne optužuju sadašnji 'spasioci Partije' i novopečeni antigorkićevci, a onda sam i ja počeo od Beča. Tamo je, zapravo, započeo obračun između Gorkića i bivših ljevičara koji su smatrali da je došao trenutak da zagospodare Partijom. Odbio sam da učestvujem u tom obračunu, jer sam bio odlučno protiv grupaštva i frakcionaštva i otišao sam na rad u zemlju, ne da sprovodim politiku Gorkića, nego koliko sam mogao i umio, liniju VII kongresa Kominterne. Ispričao

sam mu gdje sam bio i šta sam radio u toku druge polovine 1936. Sve se to može provjeriti na osnovu mojih pisama, izvještaja i članaka u *Proleteru*. Zatim sam mu opširno iznio sve bitno iz partijskog rada u toku 1937, kad sam, već kao član rukovodstva KPJ, radio neposredno s Gorkićem. I, najzad, o situaciji u Parizu poslije Gorkićevog hapšenja, kad je Tito preuzeo funkciju sekretara, i kad su Marić i Kusovac pokušali da razbiju i to krnje rukovodstvo, angažujući pri tom KPF, zloupotrebljavajući položaje na koje su došli blagodareći povjerenju tog istog rukovodstva ili čak Gorkića.

Izložio sam mu napore Tita da odbrani Partiju od očiglednog frakcionaskog prepada Marića i Kusovca, koji su se povezali s Petkom Miletićem u namjeri da iskoriste težak položaj rukovodstva radi zadovoljenja svojih bolesnih političkih ambicija. Podržao sam te Titove napore, kao, uostalom, i drugi u Parizu — Kuhar, Zujović i Krndelj — a u zemlji nisam 'vršljao', nego sprovodio direktive rukovodstva, o čemu, takođe, postoji izvještaj, i moj i odgovornih drugova iz zemlje.

I završio sam — moja je savjest čista, i ja mirno čekam sud Kominterne ili novog rukovodstva KPJ. Nadam se da će on biti donesen na osnovu činjenica, a ne frakcionaskih kleveta.

Copić me je slušao bez upadica, samo je pogledom reagovao — čas čuđenje, čas prekor, čas slaganje. Kad sam završio, nastalo je poduže ćutanje. On je očividno bio malo omekšao — pogled mu nije bio više hladan i strog. Vjerovatno se iz svog dugogodišnjeg partijskog rada prisjećao mnogih frakcionaskih ujdurmi, pa ga je moje opširno izlaganje pokolebalo. U prvobitnom stavu. Najzad je rekao — provjeriću sve, razgovaraću s ljudima, neću donositi odluke naprečac. 'Sto se mene tiče, drugo i ne tražim', odgovorio sam. I promijenili smo temu.

Copić je volio Zagreb, grad u kome je studirao, ušao u prve političke borbe još kao student, vratio se kao komunist, bio progonjen, hapšen i osuđivan, imao mnogo poznanika i prijatelja. Pričao sam mu o ljudima koje je poznao, o mladima koji sada rukovode našim pokretom. Radovao se što je Partija uspjela da prebrodi krizu povjerenja, nastalu poslije velikih hapšenja 1935/36. Za vrijeme boravka u Španiji sreo je dosta ljudi koji su došli iz zemlje. Visoko je cijenio njihovu borbenost i odanost, a najviše sposobnost da se, ni u najtežim prilikama, ne izgube i ne demorališu.

Kad smo došli na razgovor o Španiji, Copić se raspričao. Govorio je opširno o prilikama u njoj, o svom ratnom iskustvu, s mnogo pojedinosti i ilustracija. Odjednom se uozbiljio i zamislio, a onda sjetnim glasom rekao — tamo je bitka izgubljena, ali vrijedilo je u njoj učestvovati, jer je svaki revolucionar tamo mogao naučiti više nego iz najpametnijih knjiga. A to će nam biti itekako potrebno, jer vidiš šta se sprema. Uskoro će grunuti bura, rekao je ruski i nasmijao se.

Razgovor s Copićem trajao je nekoliko časova. Započeli smo ga ujutro, a završili u ručano doba. Otišli smo u poznatu parišku robnu kuću *Vop marché*; kupovao je poklone za svoju ženu Šonju i sina Zorana, a onda smo zajedno ručali u restoranu robne kuće. Rastali smo se, izgleda za obojicu neočekivano, srdačno. Bio je nasmijan kad mi je prijateljski stezao ruku i zahvaljivao na pozdravima koje sam uputio njegovoj Šonji, skromnoj i do broj češkoj drugarici, mojoj poznanici iz moskovskih, dana.

Jedan od osnivača KPJ, njen dugogodišnji rukovodilac, u legalnom i ilegalnom periodu, osuđivan i progonjen, zatim proslavljeni komandant u

španskom građanskom ratu, Vlado Ćopić je u ranu jesen 1938. otišao u Moskvu, u najboljem uvjerenju da će dobiti od Kominterne mandat za sastav novog rukovodstva KPJ. U tom uvjerenju ga je podržavao i onaj izaslanik Kominterne koji ga je otuda pozvao i koji je širio glasove da ga radi toga pozivaju 'gore'. To je među španskim dobrovoljcima bila 'javna tajna', što se vidjelo po ponašanju dobrovoljaca koji su bili došli u Španiju iz SSSR. Ranije su neki od njih izbjegavali Ćopića, čak govorili pogrdno o njemu. Sad su okrenuli čurak i nastojali da mu se udobre, vršeći 'samokritiku'. Vlajko Begović, svjedok te iznenadne promjene u stavu nekih naših ljudi prema Ćopiću, pričao mi je o tome čak i smiješne zgode...» (svezak treći, str. 498—563).

Vladimir Ćopić uhapšen je u studenom 1938. i u travnju 1939. godine pogubljen. Rehabilitiran je odlukom Vojnog kolegija Vrhovnog suda SSSR-a 1958. godine.

»Epilog čehoslovačke stranice Ćopićeva života — pisao je dalje dr Jaroslav Opat — bio je u Čehoslovačkoj pisan pedesetih godina, u vreme političkih procesa komunistima, naročito interbrigadistima. A tu je zanimljiva i ne sasvim slučajna činjenica da su među glavnim licima progonjenih i suđenih interbrigadista režiseri procesa odredili jedno od glavnih mesta Josefu Pavlu-Susteru. Upravo onom Susteru, koga je, najverovatnije Ćopić predložio, posle borbe kod Belčite (u Španjolskoj), za komandanta bataljona 'Dimitrov'.

Uvod u celu tragičnu istoriju procesa bila je Rezolucija Informbiroa iz 1948. godine o situaciji u KPJ. Pavel je u to vreme bio rukovodilac odbrambenog i bezbednosnog odeljenja aparata CK KPČ. Istovremeno je bio i predsednik 'Udruženja čehoslovačkih boraca u Španiji'. I, upravo u toj funkciji bila mu je podneta na potpisivanje rezolucija, u kojoj je trebalo da osudi kao izdajice Jugoslavena, svoje saborce iz međunarodnih brigada u Španiji, koji su se u Jugoslaviji postavili protiv Rezolucije. Pavel je odbio da potpiše rezoluciju. On je napadnutim Jugoslovenima saborcima verovao i kao ljudima i kao komunistima. Ovakav Pavelov častan i principijelan stav bio je, naravno, početak kraja njegovom ostajanju na slobodi. Postepeno, ali stalno, bio je premeštan na niže funkcije, dok nije bio 2. februara 1951. uhapšen i stavljen u zatvor.

U zatvoru je J. Pavel optužen i saslušan kao 'trockista' i 'izdajica' i 'agent', pre svega za svoj rad u Španiji. A što je bio glavni 'dokaz' njegovog trockizma, kojim je operisao istražitelj? To je bio Ćopić. Tek tu, u zatvoru, Pavel je doznao kakva je bila sudbina njegovog omiljenog komandanta XV brigade. Da ga prisile na priznanje, istražitelji su se pozivali (pored raznih mučenja) na tobožnja priznanja Ćopića tokom istrage pred sudom u Moskvi.

U početku istrage, iako sa izvesnim sumnjama, Pavel je još uvek verovao u moskovske procese čiji je inicijator bila i nad njima bdila Komunistička partija, a iza njih su stajali autoriteti, koje su komunisti najviše priznavali. Ali, Pavel je ipak ostao nesalomljiv u svojoj veri u Ćopića, i u svoj veliki primer i uzor u čoveka, borca. 'Ko se od naših ljudi nije želeo da izravna sa Ćopićem', napisao je Pavel u svom sećanju na dvogodišnja saslušanja. Iz dilema u koje ga je ova dvostruka, kontradiktorna vera dovela, našao je na kraju izlaz. Ostao je veran sam sebi, oduševljen anti-fašizmom svoje mladosti, svom kritičkom mišljenju, ostao je veran ljudima koje je dobro poznao, koje je visoko cenio i koji su dokazali svoje visoke ljudske i političko-moralne vrednosti u najtežim borbama. Dopuštao je da

se neki put mogao prevariti, učiniti ovu ili onu grešku. Nije, iako je bio surovo mučen, priznao 'zločine' koje nije počinio. Nije dozvolio da budu osknavljeni ideali za koje su se u Španiji borili i umirali hiljade interbrigadista. Nije dozvolio, također, da bude uprljano ime Vladimira Čopića.

Ipak, Pavel je krajem decembra 1953. godine bio osuđen na 25 godina robije. Tako su unapred odlučili režiseri političkih procesa.

U martu 1953. godine umro je Staljin. Kratko iza toga bili su streljani Berija, a kasnije i Abakumov. Centar, gdje su se spajali konci političkih procesa protiv komunista u drugoj polovini tridesetih godina i ponovo u prvoj polovini pedesetih godina, temeljito je bio uzdrman. Na svetio dana počela je da izlazi istina. Zločinačke i ubilačke konstrukcije su se srušile. I moćni su tada priznavali, iako nekad kolebljivo, da časni ljudi mogu opet biti časni ljudi. Josef Pavel je izašao iz zatvora 19. oktobra 1955. godine. Čehoslovački predsednik i prvi sekretar CK KPC je posle XX kongresa KPSS, javno izjavio da je Jozef Pavel bio nevin i da su čehoslovački interbrigadisti u Španiji bili časni antifašisti...« (cit. djelo, str. 248—249).

To je biografija Vladimira Čopića, i poslije njega.

Zanimljiv je za znatiželjnike, tekst Vlade Oštrića (u spominjanom »Zborniku« sa skupa u Senju) — »Vladimir Čopić u jugoslavenskoj historiografiji« (str. 309—351).

INTERMECO

CIJELA KOMINTERNA

»Čuvarica mi nije dopustila da uđem u ćeliju s ostalima.

— Pričekajte!

I, zatvorivši vrata za ženama što su ušle (čak nisam dospjela da se pozdravim s Nušom), pavela me dalje hodnikom, do jednih otvorenih vrata, i pokazala:

— Ovamo!

Ćelija je ista kao i ona u kojoj sam prenoćila, ali prazna i otvorena. Njezine su stanovnice odveli na uređivanje.

— Ovo je vaša postelja — pokazala mi je čuvarica na jedan krevet nedaleko od vrata, što znači i nedaleko od kible.

U cjelini, ambijent mi se sviđa. Kroz mutni štitnik prosijava sunce. Trideset i pet kreveta uredno spremljenih, a što je najvažnije... Ne varaju li me oči? Ne, istina je: na svakoj postelji knjiga. Drhtim od uzbuđenja. Drage moje, nerazdvojne moje, nisam vas vidjela gotovo pola godine! Gotovo šest mjeseci nisam vas listala, nisam udisala opori miris tiskarske boje. Uzimam prvu koja mi je dopala ruku. Kellermanov »Tunel« na njemačkom. Drugu! Knjižica Stefana Zweiga — također na njemačkom. A evo i Anatolea Francea na francuskom. Dickens — na engleskom...

Vrlo brzo uviđam da su sve ove knjige — strane. Promatram odjevne predmete razbacane po ležajevima. Te zgužvane i iznošene krpe odaju inozemstvo. Jesam li to dospjela u ćeliju sa strankinjama?

Okreće se ključ. Vrata se opet otvaraju i u sobu ulazi trideset i pet žena. Jato se glasi suzdržanim, prigušenim žamorom na raznim jezicima. Primjećuju me i okružuju. Dobronamjerna lica. Njemačka, francuska i nespretna ruska pitanja. Tko sam? Kad su me zatvorili? Šta ima novo na slobodi?

Odgovaram na ruskom, a onda i ja pitam.

— A tko ste vi, drugarice? Vidim da ste strankinje, ali kakve — ne znam.

Mršava plavuša od oko dvadeset devet godina stoji ispred ostalih i pruža mi ruku.

— Upoznajmo se ... Greta Kestner, član Komunističke partije Njemačke. A ovo je moja ... wie sagt man? Druginja? Ne? A-a ... drugarica Klara. Ona bježao od Hitlera. Dugo bila Gestapo.

Klara je izrazita crnka, sličnija je Talijanki nego Njemici. Ona me napeto gleda i, kimajući glavom, potvrđuje Gretine riječi. Još jedna visoka plavuša.

— Član Komunističke partije Letonije... — s nakaradnim akcentom govori ruski.

— *Kommunisto italiano ...*

Nasmijana Kineskinja, kojoj je teško odrediti dob, grli me i kaže da je član Komunističke partije Kine.

— Mene Rusi zovu Zenja — reče ona. — Zenja Koverkova. Studirala sam u Moskvi na Fakultetu Sun-Jat-Sena. Svima su nam ondje dali ruska imena. A tko ste vi, drugarice?

Sve su odmah živnule kad su saznale da sam i ja član Komunističke partije Sovjetskog Saveza. Pitanja, pitanja... Ima li podataka o vojnim problemima? Je li Wilhelm Pieck na slobodi? Je li istina da su pohapsili sve letonske strijelce? Kad će početi suđenje Buharinu i Rikovu? Je li istina da je bio srpanjski plenum CK na kojem je Staljin zahtijevao pooštrenje režima u zatvorima?

Za mene su sva ta pitanja — novosti. Objašnjavam im da sam zatvorena dulje od svih njih. Dovezli su me iz pokrajine na vojni sud. Postepeno se grupa oko mene osipa, pa ostajem u društvu dviju Njemica, Grete i Klare. Govorim njemački griješeći u rodu imenica, kao i one kad govore ruski. To ne umanjuje živost našega razgovora na oba jezika u isto vrijeme, i taj esperanto posve odgovara objema stranama.

— Za što vas terete, Greta?

Modre »arijevske« oči blistaju od neproljevenih suza.

— O, schreklich! Za špijunažu ...

U dvije-tri rečenice ispričala je o svome mužu — ein wirklicher Berliner Prolet. O sebi — od petnaeste godine je jungšturmovka. To još nije ništa, ali Klarchen ...

Klara liježe na postelju, naglo se okreće na trbuh i zadiže haljinu. Na njezinim bedrima i debelom mesu vide se strašni, ružni ožiljci, kao da je čopor zvijeri otkidao s nje komadiće mesa. Tanke Klarine usne stisnute su u jednu crtu. Sive su joj oči kao svijetle, sjajne plamene točke na tamnomputom, gotovo crnom licu.

— To je Gestapo — reče promuklo. Zatim isto tako brzo sjeda i, pružajući preda se obje ruke, dodaje: — A ovo NKVD.

Nokti su joj na obje ruke unakaženi, modri, natečeni. Meni gotovo dah zastaje. Šta je to?

— Poseban aparat za dobivanje... Wie sagt man? A-a-a... Čisto iskreno priznanja...

— Mučenje!

— O-o-o ...

Greta žalosno klima glavom:

— Doći noć, čuti budeš.

Netko mi se javlja najčistijim ruskim jezikom:

— Možete li načas, drugarice?

Pokazalo se da osim mene ovdje ima još nekoliko sovjetskih žena. Zena koja mi se obratila bila je Julija Anenkova, Moskovljanka, bivša urednica njemačkih novina koje su izlazile u Moskvi. Blizu joj je četrdeset. Nije osobito lijepa, ali ima markantan lik koji se pamti. Podsjeća na hugenotku. Sjetan plamen u očima. Hvata me za lakat, odvodi u stranu i povjerljivo šapće:

— Postupili ste sasvim pravilno što niste odgovorili na pitanja tih žena. Tko zna koja je pravi neprijatelj, a koja žrtva zablude, kao vi i ja. Budite

i dalje oprezni da ne biste učinili pravi prekršaj prema Partiji. Najbolje je šutjeti...

— Ali ja stvarno ništa ne znam. Dovezli su me iz pokrajine, sjedim već pola godine. Možda vi znate šta se događa u zemlji?

— Izdaja! Strašna izdaja u svim oblastima partijskog i sovjetskog aparata. Izdajice su postali mnogi sekretari izvršnih komiteta CK nacionalnih komunističkih partija. Postišev, Hatajevič, Ejhe, Razumov, Ivanov, predsjednik državne kontrole Antipov i mnogo vojnih lica.

— Ali, ako su svi oni izdali jednoga, nije li prirodnije pomisliti da je on izdao sve njih?

Julija gubi boju. Časak šuti, a onda naglo prekida:

— Oprostite, prevarila sam se u vama.

Odlazi, a prilazi mi druga Ruskinja — Nataša Stoljarova. Dvadeset i dvije joj je godine i liči na učenicu, sa svojim svijetlo smeđim pletenicama i pjegavim okruglim licem. Nataša je emigrantsko dijete. Kad joj je bilo pet-šest godina, našla se s roditeljima u Parizu gdje je provela svoje dvojezično djetinjstvo. Prije nekoliko godina vratila se u Moskvu. Punim plućima udisala je ruski zrak, uživala u čistom ruskom govoru; radila je kao prevodilac. I e v o . . . Nataša me također upozorava na oprez.

— Suviše ste otvoreni. Zašto ste toj Juliji onako odbrusili? Vidite kako izgleda svetački zadržto. Takve zbog svojih idejnih shvaćanja postaju cinkarošice. A što će vam nepotrebni aduti u istražiteljskim rukama?

Nataša me uvjerava da je njezinu 'svježem pogledu' sve jasnije nego nama.

— Kavkaski uzurpator, vjerujte, strasniji je od svojih francuskih pret-hodnika. Odrubi glavu i — gotovo!

— Ali valjda ne ide svjesno za tim da uništi najbolji dio Partije? Na koga će se onda osloniti?

— Doći će noć pa ćete čuti na koga se oslanja.

— Ali već sam provela noć u susjednoj ćeliji, a ništa nisam čula.

— To je zato što su vas pred jutro doveli. A njihovo vrijeme za mučenje je do tri. Eto, Njemice koje su bile u Gestapou tvrde da su ovi ovdje morali usvojiti njihovo iskustvo. Osjeća se isti stil. Valjda su ih službeno slali u inozemstvo, šta li?

Nemilosrdne, histerične Natašine riječi nisu u skladu s njezinim dačkim pletenicama. Na pletenicama igraju kratke sunčane zrake prigušene mutnim staklenim prozorskim štitnikom. Život, ljudi, dobrota svaki čas presijecaju tamu koja se nad nama nadvila.

Greta opisuje svojoj susjedi Klari izvanredan kraj haljine u kojoj je posljednji put bila na prvomajskoj proslavi u Boljšom teatru. I u Klarinim očima se javljaju iskrice znatiželje. Ona također povjerava neke tajne odijevanja i u zraku ocrtava liniju lijepa struka. Da, ocrtava tu liniju svojim modrim prstima sa zgnječanim noktima.

A eno, Kineskinja Ženja Koverkova pokazuje 'izvrsne vježbe za noge' suhonjavoj Poljakinji Nandi. I obje, lopovski pogledajući na prozorčić na vratima, liježu na leđa i tjeraju 'bicikl' u nastojanju da sačuvaju liniju, koja se može izgubiti od izležavanja po danu, od zatvorskog mirovanja, od geršla i zobene kaše.

Prošli su i ručak i večera. Večernje pranje. Kontrola. Signal za spavanje. Sve liježu i čekaju. Sad počinje ono. Neizbježno kao smrt.

Jevgenija Ginzburg, Kronika kulta ličnosti, Znanje, Zagreb, 1971.

ČOVJEK, KOJI JE SVE ZAPISAO

U noći, u dva sata i četrdeset i pet minuta, četvrtog studenoga 1936. godine uhapšen je — Karlo Štajner. Ako je NKVD napravio bilo koju grešku, tada je hapšenje Karla Štajnera, jedna od najvećih grešaka. Kao i ona sa Solženjicinom.

Greška je još veća kada se ima na umu da je Karlo Štajner (a i Solženjicin, uostalom) preživio sve zatvore i logore... Preživio, i zapisao.

Treba li uopće pisati o Štajneru?

Njegove knjige najbolje govore o njemu, staljinizmu, Sibiru, logorima ...

Zabilježiti ipak valja neke njegove razgovore, tekstove...

Vratimo se za trenutak — hapšenju. Karlo Štajner je uhapšen i optužen za — (1) ubojstvo Kirova, (2) pripadanje kontrarevolucionarnoj organizaciji, i (3) kao agent GESTAPO-a. A nije bio kriv!

U knjizi "7000 dana u Sibiru" Štajner je zapisao:

. . . Dakle, riješio sam se svih iluzija da ću biti pušten na slobodu. Primio sam optužnicu. Sada mi je bilo jasno: onaj koji je uhapšen unaprijed je kriv. To je glavni i neopozivi princip NKVD-a. Suđenje je formalnost. Obmana i ništa više.

Noću šestog rujna 1937. ponovo su me bacili u kamenu grobnicu u kojoj sam ostao dva dana. Dvaput dnevno dobivao sam po 400 grama kruha i lonac vruće vode. U 23 sata noću došli su po mene vojnici i odveli me u prostoriju od 30 kvadratnih metara. Stol je bio presvučen zelenom čohom. U sobi nije bilo nikoga osim vojnika i mene. Narede mi da sjednem. Tada /upadne oficir i izdere se:

— Ustajte, dolazi sud.

— U sobu su ušli viši oficiri i sjeli za zeleni stol. Za jednim stolicom sjedio je mladi čovjek u uniformi, sekretar suda. Počelo je suđenje. Oficir koji je sjedio u sredini rekao je:

— Počinje pretres Vojnog kolegijuma SSSR protiv Karla Štajnera koji je optužen zbog zločina koji se prema Krivičnom zakoniku kažnjavaju paragrafom 48, točka 6, 8 i 9. Optuženi, ustanite! Osjećate li se krivim!

— Ne. Ja sam potpuno nevin.

— Kako ste došli u Rusiju? — zapita one predsjednik suda.

Nisam progovorio ni dvadeset riječi, a predsjednik me prekida:

— Budite kraći.

Pokušao sam nastaviti, ali predsjednik me ponovo prekida.

— Želite li pri kraju rasprave nešto reći?

Tek što sam počeo govoriti, predsjednik me opet prekida:

— To sve znamo, dosta.

Predsjednik je okrenuo glavu nalijevo i nadesno, šapnuo nešto desnom i lijevom oficiru, oni su ustali i izašli. Vojnik mi je naredio da ponovo sjednem. Nije prošlo mnogo vremena a suci su se vratili. Odjekne zapovijed: ustaj! Predsjednik je s nekakve ceduljice čitao nešto od čega sam razumio jedino osudu.

Glasila je: deset godina strogog zatvora.

Suđenje nije trajalo ni dvadeset minuta.

Nije bilo ni državnog tužioca, niti odbrane.

U istom hodniku, gdje je bila sudnica, vojnik je otvorio vrata jedne ćelije i gurnuo me unutra. Našao sam se u ćeliji osuđenih koji su istog dana istom procedurom osuđeni kao i ja. Bilo je tu osamnaestoro ljudi.. Njihovo suđenje trajalo je nešto manje od 4 sata. Bilo je radnika, seljaka, tehničke inteligencije, partijskih funkcionara.

Našao se tu i direktor cirkusa.

Kada sam ušao u ćeliju, nitko me nije pitao na koliko sam godina osuđen.

To su svi znali.

Nitko me nije pitao kako je tekla rasprava i kakvo je obrazloženje presude.

To je kod svih bilo na dlaku jednako.

Osude su bile unaprijed napisane na pisaćem stroju. Ostao je samo prazan prostor da se ispiše ime. Nitko nije tražio da dobije osudu napismeno. To nije imalo nikakvog smisla. U osudi je jasno pisalo da pravo žalbe ne postoji.

Nitko se nikome ne može žaliti.

O pomilovanju ni govora.

Takvo je bilo zakonodavstvo Staljina i njegovih najbližih suradnika Višinskog, Smirnova, Urliha, Matuljeviča i sličnih...« (K. Stajner, »7000 dana u Sibiru«, »Globus«, Zagreb, 1971, str. 38—39).

U knjizi »Povratak iz Gulaga« (»Globus«, Zagreb, 1985), Karlo Stajner se sijeća:

»... S Maxom Hölzom počela je serija masovnih ubojstava funkcionara stranih komunističkih partija. Sljedeća žrtva bio je Fritz Heckert. Kao suborac Karla Liebknechta, Rose Luxemburg i Clare Zetkin bio je partijski funkcioner industrijskih središta Chemnitza, suosnivač KPNJ. Mnogo je radio u sindikalnom pokretu. Na kongresu Internationale sindikata u Moskvi predstavljao je njemačke radnike. Kao prethodnik Waltera Ulbrichta djelovao je nekoliko godina u Izvršnom komitetu Komunističke internationale. Njemački emigranti u Sovjetskom Savezu mogli su u svojoj nevolji od njega dobiti poneki savjet, međutim, rijetko i pomoć koju su tražili. Staljin mu je bio manje sklon nego kasnije Walteru Ulbrichtu. To bi mogao biti razlog da ga je njegova žena, kasnije prognana iz Sovjetskog Saveza, jednog dana našla mrtvog u stanu. Heckert je stanovao u 'Domu Vpraviteljstva' koji se je nalazio oko 20 metara od Kremlja na obali rijeke Moskve.

Poslije su bili na redu: Küppenberger, vođa 'Rotfrontkämpferbunda' Njemačke, Fassbinder, vođa Crvene pomoći (Rote Hilfe) u Berlinu, koji me

je svojevremeno prilikom mog odlaska u Sovjetski Savez otpratio na vlak. Zatim Heinz Neumann, bivši generalni sekretar KPNJ, Hermann Remele, član Politbiroa KPNJ, te Austrijanci Franz Koritschoner, suosnivač KP Austrije, Weissberg-Cybuläki, Werner Hirsch i drugi. Većina je nakon sklapanja pakta između Hitlera i Staljina godine 1939. izručena Njemačkoj, gdje ih je poubijao Gestapo.

Mnogi su bili vjerni Staljinu, kad se na VII kongresu Komunističke internacionale (1935) samo na nekoliko minuta pokazao delegatima. Svi su oni pljeskali i Georgiju Dimitrovu kad je bio izabran za rukovodioca Komunističke internacionale. Niko od njih tada nije ni slutio što im se sprema, da će živjeti još samo nekoliko godina. Naprotiv, mnogi su vjerovali da nova politika, objavljena na tom kongresu, otvara zbiljske mogućnosti za odlučniju borbu protiv fašizma. Ali gorko su se prevarili.

Usprkos sistematskom istrebljivanju inozemnih partijskih funkcionara od strame NKVD-a, a kasnije MVD-a, neki su emigranti još neko vrijeme uspjeli ostati na životu. Jedan od njih bio je Erich Wendt, rukovodilac njemačkog odjela izdavačkog poduzeća za strane radnike u Sovjetskom Savezu.

Sve do Hitlerova dolaska ma vlast Ericha Wendra sam jedva poznavao. Po uzoru na ostale komunističke partije koje su u svojim zemljama bile zabranjene, njemačka KP upozoravala je javnost na svoju egzistenciju tiskajući s vremena na vrijeme kakav letak ili bilten. Pošto su Wendtu naredili da se pobrine o organizaciji tiska, povezao se sa mnom. Otada smo se vidali češće.

Jednog sam dana imao s njime ugovoren sastanak u njegovu uredu u Ulici Nikolskaja u blizini Crvenog trga. Kad 9am zakoračio na stepenište, ugledao sam jednu staricu kako plačući sjedi na betonskim stepenicama. Bila je zima, vladala je ledena hladnoća. Starica je bila odjevena u zeleni kaput od baršuna, kakav se u ono vrijeme rijetko mogao vidjeti na moskovskim ulicama. Imala ga je još iz vremena prije revolucije. Upitao sam je šta se dogodilo.

— Otpustili su me i sad više neću dobiti točkice za kruh. Kako ću sad, jadna, živjeti?

Bio sam loše volje. Wendt je to odmah uočio. Upitao me jesam li možda bolestan. Ne odgovorivši, upitao sam ga što je s omom staricom koju sam maločas vidio. Umjesto bilo kakva objašnjenja pokazao je rukom na vrata svog pretpostavljenog, Krebsa, rukovodioca izdavačkog poduzeća.

Pošto je u Sovjetskom Savezu ponovo bila pokrenuta velika kampanja protiv 'neprijatelja', Krebs nije mogao ostati skrštenih ruku, morao je i sam nešto učiniti. Tako je naredio da se otpusti čistačica koja je pripadala tzv. 'bivšoj klasi'. Otkaz je značio u ono vrijeme smrt od gladi, jer takva osoba više nije imala pravo ni na kakve točkice za živežne namirnice. Mogla je, doduše, na crnoj burzi kupiti kruh i ostale prehrambene artikle, ali po 10—20 puta većoj cijeni.

Bilo je to doba 'čistke' unutar partije. Svi su članovi bili pomno nadzirani. Sljedeća je žrtva bio Erich Wendt. Uskoro se našao pred posebnom komisijom. Sve se odvijalo poodređenom ceremonijalu. U velikoj dvorani sakupio bi se radni kolektiv tvornice ili ustanove. Na podiju sjedila je komisija od tri člana. Njen predsjednik bio je u pravilu visoki oficir armije ili policije.

U dvorani su ovaj put sjedili Wendtovi suradnici. Predsjednik komisije postavljao je Wendtu različita pitanja o njegovoj djelatnosti u Njemačkoj, njegovu sadašnjem radu, novom statutu KP SSSR-a, itd. Wendt ije na sve odgovarao manje-više zadovoljavajuće.

— Vama je, dakle, sve jasno što se tiče politike Komunističke partije i vlade SSSR-a.

— Ne, ne baš sve — glasio je Wendtov odgovor.

Nekoliko je sekunda vladala potpuna tišina. Činilo se kao da je vrijeme stalo.

— Tako, dakle — reče predsjednik komisije i zatim doda: — Ima li još tko što reći?

Ustao je Wendtov pretpostavljeni, Krebs, generalni direktor poduzeća i uputio se prema podiju. Započeo je svoj govor ovim riječima:

— Nisam znao da jedan od mojih najodgovornijih suradnika u svom srcu skriva mržnju koju je spreman uperiti protiv izgradnje socijalizma u SSSR-u.

Slični su bili i istupi petorice koji su govorili nakon Krebsa. Svi su se izjasnili protiv Wendta. Njegova je sudbina time bila zapečaćena: istjeran je iz partije, te uskoro uhapšen i osuđen na pet godina zatvora, što je i izdržao.

Nakon svog oslobođenja čuo sam na veliko iznenađenje da Erich Wendt u DDR-u zauzima rukovodeći položaj u Ministarstvu vanjskih poslova. Kasnije je njegovo ime često spominjano i u vezi s pregovorima između Savezne Republike Njemačke i DDR-a..." (cit. dj. str. 57—59).

I, dalje:

»... Metode NKVD-a osjetio sam već dotada na svojoj koži, ali sam tu tajnu polioiju gledao očima žrtve. Bio je to pogled s dna, iz donjeg raskursa, a zatvorenik je teško mogao i naslutiti što se zbiva u vrhovima te organizacije. Bivši načelnik, i sam žrtva, poznavao je dobro i onu drugu stranu. Zapanjio me kad je rekao da je NKVD imao svoju vojsku a ona se i službeno zvala Vojska NKVD. Nije bila podređena armiji ili ministarstvu, već vlastitim strukturama, vlastitom vrhu naredbodavaca koji se završavao sa — Staljinom. Može se zamisliti kakav je to bio aparat, kakva je to bila sila u jednoj državi kad je ta vojska imala, računalo se, oko milijun i dvjesta tisuća ljudi!

Organizacija te policije bila je na vojnoj osnovi, sa činovima, od običnog vojnika, preko podoficira, oficira sve do generala. Imala je ta vojska u svome sastavu i teško naoružanje. Njene jedinice i štabovi nalazili su se rasuti po cijelom SSSR-u. Pod njenom komandom bili su i istražitelji, pravnici. Imala je i svoje suce i pravo da sudi i na osnovi zakona koji je predviđao izdvojena sudska tijela NKVD-a, čija se presuda isto tako, ako ne i teže, izdržavala, kao i svačkog drugog vojnog ili civilnog sovjetskog suda. Određene pravne norme koje su drugi sudovi bar formalno poštovali, ovdje su bile potpuno zanemarene. Mogli su čovjeku suditi, a tako su najčešće činili, i bez njegove prisutnosti, bez svjedoka i dokaza, bez mogućnosti da se brani. Oni su osiguravali sve logore i zatvore, ali su imali svoje povjerenike i u svakom poduzeću, čak i u malom većem odjelu ili pogonu tvornice, u svakom komitetu partije, u svim ustanovama.

Kad se takav aparat zahukta, kad se prihvati 'posla', svuda oko sebe sije strah i nesigurnost. I još gore: on može držati milijune u pokornosti i potpunoj poslušnosti. U želji da opravda svoje postojanje, mora stalno 'raditi', što znači da mora sumnjati u sve i svakoga, mora izmišljati krivce. Mora stvarati dokaze ako i ne postoje. Ne može sebi priznati da je netko nevin, već mu krivicu 'isfabriciraju'. Glavno je da je 'krivac' pao u njihove ruke. To su gotovo sulude pojave koje nastaju kad se počinju gaziti ljudska prava.

U logorima u kojima sam bio, a to je Sibir i krajnji sjever Sibira, same prirodne okolnosti, vječni led, tako reći, nepregledne bezvodne pustinje i tundre, nenaseljeni krajevi, pomanjkanje prometnica, sve te prirodne prepreke bile su glavna logorska straža koja je onemogućivala i samu pomisao na uspješan bijeg. NKVD sa svojom vojskom u logorima imao je zadatak da nas terorizira, da nas tjera na težak rad i pod najgorim uvjetima, da nam prijeti bodljikavom žicom, stražarskim tornjevima, mitraljezima i tome slično, ali tu ih nije bilo mnogo. U jednom logorskom punktu, u kome bi bilo oko dvije tisuće logoraša, bilo je svega pedesetak onih koji su nas čuvali, ubrojivši sve od načelnika i stražara do činovnika uprave. A ne treba zaboraviti da je i iz redova zatvorenika popunjavano ljudstvo koje je vodilo administraciju, radne liste, ekonomate, kuhinje, brinulo se o radovima, o normama i tako dalje. Treba reći, također, da je osim NKVD-a u logorima, ne u svima, bilo i oficira MGB-a (Ministarstvo državne sigurnosti), druge, slične organizacije i policije kao što je NKVD.

MGB je predstavljao organizaciju 'gosudarstvene bezbednosti' koja je brinula o sigurnosti države po svojoj liniji. Te dvije moćne sile bile su suparnice. Tko se izvuče od NKVD-a, neće se izvući iz ruku MGB-a. Uzajamno nadmetanje tih dviju policijskih organizacija bilo je vidljivo i nama, običnim žrtvama i jednih i drugih. Svaka služba imala je i u našim zatvoreničkim redovima vlastite provokatore, špijune, a u raznim organima logora i svoje opunomoćenike. Dogadalo se čak i da nekog svog štićenika, koji mu služi, NKVD premjesti na lakši posao, a oficir MGB-a, kad to opazi, odlučuje da taj ide na najteži posao, i obratno.

Karakter tih organizacija koje su se, s vremenom, pretvorile u monstruozne, neshvatljive sile koje praktično imaju svu vlast u jednoj tako golemoj zemlji — naročito je došao do izražaja u domovinskom ratu. Tada se normalno i opravdano tražilo 'sve za frontu'. I materijal i ljudstvo i naponi u pozadini. Od logorskih uprava zahtijevalo se da, koliko god je moguće, odvoje što više vojnika i oficira za frontu. Nekako usporedno s tim naređenjem da se ljudi šalju u borbu protiv neprijatelja, došlo je i do povećanja broja istraga i otkrivanja 'zavjera' u logorima među zatvorenicima. Hitno je pronađen 'važan posao', isto toliko, tobože, od značenja kao i borba na fronti. Jer, gle, i tu u logorima neprijatelj sprema zavjere, hoće dići ustanak u pozadini! Treba to spriječiti svim silama. Tako su mnogi oficiri NKVD-a i MGB-a uspjeli cio rat, služeći se lažima, provesti tisuće i tisuće kilometara daleko od fronte, u sigurnosti. I još su dobivali i odlikovanja za zasluge 'u beskompromisnoj borbi protiv neprijatelja'.

Sama laž koja se počinje koristiti, kako bi poslužila čak i nekog općoj istini, baca sumnju i na tu istinu, podriva je i tome nikad kraja. Ili se mora uništiti laž u korijenu, ili će ona napokon nadvladati istinu.

Bilo je slučajeva da Staljinova žrtva ma koliko trpjela ostaje staljinistička po svom shvaćanju. Nevino optuženi, unesrećeni ljudi samo što nisu odobravali svojim krvnicima: radite vi, uđrite, talko mora biti u interesu socijalizma! Ma koliko bili bez svoje krivice gurnuti iz dana u dan sve bliže smrti, mnogi su i dalje nastojali braniti režim koji ih je osudio na te patnje. Da li se tu radilo o ideologiji, o vjernosti idealima koji se više nisu mogli prepoznati? Zaključio sam da je tim ljudima, zapravo, vladao duboko usađen strah. Iako više i nisu imali što da izgube, osim gola života, strah je upravljao njihovim bićem. Neki su manje mislili na sebe, a više na svoje obitelji.

NKVD i MGB željeli su biti obaviješteni o raspoloženju koje je vládalo među zatvorenici GULAG-a. Kako su mogli doznati što misle milijuni zatvorenika, o čemu govore, da li kuju planove kako da zbace jaram, da li razmišljaju Koliko će još dugo morati sužnjavati u logoru?

Najjednostavnije je bilo da među zatvorenike ubace svoje doušnike. Budući da su svakodnevno odlazili i dolazili novi robijaši, lako su se po brigadama mogli rasporediti ljudi NKVD-a i MGB-a. Tu se, međutim, pojavio 'mali' problem.

Doušnici bi se, naime, morali podvrgnuti istim patnjama koje su proživljavali zatvorenici, da ne bi bili raskrinkani kao denuncijanti. Morali bi kao prvo raditi budakom i lopatom, dopustiti vlastitim drugovima da ih mlate kundacima, biti spremni da dijele drveni ležaj sa zatvorenicima, biti izjedani od stjenica i ušiju. Nijedan službenik GULAG-a nije bio spreman da pod takvim uvjetima preuzme ulogu doušnika.

NKVD i MGB nisu imali druge nego da za doušnike pridobiju neke od logoraša. Da bi u tome uspjeli, morali su prvo slomiti ličnost zatvorenika, što im je većinom uspijevalo već u istražnom zatvoru. Prvi je preduvjet bio da prisile uhapšenika da prizna zločine na koje ni u snu nije pomišljao, a kamoli počinio. Tu se, napose, ispoljila lažnost sistema koji je stalno tvrdio da izvršenje kazne ima cilj da preodgaja, a ne da kažnjava.

Koristeći se zabudom zatvorenika koji su smatrali da su zabunom uhapšeni, NKVD i MGB još su lakše uspijevali demoralizirati te jadne ljude. Zbog nečovječnih uvjeta života zatvorenici su doslovce za sendvič i nekoliko cigareta pristajali da potkazuju svoje drugove. Pokušat ću na jednom primjeru pokazati kakvim su se sve bestidnim metodama služili NKVD i MGB.

Osim stalno u logorima i zatvorima stacioniranih političkih oficira, koji su imali svoje vlastite agente u redovima administrativnog osoblja, postojao je u logoru još i viši nadzorni organ. Bili su to viši oficiri koji su svakog mjeseca iz rejona ili pokrajinskih središta dolazili u logor da izravno o svemu budu informirani.

To se ovako odvijalo.

Svakog bi se jutra prije odlaska na rad izvan logora zatvorenici po određenom redoslijedu morali postrojiti u pet redova. Prije nego bi se otvorila vrata logora, pojavio bi se šef logora sa svojim pomoćnicima. 'Narjadčik', kako se zvao, zatvorenik određen za ovu dužnost, određivao bi obilazeći brigade logoraše za rad. S jednog bi popisa potom čitao imena onih koji bi iz bilo kojeg razloga dotičnog dana ostajali u logoru. Razlozi su obično bili: premještaj u drugi logor, zatvor itd. Tako bi dnevno osam, deset ili više zatvorenika ostajalo u logoru, među njima i oni

koji su odlazili na razgovor s prispjelim višim oficirima Ti bi se logoraši vratili u svoje barake i čekali da ih sepojedinačno pozove na saslušavanje. Nitko nije znao o čemu su oficiri ispitivali zatvorenike među kojima je obično bilo dvoje, troje koji su radili kao informanti.

Jednog sam dana i ja bio među desetoricom koje su u vremenskim razmacima od deset, petnaest minuta odvodili pred oficire MGB-a iz pokrajine Krasnojarsk. Na putu iz barake u kancelariju, gdje se saslušavalo, razmišljao sam što li to ima značiti. Uskoro sam sjedio na stolici nasuprot majoru Lastočkinu kojeg sam prvi put vidio u zatvoru Aleksandrovski central, koji se nalazi oko dvjesto kilometara sjeverno od Irkutska, kada je obilazio zatvorske ćelije ikome smo mogli navesti svoje želje i pritužbe. Major Lastočkin nije me prepoznao ili se pretvarao da me ne poznaje. Pogledao me, postavio mi nekoliko nevažnih pitanja i otpustio me. Na putu za baraku sreo sam 'narjadčika' Zimina koji me tog jutra zadržao u logoru.

— Ščitiš ponemnošku? — rekao je, što je značilo: 'Zar si i ti doušnik?'.

— Da — odgovorio sam kratko. — Nije imalo smisla poricati, jer pravi denuncijanti, naravno, nikad nisu priznavali da izdaju svoje drugove.

Tako su NKVD i MGB postizali dvostruki cilj. Nije se znalo tko su doušnici, a kompromitiralo se ljude koji nikad ne bi pristali na tako prljav čin.

Mora se imati na umu da su informacije koje su NKVD i MGB na taj način dobivali imale kobne posljedice za denuncirane logoraše. Bili su kažnjavani teškim kaznama. Napose za vrijeme rata mnogi su zbog beznačajnih primjedbi bili osuđivani na robiju ili čak na smrt.

Staljiniski 'socijalistički moral' koji su propovijedali i i zatvorenicima izopačio se u nemoral, zacijelo stran civiliziranom društvu. U takvim se okolnostima ne treba čuditi što su provjereni borci koji su do svoga hapšenja desetljećima bili članovi komunističkih partija, postali pomoćnici krvnika. Štoviše, nisu prezali ni od podmukla denunciranja svojih dojučerašnjih prijatelja s kojima su dijelili tvrd ležaj, a često i koricu kruha. Kad bi ih suočili, čak bi im u lice govorili da su 'antisovjetski elementi'. Jedva se može vjerovati da je staljinistički aparat od ljudi stvorio neljude, sposobne da svoje drugove-supatnike podvrgnu istim zločinima koje su i sami pretrpjeli od staljinističkog aparata. Te su izdajice tražile i, dakako, našle opravdane razloge za svoja nedjela. Tvrdili su da služe socijalističkoj domovini...« (isto, str. 189—193).

K. Stajner zapisuje dalje:

»... Ni na jednom području staljinistički režim nije bio tako lažljiv kao u nacionalnom pitanju. Koliko je samo govora održano s citatima Marksa, Engelsa i Staljina, koliko je tisuća novinskih članaka napisano o ravnopravnosti naroda u Sovjetskom Savezu, koliko o slobodi vjeroispovijesti!

Samo onaj koji je godinama prolazio kroz sovjetske logore, zatvore i progonstva mogao je vidjeti veličinu tog zločina.

Kad je godine 1939. Sovjetski Savez zauzeo baltičke zemlje, u Silbiri ju je dopremljeno na desetke hiljade Letonaca, Estonaca i Litvanaca. Prije svega intelektualaca. Kad su nakon pakta s Hitlerom sovjetske trupe zauzele Besarabiju i južnu Poljsku, u Sibiriju su dopremljeni deseci tisuća Poljaka, Rumunja i Ukrajinaca, uglavnom intelektualaca. Kad je godine

1941. počeo rat između Sovjetskog Saveza i Njemačke, počela je nova čistka u baltičkim zemljama. Stotine tisuća građana, oficira, podoficira i seljaka otpremljeno je u sibirske logore. Nekoliko dana nakon početka rata likvidirana je Republika Povolških Nijemaca. Njemačko stanovništvo ovih predjela, uključujući djecu i starce, pa i članovi vlade Republike otpremljeni su u Sibir i na Daleki sjever. Istu sudbinu doživjelo je ostalo njemačko stanovništvo u evropskom dijelu Sovjetskog Saveza. Jedan je dio dospio u zatvore i logore, drugi u progonstvo. Nakon svršetka rata takvim se čistkama nastavilo još temeljitije. Iz baltičkih zemalja i Poljske ponovo je potekla rijeka nesretnika prema sjeveru i istoku Rusije. Ako je broj deportiranih prije rata iznosio nekoliko stotina tisuća, sada se popeo na milijune. Danju i noću mogli su se vidjeti teretni vlakovi prepuni ljudi najrazličitijih naroda. Ponovo je velik broj otpremljen u zatvore, a ostali u progonstvo.

Od malih kavkaskih naroda, u Sibiru naselili su Čečene, Inguše, Balkare, Karačaje, a s Krima Tatare, iz Ukrajine Bugare. Istu sudbinu doživjeli su i Kalmici. Ovi ljudi koji su stotinama godina nastanjivali ova područja, morali su ih poslije rata napustiti da bi u ledenim pustinjama sjevera služile kao gnojivo staljinističkoj ekspanziji.

Strahoviti zločini koje je Hitler počinio protiv Zidova potresli su svijet i danas svatko zna da je Hitlerova banda u plinskim komorama, krematorijima i drugim sredstvima ubila milijune Zidova. Ali malo ljudi zna da je broj Zidova, koji su pali kao žrtve staljinističkog režima, još veći. Ne sjećam se nijedne zatvorske ćelije, nijednog logorskog odjeljenja u kome nije bio veliki postotak Zidova. Danas se zna za kakve su 'zločine' bili optuženi židovski liječnici u Moskvi, koji su samo slučajno ostali u životu jer je Staljinova smrt spriječila njihovu likvidaciju.

Ali tko zna za sudbinu stotina tisuće Zidova koje su optužili i osudili za iste 'zločine' i koji su strijeljani ili su umrli u logorima. Kad je u Sovjetskom Savezu počela velika čistka, stotine hiljada Zidova uhapsili su kao 'trockiste', a kad su bile zauzete baltičke zemlje, južna Poljska i Besarabija, mnogi su Zidovi kao 'cionisti' prognani na sjever.

Potkraj 1940. godine u Norilsku se nalazio velik broj inostranih komunista, uglavnom Nijemaca. Većina ovih ljudi aktivno je djelovala u komunističkom pokretu. Kada je Hitler osvojio vlast, oni su pobjegli u Sovjetski Savez. Mnogi su radili u tvornicama, mnogi su bili zaposleni u ratnoj industriji i živjeli su prilično dobro. Kao i svi građani ove zemlje, i oni su se nalazili pod kontrolom NKVD-a. Naravno, ti ljudi, koji su morali napustiti svoju domovinu, ponekad su govorili o tome kako je kod kuće bilo lijepo. Bilo je i blagih kritika na račun Sovjetskog Saveza. To je NKVD-u dobro došlo. Za vrijeme velike čistke 1936. do 1939. većina je bačena u zatvore i logore.

Osim Nijemaca bilo je i Austrijanaca, Mađara, Poljaka, Bugara i nešto Jugoslovena ...« (isto, str. 166—167).

A o koristi koju je SSSR imao od logoraša Štajner je zapisao pod poglavljem — »Država koje nema na zemljopisnoj karti«:

»... Kad sam se vratio u logor, dežurni mi reče da me nekoliko puta tražio Saša Weber, poručio mi je da odmah dođem k njemu.

Još je bilo prerano za večeru i ja odoh k Saši koji je stanovao u susjednoj baraci. Kad sam se pojavio na vratima, on mi potrči u susret.

- Kako je bilo? — upita.
- Kao što vidiš, nisu me osudili na smrt.
- To je glavno. Vrijeme će poništiti i ovo.
- Ali deset godina morat ću odsjedjeti.

Sjeli smo na priču. Saša mi je sačuvao ručak. Kad sam pojeo, upita me:

— Zar još uvijek ne vjeruješ da će se to promijeniti nakon pobjede nad Njemačkom?

— Dok je Staljin na vlasti, milijuni će i dalje puniti sovjetske zatvore i logore.

— To je samo privremena bolest novog društva.

— To nije bolest, to je suština ovog sistema.

— U socijalističkoj državi to može biti samo prolazna pojava.

— Saša, zar još uvijek ne razumiješ da je poslije Lenjinove smrti, a nakon Staljinova dolaska, postepeno istrijebljeno sve što ima veze s istinskim socijalizmom. Najprije su ukinuli udruženje starih boljševika, *zatim su postepeno tamanili sve one koji su ostali vjerni istinskom socijalizmu.

— Zašto sve to? Zar ne bi bilo bolje da ljudi slobodno rade, tada bi više koristili nego da ovdje propadaju — Saša ćepoluglasno.

— Zar misliš da se sve to događa zato da bi se nabavila jeftina radna snaga koja će raditi u ovoj ledenoj pustinji?

— Ti misliš da je to vrsta robovskog sistema? — upita Saša.

— To ne mislim, robovski sistem razlikuje se od staljinskog kao prvi parni stroj od dizel-lokomotive. Možda se nisam dobro izrazio, ali htio sam reći da je robovski sistem veoma primitivan, pa je čak i human u usporedbi sa staljinskim koji označava moderno barbarstvo.

— Zar ne misliš da je rad neslobodnih ljudi nerentabilan?

— Onaj tko tvrdi da rad logoraša u Rusiji nije rentabilan, taj nema pojma što su to sovjetski logori. Osnov ekonomije Sovjetskog Saveza temelji se na sistemu logora. Ne samo što logori u Rusiji nisu nerentabilni nego su gotovo jedini pogoni koji donose dobitak. Veći dio industrijskih pogona radi deficitom, a da o poljoprivredi i ne govorimo. Milijarde odlaze na industriju i poljoprivredu u obliku subvencija. Odakle ih uzimaju? Iz profita koji odbacuju logori.

— To ti tvrdiš, ali kako to možeš dokazati — upita me Saša. Sumničavo je klimao glavom.

— Počnimo s Norilskom: za izdržavanje više od stotine hiljada zatvorenika u Norilsku sovjetska vlast daje po osobi mjesečno 240 rubalja. U to su uključeni svi izdaci uprave, straže itd. Živežne namirnice za opskrbu zatvorenika sade i žanju zatvorenici po različitim poljoprivrednim logorima. Slanu ribu kojom nas hrane love u Murmansku zatvorenici. Ugljen kojim se lože barake kopa se ovdje, u ugljenokopima su zatvorenici. A željeznicu, kojom nas opskrbljuju, ne samo što voze zatvorenici nego je i grade. Odjeću koju nosimo šiju zatvorenici. Čak se i tkanina i konac proizvode u ženskim logorima u Potjmi i Jaji. Za ono malo hrane što dobivamo, vadimo tisuće tona nikla i bakra, stotine tona kobalta, a da i ne govorim o uranu. Za sve te sirovine, koje se većim dijelom izvoze u inozemstvo, Sovjetska Rusija dobiva stotine milijuna dolara. I još postoje ljudi koji žele dokazati da rad zatvorenika nije rentabilan.

— Dobro, Karl, primjerom iz Norilaska uspio si me uvjeriti. Ali kako je sa stotinama logora u drugim dijelovima Sovjetskog Saveza?

— Navest ću ti još nekoliko primjera. Počnimo s Kolymom. I ti poznaješ Gundarova, koji je šest godina proboravio u Kolymi vjerojatno se sjećaš što nam je pripovijedao. Kolyma se nalazi na sjeveroistoku Sovjetskog Saveza. Prije nekoliko godina tamo nije bilo Evropljana. Kao i ovdje u Norilsku, živjela su nomadska plemena koja su se bavila uzgojem sobova. Danas je tamo golemi logor s milijun i pet stotina hiljada logoraša. Veći dio zaposlen je u rudnicima zlata. Zar misliš da taj logor nije rentabilan? Da ti nabrojim još neke primjere? Molim! Logor Vorkuta, to su rudnici. Ugljen koji se vadi bolji je od ugljena u Donskom bazenu. Željeznicu iz Vorkute, dugačku dvije tisuće kilometara, kojom se prevozi ugljen, izgradili su logoraši. U Embanefu se vadi nafta. Tornjeve su sagradili logoraši. Oni rade i u rafinerijama. A drvna industrija? Poznato je da je drvo jedan od najvažnijih izvoznih proizvoda. Ne samo debla već i daske, a naročito željeznički pragovi, donose goleme sume dolara, funti itd. A tko su drvosječe! 95% ukupne količine drva sjeku logoraši. Zaposleni su i u većem dijelu pilana u Sibiriji, na Uralu u sjevernoj Rusiji. Za sve te ljude sovjetska vlada daje 240 rubalja mjesečno, a u evropskom dijelu još i manje.

— Ti govoriš o pogonima koji su već uhodani i proizvode za tržište. Priznajem da takvi pogoni donose velike dobiti, ali kako je s velikim gradnjama? Mislim na veliku izgradnju željeznica, 'kao BAM (Bajkal-Amur magistrala), ili na južnosibirsku liniju, koja od Čeljabinska preko Abakana vodi do mongolske granice, ili liniju duž Ledenog mora od Vorkuta do Igarke, koja treba da se produži do Jakutije, ili željeznicu Tajšet—Bratsk—Lena—Komsomolsk i mnoge druge? Zatim, što je s hidrocentralama koje se grade na sibirskim rijekama?

— To je drugo pitanje. Ovdje se ne radi o rentabilnosti, već o financiranju izgradnje.

— Da, to mislim — potvrdi Saša.

— Na neki način logoraši financiraju i ove pothvate.

— šta?... To je smiješno.

— Ne šalim se. To je istina. Naglašavam da logoraši ove pothvate financiraju samo djelomično. Na izgradnji su zaposlene stotine tisuća, a na izgradnji BAM-a bilo je zaposleno milijun i pet stotina logoraša. Čim logoraš stigne na rad, od logorske uprave dobiva poštansku kartu na kojoj piše:

'Dragi moji,
javljam vam da sam zdrav. Šaljem vam svoju novu adresu: BAM, poštanski fah br. 2131/161. Molim vas da mi na tu adresu šaljete mjesečno nešto novaca jer u dućanu mogu nabaviti najvažnije namirnice i duhan.

Pozdrav x. y.'

Logoraš bi kartu samo potpisao i stavio adresu svoje obitelji. Gotovo svi rodaci, makar gladovali, požurili bi da nesretniku nešto pošalju. Već nakon tjedan dana stizale su u banku na račun logora sume od 50 do 1000 rubalja. Ali logoraš je samo u iznimnim slučajevima dolazio do manjeg dijela tog novca. Logoraš treba da tri mjeseca redom ispunjava normu 100% i tek tada sa svog računa može podići 50 rubalja mjesečno. Ali koji

logoraš može tri mjeseca da ispunjava normu? Ponekad se ipak dogodi da dobije tih 50 rubalja, tada ponovo zatraži novac od rodbine. Većina i ne čeka potvrdu o primitku novca, već nastavlja slati nove svote. Logoraši nemaju priliku da pišu, takva poštanska potvrda najčešće je jedini dokaz da je logoraš još živ, iako je potvrdu potpisao knjigovođa u logoru. Tako se skupljaju stotine milijuna koji logorskoj upravi stoje na raspolaganju. No to je samo jedan način.

Spomenut ću ti još jedan: uobičajeno je da se svake godine radnici i namještenici tvornica obrate vladi s molbom za novi zajam koji bi im omogućio 'izgradnju socijalizma'. Sovjetska vlada naravno, ne može odoljeti takvoj molbi i žuri udovoljiti zahtjevu radnika. Svaki radnik, namještenik i kolhoznik daje dobrovoljno jednu mjesečnu plaću u ime zajma. Ova se suma u deset jednakih rata oduzima od plaće. Znaš li ti da i zatvorenici dobrovoljno svake godine daju takav zajam? No kako zatvorenici nemaju redoviti prihod, taj se zajam uzima od sredstava koje im šalje rodbina. To iznosi stotine milijuna svake godine.

— Osjećam da si u pravu, ali...

— Čekaj, nije to sve. Ti znaš kako glasi uobičajeni završetak svake presude: konfiskacija cjelokupne imovine. Ljudi koji su osuđeni u Sovjetskom Savezu nisu milijuneri, ali svaki od njih ima namještaj, sat, sliku, nakit, pogotovu intelektualci. Kako je NKDV temeljit? Zabranjeno je ponijeti čak i par starih čizama. Na taj se način skupe stotine milijuna.

Saša se nasmije. — Pretjeruješ, Karl.

— Dokazat ću to što govorim. U svim velikim gradovima, naročito u Moskvi postoje staretinarnice. Tamo se mogu kupiti briljanti, zlatan nakit, slike, porculan, tepisi, čak i stare ikone. Odakle te stvari? Sve je to konfiscirana roba za koju vlada dobiva dolare, funte i marke. To su milijuni rubalja godišnje. Ne treba zaboraviti i na novac koji se konfiscira nakon hapšenja.

— To je rafiniran način.

— Način? Suviše jednostavno rečeno! To je država koje nema na zemljopisnoj karti. Zove se 'GULAG'. A stanovnici te velike države, kojih je na osnovu prebrojavanja iz godine 1938. bilo 21,000.000, zovu se logoraši. Njima treba dodati i 800.000 'slobodnjaka' koji su u upravi, u straži, političkim odjeljenjima itd.

— Kako je organiziran taj 'GULAG'?

— Pa ti si bio ministar, to ti treba da znaš?

— Tebi je čudno što ja kao bivši ministar nisam poznao strukturu 'GULAG-a'. Moraš razumjeti da su osim Staljina u to bila upućena samo tri do četiri ministra, drugi se nisu smjeli zanimati za takve stvari.

— Struktura je gotovo ista kao u Sovnarkomu, samo je razlika u imenu. GULAG (Glavnoe upravlenie Lagerej — Glavna uprava logora) ima različita ministarstva, kao prava država. Nabrojiti ću ti samo najznačajnija: Gulag drvne industrije, Gulag za izgradnju cesta, Gulag obojenih metala, Gulag industrije nafte, Gulag rudarstva, itd. Gulag ima kolegij s načelnicima stručnih Gulaga, to je nešto poput savjeta ministara.

— To nitko na svijetu neće vjerovati.

— Da, strašno je što samo mali broj ljudi na svijetu to zna. U Moskvi sjede inozemni dopisnici, ili dođu na nekoliko dana. Jedan hvali, drugi kritizira. A što se može vidjeti iz tih kritičkih primjedbi? Da je netko od

njih primijetio kako ljudi u Moskvi nisu obučeni po posljednjoj modi, drugima se ne sviđa što u trgovinama nema dovoljno robe, trećem se nije dopala hotelska soba u kojoj je stanovao. To čitaju u inozemstvu. A što na to kažu ljudi? Nije lijepo kao kod nas, ali nije ni tako loše. Isto vrijedi i za diplomate. Nalazi se tako u Moskvi neki iskusni diplomat, koji je prije bio u Beču, Berlinu, Tokiju i Rimu, i on redovito piše izvještaje svojoj vladi. Vlada ove izvještaje uzima pod gotov groš, a i kako bi drukčije. U stvari, sve je to koješta. Ti ljudi nemaju pojma što se događa u zemlji u kojoj godinama žive.

— Pa to supametni ljudi, kako ništa ne shvaćaju?

— Da bi se znalo što se ovdje događa, valja biti u našem položaju.

— Htio bih te podsjetiti na to da su neki ljudi sretnim slučajem iz logora dospjeli u inozemstvo i da o tome pišu. Sjećam se nekog Poljaka koji je bio na otoku Solovki i u domovini je objavio knjigu o tome što je doživio.

— To je točno, ali većina ljudi to ne vjeruje, a oni koji vjeruju govore da je to unutarnja stvar Rusije i da ih se to ne tiče.

— A kako je s političarima? Nije vjerojatno da ljudi kao što je Churchill, Roosevelt, Spaak i drugi to ne razumiju, čak i ako sve ne znaju.

— Mnogi političari razumiju barem orno osnovno što se ovdje događa. Ali trenutni interesi vlastite zemlje postavljaju se iznad svjetskih interesa i oni ne shvaćaju da se tako nešto sutra može dogoditi Mađarima, prekosutra Poljacima i ostalima.

Bilo je kasno. Vratismo se u baraku. Razgovor sa Sašom omogućio mi je da na trenutak zaboravim kako ću još deset godina ostati Staljinov zatočenik.

Nisam zaspao do jutra. Kad sam ustao, bio sam umoran i boljela me glava. Moji su drugovi mislili da sam utučen zbog presude. Ali ja više nisam mislio na to da sam jučer dobio novih deset godina.

U podne mi je postalo malo bolje. Iz džepa sam izvadio kruh koji ujutro nisam mogao pojesti. Opet sam bio gladan.

Prišlo mi je nekoliko znanaca da me utješe. Svi su govorili isto:

— Rat će završiti i mi ćemo biti slobodni.

Dobro je što ljudi ne gube nadu... (isto, str. 235—240).

U intervjuu beogradskom »NIN-u« Karlo Štajner govori:

»... Odgovarajući drugima koji su se uporno interesovali za to, ne krijući nevericu, odgovarao bih kratko, najjednostavnije: pa vidite da je živ! Ili bih, otprilike, pokušao da objasnim: i kad hiljade i stotine hiljada ljudi nestaju, uvek neko preživi. Karlo Štajner je taj koji je preživeo, nije nestao.

— Šta znači nestao? — jednom se Štajner usprotivio. Tu frazu sam često slušao. Ima i spiskova naših ljudi, istaknutih jugoslovenskih komunisti koji su stradali u čistkama. Pomimju se u knjigama. Kaže se, taj i taj jugoslovenski revolucionar 'nestao je u vreme staljinskih čistki'. Kako nestao? — pita Štajner.

Smatraju ga, kažem, valjda, izgubljenim, a podataka nema.

— To nije tačno — iznenada bi se Štajner ražestio — ni u kom slučaju nije tačno! Radi se o značenju reči. Recima se u takvoj formulaciji nekako stidljivo prikriva istina. Gotovo da se još ostavlja neka nada: nestao. A nije tačno. Ti pošteni komunisti, ti hrabri ljudi, nisu nestali. Oni su stra-

dali. Do kraja. Ili su umrli od zime i gladi i od bolesti, ili na mukama. Ili su streljani, likvidirani, nema ih. A nikad neće nestati, ne smeju da nestanu iz našeg sećanja ...

... Posle toga, ipak čini se, uradili nešto drugačije. Niste pisali za objavljivanje, koliko znam. Jeste li se predomislili i šta je uticalo na to?

— Napisao sam, istina, sve to za internu upotrebu, kako kažemo. Važno je da to поближе objasnim. Kad sam, posle dvadeset godina, kao slobodan čovek, došao u Moskvu u proleće 1956. godine, ostao sam tamo četiri meseca i najzad dobio dozvolu da se vratim u Jugoslaviju. Za ta četiri meseca, a i nešto od ranije, i izgnanstvu, primetile su se mnoge promene od Staljinovih vremena. Bio je već pre toga XX kongres. Hruščov je hrabro u takozvanom tajnom referatu izneo nešto od onih strahota koje su se događale u periodu, kako su ga nazvali, kulta ličnosti. Bio je već pogubljen i Berija, likvidiran je i Poskrebišev, Staljinova ruka u senci, možda najveći podlac koga je svet ikada video. Zukov je tada uspeo da sa armijom spreči pokušaj da još jake staljinističke snage u rukovodstvu ponovo vrata točak istorije unazad. Osećalo se u svim oblastima života da staljinizam gubi polako teren, tako je bar izgledalo. I nepravda prema Jugoslaviji, još iz doba Informbiroa, bila je javno priznata i ispravljena bar donekle. Lično sam tada u Moskvi video oduševljenje stotina hiljada ljudi kako dočekuju i pozdravljaju Tita, koga je Staljin smatrao svojim najopasnijim neprijateljem. Ogromna većina naroda bila je tada uz Hruščova.

Ipak, moram da priznam da me sve to nije učinilo preteranim optimistom, jer sam na sopstvenom iskustvu u ta četiri meseca video kod mnogih još dosta straha i želje da se ne priznaje nama, oslobođenim i rehabilitovanim, nevino osuđenim komunistima, sve ono što smo preživeli. Neki funkcioneri kao da su nastojali da od svega operu ruke u tišini. Sećam se, eto, i primera kako je to išlo. Ja uvek sve volim da gledam kroz primere. Prema sovjetskim zakonima oslobođen i rehabilitovan ima pravo po povratku u svoj grad da dobije dve poslednje plate koje je imao u vreme svoga hapšenja. Kaiko ustanova, to jest Kominternu, kojoj sam pripadao 1936. godine u vreme hapšenja, nije više postojala godine 1956, mene su uputili da dve plate primim od moskovskog Gradskog sovjeta. Tada sam doživeo čudne stvari. Kojem god referentu se javim, on nastoji da me se otrese, šalje me drugome, kaže da nije nadležan...«

»Mladost«, 13. srpnja 1986: Štajner je pripovijedao.

»...U Vašim knjigama ste pomenuli i Firina, šefa GULAG-a. Zajedno ste jedno vreme bili u zatvoru?

— Bio sam s njim samo nekoliko dana zajedno.

Sigurno ste dosta razgovarali?

— Tamo čoveku ništa drugo i ne preostaje.

Firin je mnogo znao o GULAG-u?

— On je znao sve.

Recite nam neke interesantne stvari koje Vam je rekao.

— Rekao mi je jedan frapantan podatak. Godine 1937. u sovjetskim logorima se nalazilo preko dvadeset jedan milion ljudi. To je skoro cjeelokupno stanovništvo sadašnje Jugoslavije.

Da li Vam je još nešto rekao?

— Jeste, ali ko će se svega setiti.

Ne želite o tome da govorite?

— Pa ne, pravo da ti kažem... Zar ti nije dosta!? To da je samo u jednoj godini, i to na početku masovnih hapšenja, u GULAG-u bilo preko dvadeset miliona ljudi. Zamisli šta je tek bilo posle, kada je sve to uzelo maha...

... Optuženi ste za saučesništvo u ubistvu Sergej a Mironoviča Kirova. Kako je likvidiran ovaj poznati komunist?

— Kirov je likvidiran po Staljinovom nalogu. Njega je u holu lanjin-gradskog komiteta ubio Nikolajev, sekretar sovjetske omladinske organizacije. Nikolajev je bio u logoru na Solovjetskim otocima. Rečeno mu je da Ukoliko izvrši taj zadatak da će biti vraćen na staru dužnost.

Zar komiteti nisu bili dobro čuvani?

— Nego. Čuvani su kao trezori moskovske banke. Ali, Nikolajev je dobio propusnicu za kretanje kroz celu zgradu. Mogao je ući u bilo koju prostoriju. Smatrali su ga glavnim kontrolorom. Jednoga dana, kada je zatekao Kirova samog na hodniku, dakle kada ga niko nije video, on ga je hladnokrvno ubio.

Znači, verzija o saobraćajnoj nesreći, u kojoj je navodno stradao Kirov, nije tačna?

— Tačno je, ali samo delimično. Ona se dogodila. Međutim, u kolima je bio već mrtav Kirov.

Posle pobune nemačkih komunista u Harkovu, Fogtlander i Rajnike, s kojima ste bili u logoru, nalazili su se u delegaciji koja je otišla u Kominternu da se žali Valteru Ulbrihtu. Kako je završila ta delegacija?

— Oni su svi pohapšeni. Sa Rajnikeom sam bio u Maklakovu. Kada mi je Sonja poslala telegram da sam oslobođen i rehabilitovan. Rajnike je došao da mi čestita. Tada sam ga upitao zašto i on ne piše nekom. Ljutito je odgovorio: 'Kome da pišem? Valteru Ulbrihtu? Nikad. Pre ću umreti ovde?'...

... Da li ste nekada pokušali pobeći iz logora?

— Ne. Nije se imalo kuda niti gde pobeći. Svuda okolo je bila pustinja. Ledena pustinja.

Ni drugi nisu pokušavali?

— Bilo je pokušaja. Ali, svi begunci su bili brzo uhvaćeni. Oni koji su nameravali bežati, krojili su planove kako da se negde kod nomada, kojih je bilo u tome ledenom prostoru — sakriju bar privremeno. Na Tajmirskom poluostrvu živeli su Samojedi (Nenci), lovili polarne lisice, putovali po tundri stotinama kilometara, sa psima i sankama, terajući svoja stada. Pričalo se da su u prvo vreme rado prihvatili nepoznate 'strance', koji bi pobjegli iz nekakvog logora. Kasnije, naterani od vlasti, oni bi stranca takođe, prihvatili, počeli se raspitivati odakle dolazi, a za to vreme neko bi sa psima i sankama otišao do prve NKVD-stanice, koje su bile locirane na svakih nekoliko stotina kilometara u tom prostoru. Stigla bi patrola i vrlo brzo uhvatila begunca koji nije očekivao da će ga Samojedi izdati. Nomadi, koji bi to javili policijskoj stanici, primali su za svakog uhvaćenog begunca nagradu u vrijednosti jednog lisičjeg krzna.

Ljudski život je, dakle, vredeo koliko i jedna lisičja koža?

— Upravo tako. Sećam se poslednjeg susreta s jednim od mojih najboljih prijatelja, s Ondračekom, češkim revolucionarom. Kada sam ga opa-

zio mrtva, razapeta na ulazu u logor, sasušeni i ljudski skelet, smrznut, s natpisom da je tako prošao jer je uhvaćen u pokušaju bega, poželeo sam da izmenim taj natpis. Poželeo sam da natpis glasi: 'Taj je pobjegao.' To je, zapravo, ono što je bila prava istina o Ondračeku. Iako je on u stvari umro od bolesti. Ali, to je iskorišteno za zastrašivanje drugih, kao da je pobjegao. A stvarno je i pobjegao... u smrt. To je bio jedini način da se pobjegne.

Kako da ste i pored takvog iskustva ostali komunista?

— Neki ljudi, koje je staljinizam samo okrznuo, postali su ogorčeni antikomunisti. Ja nisam...«

U »Idejama« (Beograd, broj 2, 1981) objavljen je razgovor s Karlom Štajnerom. Razgovarao je Boro Krivokapić, a u razgovoru Štajner kaže, i ovo:

»... Staljinova smrt.

Da li ste se sa sibirskih daljina ponekad pitali: kakav bi sistem mogao biti u Jugoslaviji?

Karlo Štajner: Nemojte i vi biti naivni. Bijaćeni ste u takve uvjete da jedino mislite na svoju najmintenalmiju, najgrublju fizičku egzistenciju. Samo: kako da preživite? Ne mora čovjek biti egoist. Jednostavno, fizički i moralno, niste bili u stanju da mislite o nečem drugom.

Ni o nadi, o spasu?

Karlo Štajner: Znali smo: dok je Staljin živ, nema nadanja. Uglavnom je to svima bilo jasno. Pomireni do smrti. Naivni su bili oni koji su vjerovali u neko brže izbjavljenje. Ostali su tamo. Ukopani. Ali kad je Staljin umro, počelo je likovanje. I to samo iznutra, u sebi. Niste to smjeli pokazati, ni vašem susjedu po krevetu. Nisu to bili kreveti, nego 'prične' daske, od jednog zida do drugog. Na tri kata, bili smo naslagani kao neka roba.

Na dan Staljinova pogreba licemjerstvo je u logorima doseglo vrhunac. Taj je dan proglašen 'danom žalosti'. Zatvorenici nisu morali ići na rad, čemu su se oni, naravno, radovali. Neki su govorili: — Ako se na dan Staljinova sprovoda ne mora raditi, bilo bi dobro kad bi svaki mjesec umro po jedan takav mali Staljin.

Na znak gonga svi su se zatvorenici skupili na dvorištu i postrojili po brigadama. U sredini je postavljen stol, na koji se popeo upravo onaj oficir koji je zatvorenike najviše mučio. On sa stola zapovijedi:

— Skinite kape!

Zatvorenici su stajali gologlavi, s kapama u ruci. Dvorištem se orio glas mučitelja:

— U ovom času sahranjuju velikog vođu sovjetskog naroda i cijeloga slobodoljubivog čovječanstva.

Na te riječi zatvorenici su stali glasno kašljucati. Oficir MVD-a pogleda oko sebe i nastavi:

— Sahranjuju ljubljenog Josifa Visarionoviča Staljina u mauzoleju na Crvenom trgu. Zajedno s čitavim narodom žalimo za našim ljubljenim vođom i zaklinjemo se u ovom teškom času da ćemo još više i bolje raditi.

Tri minute šutnje.

Odjednom neki zatvorenik glasno upita:

— Građanine načelnice, na svom kontu imam nešto novca koje sam dobio od žene i koje ionako ne mogu potrošiti. Rado bih dao prilog za vijenac našem ljubljenom vođi. Je li to moguće?

— Morate napisati molbu naslovljenu na načelnika logora — odgovori oficir.

Začula se komanda: — Razlaz! (str. 422—423).

Smrt generalisimusa i — nada?

Karlo Štajner: Dugo je to trajalo. Staljin je umro 1953. u ožujku.

Jednog hladnog zimskog dana žurio sam se, kao i uvijek na posao, a kad sam stigao pred zgradu MVD-a u Maklakovu, ugledao sam veliku grupu ljudi koji su okružili kamion. Što je to? pomislio sam. Nadajmo se da nisu stigli novi prognanici? Pristupio sam bliže. Ovdje je stajalo dvadesetak muškaraca, žena i djece, vojnici su im dodavali kovčega s kamiona.

Netko upita: — Odakle dolazite?

Ali nitko ne odgovori.

Jedna od pristiglih žena obrati se s pitanjem oficiru koji je izlazio iz zgrade. Govorila je ruski s gruzijskim akcentom. Tada netko primijeti:

— To su Gruzijanci!

Smatrali smo da su ih prognali u vezi s pokušajem ustanka Staljinovih pristaša u Gruziji. Ali zagonetka je ubrzo bila riješena. Istovari-vonje kovčega bilo je završeno. Oficir je uzeo popis i stao čitati imena.

— Berija!

Neki čovjek istupi i reče svoje ime.

Tako, to su bili rođaci strijeljanog Beriye. Sada će oni snositi sudbinu žrtava glave obitelji.

Nitko ih nije žalio. Netko je rekao:

— Oni nisu ovamo došli kao mi sa svežnjem, već s mnogo kovčega (str. 464).

Oslobođen sam tek 1956. I to kao jedan od prvih. Morao je doći 'tajni referat' Hruščova, čitanje Lenjinove oporuke.

12. Tačno sto 'njetu'

I ta posljednja Lenjinova hartija bila je pokopana?

Karlo Štajner: Za čuđenje je da nije uništena. Sakrivena je u najtajnijim pretincima. Jednu kopiju, kao da je naslućivao sudbinu, Lenjin je bio ostavio kod Nikolaja Emeljanova. Sreo sam ga u logoru, dok je još bio živ.

Lenjin se krio kod Emeljanova poslije prelaska finsko-ruske granice 1917. Emeljanov je u blizini imao kuću. Nakon revolucije, Emeljanov je imao pristup u Kremlj, kod Lenjina osobno, kad god je htio. I Lenjin je njemu povjerio jedan primjerak svoje povijesne oporuke. Emeljanov, na nesreću, nije smatrao da je to neka tajna. I Lenjinov papir pronašli su kod njega. Mislio je da je to normalna stvar, da su oni došli iz Centralnog komiteta da prime testament. On nije ni znao sadržaj. Likvidirali su i Emeljanova i cijelu njegovu obitelj.

Za vašu sudbinu se niko nije interesovao?

Karlo Štajner: A tko da se interesira? Osim moje žene. Tko? Ne budite naivni. Dok smo sa Staljinom bili u dobrim odnosima, naša vlada to pitanje nije mogla postaviti. A kad je nastao sukob, još manje. Tek za vrijeme prvog uzvratnog posjeta Hruščovu, Tito je mogao pokrenuti naše pitanje. I on je to odmah učinio. Kasnije mi je pričao kako je sve teklo. Protokol je bio tako tijesan da su mogli razgovarati samo o onome što je programom bilo predviđeno. U vlaku, išli su iz Moskve za Kijev (ili Har-

kov), bio je i Jože Smole, tada šef Titovog kabineta. On je Titu predao popis svih nas, i rekao:

— Sad bi bilo zgodno da pitamo Hruščova ...

Tito se složio. Obratio se Hruščovu:

— Evo, tu imam 113 naših bivših funkcionera koji su bili u Sovjetskom Savezu. Što je s njima?

Hruščov je uzeo taj papir i odgovorio:

— Reći ću ti za dva dana.

I stvarno, poslije dva dana dolazi Hruščov i Starom kaže:

— Točno sto 'njetu'...

Znači: točno stotinu nema. Nestali. Likvidirani. Izmrcvareni i umorni. Ostalo nas je 13. I počeli su nas tražiti po tim zatvorima i logorima.

Tako su nas izvukli.

Ne morate odgovoriti direktno: da li ste sve rekli?

Karlo Štajner: Što da vam kažem? Ima toga dosta. Ali svejedno, nikad se sve ne bi reklo. To je tema bez kraja. Tim bestijalnostima nema kraja. Kad bi, recimo, organizirali svjetski konkurs za najveću izmišljotinu koja čovjeku može da padne na pamet, i udružili ljude s najvećom fantazijom

— potpisao bih da se to dogodilo u Staljinovo vrijeme. Ne bih, vjerujte, slagao ili skrivio ni ovoliko. Razumijete što sam htio?

Neka razume ko može» (str. 115—117).

Zapišimo samo još ovo (što Štajner reče):

»Vjesnik«, petog srpnja 1986:

»...kakav Goli otok. To je smiješno. Goli otok predstavlja strašilo, udaljeno stotinjak kilometara od Rijeke, i još na moru. A tamo su bili ljudi koji su se izjasnili za jednog tiranina i njegove nečovječne metode. Oni su bili neprijatelji, i to stvarni. Pazi, to što je bilo i nevinih, to je bilo slučajno. Kod Staljina nije bilo slučajnosti. On je planski čistio ljude. Kod Staljina su svi bili nevini. Shvaćаш li ti to? Pravi tu razliku. Informbirovce nimalo ne žalim. Ja njih samo žalim kao ljude...«

INTERMECO

VOJSKA BEZ ZAPOVJEDNIKA

»... Samo je Staljin mogao spasiti Blihera. Ali kako je Staljin dao nalog da se maršala ubije, nitko ga više nije mogao spasiti. Gensek ga je namjeravao ubiti još u ljeto 1937, ali konce mu je pomrsio vojni sukob u oblasti Amur. Udarac koji je [pretrpio komandni kadar Armije na Dalekom istoku osokolio je Japan da obnovi zahtjeve za pograničnim krajevima. Tako je Japan počeo napadima u području jezera Hasan. Bliher je još bio potreban. Ali neprijateljstva su prestala, 'i 18. kolovoza Bliher je odletio u Moskvu.

Na sastanku Revolucionarnog vojnog vijeća, Bliher je kritiziran zbog vojne koju je upravo završio. Optužili su ga da je dopustio da se borbe nepotrebno oduže. Štoviše, imao je stoga teške gubitke u ljudstvu. Članovi Politbiroa s Gazdom na čelu prisustvovali su tom sastanku. Po prvi put Staljin nije uopće progovorio, po prvi put propustio je da kaže i riječ u obranu Blihera. Vasilij Bliher isključen je iz Vijeća i smijenjen položaja zapovjednika Armije za Daleki istok.

Poslije sastanka Klim Vorošilov je pokušao ublažiti neugodnu situaciju.

'Vasja, dodi u moju vilu u Soči, odmori se. Poslije ćemo naći pravi posao za tebe.'

Bliher je svu ušteđevinu stavio na ženino ime.

'Odsada se sa mnom može svašta dogoditi... Neka me pokopaju u zemlju Voločajevsku, gdje su se moji hrabri vojnici junački borili i ginuli.'

Mjesec i pol dana 'odmarao' se Vasilij Bliher u Klimovoj vili u Sočiju. Zašto je on, seljački sin, morao odgovarati Partiji? On je bio prvi čovjek u zemlji koji je dobio Orden crvene zastave, i još je tri puta poslije bio odlikovan. Iza njega bijahu bojevi kod Samare, Čeljabinska, Tobolska, Kahovke, Perekopa, Voločajevska... I Kina — nije li on, glavni vojni savjetnik revolucionarne sovjetske vlade, pomogao Sun Jat-senu da izgradi svoju armiju?

Maršal je bio uhapšen 22. listopada. U Lubjanki taj je 'japanski špijun' bio zvjerski mučen.

Za koliko se minuta može stići s Trga Lubjanka do Kazališnog trga u Moskvi? Pet? Deset minuta? Danas u Dvorani stupova u Domu sindikata nastupa Lidija Ruslanova. Na njezinom repertoaru su ruske narodne pjesme, stare pjesme i romanse koje svi pjevuše. Zatim ona počinje pjevati pjesmu koračnicu, pjesmu vojnika Armije Dalekog istoka, Bliherovu najmiliju pjesmu:

Preko brda i dolina

Nastupaju divizije naše ...

Pjevačica maše zelenim rupcem od gaze kao zastavom.

To je romansa partizanskog ratovanja. A kolike su patnje zatvorenika u Lubjanki u tom trenutku? Krvnik je iskopao Bliheru oko i drži ga pred njim na dlanu.

'Ako ne progovoriš, iskopat ću ti i drugo.'

Dokazi ovog događaja nalaze se među dokumentima u uredu javnog tužioca. Ali o posljednjim trenucima zapovjednika Armije Dalekog istoka postoji samo usmena predaja. Kad su ga doveli u Berijin ured, Bliher se bacio na tog krvnika i bio je na mjestu ustrijeljen.

Prošle su godine. Pošto je odležala osam godina na robiji, maršalova udovica, Glafira Lukinična, poslala je u potragu za svojom kćeri. Kada joj je bilo pet godina odveli su je u neko sirotište. Glafira Lukinična stigla je u noći na kolodvor Krasnojarsk u daleku sibirskom gradu Kemerovo. Neki mještani, ugledavši ženu u kaputu logoraša, reče:

'Grad je pun skitnica. Ne smijete hodati sami. I ja idem tim putem. Pođimo zajedno.'

Razgovarali su dok su hodali. Čovjek koji ju je pratio bio je automehaničar. Rekao joj je, također, da zna gdje se nalazi sirotište. 'Nije li to tamo gdje drže djecu smaknutih neprijatelja naroda?'

'Oca su joj strijeljali.'

'Oprostite, a kako se zovete?'

Mehaničar je pao na koljena ispred udovice umorenog maršala. Zagrlio joj je noge koje su bile umotane u dronjave zatvoreničke obojke.

Čuli su buku motora. Mehaničar je istrčao na sred ceste i zaustavio kamion. Pomogao je ženi da se popne u kamion. Stigli su na mjesto u ranu zoru.

i

Upravitelj sirotišta doveo je djevojčicu. Bila je mršava, presitna za svojih trinaest godina. Trenutak se krzmala, a zatim je potrčala i zagrlila majku, jecajući od uzbuđenja.

'Ma — mal'

Zatim, čim se donekle smirila, odmah joj se potužila:

'Mama, jučer su mi oduzeli moju lutku!'

Najednom, prazna se čekaonica zamračila. Glavice znatiželjne dječice zakrčile su prozore. Poslije toliko mnogo godina, prva mama! Prva mcJma!«

KANDIDAT ZA GENERALNOG SEKRETARA

Počnimo od kraja — jugoslavenski komunist Petko Miletić, hvaljen (jedna topovska baterija u španjolskom ratu nosila je njegovo ime), ali i napadan kao rijetko koji član KPJ, također je bio osuđen u staljinskim čistkama. Ali preživio je.

U izvorima se navodi da je dva puta bio kandidat za generalnog sekretara KPJ: prvi put 1939. godine, a drugi put 1948. godine. A Miomir Marić, razgovarajući s Josipom Kopiničem tvrdi: » ... Rankovićev pomoćnik Čeca Stefanović (i Aleksandar Ranković, istaknuti revolucionar, kao i Svetislav Stefanović kao dugogodišnji rukovodioci Službe državne sigurnosti, na Četvrtom plenumu CK SKJ, 1966. godine, lišeni su funkcija zbog birokratsko-dogmatskog suprotstavljanja razvoju socijalističkog samoupravljanja i zloupotreba svojih pozicija u Službi državne sigurnosti — op. P. P) pričao je pred smrt prijateljima da je Petko Miletić preživio sibirsku golgotu i, posle smrti Heb ranga (Andrija Hebrang, revolucionar, počinio samoubojstvo 1948. zbog optužbe da je surađivao s ustašama — op. P. P) i pokajanja Zujovića (Sreten Zujović, revolucionar, prihvatio Rezoluciju Informbiroa, u kojoj Staljin kleveće KPJ, kasnije se pokajao i primljen u SKJ — op. P. P), ponovo pominjan kao 'Titov nasljednik'. Nema ga ni u spisku 'nestalih' koji su Sovjeti poslali posle normalizacije odnosa. Umro je 1971. godine.

— Sve je moguće, mada im je Andrejev (Božidar Maslarić, revolucionar, španjolski borac, član SKJ, narodni heroj — op. P. P) rekao da je likvidiram ... » odgovorio je Kopinič.

Tko je Petko Miletić?

Rođen 1897. godine, bio je stolarski radnik. »Član KPJ od 1920. Od 1926. do 1929. na školovanju u Moskvi. Član CK KPJ od 1930. do 1932. Kao instruktor CK KPJ dolazio u Beograd 1930. i 1931. Uhapšen 30. juna 1932. i osuđen na 7 godina robije. Zbog frakcijskog djelovanja u kaznioničkoj organizaciji KPJ i prenošenja frakcijskih borbi izvan kaznionice. Prezidijum IKKI isključio ga iz Partije 1939... Izašao s robije u junu 1939. i bez znanja CK KPJ ilegalno otišao u SSSR, gdje je uhapšen i osuđen« (Josip Broz »Sabrana djela«, svezak četvrti, str. 361).

Spominjanje datuma vrlo je važno jer se niz događaja, koji će se spominjati, odnose na određeno razdoblje Miletićevog života, posebno ono koje je proveo na robiji.

Krajem 1938. godine Josip Kopinič vodio je istragu o Petku Miletiću u Arhivi Kominterne, pa je, kako je zapisao Vjenceslav Cenčić (»Enigma Kopinič«, Rad, Beograd, 1983) našao »ovakve stvari: postojao je opširan izvještaj beogradske partijske organizacije iz 1920. godine. Petko Miletić

u*

je učestvovao u nekoj vrsti ustanka u Crnoj Gori 1919. i 1920. godine sa Vukašinom Markovićem. Vukašin Marković, kojeg sam poznavao i s njim razgovarao, tvrdio je da ih je Petko Miletić tada izdao. Izvještaj beogradske organizacije, koji je preko CK KPJ dospio u Arhiv Kominterne, govorio je da je Petko Miletić, prilikom istrage i suđenja 1920. godine (ne spominje se u biografiji u »Sabranim djelima« J. Broza — op. P. P), priznao sve što je znao o radu Partije. U tom izvještaju navedeno je da je javni tužilac Beograda na suđenju izjaviokako svjedoci nisu potrebni, jer je Miletić sve sam priznao. Uz izvještaj bila je priložena i optužnica, pa i sama presuda. Bilo je logično da je nakon toga Petko Miletić mogao godinama odavati drugove koji su s njim radili.

Također mi je privukla pažnju koincidencija između putovanja Petka Miletića po zemlji i provala koje su se dešavale u partijskim organizacijama koje je on posjećivao, sve do njegovog ponovnog hapšenja 1932. godine i robije u Sremskoj Mitrovici.

Petko Miletić je, naime bio instruktor za organizaciona pitanja CK KPJ u vrijeme Zakona o zaštiti države 1929. godine, i kao instruktor je često putovao. Dokumenti su potvrdili da su se provale dešavale kratko vrijeme nakon njegova dolaska u ta mjesta. Partijske organizacije su upozoravale CK KPJ na tu pojavu i tvrdile da sa Miletićem nešto nije u redu. Ali to je ostajalo bez odjeka...« (str. 107—108).

Ali, pravi problemi s Petkom Miletićem nastaju na robiji. Prethodno je, zapisao je Rodoljub Colaković, »... pod policijskom istragom ležao dugo — sve do decembra iste godine. Za to vrijeme je CK vodio kampanju u inostranstvu u kojoj je isticano da je Miletić 'podvrgnut najtežim mukama policijske torture, ali da se junački drži i da policiji nije kazao ni riječi o svojoj revolucionarnoj djelatnosti. Na suđenju je kresao u oči sudijama istinu o buržoaskoj pravdi i o bijednoj ulozi izvršitelja klasne odmazde. Osuđen je na sedam godina robije. Što inače nije bilo uobičajeno, štampa je prilično opširno obavijestila javnost o suđenju i Miletićevo držanje...« (»Zapisi o jednom pokoljenju«, svezak treći, str. 339).

A što se stvarno događalo na policiji svjedočio je također Colaković u svojim »Zapisima...«, pa je i zapisao:

»... Tek docnije utvrđena je puna istina o držanju Petka Miletića u policijskoj istrazi. Sumnji u njegovo držanje bilo je od početka, i upravo zbog toga je njegov branilac na sudu, Bora Prodanović, dugo nastojao da utvrdi istinu. Najzad je od svog prijatelja, sudije Državnog suda Nikole Joba, dobio zapisnik o saslušanju Miletića na policiji i prenerazio se. U njemu je bilo više nego što je pretpostavljao: Miletić je bio mučen, ali nije imao snage da izdrži torturu i otkrio je policiji partijske punktove i javke i izdao nekoliko drugova. Prodanović je o tome obavijestio Gorkića početkom 1934. u Beogradu, ali ovaj mu je odgovorio da 'ne možemo rušiti naše autoritete'. Još jednom, 1935. godine, Prodanović je ponovo govorio Gorkiću o Miletićevoj izdaji, ali odgovor je bio isti. Gorkić, koji je i sam učestvovao u stvaranju fame o 'herojskom držanju' Miletića, iz straha od odgovornosti pred Komintemom, zatajio je tu poraznu činjenicu...« (isto, str. 678).

Ali, vratimo se u vrijeme osude, poslije »sjajnog« držanja Petka Miletića u policiji i na sudu:

»... Tako je on došao u tamnicu s aureolom heroja proleterske borbe. Ubrzo poslije dolaska u tamnicu, stigla je od CK KPJ preporuka da Petka

izaberu za sekretara Kaznionskog komiteta, što je za većinu osuđenih komunista bilo sasvim normalno, i što su oni ne samo disciplinovano nego i sa oduševljenjem učinili. Nije bilo mnogo ljudi u našoj Partiji koji su mogli da izdrže torturu bez riječi priznanja. Stoga im je utoliko više imponovao neustrašivi borac o kome su u njegovom zavičaju pjesme pjevane, a koji se i sam trudio da, pričajući detalje o mukama na koje je bio stavljen, doprinese da ga ljudi gledaju skoro sa strahopoštovanjem. Sve mu se to moglo odbiti i na ljudsku slabost — ta ni heroji nisu bez neke od njih — ali Petko je to radio sa određenom političkom računicom.

Došavši na čelo partijske organizacije, on je počeo da sprovodi avanturističku politiku, suprotnu stavu CK o partijskim organizacijama u osobenim uslovima tamnovanja. U nekoliko riječi, taj stav je bio: treba se izboriti za što povoljnije uslove tamnovanja i taj boravak iskoristiti za ideološko i političko izgrađivanje komunista. Tako će tamnica za njih postati škola, a Partija će dobiti borce koji će, po izlasku na slobodu, bolje razumijevati zamršene tokove društvenih zbivanja i, po pravilu, biti bolji rukovodioci nego ranije. To su, uglavnom, činili osuđeni komunisti i ranije, od prvih borbi koje su vodili za status političkih osuđenika, o čemu sam već pisao, kazujući o svom tamnovanju u Sremskoj Mitrovici i Mariboru.

Petko Miletić je smatrao da je takva politika oportunistička. Govorio je da klasnom neprijatelju ne treba dati mira ni jednog časa, pa je podsticao kolektiv osuđenih komunista često na nerazmišljene akcije i demonstracije. One, istina, nisu davale mira tamničkoj upravi, ali isto tako su onemogućavale kolektiv da izvršava ono što je bilo glavno — organizovanje tamničkog života i rada. Svaka demonstracija dovodila je do represalija, ponekad do rasturanja kolektiva, do premještanja u druge tamnice, gdje se trebalo iznova boriti i stvarati snošljive uslove tamnovanja.

U tome se Petko sukobio s Mošom Pijade i još nekim starijim komunistima koji se nisu slagali s takvom avanturističkom politikom. Sa autoritetom proleterskog heroja i visokog partijskog funkcionera, Petko se nemilosrdno okomio na njih, žigošući ih kao oportuniste, čak ulizice i kukavice. Iako neobrazovan i primitivan čovjek, koji na robiji ništa nije htio da uči, Petko je bio prepreden i vješt, i bez skrupula se koristio svim ljudskim slabostima da bi likvidirao utioaj takvih ljudi kao što je Moša Pijade. Zadobio je ogromnu većinu kolektiva za svoju 'revolucionarnu' liniju, za 'boljševičku čvrstinu', služeći se pri tom sredstvima nedopustivim u revolucionarnom pokretu — lažima, podvalama, insceniranjem raznih sukoba. U kolektivu je stvorio pravu pogromašku atmosferu i praktično ukinuo svaku slobodu iznošenja mišljenja; oko sebe je okupio nekoliko ambicioznih mladih ljudi koji su slijepo izvršavali svako njegovo naređenje, uvjereni da se tako 'bolševiziraju'. O toj atmosferi i metodima pisao je Oskar Davičo u svom romanu *Tajne*. To je autentično, izvanredno svjedočanstvo o stvaranju 'kulta ličnosti' u jednoj specifičnoj sredini.

Kad je postao 'gospodar duša' u sremskomitrovačkom kolektivu, Petko je pošao dalje. Gonila ga je njegova politička ambicija i žed za vlašću. Počeo je da pruža svoje pipke van zidina tamnice. Komunistima koji su izlazili davao je direktive za rad na slobodi i tražio od njih da mu šalju izvještaje, čime je ne samo grubo narušavao partijsku disciplinu nego stvarao mogućnost unošenja zbrke, razdora i, na kraju, obnavljanja frakcionaštva.

Na takvo nezdravo stanje u sremskomitrovačkom kolektivu osuđenih komunista reagovao je CK još 1935. godine, ali to je bilo u obliku opštih savjeta i preporuka. Tek je Tito, boraveći u zemlji 1936, oštro osudio sektašku politiku Kaznionskog komiteta i zaprijetio, u ime CK, ozbiljnim mjerama ako se stanje ne izmijeni. On je to tada učinio i ne znajući sve pojedinosti o stanju u sremskomitrovačkoj tamnici, samo naslutivši, po izvjesnim postupcima Kaznionskog komiteta, da njegova politika, s obzirom da se tamo nalazi velik broj ljudi s kojima je Partija ozbiljno računala, može imati teških posljedica.

Prema upozorenjima i opomenama koje mu je upućivao Centralni komitet, Kaznionski komitet se odnosio dvolično. Prije svega, on nije cio partijski kolektiv obavještavao o porukama CK, nego je davao samo uopštenu informaciju, koju su sastavljali Petko i njegovi povjerljivi ljudi, i to tako da se dobivao utisak da Kaznionski komitet vodi pravilnu politiku. U svojim izvještajima, pak, on je prikazivao stanje u partijskoj organizaciji kao zdravo, da se 'bolševizacija kadrova' vrši uspješno, i da samo nekoliko oportunistički ometa taj spasonosni proces« (isto, str. 339—342).

Na osnovu izvještaja iz zemlje Josip Broz, boraveći u Parizu, gdje je bio smješten CK KPJ u to vrijeme, formirao je komisiju, sa zadatkom da utvrdi pravo stanje u kaznionici u Sremskoj Mitrovici. U međuvremenu u Pariz je stigao izvještaj Moše Pijade, koji je dao pravu sliku stanja u kaznionici.

Tada je Broz napisao i pismo, poznato kao »Pismo na Ciglanu«, s datumom od 4. prosinca 1937. godine. Razumljivo je da je »Ciglanu« šifrirani naziv za sremskomitrovačku kaznionicu.

Pismo glasi:

»Dragi prijatelji,

I

U posljednje smo vrijeme dobili od vas mnogo raznog materijala kao i dva izvještaja od Fatija (Andrije Hebranga). Osim toga, stižu nam s raznih strana veoma alarmantne vijesti o situaciji kod vas...« (Josip Broz, »Sabrana djela«, svezak prvi, str. 126).

U fusnoti se objašnjava:

»Odnosi se na materijal (izvještaje, rezolucije, pisma) koji je Kaznionički komitet dostavljao Centralnom komitetu u toku ljeta i jeseni 1937. s opštih skupova održanih u kaznioničkoj organizaciji u sremskomitrovačkoj tamnici ili Zajednici političkih osuđenika pisan tako da se protivnici pogradaških metoda Miletićeve frakcije politički kompromitiraju i da se olakša njihovo isključenje iz Partije. Međutim, pored ovog materijala, CK KPJ je primao i pisma od komunista koji su bili u opoziciji prema Miletićevoj grupi. Jedan od njih, A. Hebrang, uspio je, i pored toga što je partijska tehnika bila u rukama frakcijskog centra P. Miletića, da prilikom posjeta dobaci dva pisma u avgustu i septembru s priložima (izjavama Nikole Mašanovića i Kamila Pamukovića), koja su potom iz Zagreba bila upućena CK KPJ u Pariz. Slično je učinio i Moša Pijade, koji je svoje poruke i izvještaje o stanju na robiji uputio iz Beograda u vrijeme dok se nalazio u bolnici na liječenju. Osim toga, CK je izvještaje o stanju na robiji dobijao i iz nekih drugih krajeva (Crne Gore i Slovenije), gdje je P. Miletić uspio da preko bivših političkih osuđenika stvori izvjesna svoja uporišta, na što su u svojim pismima Centralnom komitetu ukazivali pojedini rukovodeći komunisti, među kojima i E. Kardelj.« (isto, st. 243).

Pismo:

»... Mi smo obrazovali kod glavnog Pen-kluba (Politbiroa CK KPJ) jednu komisiju koja ima zadatak da ispita sav taj materijal i da izvrši temeljito i svestrano istrage o tome gdje leže uzroci toj čitavoj 'školjci' koja je nastala kod vas. Razumije se da ćemo trebati i od vas razne podatke i izjave pojedinaca i onda na osnovu svega donijeti definitivnu odluku po svim pitanjima. No zbog nove situacije koja je nastala u našem glavnom Pen-klubu i preopterećenosti mnogim drugim poslovima — a materijal je velik koji ste nam poslali — trebaće malo više vremena dok to izvršimo. Zato vas ovdje hitno upozoravamo na neke momente iz vaših unutarnjih odnosa i postupaka s vaše strane koji bi mogli biti od nedoglednih posljedica za našu fabriku (Partiju) ako se odmah tome ne učini kraj.

Prvo, ton mnogobrojnih vaših pisama, članaka i rezolucija veoma je nezgodan i nije uobičajen u praksi naše porodice (Partije). Drugo, vi ste prisvojili pravo da mimo nas poduzimate u zemlji neke javne akcije preko raznih privatnih veza (potpisi zbog odstranjenja /isključenja iz Partije/ nekih ljudi), što može mnogo štetiti ugledu naše firme (Partije). Za takvu akciju može samo dati odobrenje glavni Pen-klub. Dalje, vi na sve strane putem ličnih veza dajete razne upute i, izgleda, šaljete dopise nekim redakcijama u in(ostranstvu), mimoilazeći glavni Pen-klub, koji je na taj način onemogućen da kontroliše sve ono što dolazi od vas. Rezultati tog vašeg nepravilnog rada već se osjećaju. Ne zaboravljajte da vi nemate tamo prava da bilo šta mimo nas poduzimate. Na taj način vi ste skrivili to da se vaša unutarnja svađa prenese izvan vaše kuće (robljašnice) i time napolju stvara veoma loš utisak i kompromituje naša porodica. Osim toga, ako bi se tako produžilo, moglo bi nastati slično stanje kao što smo ga imali do 1928. god., samo još u mnogo gore obliku. Mislimo da vi ne osjećate svu težinu odgovornosti koja zbog toga pada na vas i zato smo prisiljeni da sami poduzmemo nužne mjere da do toga ne dođe.

Kako se moglo dogoditi da se zbog jednog ili dvojice nezdravih tipova ili provokatora rastruje cijela porodica kod vas? Vi ste zbog jednog ili dvojice tipova napravili takvu uzbunu da izgleda kao da naša porodica vrví od trockis(tičke) zaraze. To svakako ne koristi, a samo škodi našoj porodici. Niko nas ne može ubijediti u to da mogu jedan ili dvojica provokatora naškoditi tako velikom kolektivu kada bi se postupilo pravilno i kada bi kolektiv zaista bio jedinstven.

Iz izvještaja Fatija (A. Hebranga), koji, uostalom, također odiše nezdravim tonom, i iz nekih priloženih izjava, vidi se da ipak nije s vaše strane sve tačno prikazano, tim prije što nam je i poručio da ne vjerujemo u sve što nam javljate, jer da se kod vas pod pritiskom iznuđuju izjave solidarnosti s vašom 'linijom'. Zar je tako daleko došlo da nam vi i netačne informacije dajete? Za ovo svakako snose odgovornost sam Kakić (Kaznionički komitet) i Šepo (Petko Miletić).

Ubuduće treba od svakog onog koji čini izvjesna skretanja tražiti pismenu izjavu o njegovom gledištu ako je ono upereno protiv linije porodice i dostaviti ga nama. Mi danas raspolažemo s dovoljno snage da onemogućimo svakog troc(kističkog) gada, ali podvlačimo da na to ima pravo samo glavni Pen-klub. No mi ćemo isto tako najoštrije postupiti i protiv svake vrste 'vrediteljstva' (»Stetočinstva« — ruski). Ne može se odmah neko proglasiti neprijateljem ako on izvjesne stvari ne razumije

i brani, tim više ako je to u takvoj kući kao što je vaša, u koju mnoge stvari ne dopiru pravodobno. Treba ljude strpljivo ubjeđivati, a ako ne pomaže, onda tražiti izjavu i poslati nama, a mi ćemo onda sami protiv dotičnog poduzeti potrebne mjere. Ne valja ljude 'moralnim pritiskom' tjerati u drugu krajnost i na taj način uništavati često vrlo dobre i zaslužne ljude koji će još vrlo mnogo koristiti našoj porodici. Čini nam se da su kod vas igrali izvjesnu ulogu i lični momenti, tj. lična netrpeljivost, i ako se to potvrdi, onda će, razumije se, biti krivci kažnjeni, bili oni na kojoj god strani.

Kakić treba da prestane s davanjem bilo kakvih direktiva napolje, a veze njegove treba da budu sa pen-klubovima (Centralnim komitetom i pokrajinskim komitetima) u zemlji, a nikako s pojedinim licima koja čak nisu više članovi naše familije. Njegova zadaća za sada jeste da se brine za teorijsku izgradnju kadrova, o raznim potrebama članova zajednice u svojoj kući i o drugarskoj disciplini članova zajednice. Vaš prosvjetni rad je uglavnom dobro postavljen i vaša je dužnost da baš tome radu posvetite najviše pažnje, jer mi želimo da nam od vas dođu odane pristase naše familije, a ne frakcionaši i simpatizeri pojedinaca. « (isto, st. 126—127).

Pismo je potpisano s »Oto«, jednim od Brozovih pseudonima.

Na sastanku u Parizu, na kojem su, uz Josipa Broza sudjelovali i tadašnji rukovodioci KPJ Sreten Zujović i Rodoljub Čolaković, ovaj posljednji zapisuje što je Broz govorio:

»... Ali najveća je opasnost u tome što Petko komunistima koji izlaze na slobodu daje direktive za rad koje su u suprotnosti s linijom Partije. Time on razbija njeno jedinstvo i otvara mogućnost obnavljanja frakcijskih borbi i za stvaranje paralelnog rukovodećeg centra u KPJ.

Treba ubrzati rad komisije i odlučno presjeći tu štetočinsku aktivnost, koja može imati nedoglednih posljedica za Partiju, bio je Titov zaključak i predlog, s čime smo se Zujović i ja složili.

Rasplet je ubrzao dolazak u Pariz Ive Ribara Lolo (revolucionar, sekretar SKOJ-a, član CK KPJ, poginuo kao šef prve Vojne misije, narodni heroj — op. P. P). On je doneo usmenu poruku Milovana Đilasa (revolucionar, na najvišim partijskim funkcijama, isključen iz KPJ 1954, a uhapšen zbog neprijateljskog djelovanja 1957, nastavlja s neprijateljskim radom — op. P. P), koji je donedavno vjerovao Petku, branio ga od nekih drugova koji su tvrdili da je on, u policijskoj istrazi, priznao mnoge stvari i provalio niz ljudi. Đilas je čak zabranio da se 'čepрка' po Petkovoj istrazi. A, vjerovatno da bi utvrdio nešto poljuljan njegov ugled, saglasio se da mu nekoliko stotina studenata Beogradskog univerziteta uputi pozdravno pismo povodom petogodišnjice tamnovanja. Kod Đilasa je nastao preokret kad je, od jednog svog prijatelja ikoji je izašao iz sremskomitrovačke tamnice, doznao da se Petku sprema bjekstvo iz tamnice (već su kopali kanal iz zgrade prema tamničkom zidu), da će biti sazvan vanredni kongres KPJ, na kome bi bilo smijenjeno sadašnje oportunističko rukovodstvo i izabrano novo 'boljševičko', naravno s Petkom Miletićem na čelu, kao prekaljenim proleterskim borcem i herojem. Shvativši kakva se opasnost za KPJ krije u tom poduhvatu, Đilas je odmah poslao Lolu u Pariz da obavijesti Tita...« (R. Čolaković, cit. djelo, svezak treći, str. 344).

Početkom prosinca 1937. održan je sastanak partijskog rukovodstva, u jednoj kavani, na pariškoj periferiji:

»... Glavna tema sjednice bio je izvještaj o stanju na robiji i namjerama Petka Miletića, o kojima je Đilas obavijestio Tita. Svi smo, prije svega, osudili rad Kaznionskog komiteta, njegovu sektašku liniju i metode, i ocijenili ga kao antipartijski, a Petkove namjere kao pokušaj razbijanja jedinstva Partije. Takvoj ocjeni se suprotstavio Ivo Marie, koji se prezirivo odnosio prema Ribaru, osporavajući mu čak pravo da ocjenjuje izvjesne pojave i događaje. Nekoliko puta je uzimao riječ, ali nikoga od prisutnih nije mogao uvjeriti da je preuranjeno donositi takve ocjene o Kaznionskom komitetu i da sve ono što smo čuli iz usmenog izvještaja treba provjeriti i savjesno ispitati. Niko od nas nije ocjenjivao stanje na robiji samo na osnovu Ribarevog izvještaja. Pominjao sam već da je rad Kaznionskog komiteta kritički praćen još od ranije, a Ribarev izvještaj samo je unio više svjetlosti u mahinacije bolesno ambicioznih ljudi koji su smatrali da je došao trenutak da te svoje ambicije ostvare.

Zaključeno je da se Kaznionski komitet smijeni i da se tamničkoj partijskoj organizaciji uputi pismo u kome će se dati opširnija ocjena njegovog rada. Za povjerenika CK određen je Moša Pijade. Njegov je zadatak da sprovede pismo CK i da, poslije temeljitog raščišćavanja atmosfere o kolektivu, sazove partijsku konferenciju na kojoj će biti izabran novi Kaznionski komitet. Sa sadržajem pisma treba upoznati sve važnije partijske organizacije u zemlji...« (isto, str. 345).

Poslije odležane robije, a bilo je to punih sedam godina, Petko Miletić se obreo u — Moskvi. Svjedočanstvo o tome nalazimo u već spomenutoj »Enigmi Kopinič«. O tome kako je prebačen u Moskvu čitamo: »... Petku se žurilo da što prije otputuje u Moskvu i da sa svojim pristalicama pokuša oboriti Tita. Kako je imao veze s policijom, uspio je da mu ban Vardarske banovine u Skoplju osobno izda pasoš i on je najkraćim putem doputovao u Solun. Tamo su ga po nalogu rukovodioca Kadrovske komisije Kominterne Belova (Georgi Damjanov, rukovodilac KP Bugarske, na radu u Kominterni, kasnije ministar vanjskih poslova NR Bugarske — op. P. P) sačekala dva Bugarina i doveli do Istambula. Miletić nije imao komplikacije sa sovjetskom vizom i ubrzo je stigao u Moskvu (V. Cenčić, cit. dj. svezak prvi, str. 111).

U Moskvi, u to vrijeme nalazio se i Josip Broz. Bilo je to u listopadu ili studenome 1939. godine. U »Hronologiji« koja je priređena za »Sabrana djela« Josipa Broza stoji: »Izvjesni odgovorni radnici iz Kominteme, pristalice Petka Miletića... pokušavaju da protiv Tita pripreme kompromitirajući materijal. Kao osnovu uzimaju neke pasuse iz njegovog (zajedno s V. Capićem — op. P. P) prevoda 'Historije SKP(b)' nastojeći da to prikažu kao trockističko iskrivljavanje istorije. Materijal je iznesen pred Kontrolnu komisiju KI, ali Tito uz pomoć B. Maslarića i zahvaljujući razumijevanju Vilhelma Florina (njemački revolucionar, po dolasku Hitlera na vlast, ilegalno boravi u Berlinu, zatim preko Pariza odlazi u Moskvu; na Sedmom kongresu Kominterne izabran za člana IKKI. Umiro 1944. u Moskvi — op. P. P), predsjednika Internacionalne kontrolne komisije, uspijeva da dokaže da je tu moglo biti samo tehničkih grešaka, a ne i trockističkih iskrivljavanja.

Tito od bugarskog revolucionara Damjanova slučajno doznaje da je iz Jugoslavije u Mosku, preko Turske, stigao P. Miletić i da za potrebe KI priprema izvještaj o stanju u KPJ. (svezak peti, str. 264).

A u »Komunistu« iz 1959. godine (prema V. Cenčiću) Tito kaže ovo:

»Vozio sam se tog jutra autobusom od hotela 'Luks' prema zgradi KI«
— pričao je Tito. — »Imao sam neki razgovor sa šefom evropskog odjeljenja kadrova, inače Bugarinom. Dobro smo se poznavali i kod njega sam uvijek odlazio kada bih bio u Komiinterni. Za vrijeme vožnje autobusom, koji je bio pun suradnika i činovnika KI, vidio sam jednog čovjeka, koščata, gruba lica, koji se pridržavao rukom za viseću ručicu, dok mu je iz šake curila kap po kap krvi. Bio mi je nešto poznat, ali se nisam mogao sjetiti tko je. Pomislio sam: 'Tko li je ovaj heroj koji drži povrijeđen prst i ne briše krv?!' Tek kad isam bio došao kod Bugarina u Kadrovsko odjeljenje, on mi je rekao da je u Moskvi Petko Miletić. Odmah sam se sjetio čovjeka iz autobusa. Zapitao sam Bugarina kako je tako brzo mogao da dođe. 'Ne znam kako, vjerovatno preiko Turske.' A preko Turske, znao sam, nikada se nije brzo dolazilo. Bilo mi je to sumnjivo.

Slijedećeg jutra, kad sam došao u Kominternu, sreo sam u hodniku šefa Kadrovskog odjeljenja svih ipartija, nekog Husa, koji mi je rekao da sada Petko piše nešto protiv mene, da iznosi da sam trookist, ali da se ništa ne brinem, i potapšao me po ramenu. Odem opet do onog Bugarina, koji se pravio veliki prijatelj, a radio mi je o glavi, ii zateknem ga veoma veselog. Saopćio mi je da kad P. Miletić da svoj izvještaj, da će se čitava stvar pretresti, i da ću i ja biti prisutan. 'Bit ću, dabome', rekao sam.

Drugog dana, kad sam došao. Rus mi je odmah rekao da je P. Miletić uhapšen. Što je, u stvari, bilo? NKVD je imao sve što je P. Miletić govorio pred policijom pa su ga nekoliko dana pustili da piše, da vide što će iznijeti. Rus je to također znao, zato se onako i smješkao na mene u hodniku kada smo se prvi put sreli. Upitao sam ga: 'A što je sa izvještajem Miletića', na što je on mahnuo rukom: 'Uzeli su i njega i njegov izvještaj'. Odem odmah kod onog Bugarina i opet ga nadem veselog. Gledam ga, a on ne zna ništa, ni pojma nema da je Petko uhapšen. Kažem mu: 'A Miletića *vzjali*,' na što on skoči, problijedi, toliko se bio uplašio da pola sata nije mogao ništa reći, jer on je bio jedan od onih koji je Petka doveo u Moskvu...« (cit. dj. str. 112—113).

Ostalo znamo (pretpostavljamo). Petko Miletić je uhapšen, osuđen, ali preživio je. Dva puta bio je kandidat za generalnog sekretara KPJ. Nije uspio.

INTERMECO

FROCES NA PANKRACU

»... Ko je mogao pomisliti da će se u Čehoslovačkoj, zemlji stare civilizacije, demokratske tradicije, otići još dalje nego u Mađarskoj, Bugarskoj, Poljskoj, Rumuniji: jedanaest smrtnih presuda! Tri kazne doživotne robije!

Niko nije pljeskao, nikakvo ispoljavanje odobravanja... Naprotiv, činilo se da se dah užasa, ledena studen sručila na ljude u dvorani, koji su pognuli leđa... Niko nije gord zbog ovog užasnog raspleta.

Tada Predsednik prekida suđenje da bi četmaestorici optuženih dao vremena za razmišljanje. Možemo da se posavetujemo sa našim advokata pre nego što odlučimo da li prihvatamo naše osude ili ne. Tužilac uzima sebi zakonom određeno pravo da izrazi svoje mišljenje.

Publika je na nogama, skamenjena, pogleda uprtog u nas posmatra nas dok izlazimo iz dvorane i ne reaguje.

Opkoljeni čuvarima, smravljeni, vraćamo se u svoje samice. Ne vidimo ništa oko nas. Cesto smo, međutim, predviđali da bi jedino smrt mogla biti kruna čitavog ovog procesa, ali smo se grčevito hvatali za svaki zračak nade koji su nam davali jedina bića sa kojima smo bili u dodiru, islednici; oni koji su za nas predstavljali Partiju.

Na kraju smo sve prihvatili, pa čak i našu osudu na smrt. Drugog izlaza nije bilo: prihvatiti kao što su pre nas učinili stari drugovi Lenjina, optuženici u Budimpešti, Sofiji, Bukureštu... da odigraju ulogu u procesu i na taj način potvrde optužbu.

U hodniku nema više naših ružinskih čuvara. Zamenili su ih drugi, ali ono što je mnogo gore, nema više ni naših islednika.

Dokle god je trajao proces, nisu nas napuštali. Za vreme prekidanja suđenja obično su bili pred našim samicama. Časkali su sa nama, hrabрили nas. A sada, posle izricanja presude kojom se jednanaestorica naših drugova šalju na vešala, oni su isparili.

Da li je njihovo iščezavanje u poslednjoj slici bilo predviđeno u jezivom scenariju ovog procesa?...

Vidim, preko puta mene, i u samici, Klementisa. Potpuno je izgubljen. Andre Simon koji je uprkos svojoj iznurenosti ostavljao utisak da je nepokolebljivo siguran u sebe sada je i on smravljen... U očima svih mojih drugova čitam strah i pometnju što nisu našli svoje islednike i što se u ovom trenutku kraj njih nalaze samo nepoznati čuvari. I sada odjednom svi zahtevamo da vidimo svoje islednike.

Naši islednici! Meseci, godine, koje smo kao žrtve i dželatli svakodneвно provodili zajedno, veze koje se teško mogu objasniti, uprkos svemu, stvorili su izvesni ljudski kontakt između nas.

Zar nam islednici nisu obećali, u ime Partije, drugu sudbinu ako -prihvatimo stav u skladu sa interesima Partije? Kada su tvrdili da — ako prihvatimo volju Partije, ona će o tome voditi računa — ne verujem da su smatrali da je to samo obična policijska zamka. Neki su u to verovali. Nisu svi bili rođeni dželiti! Pre nego što su postali slepo oruđe 'voditelja igre iz Ruzina', i oni su takođe bili 'preparirani'. Već sam rekao da su neki od njih slepo primenjivali sva naređenja, ubeđeni da na taj način postupaju kao pravi komunisti...

Posmatrajući ih, nisam li često pomišljao, gledajući unazad, na naše sopstveno ponašanje? Iskrivljavanjem načela demokratskog centralizma putem otklanjanja demokratije u korist centralizma, malo-pomalo smo u prošlosti zaboravili da mislimo svojom glavom, očekujući sve od 'Partije', sa najvišeg mesta. Zaboravili smo pravo na razmišljanje i na osporavanje. Na izvesne probleme nismo uvek reagovali dovoljno humano. Kod naših islednika 'prepariranje' je otišlo tako daleko da su pristali da u ime Partije i SSSR-a krše najsvetije zakone čoveka.

Ali, istovremeno, neki od njih verovali su u propovedanje Partije o komunističkom moralu, prevaspitavanju, samilosti... Čvrsto su verovali da njihova surovost, njihovo stalno nasilje nad nama ima nekog smisla, nekog konačnog opravdanja. Možda je to bio proleterski humanizam, ili bar način da mu se služi.

Sada znaju sve. Kao i mi.

Sada svi mi zahtevamo da vidimo svoje islednike. Hoćemo da znamo šta ise dešava. Moji drugovi osuđeni na smrt izlaze iz svojih ćelija, vuku nepoznate čuvaru za ruku: 'Gde je moj islednik! Pozovite mog islednika! Recite mi, gdje je moj islednik! Hoću da vidim mog islednika!' Njihova poslednja šansa da ostanu u životu skrivena je u tim službenicima koji su ih mieli iz časa u čas, iz dana u dan, iz meseca u mesec, iz godine u godinu, ali koji su im govorili, pothranjivali ih nadom, obećanjima, služili im kao posrednici sa spoljnim svetom, Partijom, Gotvaldom.

I odjednom, nema više te nade, nema više прибежишта. Nema više tog tumača. Ničega više. Svako je sam sa svojom smrću. Kada zahtevaju da vide svoje islednike, zahtevaju posrednika koji je u stanju da uspostavi vezu sa rukovodstvom partije, sa Gotvaldom... možda sa životom. Islednik — to je bilo lagano mučenje da se iznude 'priznanja', da se neprekidno prepravljaju zapisnici. Učene. Sramoćenje. Najgore grubosti i okrutnosti. Ali nije li to isto tako i jemstvo njihove moći, efikasnosti njihovih veza sa anonimnim voditeljima igre koji su organizovali proces kojim su nam pretili, kao što isu nam i govorili da će učiniti, prinudivši i žrtve i sudije da nauče svoje lekcije.

Iščekavanje islednika je znak da je sve završeno. Sada postoje samo 'priznanja', a onih koji su ih pisali nema; 'priznanja' i presude koje ova 'priznanja' nose sobom. Nema više obećanja. Osuđenici su održali svoju reč do besramnosti. Partija se oglašuje, odriče se obaveze.

Verujem, razmišljajući o tome, da poslednji čin ove jezovite igre, koju su imali da odigraju islednici iz Ruzina, ne spada više u njihovu ličnu odgovornost i da u potpunosti pripada sovjetskim voditeljima igre, a takođe i rukovodiocima Partije; Gotvaldu i članovima Politbiroa iz toga doba koji nose strašnu odgovornost za ovu dramu zbog toga što su pristali da se odreknu svoga prava kontrole, što su dozvolili da se pogazi pravda

i odlučili u poslednjoj instanci o pravu na život ili smrt optuženih. Zastvorili su i oči i uši, podlo su se i dušom i telom predali ovoj uporednoj policiji, državi u državi, koja je postupala prema satanskoj volji Staljina i Berije! I koja je i njih proždírala, kada je bilo potrebno.

Hajdu i ja, ne obazírući se na čuvare koji nastoje da nas u tome spreče, provirujemo iz samica, i savetujemo se: 'Šta da radimo?' Obojica isto mislimo: komedije je dosta, žalićemo se na presudu ...

U tom trenutku stižu advokati. Prvi kontakti branilaca sa svojim branjenicima ... Kad su ovi već osuđeni! Čujem odlomke rečenica koji pokazuju da advokati pokušavaju da umire svoje branjenike... 'Pismo Predsedniku'... 'traženje pomilovanja'... 'ne gubite nadu'... Moj advokat me pita šta nameravam da činim. Odgovaram: 'Ne prihvatam presudu, žaliću se.' Čujem kako Hajdu govori isto svom advokatu.

Pošto me je obavestio da nije imao vremena da vidi moju ženu, ni da joj telefonira, advokat me napušta i kaže da će se zasedanje suda uskoro nastaviti.

Posle nekoliko trenutaka Hajduov advokat, a za njim odmah i moj, vraćaju se zadihani od trčanja. Isprekidanim glasom obaveštavaju nas da su razgovarali sa najodgovornijim ličnostima i da nam nipošto ne savetuju da se žalimo. 'Pojma nemate kakva atmosfera vlada napolju. Kamioni i kamioni puni rezolucija stižu iz svih krajeva Republike, iz fabrika, ustanova, pela koje zahtevaju smrtnu kaznu za svu četmaestoricu. A povrhu toga nije li i međunarodna situacija veoma ozbiljna? Ajzenhauer je upravo izabran za predsednika Sjedinjenih Država. Nalazimo se na pragu novog rata. Tužilac je uzeo tri dana za razmišljanje da bi izneo svoje mišljenje o presudama. I ako se vi budete žalili, žaliće se i on, a tada nećete imati nikakvog izgleda da izbegnete konopac!'

Na to se Hajdu i ja odlučujemo da prihvatimo presudu.

Opraštajući se sa mnom, moj advokat mi obećava još jednom da će stupiti u vezu sa mojom ženom i da će zatim doći da me poseti u zatvor. Još uvek ga očekujem...

Zasedanje suda se nastavlja: poslednje. Predsednik čita naša imena. Mi ustajemo pojedinačno i stajemo pred sudije. Svi ćemo istim i prigušenim glasom izjaviti isto: 'Prihvatam svoju presudu i odričem se prava na žalbu.'

Predstava je završena.

Zastor pada.

Kohutek mi je rekao jednog dana: 'Partiji je potreban proces, a ne glave!' Partija je dobila i proces i glave...

Vraćaju nas u podzemni hodnik Pankraca. Stojimo poraženi, bez reči, očekujući da nam čuvari otvore samice. Sling se prvi izdvaja iz grupe. Pre nego što ću ući u samicu, okreće se prema nama, na usnama mu se za trenutak pojavljuje osmeh. Pozdravlja nas rukom. Ne znam šta da mislim: Šling, družu moj, što je značio taj osmeh na rastanku?

U podzemnom hodniku vlada grobna tišina. Dva sata Lebl, Hajdu i ja čekamo u samicama da dođu po nas i da nas vrata u Ruzin; za sve to vreme mislim na mojih jedanaest drugova, zaboravljam na svoju sudbinu.

Kako smo se užasno osećali nas trojica kada smo, napuštajući ovo mesto prolazili hodnikom pored ćelije gde su ostala jedanaestorica osuđenih na smrt!

Napuštajući podzemni hodnik, imali smo zaista osećanje da izlazimo iz groba.

Uspomena na mojih jedanaest drugova dugo će me progoniti u mojim zatvorima. A međutim, tek znatno docnije sam saznao da su pogubljeni. Još uvek sam se nadao da će ih Gotvald pomilovati. To će, uostalom, biti prvo pitanje koje ću postaviti isledniku koji će me pozvati nekoliko nedelja docnije u svoju kancelariju, ne sećam se više zbog čega. On mi ništa ne odgovara. Proteći će nekoliko meseci pre nego što sam saznao od svoje žene, pošto su me uključili u radnu jedinicu Ruzina, da su svi obešeni. Da bi mi to dokazao — jer sam još uvek odbijao da u to poverujem — jedan od zatvorenika mi je pokazao isečak iz novina sa vešću o izvršenju presude nad jedanaestoricom osuđenika.

Docnije ću saznati da su svi, sem Rudolfa Slanskog, napisali pre smrti pisma svojim porodicama i Klementu Gotvaldu. U svom poslednjem zbogom svi su tvrdili da su nevini, jer su prihvatili da daju 'priznanja' isključivo u interesu Partije i socijalizma.

Oto Šling: 'Izjavljujem, pre pogubljenja, potpuno iskreno, da nikada nisam bio špijun ...'

Karei Švab: 'Priznao sam jer sam smatrao da je to moja dužnost i politička potreba ..

Ludvig Frejka: 'Priznao sam jer sam pokušao svim svojim snagama da ispunim svoju dužnost prema radnom narodu i prema Komunističkoj partiji Čehoslovačke..

Andre Simon: 'Nikada nisam bio zaverenik, član zavereničkog centra protiv države na čelu sa Slanskim, nikada izdajnik, nikada špijun, nikada agent zapadnih obaveštajnih službi..

Tek kada bude objavljena puna rehabilitacija svih nevinih za vreme Praškog proleća, početkom 1968. godine, ova pisma, pronađena u arhivi ministarstva državne bezbednosti, stigla su najzad onima kojima su bila upućena: udovicama i siročadi.

Saznaću takođe, dok sam pisao ovu knjigu, sa osećanjem bola i užasnog revolta, čitajući štampu moje zemlje kakav su stravičan kraj doživeli moji drugovi:

"Kada je izvršena kazna nad jedanaestoricom osuđenih islednika D. se nalazio slučajno u nizinskom zatvoru kod savetnika (sovjetskog) Galkina. Prilikom podnošenja izveštaja prisutni isu bili šofer i dva islednika koji su imali zadatak da ise oslobode pepela. Izjavili su da su pepeo stavili u vreću za krompir i da su izašli izvan Praga sa namerom da pepeo raspu po polju. Kad su videli da je put zaleđen, palo im je na um da po putu prospu pepeo. Šofer se smejao pričajući da mu se još nikad nije desilo da odjednom prevozi četrnaest osoba istovremeno u svojoj 'Tatri'. trojicu živih i jedanaesticu u vreći..."

Artur London, *Priznanje, Jedno iskustvo sa procesa u Pragu*, Prosveta, Beograd, 1969.

»JUGOSLOVENSKI KOMUNIST DRAGIĆ JE STRADAO NEVIN... «

Jednu od rijetkih i potresnih pripovijesti o stradanju jugoslavenskih komunista u staljinskim zatvorima i logorima, osim, dakako, onih koji su se vratili, da bi ispričali i zapisali, jeste i priča o posljednjim danima Stanka Dragića.

U svojoj knjizi »7000 dana u Sibiru« Karlo Štajner je pod naslovom — »Smrt Stanka Dragića« zapisao:

»... Stanka Dragića poznao sam vrlo dobro. Upoznao sam ga 1923. godine u Zagrebu kad je bio poslovođa u tvornici cipela na Zavrtnici. U njegovim poslovnim prostorijama okupljala se ilegalna komunistička omladina. Bio je fanatičan revolucionar. Porijeklom iz Bosne, iz Zepča, neobuzdana temperamenta, brz u govoru, sav u pokretu, uvijek je podsticao na akciju i radovao se i najmanjem uspjehu. Bio je to čovjek koji nije imao ličnog života i koji je sve svoje vrijeme posvetio revolucionarnom radničkom pokretu. Pred policijskim progonima morao je pobjeći iz Jugoslavije 1927. godine. Dugo vremena živio je u Moskvi i studirao na Sveučilištu zapadnih naroda (radi se o — Komunističkom univerzitetu nacionalnih manjina Zapada, visokoj partijskoj školi na kojoj je studiralo ukupno preko 250 Jugoslavena — op. P. P). To je bila škola za izobrazbu komunističkih funkcionera koji su radili na Zapadu. Mnogi studenti bili su uhapšeni, među njima i Dragić. Osuđen je na tri godine zatvora. Istog dana kada je trebao da izađe na slobodu, saopćili su mu da ga je ista enkavedeovska trojka (administrativni organ Narodnog komesarijata unutrašnjih djela koji je mogao izricati »administrativne« kazne zatvora — op. P. P) ponovo osudila na tri godine. Dragić je neprekidno protestirao protiv te užasne nezakonitosti, i naravno, izvlačio neprekidno nove teške disciplinske kazne. Bio je to čovjek otporan i jak.

Sada su njegove crne užarene oči bile ugašene. Gotovo ga nisam prepoznao. Neprekidno se tužio na bolove u utrobi, gotovo ništa nije mogao jesti, popio bi malo juhe i čaja i založio malo kruha. Zbog njegova držanja u zatvoru oficiri su mu prijetili da će na otok Sekimaja Gora. Iako je bio fizički izmrcvaren, nije ise dao slomiti. Njegov nemirni duh ostao je aktivan. Pokušao sam ga urazumiti na sve moguće načine.

— Ubit će te.

— Svejedno mi je. Bolje je da časno umrem nego da živim kao pas

— procjedio je kroz zube.

U prosincu 1938. saopćili su mu da je ponovo dobio tri godine. Oficira koji mu je čitao presudu ispsovao je na pasja kola. To je platilo sa deset

dana »karcera« (samice — op. P. P). Vratio se bijesan, popeo se na prozor i počeo vikati iz sveg glasa:

— Drugovi, ako netko ikada dođe na slobodu, neka kaže da je jugoslavenski komunist Dragić stradao nevin i da su ga nevinog mučili.

Dotrčali su upravnik zatvora Korčkov, Baradin i dva vojnika.

Dragića su okovali i odveli.

— Zdravo, drugovi — bile su njegove posljednje riječi.

Odveli su ga na otok Sekirnaja Gora, ubili i bacili umore...« (K. Štajner, »7000 dana u Sibiru«, »Globus«, Zagreb, 1971, str. 69—71).

O Stanku Dragiću nema mnogo podataka. Ipak, ostalo je zabilježeno da je bio aktivan u SKOJ-u, u Zagrebu 1922. godine. U knjizi — »Kongresi, konferencije i sednice centralnih organa SKOJ-a (1919—1924)«, u izdanju IC »Komunista« 1984, piše (fusnota 179, str. 348):

»'Omladinsku borbu' pokrenula je bila (u to vreme) disidentska organizacija SKOJ-a iz Zagreba na čelu s Milanom Durmanom, Stankom Dragićem i Antonom Mavrakom, koji su krajem 1922. godine bili isključeni iz pokreta. Na isključenje iz SKOJ-a grupa je najpre reagovala štampanjem i rasturanjem posebnog letka povodom godišnjice smrti Alije Alijagića (8.

III 1923), a zatim i pokretanjem lista 'Omladinska borba', marta meseca u Zagrebu.

Pokretačima 'Omladinske borbe' davali su podršku i neki uticajni članovi KPJ, pa su disidenti uspjeli da preko partijskih veza iz Sjedinjenih Američkih Država dobiju 40.000 dinara za pokretanje lista. Uz podršku pojedinih partijskih rukovodilaca, isključenim članovima SKOJ-a pošlo je čak za rukom da na II zemaljskoj konferenciji KPJ, 9—23. maja 1923. u Beču. pošalju svoje delegate (Milana Durmana, koji je stigao i Stjepana Zlinića, koji nije stigao na Konferenciju jer je bio uhapšen na granici). Pojava Milana Durmana na II zemaljskoj konferenciji KPJ bio je i povod oštrog istupanja Rajka Jovanovića i Cede Kuzmića u prilog sređivanja odnosa u pokretu i regulisanja sporova u KPJ, koji su se loše odražavali i na razvitak SKOJ-a. U jesen 1923. godine ipak je došlo do sređivanja odnosa među skojevcima u Zagrebu, pa je i 'Omladinska borba' bila prihvaćena kao legalni organ SKOJ-a, odnosno list Saveza radničke omladine Jugoslavije«.

Kasnije je S. Dragić bio i član Mjesnog komiteta KPJ za Zagreb, do emigracije, odlaska u Sovjetski Savez i — smrt.

Zanimljivo je da ga spominje u svojim knjigama, i kazivanjima, i dr Ante Cil'iga (M. Marić, Deca komunizma, »Mladost«, Beograd, 1987), a zajedno s Antonom Mavrakom, napada ga i Kamilo Horvatinu svojim člancima. Dakako, prije nego je i on uhapšen i likvidiran.

INTERMECO

GUSTAV HUSAK O ODGOVORNOSTI NOVOTNOG ZA POLITIČKE PROCESE

»Vrlo zanimljiv i indikativan govor održao je Gustav Husak na majskom plenumu CK KPČ, suprotstavljajući se Antoninu Novotnom koji je poricao svoju ličnu odgovornost za političke procese. U svom izlaganju Husak je rekao i ovo:

'Drugarica Macháčova kaže: zao duh Partije bio je Slansky. Ja sam Slanskog poznavao, imao sam s njim lične sporove, nismo se voljeli i mogu reći kako u mojem slučaju tako i u slučaju Clementisa da je bio veoma poduzetan. Ali kako je on dugo djelovao na toj svojoj funkciji (mislim u tom zlom duhu), 1951. bio je razriješen svoje funkcije i zatvoren. I što zatim? Zar je zatim nastala era slobode i demokracije? Znamo da je kultovska praksa još potrajala više godina, a može se reći da je trajala sve do januarskog plenuma ove godine (1968). Tu se govorilo o odgovornosti Gottwalda. Istina, Gottwald je imao i svojih nedostataka i u vezi sa razdobljem kulta snosi i odgovornost. Ali, koliko znam, drug Gottwald umro je 1953. godine. (Doznao sam to, doduše, godinu dana nakon njegove smrti i naknadno sam saznao da je zapravo umro u martu 1953.) I što je zatim nastalo kod nas? Era zakonitosti, era pristojnih metoda, barem u odnosu prema drugovima, prema građanima? Ko je bio zao duh zatim, poslije smrti druga Gottwalda? Postavljam sasvim otvoreno ovo pitanje drugovima koji traže krivce među mrtvima. Koliko ja znam, praksa kulta trajala je veoma dugo a ne samo u prvoj polovini pedesetih godina. Mogao bih navesti procese iz druge polovine pedesetih godina. Uzmimo, dakle, tih minulih 20 godina. Ko je tu bio taj zao duh? Ko za koje razdoblje snosi odgovornost? Da bi bilo jasno zašto to kažem, navest ću zašto mislim da veliku mjeru odgovornosti snosi drug Novotny. Nerado govorim o ličnim stvarima. Nije mi to ugodno. Ali moram to reći jer to što se iznosi činjenice su koje se mogu provjeriti. Bacilek i Kopriva svaljuju krivicu na sovjetske savjetnike. Istina, izvjesna je mjera odgovornosti tu, ali smatram to kukavičkim i komunista nedostojnim kad u današnjoj situaciji, u vrijeme antikomunističke histerije, ili i antisovjetske histerije, takvi stari funkcioneri prebacuju krivicu na Sovjetski Savez ili na sovjetske savjetnike. Tu je već bilo kazano da su već 1953. godine Berija i njegovi agenti, uključivši i Lehačeva, bili pogubljeni.

Ko, dakle, snosi odgovornost nakon toga? Zar također savjetnici? Ko snosi političku odgovornost? Drug Piller tu je govorio o osam velikih procesa. Neki pogođeni njima tu sjede: drug Smrkovsky, drug Pavel i ne znam da li još neko. Od tih osam velikih procesa bilo ih je sedam pošto su

Berija i Lečačev i daljni bili pogubljeni. Ko, dakle, tu snosi političku odgovornost? Jesu li drug Novotny i ostali znali da su tada Berija i njegovi agenti bili već osuđeni i pogubljeni? I da je Sovjetski Savez skupa s njima osudio i njihove metode?

U martu 1954, kad je drug Novotny već bio u rukovodstvu Partije jedan od čelnih funkcionera, trebao se protiv Novomeskog, mene i drugih zatvorenih održati proces. Prvi put su mi tada dozvolili da se pismom obratim rukovodećim faktorima. Napisao sam pismo predsjedništvu Partije i Generalnoj prokuraturi... U pismu sam naveo da nakon 39 mjeseci zatvora sa mnom još nije sačinjen protokol. Da se primjenjuju surove, nasilne istražne metode, da apsolutno nisam kriv. Ukratko, na prostoru od pet stranica, koje su mi bile odobrene, opisao sam situaciju s jedinom molbom na predsjedništvo Partije i Generalnu prokuraturu da me ispita ili partijska komisija ili organi prokureture. Jesu li vodeći organi i drug Novotny dobili moje pismo, jesu li znali o tome? Dobio sam takav odgovor (dakako preko organa Sigurnosti): rukovodstvo 'Partije odlučilo je da ćete poći na sud, bićete suđeni i strogo osuđeni. To je bio jedini odgovor čovjeku koji je tada bio već preko 20 godina član Partije, koji je napisao samo činjenice i nije htio ništa drugo, niti je tražio da se oslobodi, već samo istragu po zakonu.

i

Proces je vodio prokurator Geško. Je li on bio takav junak da bi stvar vodio na svoju ruku? Zato ponovo pitam, jesu li rukovodeći ljudi znali kako stoje stvari? Ko je odlučivao o osudi?... Ja pitam Antonina Novotnoga je li bio prisutan kad se odlučivalo o našoj osudi? Je li znao o tom što tu iznosim? Nevini ljudi bez protokola, istraga nezakonitim metodama, s jedinom molbom da budu saslušani. Dan pred proces došao je k meni u ćeliju zatvora šef kaznionice u Ruzinu i rekao mi: vodeći faktori Partije naređuju vam — ako želite spasiti kožu, morate priznati makar nešto. To nisu laki trenuci. Odgovorio sam da bih želio spasiti život, ali ne uz takvu cijenu. I proces je bio — u aprilu 1954. Kada bih opisivao kako je taj proces tekao, svi bismo se zbog toga stidjeli što smo živjeli u takvo vrijeme u kojem je bilo moguće suđenje iza zatvorenih vrata starijim komunistima kao što je bio Novomensky i ostali, i to takvim sramnim metodama. Ali ja sam riječ, po riječ, dokaz za dokazom, opovrgao i dokazao nepravdu optužbe. Pitam, je li vodstvo Partije to znalo, je li znao drug Novotny da proces tako teče? I odmah odgovaram da je to veoma dobro znao. Neki su iz vodstva bili prisutni na procesu. Sjedio je tamo Strechaj, kojemu je s .Bacilkom i Davidom Novotny dao Slovačku na desetogodišnji najam. A kad sam se branio, poslao je Strejchaj predsjedniku senata Uhrinu ceduljicu: Pokaži čestito toj svinji!

(Dvaput je za Novotnoga proglašeno da su Husak i ostali krivi i da su procesi bili zakoniti. Deset godina su sjedili u zatvoru. Pušten je 1960, za amnestije.)

Pitam na kraju Novotnoga je li istimi da su tako stajale stvari još 1960. godine nakon svih kongresa i nakon rehabilitacije u Poljskoj, Mađarskoj i Sovjetskom Savezu?

Dakle, nesumnjivo je da postoji neoporeciva odgovornost Antonina Novotnog za brutalne represalije, za zatvaranje nevinih komunista, za narušavanja zakona, za mučenja i stradanja hiljadu komunista koji su prošli kroz tamnicu Ruzin, kao i mnogih drugih nevinih ljudi. Čestiti ljudi ove Partije mogu doći i raditi u njoj, ali tek kad se Partija očisti od takvih ljudi tipa Antonina Novotnoga' ...«

Ana Milić Peci, *Zašto? Ispovijest o životu s dr Oldrichom Peclom i praškom procesu 1950*, druga knjiga, Stvarnost, Zagreb, 1975.

TROCKISTA KOJI TO NIJE BIO

O Anti Ciligi, jednom od prvih jugoslavenkih komunista koji je trebao (a nije) zaglaviti u Sibiru, nema u nas mnogo literature. A sam je mnogo pisao. Milomir Marić mu, u svojoj knjizi — »Deca komunizma«, posvećuje cijelo poglavlje. Pisao je o njemu (1987) i u beogradskoj »Dugi«.

Ciliga je objavio i nekoliko knjiga — »Jugoslavija pod spoljnom i unutrašnjom pretnjom«, »Državna kriza Titove Jugoslavije«, »Jugoslavenki labirint« ... A u Parizu je 1938. godine objavljena i knjiga — »U zemlji velike laži«, o Sovjetskom Savezu.

U »Dugi« je objavljeno i ovo:

»Veran sebi da ga nose, zanose i inspirišu pretežno novosti dana, on je povodom nedavne serije terorističkih akcija u Parizu usprkos poodmaklim godinama napisao scenario nadrealističkog filma 'Ludaci iz Pariza/Drama naših dana'. Kako ističe pariški dnevnik 'Liberasion', prema toj Ciliginoj ironičnoj i pesknističkoj 'jezi istorije' čak i Brehtova angažovana revolucionarna dela izgledaju 'zabavno i šaljivo'. U nizu kratkih jednočinki, pojavljuje se šef francuske terorističke grupe 'Direktna akcija', lider jedne druge otpadničke grupe, veliki napredni intelektualac i njegova prijateljica 'književnica visokog refinmana', kao i predsednik francuske vlade, ministar unutrašnjih poslova i veća jedinica francuske policije, u uniformi ili u civilu. Stvar je u tome da komandos-samoubica želi da eksplozivom uništi parišku Trijumfalnu kapiju, kao materijalni simbol intelektualne duhovne dominacije, ne samo u Francuskoj, nego i u celom svetu. U Parizu se skupljaju svi mogući teroristi ovoga sveta i na sastanku jezgrovito i tvrdo, ledenim rečnikom, izlažu svoj nagomilani revolt, što kako zaključuje novinar 'Liberasiona', odaje da je pisac, u mladosti bio član nekoliko komunističkih partijskih Politbiroa i na sličan način propagirao neizostavno rušenje sveta.

Kao neizbrisiva hipoteka, ili možda najveći uzlet u životu, dr Ciligu uvek prati njegova komunistička prošlost. Još u mostarskoj gimnaziji priključio se socijalistima. U studentskim godinama bio je vođa Proštinske bune istarskih seljaka protiv nadolazećeg italijanskog fašizma. Izbegao je hapšenje i sklonio se u Zagreb. Zapravo, započeo je svoja lutanja nošen tada jako prisutnom revolucionarnom klimom u Evropi. Na licu mesta upoznao je pobedeni Beč, poraženu Mađarsku revoluciju i kratkotrajno zaposedanje fabrika u Italiji.

Pristupivši KPJ i stekavši neograničene simpatije i poverenje partijskog lidera dr Sime Markovića, Ciliga će postati urednik 'Borbe' u Zagrebu, sekretar Pokrajinskog komiteta za Hrvatsku, član Zagrebačkog biroa KPJ i partijski predstavnik u Balkanskom birou Kominterne u Beču. U polemici

koja je na stranicama partijske štampe povedena o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, prikloniće se autoritetu Staljina i suprotstaviti svom pokrovitelju i mentoru dr Šimi Markoviću, da bi se ubrzo po dolasku u Moskvu, 1926. godine, približio trockističkoj opoziciji. Sa svojim prijateljem Stankom Dragićem (Kovaljevom) sastavio je posebnu Rezoluciju '41'. Ipak, ostaje profesor na moskovskom KUNMZ-u sve do 1930, kad je uhapšen i deportovan. Prvo u Verhnjiuralsk, a zatim u Irkutsk. Posle nekoliko godina uspeo je da dokaže italijansko državljanstvo i s pasošem, dobijenim od ambasade Italije u Moskvi, legalno napusti SSSR u decembru 1935. godine. Neko vreme boravio je u Varšavi i Pragu, produživši za Pariz, gde je napisao i objavio knjigu 'Deset godina u zemlji velike laži'. U seriji članaka pod naslovom 'Špijunska International' moskovska 'Pravda' ga je nazvala vođom trockista u Jugoslaviji i dvostrukim špijunom Italije i kraljevske jugoslovenske policije.

Posle nemačke okupacije Pariza, dr Ante Ciliga se sklonio u rodno selo u Istri, ali su ga prilikom dolaska u Zagreb ustaše uhapsile 14. decembra 1941. i poslale u Jasenovac, verujući da je on glavni tajni agent Kominterne na Balkanu.

Rio je u prilici da napravi poređenje između Jasenovca i sibirskih logora Kolime, Tajmirskog poluostrva, ušća Jeniseja i Oba, Vorkute, Pečore i Solovjetskih ostrva. Došao je do zaključka da blaža klima u Hrvatskoj traži aktivnije učeske ustaških vlasti u istrebljenju zatvorenika. Neshvatljivo hladno i cinično prokomentarisao je zločine koji su se svakodnevno dešavali pred njegovim očima: 'Nikad Balkan u Zagrebu nije bio tako jak, kao u taj čas hrvatske pobune protiv Balkana!'. ...

... Čisti partijci vodili su u Jasenovcu kampanju protiv Ciliga kao izdajnika Rusije i komunizma, neki stari poznanici su ga nesebično pomagali, a u Zagrebu mu je dva puta uručen poziv da pređe u šumu, u partizane...« (»Duga«, Beograd. 28. 8. — 4. 9. 1987.)

»... Treći kongres KPJ, 1926. godine u Beču, doneo je takođe posebnu rezoluciju o nacionalnom pitanju, u kojoj je rečeno da je jugoslovenska država zasnovana na politici nacionalnog ugnjetavanja i ekonomskog iscrpljivanja nesrpskih nacija, koja se sprovodi preko privilegovanog položaja Srba u vojnom i birokratskom aparatu, zabranom upotrebe materijalnih jezika i uklanjanjem nacionalnih škola, nasilnom kolonizacijom i prekomernim poreskim opterećivanjem nesrpskih oblasti. Po tadašnjoj službenoj oceni KPJ, zajednička jugoslovenska država je nastala kao uzgredni produkt imperijalističkog rata.

Prethodno je Ciliga morao napustiti Zagreb. Uhapšen je 7. februara 1925. godine, kažnjen sa tri dana zatvora i, kao italijanski državljanin, proteran iz zemlje. U ilegali je ostao tri meseca, dok nije ponovo uhapšen i izručen italijanskim vlastima. S granice je sproveden u zatvor u Puli, ali je pušten, pošto je i za njega važila amnestija, kao i za sve ostale učesnike Proštinske bune. S urednim italijanskim pasošem otišao je u Beč gde je imenovan za jugoslovenskog predstavnika u Sekretarijatu Balkanske komunističke federacije.

To postavljanje osporeno je na Trećem kongresu KPJ, na kome je Ciliga (pod pseudonimom Jagić, tj. Baltić) bio delegat i jedan od zapisničara. Radilo se ne toliko o njemu samome, koliko o principijelnom pitanju vođenja kadrovske politike od strane partijskog vrha i Kominterne. Raspravu

je grubo prekinuo dr Sima Marković, naglasivši da je Ciliga izabran nepravilno, ali da će na tom položaju i dalje ostati. Kongres je, inače, protekao u taktičkim nadmudrivanjima komintemovske 'levice' i projugoslovenske 'desnice' dr Sime Markovića koji je, opet, na izričit zahtev Kl na kraju izabran za političkog sekretara.

Dr Ante Ciliga mi je u maju 1987. u Rimu ispričao da je za vreme rada Trećeg kongresa Georgi Dimitrov, kao specijalni tajni delegat Kominteme, sedeo u drugoj prostoriji. Prilikom svakog nesporazuma, dr Sima Marković i Đuro Cvijić su izlazili i konsultovali se s njim. Javni delegat bio je jedan nemački radnik, pod pseudonimom Rihard, koji je skup pozdravio u ime Egzekutive Kominterne i CK SKP(b). Izgleda da je takva dvostruka kontrola Moskve uvek primenjivana prilikom sličnih značajnijih okupljanja. Glavni predstavnik je iz konspirativnih razloga ostajao skriven.

Iz stenografskih beležaka sa kongresa vidi se da je Ciliga govorio protiv frakcionaške borbe, ističući zasluge levice i desnice. Drugi nisu ni najmanje bili tako delikatni i uvidavni prema njemu. Njegov rad kao sekretara Oblasnog komiteta za Hrvatsku proglašen je štetnim i samovoljnim, a čule su se i neke primedbe što 'Borba' podjednako kritiku je Nikolu Pašića i Stjepana Radića, posle njihovog sporazuma, kad se za Radića može naći razumevanje, a za Pašića ne može.

Ciligin boravak u Zagrebu ostavio je prilično tragova. To što su oni pretežno negativno obojeni, treba razumeti ili jakim frakcionaškim nabojom i isključivošću savremenika ili pod njihovom naknadnom ogradom od docnije Ciligine aktivnosti.

Uglavnom, pratila ga je fama intelektualca koji više voli da priča i prazno teoretizira, nego da bilo šta konkretno radi. Govorilo se da je isuvviše često i revnosno zalazio među crkvene velikodostojnike, da je to samo činio po partijskom zadatku, kako se branio od malicioznih optužbi...

... Vremenom je bilo sve manje samostalnih poduhvata, poput akcija Stanka Dragića, koji je u Zagrebu po fabrikama organizovao jaka uporišta i brojne ilegalne komunističke ćelije, a u jednom preduzeću čak proglasio uvođenje komunizma, pošto je prethodno uspeo da obrlati vlasnika (i njegovu kćer). A partijske vođe, izbegle u inostranstvo, sporile su se šta činiti dalje, dok ne stignu precizne ali često protivrečne direktive iz Moskve.

Komunističkom akcijom na Balkanu rukovodilo se iz sovjetske ambasade u Beču. Kao član Balkanskog sekretarijata Kominterne, dr Ante Ciliga je imao zasebnu kancelariju u zgradi ambasade, gde je preuzimao redovno novčanu pomoć, poruke i druge pošiljke, diplomatskom poštom pristigle iz komintemovske centrale. Partijskim kanalom slao je to dalje preko granice u zemlju. Iako je tesno saradivao sa sovjetskim poverenicima iz GPU-a, Goldštajnom i Zaporožcem, sumnjao je da anarhistički poglavari u Beču — Mustafa Golubić i Pavle Bastajić — dobijaju neke druge direktive i možda u zemlji pripremaju prevrate i atentate, iako je Partija načelno uvek osuđivala individualni teror.

Pregledajući prispelu poštu, dr Ciliga se prepao otkrivši u hrpi knjiga Staljinovu zbirku članaka 'Na putevima Oktobarske revolucije', na kojoj je krivudavim, bojažljivim rukopisom, kao u kakve gimnazijskinje, bila ispisana posveta: 'Drugom Semiću, od pisca'. Nije mogao da poveruje da je to lično Staljin napisao, kome bi pre odgovarala teška, gruba vojnička ruka. Ako je rukopis bio Staljinov, onda to znači da je Serraić (dr Sima Marković)

putovao u Moskvu i sastao se sa sovjetskim rukovodiocima, skrivajući to od vođa leve frakcije, koja je imala većinu i gotovo neograničeno pravo odlučivanja u KPJ, da bi po nalogu Moskve na Trećem kongresu predala rukovođenje Partijom ponovo dr Markoviću. Dr Ciligi je tek tad postalo jasno zašto su njega sovjetski predstavnici na izvesno vreme udaljili i poslali na rad van Beča: dok se nesmetano ne izvede operacija Siminog ustoličenja. Za svaki slučaj, Ciliga je sklonio na stranu knjigu sa Staljinovom posvetom, poneo je sa sobom u Moskvu i tek tamo se uverio da je nežni rukopis zaista Staljinov. Dr Sima Marković nije nikad postavio pitanje gde mu se u putu izgubio taj dragoceni dar sovjetskog vođe...

... Kad je pošao, (u Sovjetski Savez) u oktobru (1926) uzdao se u reči Turgenjeva iz 'Mladog pokolenja': 'Neoranu zemlju treba duboko zaorati plugom, a ne ralicom koja pliva na površini'. Bio je sigurno više okrenut delima velike ruske literature nego stvarnosti. Nesposoban da jednostavno pogleda iz voza kroz prozor.

'Putovao sam u Rusiju ne samo bez mržnje, već naprotiv, sa ponosom i ljubavlju — zabeležio je posle dr Ciliga. — Prvi dojmovi su najtačniji. Te se izreke moram držati, kad uporedim svoje prve dojmove u Rusiji s poslednjim zaključcima koje sam mnogo kasnije učinio, poslije svih iskustava iz ruskih događaja koji su se nizali tokom mog desetogodišnjeg boravka u Rusiji: na slobodi i u tamnicama. Ružno ne mora još značiti slabo i bespomoćno. Kad se čini sasvim slabom, Rusija je jača nego što se misli; kad se čini neobično jakom, ona je slabija nego što se čini. Rusija, pa i staljinska, ima stanovite jake strane, koje se nekad, površno gledajući, mogu i predvidjeti, no ona isto tako ima i slabosti koje su često na prvi pogled nevidljive.'

Ciligu su mučile vrlo praktične stvari: šta će mu smestiti moskovski prijatelji dr Sime Markovića. Ali, želje da na licu mesta izuči iskustva pobedonosne ruske revolucije bila su jača od svega. Učestali porazi komunističkog pokreta na Zapadu tražili su upravo nove boljševičke metode borbe. Bilo je predviđeno da se na školovanje u Moskvu uputi veliki broj aktivista iz zemlje i valjalo ih je prevaspitati.

'Moji utisci iz Rusije' od granice do Moskve, nisu donijeli ništa osobito. Kraj kroz koji smo prolazili — to je bila Bijela Rusija. Pred mojim očima bio je široki prostor, većim djelom šumovit i močvaran. Trag čovječije djelatnosti vidio se samo rijetko gdje. Činile su se bjedne seoske postaje, ničeg što bi impresioniralo nije bilo u gradovima kroz koje smo prolazili. To su bili ostaci carizma, teške ruske prošlosti. Napokon, evo nas u Moskvi. Tri sata poslije podne. Na Aleksandrovu kolodvoru. Obična kolodvorska buka i žurba. Izidoh na trg i htjedoh dozvati taksi. Ali, nema nijednog. Samo 'izvoški', tradicionalne male ruske kočije, jednoprežne, neugledni konjići, istrošena, otrcana kola. I tu je, dakle, naslijeđe starog vremena, koje nije danas ničim boljim zamenjeno. Nakon malog ogledanja, dozivam izvoščika Krećemo. Moje odjelo i moj hrdavi ruski govor pokazivali su da sam stranac i kočijaš se već bez svakog uvida okrenuo prema meni:

— Vi — Amerikanec? E, da, tamo za granicom je dobar život. Ne kao kod nas. Vi tamo imate jeftine robe koliko hoćete i kakve hoćete. Kod nas roba ništa ne valja, a plaćati je moraš kao zlato. Kao što vidite, obučeni smo svi u neke krpetine.

Te su ga reći potpuno smele: Kako to? Zar radni čovjek u novoj Rusiji ne osjeća radost, ne osjeća ponosa od novog života, od onog što mu je donijela revolucija!?’

Na moskovskim ulicama nije mogao primetiti ništa veliko, ni prestoničko. Da nije znao da se nalazi u središtu Sovjetske Rusije pomislio bi da je stigao u srednjeevropsku izbu tatarskih kanova. Živeći ranije između Praga, Beča, Zagreba i Trsta, nikako se nije mogao pomiriti sa stvarnošću prve zemlje socijalizma. Nije hteo da zatvori oči pred onim što je video, ali nije hteo ni da se tako brzo odrekne razbuktalih komunističkih nada i iluzija.

Sadržaj sovjetskih knjiga i novina sugerisali su mu da, ipak, ne veruje svojim očima i da su laži i izobličene činjenice poželjne, ako su u interesu revolucije. Sovjetska Rusija je velika, prostrana zemlja, koja bje velike bitke, rešava krupna pitanja čovečanstva i ne obazire se na sitnice (iscrpen, neuhranjen, nezadovoljan narod, trošne i zapuštene zgrade, razrovane ulice). Teško da je ikad i igde postojao veći nesklad između službene teorije i realnog života, između želja i stepena njihovog ostvarenja.

Dr Ciligi je odmah bilo jasno da se nalazi 'u zemlji velike laži' i da je izgrađivanje i podgrevanje mita o veličini i dostignućima Sovjetske Rusije tragična zabluda najumnijih glava iz njegove generacije.

U Moskvi su, najblaže rečeno, smešno izgledale priče o Kominterni kao Generalštabu svetske revolucije. Njen stvarni značaj bio je manji od bilo kog Narodnog komesarijata sovjetske vlasti. Otprilike to je bila prosta inostrana sekcija, pridodata propagandnoj službi Centralnog komiteta partije boljševika. Ono što su Rusi odlučili, Kominternu je bespogovorno aminovala i izvršavala. Toj ulozi sasvim je odgovarao i izbor ljudi koji je u njoj radio, bilo da se radilo o službenicima aparata ili rukovodiocima, a i oronula, neugledna zgrada, koju su sovjeti odredili za njen rad. Ljudi koje je dr Ciliga tu sretao bili su najbolji dokaz o ograničenosti same ustanove u kojoj su radili. Nisu pokazivali nikakvu inicijativu, širinu pogleda i snagu duha, a pogotovu nisu ispoljavali samostalne misli i stvaralačke težnje. Očekivao je pridošlica da će tu naći divove, a upoznao je patuljke. Nadao se da će dobiti savete i pouke od mudrih učitelja, a zgrozio se i uplašio i od lakeja.

Na jednoj čisto jugoslovenskoj sedeljci u Moskvi, na kojoj su se našli i dr Sima Marković, Filip Filipović, Milan Gorkić i dr Ante Ciliga, Filipović je pokušao da malo urazumi i osvesti zbunjenog i razbesnelog dr Ciligu: 'Ne zaboravi, dragi moj, da više nisi u Jugoslaviji, gde možeš koliko ti duša želi grditi kralja, vladu, ministre, vojsku, policiju, i, naravno, rukovodstvo sopstvene Komunističke partije. Zauvek upamti da si u Rusiji i to stalno drži na umu. Ako ovde nisi član CK SKP(b), ti si niko i ništa.' Na to je dr Marković samo promrmljao: 'Tako ti je to, među nama komunistima — budi rečeno'.

Neki inostrani radnik, koji je poslom prošao Rusiju uzduž i popreko, rekao je slikovito dr Ciligi zašto nije, kad je već mogao, prešao preko granice i pobeo glavom bez obzira: 'Pred očima evropskih radnika ugled Rusije je neuporedivo veći od moga. Sve oči ovog sveta su u nju uprte. Ako uteknem iz Rusije, mogu hiljadu puta biti u pravu, ali šta god rekнем, izgledaće sumnjiv u očima zapadnoevropskih radnika, koji nikako neće da ostanu bez vere da je pravi život, ipak, negde drugde. U Rusiji.'...

... U Moskvi se tada nalazilo 30—40 jugoslovenskih komunista, izbeglih pred progonom kraljevske policije. Došli su da nađu spas i da na licu mesta

upoznaju revolucionarnu taktiku boljševizma. Da bi na delu izučili sovjetski eksperiment, oni su po jedan dan u nedelji provodili radeći u fabrici, zajedno sa ruskim radnicima dok su u ostale dane odlazili na specijalne kominternovske kurseve i škole. Bili su razočarani jednim položajem sovjetske radničke klase, iako je na snazi bila upravo diktatura proletarijata. Nagrizala ih je strahovita sumnja, kleli su sami sebe gde su to došli i zašto su se upleli u vrtložno kolo iz koga gotovo nema povratka. Pitali su se, ponekad otvoreno, češće u sebi, ne gleda li sovjetska vlada na njih, inostrane komuniste i neruske narode, samo kao na svoje oruđe, kao na sitne figure na šahovskoj ploči, kojima se ona u svojoj igri slobodno služi i žrtvuje ih prema tekućoj potrebi.

S druge strane, sami ruski radnici ih nisu dočekivali sa simpatijama. Ciliga je, recimo, doživeo da mu jedna stara radnica odbrusi: 'U stvari, zašto ste vi uopšte došli ovamo, da živite na grbači ruskog radnika, da jedete njegov hleb? Pogledajte, kako ste vi obučeni? Vi, stranci, ovde živite kao gospoda, dok naš radnik jedva sastavlja kraj s krajem. Zašto sami kod vas ne sprovedete revoluciju, umesto što dolazite ovamo na gotovo?'

Iskusni sindikalni borac iz Bosne, Risto Samardžić, opisivao je opširno sve nepravde i poniženja koja je video: 'Radnici sovjetskih poduzeća su zarobljenici svojih poslovođa i direktora, kao u kapitalističkim zemljama. Staviše, tamo radnik može da protesuje u štampi i na skupovima. Ovde, nema kome da se obrati. Ovo nije socijalizam, ovo je ropstvo'. Jedan naš željezničar, došao je u Moskvu na kongres Sindikalne Internacionalne, bio je još kritičniji: 'Radnik je ponovo uhvaćen u mrežu, birokrati žive kao što žive buržuji, a njihove dame izigravaju buržujke. Potrebna je nova revolucija'.

Poznati crnogorski revolucionar i Lenjinov prijatelj, dr Vukašin Marković, gubio je tlo u baruštini ojačale sovjetske birokratije. Da se potpuno ne zaglibi stalno je menjao prebivalište. Na kraju se sklonio u Dagestan koji ga je podsećao na njegovu brdovitu Crnu Goru. Kad bi dolazio u Moskvu izbegavao je da odseda u Domu političkih emigranata. Nije hteo ni da smeta prijateljima, pa je najradije odlazio da spava u sirotište.

Slajući polako mozaik, dr Ante Ciliga je zaključio da neustrašivi borci za slobodu i protiv nenarodnih režima stvaraju društvo u kome ima svega osim slobode i koje je zasnovano na besramnom ulizivanju moćnicima. Zar su zato on i njegovi drugovi ostavili svoje domove, pljunuli na svoju zemlju i potucaju se sada po svetu!? Umesto bilo kakve demokratske rasprave, sve se svodilo na pretnju, nasilje i zastrašivanje. Ko bi izrazio sumnju, bivao je ukoren zbog nedostatka revolucionarnog smisla, optužen da sedi na dve stolice i da je pritajeni izdajnik. Svemoć državnog aparata počivala je na najgrubljoj prinudi i kontroli organa GPU-a.

'Visoki službenici bili su napudrani i naparfemisani kao žene iz polusveta — primetio je Ciliga. Ljudi iz GPU-a imali su fine manire i uvek su ljubili ruke svojim ženama. U oči je upadao naglašeni duh kaste. Svi su se oni smatrali članovima jedne porodice i bukvalno spasiteljima revolucije. Svoje ogromne privilegije primali su ozbiljno kao slabu nadoknadu za svoj rad. Sve je bilo po principima presvete hijerarhije. Reći: 'Govorio sam danas sa Jagodom' ili 'Trilise me je pitao' — to je predstavljalo događaj u životu svakog službenika koji je na hijerarhijskim lestvicama stajao dva ili tri stepenika niže...' («Duga», Beograd) 19. 9 — 2. 10. 1987).

»... Ciligu su u lenjingradskom zatvoru, maja 1930, suočili sa zagrebačkim drvodeljskim radnikom Potočkim, nekada studentom na Sverdlovskom univerzitetu, tada deklarisanim opozicionarom kome je bio zabranjen povratak u Jugoslaviju. Istražnim organima otkrio je kako ga je Ciliga nagovarao da energično traži dozvolu za povratak kući, da bi zagrebačko radništvo obavestio o pravom stanju u Rusiji i da je on to odlučno odbio, jer bi pre išao u Sibir nego u Zagreb! Ciliga je shvatio da se tu ne radi o denuncijaciji, nego da se Potočki prosto negde izlanuo, pa ga je GPU pritisnuo, čim nije naveo sve što mu je on svojevremeno rekao: 'Da se na bilo koji način treba izvući i u inozemstvu organizirati borbu protiv Kominterne. Birokratski režim neće se moći srušiti mirnim putem, jer se on dobrovoljno neće odreći svojih privilegija'. Ovako, to i nije bila strašno teška optužba: zle reči i namere, ali ne i delo.

Nisu ni traženi pouzdaniji i teži dokazi. Ciliga, Dragić i Dedić, su osuđeni na tri godine tamnice.

Na putu prema Uralu mogli su u vozu slobodno razgovarati sa putnicima, a pratnja je nastojala da uveri Ciligu da u zatvoru neće ostati ni pola godine, pošto se i sam uveri da je preterao u kritici i da je dužnost inostranih komunista u Rusiji da pomognu u savladavanju teškoća 'petoletke', a ne da je sabotiraju i usporavaju.

Usred stepe, pored mesta Verhnje Uralsk, nalazila se kaznionica iz carskog vremena, pretvorena u boljševički politički 'Isolator'. Tu su ih natiskali u ćelije, među zatvorenike, sa toplim zimskim naušnicama, u kaputima i čizmama. Izgledali su kao da se spremaju za putovanje po snežnoj vejavici, a ne za boravak u zgradi.

Mada su od njegovog druga Mustafe Dedića tražili imena ostalih opozicionara iz grupe i napismeno priznanje da su se bavili kontrarevolucionarnim radom, u zamenu za puštanje na slobodu, mada je zajedno sa svim ostalima punih osamnaest dana štrajkovao gladu zbog toga što je stražar ozledio jednog zatvorenika, Ciliga je logor doživeo kao čudesno ostrvo slobode u okeanu sovjetskog ropstva. Suprotnost između straha i terora pod kojim je stenjala čitava Rusija, osuđena na ćutanje, i ničim sputane slobode duha među logorašima, delovala je zbunjujuće. Ljudi su se plašili da nisu možda sišli s uma i žive među ludacima koji jedini u Rusiju imaju pravo da još misle, da govore slobodno i javno sve što hoće.

Od 250—300 zatvorenika u Verhnje Uralsku najviše je bilo 'trockista'. Ostali su pripadali ekstremnim levičarima, radničkoj grupi, menjševicima, gruzijskim socijalistima, cionistima, anarhistima, maksimalistima ili zinovjevcima. U tom šarolikom društvu važno je pravilo da se novajlije sami legitimišu ko su i odakle dolaze.

Ciliga je napisao izvještaj o opozicionom delovanju u Lenjingradu i potvrdenoj proceduri privezao ga za kanap, koji je vodio do gornjeg sprata kaznionice. Sutradan su mu su sedili dali da pročita 'novine' (nekoliko svezaka ispisanih rukom). Sveske su se unutar ćelije čitale pojedinačno, ali su se iz ćelije u ćeliju predavale poredane u kutiju kao 'novine'. U člancima je bilo neverovatne različitosti u mišljenjima i slobodi izražavanja. Postavljalo se direktno pitanje treba li težiti reformisanju postojećeg stanja u Sovjetskoj Rusiji ili se boriti za svrgnuće vrhuške na vlasti: 'Treba li ići na raspu-

Stanje kolhoza ili samo na povećanje dohotka i slobode seljaka u njima? Vodi li Staljin revolucionarnu ili imperijalističku spoljnu politiku?"

Po preovlađujućem komunističkom receptu, zakazivani su propisni sastanci s radnim predsjedništvom, sekretarijatom i preciznim dnevnim redom, iako su oni najčešće održavani u hodu, prilikom šetnje u dvorištu. Osim svih sovjetskih novina i časopisa, mogli su koristiti veliku i raznovrsnu logorsku biblioteku, dopisivati se i dobijati knjige.

Tako je bilo u početku. Docnije je Ciliga iscepao Lenjinov portret koji je visio na zidu ćelije.

■ — Ni bog, ni gazda, opominjao me je neki glas iz dubine podsvesti — seća se Ciliga. — Djelovao je odlučno i zapovjedno, iako pocjepan na hiljadu komadića i bačen u korpu za otpatke. Ćelija je bila mračna. Vrhovi Urala i nepregledna stepa napolju su tonuli u čudesan san. Uhvatila me neka slabost i tjeskoba oko srca. Šest mjeseci poslije toga nisam bio u stanju da bilo šta kažem ili napišem, što se ticalo politike. Tako sam bio depresivan da nisam mogao da iznesem svoje nove zaključke o velikom revolucionarnom vodi. Teško i bolno sam podneo definitivni razlaz sa voljenim Lenjinom. Kad sam došao u Vrhnje Uralsk, ja sam otklanjao sovjetski kakav je tada postojao, i staljinski politički režim. Za vreme mog boravka u 'Izolatoru' došao sam do uverenja da zlo ima dublji koren, pa da je ona kritika koju vodi komunistička opozicija, takozvani trockisti, nedovoljna. Trocki je kritizirao sporedne stvari, detalje, a branio osnovno zlo, rak rane sovjetskog sistema. Dakle, posle Staljina, odbacio sam i Trockog. Nisam među njima nalazio bitne razlike: oni su raspodeljivali posao. Jedan se usredsredio na praktično ostvarivanje, a drugi na teorijsku odbranu istog dela, sastava i metoda. Novim očima gledao sam na Lenjina. Nisu me više zadovoljavale oveštale fraze da je Staljin 'uništavalac djela Lenjina i izdajica lenjinizma', da je sada loše, ali da je Lenjin živ bilo bi drukčije' Staljin u osnovi podržava Lenjina i lenjinizam, a ne vrši njegovu negaciju. Istina, Staljin znači produžavanje Lenjina, nastavak Lenjina u goru stranu, ali opet zlo nije stvorio Staljin, on ga je samo razvio i pojačao. Tako se moj raskid sa Staljinizmom završio razlazom sa Lenjinom i sa politikom uopšte. U zatvoru sam drugovima dao javnu izjavu o mom prekidu sa komunizmom i o mom napuštanju svih komunističko-opozicionih i političkih organizacija i o daljem uzdržavanju od političkog rada. Gubitak moje vere i volje za politiku, rezultat je dosta duševnih muka i dubokog razočaranja. Živeo sam za to da dođem u situaciju da drugima pružim potpune i objektivne informacije o Sovjetskoj Rusiji i o onome šta sam u njoj iskusio, da je svaki pokret, svaki narod koji dođe pod kontrolu Moskve, osuđen na žrtvovanje i propast dok je nezavisnost prema Moskvi preduslov uspjeha bilo kog naroda ili stranke.

U proleće 1933. pred isticanje kazne trogodišnje deportacije, Ciliga, Dragić, Dedić i Heberling su GPU i sovjetskoj vladi uputili izjavu u kojoj traže da im se po izlasku dozvoli da napuste Rusiju, inače će stupiti u borbu za ostvarenje svojih prava. Svi ostali zatvorenici podržali su taj njihov zahtev.

Rečeno im je da ih voze u Moskvu, a na prevaru su premešteni u druga mesta. Ciliga u Čeljebinsk, Dragić u Saratov na Volgi, Dedić u zapadni Sibir, u selo Kolpaševo u Norimskoj oblasti, Heberling dalje na Ural. Pošto mu je GPU saopštio da ne samo što neće biti pušten u inostranstvo, nego mu je kazna produžena na nove dve godine tamnice, Ciliga je u Čeljebinsku

stupio u štrajk gladu. Četrnaestog dana štrajka osuda tamnicom mu je zamjenjena konfinacijom u Sibiru. Nije se pomirio ni sa tom olakšicom, nastavivši štrajk gladu. Posle 23 dana, obećano mu je da će ga, ipak, poslati u Moskvu. Međutim, uputili su ga u Irkutsk na Bajkalskom jezeru. Sovjetski zakoni dozvoljavali su da GPU osuđenima beskrajno produžava kazne zatvora ili progonstvo.

U irkutskoj robijašnici uglavnom su bili seljaci, koje su slali na prisilne radove na Daleki Istok, na gradnju puteva i željeznica. Unutrašnji režim bio je donekle slobodan, ćelije su bile nezaključane, a držani su tečajevi: analfabetski, matematički, gitara. Ciliga je, na primer, podučavao bolničko osoblje latinskom jeziku. Pušten je posle nekoliko meseci i prognan u Krasnojarsk. Dobio je zaposlenje kao činovnik u Industrijskoj banci i shvatio da većinu njegovih sugrađana čine bivši ili sadašnji osuđenici.

Kod Ciligine supruge, koja se posle putešestvija po Evropi i protestnog pisma Staljinu skrasila kao dečji lekar na ostrvu Lopud pored Dubrovnika, svratio je jedan sovjetski agent tražio na pozajmicu izvesnu sumu novca i obavestio je da je organima GPU dat specijalni nalog da paze na njenog muža u Sibiru! A on je, baš u to vreme, videvši da mu nema izlaska, sebi prerezao vene!

Posle oporavka poslat je u novo progonstvo, 400 kilometara severnije. U Jenisejsku je dobio zaposlenje u Trustu šumske industrije. Njegov drug i istomišljenik Stanko Dragić, pokušao je bekstvo, bio uhvaćen na rusko-poljskoj granici i zatvoren u kazamate na dalekim Solovjetskim ostrvima. Ciliga ipak nije gubio nadu da će iz Rusije, ipak, legalno izaći. Kao Istranin, uspeo je dokazati italijansko državljanstvo i, posle dosta peripetija, dobiti pasoš, zahvaljujući jednoj zakonskoj odredbi da se nepoćudni stranci mogu samo prognati sa teritorije Sovjetskog Saveza ...

... Uspeh Ciligine knjige 'U zemlji velike laži' bio je ograničen neposrednom ratnom opasnošću i psihozom da goruće pitanje nije kako je, zapravo, u Rusiji, već na čijoj će strani biti Rusija u budućem ratu. Verovatno je zato izdavač 'Galimar' tražio od autora da iz knjige izbaci sve kritičke aluzije na račun Lenjina, pa čak i ono što bi isuviše kompromitovalo Staljinov režim.

Iako je organ KPJ 'Proleter' pisao da se Ciliga slobodno šetka po Jugoslaviji sa sinom Trockog Sjedovom, on je uhapšen već na granici. U septembru 1937. godine sproveden je u beogradsku 'Glavnjaču' i posle dva meseca istrage proteran iz zemlje. Sarađivao je, šaljući dopise iz inostranstva, u zagrebačkom časopisu 'Nova Evropa', u kome se ogradio od odlomaka koji su iz rukopisa njegove knjige neovlašćeno objavljeni u dnevnom listu 'Novosti', uz namemo izostavljanje svih njegovih pozitivnih utisaka.

Najteže optužbe protiv dr Ante Cilige napisao je Josip Broz Tito. Pod pseudonimom W. Viktorow objavio je članak u pariškom kominternovskom listu 'Rundšau' i obeležio ga je kao 'agenta fašističke špijunske službe u ulozi pisca': 'Ciliga je pasoš dobio od italijanskog poslanstva u Moskvi i otputovao u inostranstvo. Od tada nesmetano posjećuje sve evropske zemlje i svuda sprovodi, po nalogu OVR-e (talijanska politička policija) i Gestapoa, kao običan fašistički najamnik, prljavu antisovjetsku i antikomunističku propagandu. Ciliga pripada vodama takozvanog trockističkog centra. Sam je o sebi govorio da uživa naročito povjerenje Trockog. U Pariškom centru rukovodio je obradom balkanskih zemalja, smatrajući se vođom jugoslovenskih

trockista. U posljednje vreme Pariski centar se počeo naročito interesovati za zemlje Balkana. Razumije se da to nije bilo slučajno, već nalog Berlina i Rima. Još sa prošlogodišnjeg moskovskog procesa protiv trockističkih bandita, bilo je poznato da je ugovor između Trockog i Hitlerovog zamjenika Hesa dao odriježene ruke fašističkoj Nemačkoj na Balkanu. S obzirom na predstojeće planove fašističkih agresora u Srednjoj Evropi i na Balkanu, razumije se da podrivački rad trockista dobij a tamo naročiti značaj. Zbog toga nije slučajno da je Ciliga sa sinom Trockog Sjedom otputovao krajem ljeta 1937. godine u naročitu misiju u Jugoslaviju. Ne treba se ni čuditi što su jugoslovenske vlasti, svojevremeno iz Jugoslavije protjeranog 'opasnog revolucionara', Ciligu sada pustile da nesmetano putuje kroz cijelu zemlju i obrazuje trockističke, tj. provokatorske špijunske i terorističke grupe. Da su ove grupe nastale uz podršku jugoslovenske policije i da je njihov plan koordiniran sa Nojhauzenom, glavnim agentom Hitlerove propagande u Jugoslaviji, za to postoje nepobitni dokazi.

U legalnom časopisu pod ilegalnim partijskim patronatom, 'Kultura', Ivo Baljkas je napao 'Novu Evropu' što daje gostoprimstvo gospodinu Ciligi da po stranoj narudžbini blati Rusiju ...

... Više je nego očigledno da je Baljkas po partijskom zadatku obrađivao Ciligu i odvrćao ga da svojim ličnim slučajem 'u delikatnim trenucima koje proživljavamo, neopravdano i nedopušteno ne lifieruje materijal međunarodnoj ratobornoj reakciji protiv antifašističkih i pacifističkih sila u svetu'. Na to mu je Ciliga navodno rekao da on sada samo živi da napakosti Sovjetskoj Rusiji.

U čemu je prava pozadina spora vidi se bolje iz dva Ciligina polemička odgovora.

Prvo je, kaže Ciliga, moskovska 'Pravda' u julu 1937. donela seriju članaka 'Špijunska Internacionala' u kojima sve bivše komuniste i socijaliste, kritičare Staljinovog režima, proglašava trockistima i špijunima. Među njima Ciliga je označen kao vođa trockista u Jugoslaviji, špijun Italije i kraljevske jugoslovenske policije.

A, kako sam piše, politički i organizaciono se razišao s Trockim 1932, četiri godine pre početka moskovskih procesa i od tada ne pripada nikakvoj političkoj stranci ili grupi. Dva meseca posle napisa u 'Pravdi', protiv njega su se pojavila još dva isto intonirana napada u Parizu i Zagrebu. 'Proleter' je alarmirao jugoslovensku policiju što ne hapsi tog 'agenta Trockog na Balkanu', što spava i hapsi samo 'komuniste staljinske frakcije'. Ta denuncijacija pokazala se neosnovanom i on je oslobođen... (»Duga«, Beograd, 2—16. 10. 1987).

INTERMECO

PUT U SOVJETSKI SAVEZ

"Svi su bili u logoru Dahau.

Svi su bili članovi ili funkcioneri predratne, ilegalne KPJ, od 1930. i dalje; robijaši prve Jugoslavije, antifašisti ili Španski dobrovoljci; aktivisti Osvobodilne fronte, ilegalci ili partizani... A u Dahauu (i Buchenvaldu), inspiratori ili rukovodioci ilegalne antifašističke organizacije; članovi ili predvodnici nacionalnog logorskog narodnooslobodilačkog odbora, ili međunarodnog logorskog odbora... Većinom su bili inženjeri, najviše hemičari. Zauzimali su visoka mesta u privrednom i javnom životu NR Slovenije i u vladi FNRJ.

Godine 1947, spremali su se, konspirativno — tako su ih drugovi obavestili — za odlazak na 'studijsko putovanje u Sovjetski Savez'. To je bila čast jednog doba. Najbolji među najboljima. Ne bez ponosa, pozdravljali su se s rodbinom i prijateljima, ljubili žene i decu. Mnogi: zauvek.

I tako su hapšeni.

Oficir OZN-e:

— Zna li, druže generalni direktore kemijske industrije, gdje su vaše kolege inženjeri Diehl, Stepišni, Kranjc, Barle, Košir? Zna li, aa??'

Inž. Boris Fakin:

— Ministar mi je strogo povjerljivo rekao, da su otišli na specijalizaciju u Sovjetski Savez, u Rusiju.'

Oficir OZN-e:

— 'Otišli su na preodgoj u zatvor!'

Drugi su nestajali sa ulice, sa radnog mesta, iz kafane. Otišli, i nisu se vratili.

Njihove sudbine počele su da se odronjavaju pod optužbom da su kao logoraši u Dahauu (i Buchenvaldu) — ili čak i pre rata — postali saradnici Gestapoa, a u poratnom vremenu kao agentuma mreža bili preuzeti od strane 'imperijalističkih obaveštajnih službi'.

Njihova imena su:

I

1. inž. Branko DIL (r. 1905) — pomoćnik predsednika i glavni inspektor Kontrolne komisije vlade NR Slovenije (predsednik Kontrolne komisije: Vida Tomšič); Ljubljana;

2. inž. Stane OSVALD (r. 1907) — pomoćnik ministra industrije vlade FNRJ (ministar industrije: Boris Kidrič); Beograd;

3. inž. Karel BARLE (r. 1910) — sekretar ekonomske komisije CK KP Slovenije; španski dobrovoljac; Ljubljana;

4. Rezika BARLE (r. 1925) — poljoprivredna radnica (supruga inž. Karela Barlea); Nemica iz okoline Minhena; Ljubljana;

5. Janko PUFLER (r. 1905) — direktor fabrike stakla; španski dobrovoljac; Hrastnik;

6. Martin PRESTERL (r. 1905) — novinar, vlasnik izdavačke kuće; funkcioner KP Austrije; španski dobrovoljac; Grac (Austrija);

7. dr inž. Boris KRANJC (r. 1913) — profesor univerziteta; Ljubljana;

8. inž. Milan STEPIŠNIK (r. 1910) — direktor fabrike 'Industrija metalnih polizdelkov' ('ImpoV); Slovenska Bistrica;

9. inž. Vladimir LIČEN (r. 1912) — direktor hemijske fabrike; Medvode;

10. Paul GASER (r. 1903) — elektrotehničar, potom novinar; Innsbruck (Austrija);

11. Oskar JURANIČ (r. 1909) — generalni sekretar Ministarstva inostranih poslova vlade FNRJ; španski dobrovoljac; Beograd, j

Oni su bili osuđeni na kaznu smrti. I streljani.

II

12. inž. Mirko PIBERNIK (?) — tehnički direktor fabrike »Kolor«; Medvode; Generalna direkcija hemijske industrije NR Slovenije; Ljubljana;

13. Janez PERENIČ (r. 1904) — učitelj predratni član PK KPJ za Sloveniju; predsjednik izdavačkog preduzeća 'Naša knjiga'; španski dobrovoljac; Novo Mesto;

14. Viljem HERMAN (r. 1908) — dentist; španski dobrovoljac; Ljubljana.

Oni su prestali da žive u istražnom zatvoru.

III

15. Mirko KOSIR (r. 1905) — pre rata sekretar PK KPJ za Sloveniju; profesor univerziteta; Ljubljana.

On je osuđen na vremensku kaznu. Prestao da živi na Golom otoku.

IV

16. Andrej BOHINC (r. 1912) — sekretar sreskog komiteta KP Slovenije za Jesenice; narodni poslanik Skupštine FNRJ; Jesenice;

17. inž. arh. Vlastimir KOPAČ (r. 1913) — direktor Zavoda za zaštitu istorijskih spomenika; Ljubljana;

18. dr Roman VIDMAR (r. 1904) — lekar; Sturij pri Ajdovščini.

I oni su bili osuđeni na kaznu smrti.

V

19. Hildegarde HAN (r. 1923) — službenica; verenica Martina Presterla; Beč.

I ona je bila osuđena na kaznu smrti.

VI

20. Petar ČORIĆ (r. 1911) — sekretar sreske zadruge; španski do-
brovoljac; Petrinja;
21. Ramo DERVIŠEVIĆ (r. 1923) — mašinst u štampariji 'Borbe';
rukovodilac SKOJ-a u NIP 'Borba'; Beograd;
22. Jože BENEGALIJ (r. 1921) — staklarski radnik; Hrastnik;
23. Mitja SARK (r. 1919) — student hernije; Ljubljana;
24. Alojz VERŠNIK (r. 1894) — trgovački putnik; Čmi pri Prevaljah,
25. Franc ZUMR (r. 1906) — metalac; Jesenice;
26. Viljem BREZAR (r. 1922) — stolar; Bistrica pri Tržiču;
27. Vekoslav FIGAR (r. 1910) — pravnik; Kočevje;
28. Ivan RANCINGER (r. 1909) — staklar; Pančevo;
29. inž. Boris FAKIN (r. 1913) — direktor generalne direkcije kemijske
industrije NR Slovenije (književnik Igor Torkar); Ljubljana;
30. Ludvik MRZEL (r. 1902) — književnik; Ljubljana;
31. Jože MARČAN (r. 1923) — student ekonomije; Ljubljana;
32. Vilko DIVJAK (r. 1912) — upravnik gradske pekare; španski do-
brovoljac; Maribor (nije rehabilitovan);
33. Jože MAVEC (r. 1909) — radnik; španski dobrovoljac; Jesenice
(nije rehabilitovan);
34. Franc MALENŠEK (r. 1909) — radnik; španski dobrovoljac; Koroška
Bela; Radovljica.

Autor nije uspeo da pribavi podatke o još dvojici hapšenih i suđenih:
to su Marjan PETRAK i Janko RAVNIKAR.

VII

Ako su dahauski:

35. Albin HOFBAUER (r. 1907) — major JA; oficir bivše jugoslovenske
vojske (poručnik bojnog broda); Pula (nije rehabilitovan);
36. Vladislav KANDARE (r. 1904) — major JA; oficir bivše jugoslo-
venske vojske (poručnik I klase bojnog broda); Pula (nije rehabilitovan);
37. Dušan SPINDLER (r. 1912) — učitelj; upravnik industrijsko-vinar-
ske škole pri TAM-u; Maribor.

Svi oni — od broja 16 do 37 (i ponovo: brojevi) — robijali su od
3 do 12 godina.

Hapšeni su ovim redom:

1946.

Oktobar Janko Pufler (25);
Jože Denegalij (?);

1947.

Avgust - ■Karei Barle (8);

Septembar - Branko Dil (16);
Mitja Sark (19);
Stane Osvald (20);
Rezika Barle (22);
Milan Stepišnik (30);

Oktober Vlastimir Kopač (2);
Vladimir Ličen (3);
Roman Vidmar (5);
Andrej Bohinc (14),
Viljem Brezar (17);
Janez Perenič (21);
Oskar Juranič (24);
Martin Presterl (25);
Hildegard Han (25);
Ramo Dervišević (25);
Boris Kranjc (27);
Vilko Divjak (31);

Novembar Jože Mavec (1);
Viljem Herman (2);
Petar Čorič (8);
Janko Ravnikar (26),

Decembar Alojz Veršnik (20);
Mirko Pibemik (?);
Marijan Petrak (?);
Franc Malenšek (?);

1948.

Januar Franc Zumr (15); i
Vekoslav Figar (16);
Paul Gaser (17);

April Boris Fakin (8);
Mirko Kosir (9);
Jože Marčan (17);

Maj Albin Hofbauer (28);
Vladislav Kandare (28);

Septembar Ivan Rancinger (3);
(Prvi put hapšen 8. jula 1945);

Decembar Ludvik Mrzel (23);

1949.

Maj Dušan Spindler (7).

Svi su u istrazi i na sudu priznali dela za koja su terećeni: da su bili agenti Gestapoa, a posle rata špijuni obaveštajnih službi zapadnih sila. Sve presude izrečene nad njima poništene su. Svi krivični postupci vođeni protiv njih obustavljeni su. Svi su krivičnopravno rehabilitovani.

To su činjenice oko kojih više nema spora.

Osuđeni u daha uskim procesima stajali su nasuprot razasutoj predstavi o nacističkim logorima kao mestima na kojima komunisti i 'pošteni anti-fašisti' nisu mogli preživeti. Logor Dahau, posebno, bio je — u ravni tekućeg uprošćivanja — uopšten kao statusni simbol zločina. Ko je preživeo Dahau, morao je izdati. A u Dahauu i na okupacionoj teritoriji Trećeg Rajha kome izdati nego Gestapou!

Ideološku predrasudu ništa ne može da razuveri, najmanje ono što je očigledno. Ni golim okom vidljiva činjenica da se iz koncentracionih logora nacističke Nemačke vratilo na hiljade interniraca (i komunista), nije mogla da razubedi. Ton podozrenju i sumnjičenjima davale su 'istočne demokratije sa Sovjetskim Savezom na čelu'. Sovjetski logoraši, povratnici iz Nemačke, bez zastoja su proputovali za 'socijalističke radne logore'. Oni su samo preseli na voz.

Dalje je sve logično: naglasak sumnje bio je upravljen prema članovima rukovodiocima ilegalnih logorskih partijskih komiteta i narodnooslobodilačkih logorskih odbora (komunistima, španskim dobrovoljcima, inteligentima'^«

BILANS STALJINOVOG TERMIDORA

Prvu knjigu u Jugoslaviji »posvećenu žrtvama Staljinovog terora« objavio je Zivojin Pavlović, pod naslovom »Bilans Staljinovog termidora«. Riječ — termidor znači zapravo — kraj Robespjerove strahovlade, diktature.

Knjiga Zivojina Pavlovića je, objavljena 1940. godine, u Kraljevini Jugoslaviji — zabranjena. Bilo je to vrijeme, neposredno pred rat kada se jugoslavenska vlada »udvarala« sovjetskim vlastima, uzaludno očekujući pomoć — tada se još uvijek nije znalo da su Rusi i Nijemci, točnije rečeno Hitler i Staljin, već razdijelili Evropu, i svijet.

Milomir Marić (»Deca komunizma«, NIRO »Mladost«, Beograd, 1987, str. 28) je zapisao:

»... Pavlović je u Pariz otišao na studije, oženio se bogatom Francuskinjom i živio u tastovoj kući u Versaju. Imao je veliki krug poznanika među francuskim intelektualcima. Posle dolaska rukovodstva KPJ u Pariz 1936. godine, bio je pod ilegalnim imenom 'Vlada', vlasnik partijske knjižare i rukovodilac tehnike.

Partijska disciplina i šlepa pokornost rukovodećoj kliku, autora je 'sprečavala' da se ranije stavi na stranu progonjenih u Sovjetskom Savezu. Posle svega što se dogodilo, uvideo je da je svakako bio jedan od saučesnika, sarađujući u brojnim kampanjama 'podrške procesima i stalnom traganju za neprijateljima među nama'. Od buržoaskih režima zahtevane su blage kazne za komuniste, dok su oni u Rusiji najsvirepije likvidirani. Pavlovićevom osvešćenju kumovao je pakt Hitler—Staljin, lepršanje crvenih zastava sa srpom i čekićem, barabar s onima sa kukastim krstom, a najviše — smejivanje i hapšenje u Moskvi njegovog prijatelja Milana Gorkića.

'Posle ruske i poljske partije KPJ je položila najviše žrtava moskovskoj Ljubjanci. Može se reći da je tamo uništen skoro sav stari partijski kadar, skoro svi stvarni šefovi KPJ, koji su imali tu nesreću da su se u vreme termidora nalazili u Moskvi' — piše Zivojin Pavlović — 'U Partiji je nastala prava panika ..

... U ostavštini Sretena Zujovića, nalazi se detalj kako je u oslobođenom Užicu 1941. sreo Vladu: 'Znam da je Gorkić preko njega u Parizu otvorio jednu našu knjižaru, koja se zvala 'Horizont'. Meni je kasnije (Lovro) Kuhar (Prežihov Voranc — op. P. P.) rekao da ima izvesnih podataka koji mu govore da je Vlado u vezi sa 'francuskom policijom, da je njihov konfident i da on u njega sumnja. Kada smo mi u Jugoslaviji uhvatili Vladu, on nam je to i priznao. Ja se ne sećam tačno kakva je to bila organizacija u Parizu. Takođe ne znam kako se odvijao ovaj Vladin rad kao konfidenta. Njega su (u oslobođenom Užicu) saslušavali Ročko Colaković,

Slobodan Penezić, a mislim da je bio i Marko. Vlada je materijal za štampanje 'Proletera' najviše nosio u Brisel, a list se u Parizu potpuno slobodno prodavao po kioscima'.

Milovan Đilas tvrdi da mu je Ranković, neposredno pre povlačenja iz Užica, poslao Pavlovića na saslušanje: 'Već ranije je saslušan i pred sobom sam imao te zapisnike. Mislim da je u tome učestvovao Krcun. Pavlović je došao otečena lica, nogu i tabana. Plav čovek, srednjeg rasta. Tito mi je rekao da je bio policijski agent. Ja sam ga pitao, a Mitra (Mitrović) kucala je na mašini šta je on govorio. Kategorički je odbijao svaku vezu sa policijom, čak i pod strašnim batinama. Na kraju smo ga streljali'.

Na crnom mermernom spomeniku Živoj in Pavlovića u zlatiborskom selu Mušvete stoji datum 28. novembar 1941. godine. Podatak da je 'streljan od komunista' nečije detlo je uništilo posle rata.

U sačuvanom Pavlovićevom dosijeu u Ministarstvu unutrašnjih dela Kraljevine Jugoslavije, pored ostalog, piše: 'Pavlović Živoj in. sin pok. Ilije i Kovine, rođene Čirović, iz sela Mešnika, opštine čejtinske, sreza zlatiborskog, banovine drinske, 42 godine star. Odmah posle rata postavljen je za učitelja, a zatim, pri kraju 1922. godine za pisara Uprave grada Beograda. Od 1924. do 1929. boravio je sa manjim prekidima u Skoplju i bio saradnik lista 'Pravda'. U toku 1925. godine postao je član Oblasnog komiteta KPJ za Južnu Srbiju. U toku 1927. proteran je iz Skoplja zbog levičarekog rada. Godine 1929. otišao je u Carigrad, te je navodno vršio obaveštajnu službu za račun Sovjeta. Iz Carigrada je otišao 1930. u Pariz, te je tamo boravio sa većim prekidima sve do februara ove godine. U Parizu je aktivno sarađivao na komunističkoj propagandi, a naročito sa bivšim generalnim sekretarom KPJ Čižinski Josipom, ilegalno 'Gorkićem', koji je streljan u Moskvi 1937. godine, prigodom velikih 'čišćenja' koje je preduzela Komunistička internacionala u redovima naše Komunističke partije. Aktivno je sarađivao na vrbovanju dobrovoljaca, naših državljana, koji su učestvovali u španskom građanskom ratu na strani bivše republikanske španske vlade. Povratio se u zemlju 4. februara ove godine (1940), otkada se nalazi u Beogradu. Sada je zaposlen kao činovnik u Centralnom Presbirou pri Predsjedništvu Ministarskog saveta sa mesečnom platom od 2.500 dinara. Postavljen je po preporuci gospodina Gavrilović Milana'...«

A Živoj in Pavlović je u '»Bilansu sovjetskog termidora« zapisao:

»... 2. Strane partije

Komunistička Partija Jugoslavije. Posle ruske i poljske partije, svakako je Komunistička Partija Jugoslavije najviše priložila žrtava moskovskoj Ljubjanci. Može se reći da je tamo uništen skoro sav stari partijski kadar, skoro svi stvarni šefovi KPJ, koji su imali tu nesreću, da su se u doba termidora nalazili u Moskvi kao emigranti. Mada su vesti, koje su nam dolazile iz Moskve bile dosta retke, a čak katkada i kontradiktorne, ipak, u glavnom zna se bar približan broj uhapšenih uglednih jugoslovenskih komunista. U glavnom, listu pohapšenih u Moskvi dao nam je organ KPJ 'Proleter' od maja 1939. To je lista isključenih iz partije, ali se zna da je to i lista uhapšenih ili čak i streljanih u Moskvi, jer od kako je počela hajka na stare partijske kadrove svi oni koji su isključeni iz partije bili su u najmanju ruku deportirani.

Prema tome uhapšeno je ili streljano 3 bivša generalna sekretara partije, i dva sekretara omladine, i veliki broj članova CK i Politbiroa.

Među prvima je uhapšen *Milan Gorkić*, poslednji sekretar KPJ.

Za vreme opšte hajke na komuniste, strane i domaće u Moskvi, Gorkić je boravio sa svojim saradnicima u Parizu. (Pisac ovih redova bio je takođe jedan od njegovih bližih saradnika u svojstvu: sekretara partije za celu emigraciju; urednika i izdavača lista 'Protiv Glavnjače' i sekretara Patronata Crvene pomoći kod međunarodnih organa u Parizu; izdavača i administratora partijskog organa 'Proleter', Radničke Biblioteke i vlasnik i administrator partijske knjižare). Krajem jula 1937, baš u najvećoj našoj kampanji protiv 'trockističkih i buharinskih hijena', Kominternu poziva u Moskvu Milana Gorkića. Ne sumnjajući šta ga tamo čeka, a i suviše lačunajući na svoje velike veze u Kominterni, oputovao je u Moskvu bez odlaganja i na samoj stanici uhapšen.

Nekoliko dana kasnije partija je dobila nalog iz Moskve da mi se oduzmu svi partijski i ostali poslovi kao 'Gorkićevcu'. Tada nam je bilo jasno šta se sa njim tamo odigralo. U partiji je nastala prava panika. Suspendovan je ceo Politbiro, a u partiji postavljeni 'komesar' počeo je odmah po nalogu iz Moskve hajku na 'Gorkićevce', 'buhariniste', 'trockiste' i ostale 'narodne neprijatelje'. Povučena je prethodno iz prodaje knjiga Milana Gorkića 'Novim Putevima', koja je sadržavala 'provokatorskih' ispada. U stvari u ovoj knjizi je ukazano na greške u radu u prošlosti i istaknute nove metode u radu u budućnosti. Povučena je i poslednja 'Klasna borba', partijski časopis, jer su članci bili napisani od strane nas nekoliko 'Gorkićevaca' i Milana Gorkića. Najzad povučena je i 'Početnica lenjinizma' od P. Vukovića kao 'plagijat'. Sve su ove knjige spaljene po nalogu Kominterne.

Hapšenje Milana Gorkića i ostale nedaće u partiji vestu se krilo od partijskog članstva, pa čak i od članova CK koji su se nalazili u Parizu. Kada se pak saznalo, onda su 'novi' šefovi počeli sa objašnjenjima, koja su u stvari bila teške optužbe protiv Milana Gorkića. Međutim ovo su bili samo neposredni povodi, a ne i glavni razlog njegovog hapšenja. Evo tih razloga:

Poznata je afera sa Francuskom lađom u Kotoru, na kojoj je uhapšen Adolf Muk, a koja je trebala da uzme u Kotoru 400 dobrovoljaca i da ih prenese u Barcelonu. Po nalogu Kominterne, naša partija trebala je da skupi najmanje 3000 dobrovoljaca za Spaniju iz emigracije i Jugoslavije. U najvećoj 'tajnosti' iznajmljen je u Marselju francuski brod 'Korzika' koji je krenuo 2. maja 1937. godine za Dalmaciju. Za ovu odluku znao je samo Politbiro i niko više. Specijalni partijski funkcioneri poslani su u Jugoslaviju da spremne bar 400 dobrovoljaca. Međutim još u početku aprila dobio sam iz Beograda od jednog mog prijatelja sledeće pismo:

'Saznajemo ovamo da spremate neku lađu koja će da uzme sve dobrovoljce u Kotoru. Mogu ti javiti da beogradska policija sve zna. Neznamo na koji način, ali te upozoravamo da preduzmeš odmah sve da se ljudi ne upropašćuju i da se ta avanturistička akcija obustavi'.

Odmah sam stavio do znanja tekst pisma koje sam dobio iz Beograda. Na sednici istog niko nije hteo da shvati svu ozbiljnost ove opomene. Naprotiv, jedan od članova izjavio je da sam ja 'paničar' i da bez obzira na sve to treba produžiti ovu akciju. To nije bio ni Gorkić, ni Muk, već jedan od onih koji danas optužuju Gorkića kao jedinog krivca.

Znamo da je lađa otišla, i da je se ova afera završila hapšenjem Adolfa Muka i stotine dobrovoljaca. Komintemu je koštala preko 500.000 francuskih franaka. U vezi sa ovim traženo je od mene pismeno izjašnjavanje da sam ono beogradsko pismo saopštio Milanu Gorkiću. To je u stvari bio manevar ostalih sukrivaca po ovoj aferi, da se baci sva krivica na Gorkića. To sam odbio jer nisam hteo da budem jedan od saučesnika u lažnim optužbama protiv jednog a u čupanju ostalih krivaca.

Druga i još opasnija optužba protiv Milana Gorkića, (koja je u stvari otišla tek pošto se saznalo da je on uhapšen), jeste da je on bio ništa manje nego 'provokator'. Iz ove optužbe izlazi, da je Gorkić prosto 'izdavao' policiji izvesne članove CK ili Politbiroa koji mu nisu bili u volji. Tako je prema toj optužbi Gorkić 'denuncirao' preko svojih agenata iz 'Centralne Tehnike' (koji su 'svi bili trockisti') slovenačkog komunistu Lovru Kuhara, koji je uhapšen zajedno sa dobrim delom partijske arhive. Istih dana uhapšen je i skoro ceo CK sa I. Marićem na čelu. Gorkić ih je 'denuncirao' jer su kritikovali njegov rad.

Međutim taj isti Politbiro je ranije za ovu stvar optuživao Nikolu Crvenčića, agenta GPU-a koji je uhapšen u stanu Marića u Beču. Zbog ovoga je Crvenčić trebao da bude 'likvidiran'. Na njega je izvršen atentat u Parizu, kojom je prilikom teško ranjen.

Sta je istina u ovoj aferi?

Istina je jedno, da ničim nije dokazano ni da je 'provokator' Gorkić, ni Nikola Crvenčić. Po pričanju advokata koji je branio optužene u Beču, do hapšenja je došlo usled i suviše nekonspirativnog rada pohapšenih, koji su čitave sate provodili po bečkim kafanama i na taj način skrenuli na sebe pažnju bečke policije.

Najzad i treća optužba protiv Milana Gorkića jeste afera njegove žene u Moskvi, poznate komunistkinje *Beti Gian*, direktorke Parka kulture i odmora u Moskvi 'Maksim Gorki'.

To je bilo (ako se ne varam) u mesecu junu 1937. godine. U moskovskoj 'Pravdi' izašla je notica da je Beti Gian uhapšena kao 'špijun gestapa i intelektualnog servisa'. Denuncijacija je dolazila od strane Radeka, koji je bio njen dobar prijatelj. Prilikom pretresa njenog stana nađen je jedan deo arhive KPJ koju je tamo ostavio Gorkić u svojoj sobi. Naravno da je GPU odmah 'pretpostavio' da je ta arhiva predana stranim špijunima. U stvari to su bili dokumenti bez ikakve aktuelne vrednosti, jer je reč samo o stranim partijskim odlukama na plenumima, a koje nisu imale nikakav tajni karakter.

Ovo je bila dovoljna optužba, odnosno neposredni povod za hapšenje i Beti Gian i Milana Gorkića kao 'špijuna'. U stvari hapšenje Beti Gian leži drugda. Ona je sestra druge žene otrovanog Serga Ordžonikidža, koja je uhapšena i streljana sutra dan po trovanju njenog muža. Beti Gian je bila upoznata na koji je način Sergo likvidiran, kao i njena druga sestra Rozineli, koja je udova biv. komesara prosvete Lunačarskog. Sve tri su uhapšene i streljane kako bi izčezli, zajedno sa lekarom Pletnjevim, jedini izvan Staljinove klike koji su upoznati sa zločinom kremljinskih terorista.

Isto tako i za Milana Gorkića ovo je bio samo neposredni povod hapšenja. Glavni razlog leži u tome, što je on bio 1926. najintimniji prijatelj i saradnik 6streljanog Buharina, kada je isti bio predsednik Kominterne. Kako je sada u očima moskovskih birokrata najveći zločin biti čak i pre

20 godina lični prijatelj nekoga od streljanih 'špijuna', to je bio dovoljan, a i jedini razlog za hapšenje i eventualno streljanje Milana Gorikića.

Sa hapšenjem Milana Gorikića uhapšeno je i celo partijsko predstavništvo KPJ u Kominterni. Uhapšen je na prvom mestu prvi predstavnik »Flajšer« (Ivan Gržetić — op. P. P.), a zatim i ostali njegovi saradnici. Pronose se vesti da su i oni svi streljani.

Nešto docnije, posle hapšenja Milana Gorkića, uhapšen je i dr. *Sima Marković*, bivši generalni sekretar KPJ, bivši narodni poslanik i šef srbijanskog proletarijata.

Sima je emigrirao u Sovjetsku Uniju pre nekoliko godina po nalogu Kominterne, kako bi onemogućila svaki dodir sa radnicima u Srbiji. Izvesno vreme bio je profesor u Moskvi, a potom u Odesi, što je već pretpostavljalo nemilost. Nije u Moskvi uopšte bio na partijskom poslu zbog svojih starih 'grehova', te prema tome nije ni sarađivao sa Milanom Gorkićem ni dotadanjim partijskim vodstvom, koji su vodili oštru borbu protiv njega. Sima je uhapšen samo zato, što je nekada drukčije gledao na famozno 'nacionalno pitanje' nego Staljin i Komintema. On je zastupao gledište, da se nacionalno pitanje može donekle rešiti i u okviru buržoaske države, putem ustavnih reformi, davanjem širokih nacionalnih sloboda, koje mogu ići do autonomije u okviru sadašnjih granica. Tada je Komintema i KPJ tražila po svaku cenu 'samoopredeljenje do ocepljenja'. Za te stare 'grehove', kao i ostali stari boljševici u Rusiji, uhapšen je i Sima Marković, i ako Staljin i Komintema imaju danas isti stav po nacionalnom pitanju u Jugoslaviji kao nekada Sima Marković..

Njegova je sudbina neizvesna. Međutim, uporno se pronose vesti da je streljan zajedno sa ostalim.

Pored Sime uhapšen je i *Filip Filipović* '6tari', bivši narodni poslanik i bivši predsednik beogradske opštine. Filip je rano emigrirao u Sovjetsku Uniju. Nije bio na partijskom radu poslednjih desetinu godina. Radio je u Agrarnom Institutu, tamo 'gde se obično bacaju u 'arhivu' oni koji se više nikada neće vratiti na aktivan partijski posao. U izdanju ovog Instituta Filipović je objavio nekoliko zapaženih dela po raznim agrarnim pitanjima.

Teško je razumeti hapšenje Filipa Filipovića, u toliko pre što on nikada nije bio trockista niti opozicionar sa leva ni desna. Nikada nije pripadao ni jednoj frakciji u KPJ, te je važio kao jedan od majsvesnijih 'linijaša'. Njemu su se mladi komunisti rugali u Moskvi što prilikom svake diskusije on počinje sa uvodom: 'Ja drugovi mislim kao i Komintema'. Samo danas je veliki zločin misliti kao Komintema Zinovjeva, Buharina i Pjatnickog. Po svoj prilici da je Filip izrazio negodovanje prilikom streljanja ruskih boljševika, da je denunciran od strame agenata provokatora u službi GPU-a, te je zbog toga i zatvoren.

Hapšenje *Duke Cvijića* biv. sekretara partije i jednog od najboljih komunističkih novinara takode je izazvalo senzaciju u jugoslovenskoj koloniji u Moskvi. Duka je bio jedan od najvećih Gorkićevih rivala i njegov ogorčeni protivnik. Kada je Gorkić pao, promela se vest da će ga na poslu zameniti Duka Cvijić. Umesto toga, on je uhapšen. Razlog? Jer je njegova kritika protiv Milana Gorkića počivala na 'nezdravoj bazi'. To je bio same izgovor. Glavni razlog hapšenja njegovog leži u tome što je on u svoje vreme bio 'levičar'. I o njemu se pronose vesti da je streljan.

Zajedno sa Dukom Cvijićem uhapšen je i njegov brat *Stjepan*, bivši sekretar Komunističke Omladine Jugoslavije, koji se takođe nalazio u Moskvi u emigraciji.

Isključeni su još iz partije a svakako pohapšeni u Moskvi: *Sima Miljuš* i *Nikola Kovačević*, biv. narodni poslanici: *Kamilo Horvatin* i njegova žena *Jovanka*, *Košta Novaković*, takođe biv. nar. poslanik, itd.

Streljan je prema sigurnim vestima i *Voja Vujović*, bivši sekretar Komunističke Omladinske Internacionalne, poznati zinovjevist, koji je bio deportiran a pošto se pokajao, ponovo je zatvoren 1934. godine. Njegov brat *Grgur* takođe je kao što smo napomenuli streljan zajedno sa *Abramskim*. On je bivši sekretar K. O. J.

Neizvesna je sudbina »*Martinovića*«, koji je bio u Spaniji za svo vreme građanskog rata jedan od glavnih članova GPU-a.

Pavle Bastajić, opozvan u Moskvu, radije je pristao na beogradsku »Glavnjaču« nego na Moskovsku »Ljubjamku«.

Od bivših trockista, koji su u deportaciji još od 1939. godine čuje se da su streljani: *Stanka Dragić*, bivši član CK iz Zagreba; *Mustafa Dedić*, sekretar sindikata za Hercegovinu; *Stefan Eberling* rodom iz Vojvodine. Oni su zajedno sa *D-r Antom Ciligom* predstavnikom Kominterne u Beču bili osuđeni na 3 godine robije a potom deportirani. U deportaciji su radi svojih trockističkih ubeđenja po svoj prilici streljani. D-r Ciliga je u poslednjem momentu po izdržanoj robiji i deportaciji, neposredno pred sovjetski termidor uspeo da se pomoću talijanskog pasoša (čiji je podanik) iščupa iz Sov. Unije.

Pošto su streljanja i hapšenja izvršena u Moskvi, godinu dana kasnije svi pohapšeni ili streljani su isključeni iz partije. 'Proleter', partijski organ od maja 1939. donosi sledeću listu isključenih jugoslovenskih komunista.

'Zbog razornog i antipartijskog delovanja, pokušaja obnavljanja frakcijskih borbi u KPJ, unošenja zabuna u partijske redove u zemlji i širenja lažnih glasila iz inostranstva zbog veza sa trockističkim i drugim sumnjivim elementima itd. isključeni su iz redova partije *I. Marić* i *M. Marić*, *Labud Kusovac* i njegova žena. Kao tuđi i antipartijski elemenat isključen je *Bobo (Božić)*. Zbog grupaškog i antipartijskog rada, zbog tesnih veza sa trockistima i obaveštenja istih o partijskim tajnama, kao na pr. Darsulu u Francuskoj, isključen je iz partije *I.B. (Zak)*. Zbog nediscipline, grupaštva i nepokoravanja partijskim odlukama isključen je iz partije *VJ (Stari)*. Kao tuđ i sumnjiv elemenat isključen je iz partije *L. C.....*

'Kao elementi koji su našoj partiji i radničkoj klasi nanijeli goleme štete u toku niza godina svojim frakcijama i grupaškim borbama, vezama sa klasnim neprijateljima, varali KP (treba — K. O. J., op. P.P.), svojim destruktivnim radom kočili razvitak partije i na taj način obezbeđivali pokret radničke klase Jugoslavije, i tako pomagali klasnom neprijatelju, isključeni su iz redova partije: *Milan Gorkić*, *Flajšer*, *S. Marković*, *S. Miljuš*, *Krešić*, *Andrej*, *Mavrak*, *Petrovski*, *Senjko*, *Martinović*, *Švarcman*, *Dragačevac*, *Berger*, *Liht*, *Grabnerica*, *Drenovski*, *Grgur V.*, i *Z. Miljuš*.

'Zbog pokušaja stvaranja frakcija u partiji, zbog nediscipline i nepokoravanja partijskim odlukama, unašanja smutnje u partijske redove i neiskrenosti prema Centralnim Komitetom i izdajničkog držanja pred klasnim neprijateljem^ zbog čega je doveo u bludnju ne samo partiju nego i čitavu

radničku klasu, isključen je iz redova KPJ *Petko Miletić*. Zbog frakcijašenja nediscipline i antipartijskog rada, isključeni su *Vojnilović*, i *Korski*.

Ovo je jedino objašnjenje o isključenju partijskih funkcionera, koje je upućeno partijskom članstvu i samim isključenim.

Ali neophodno je potrebno nekoliko komentara i objašnjenja.

Marić i Kusovac su bili sve do 1938. u Parizu. Dok je Kusovac bio sekretar Španskog komiteta, dotle je Marić radio u emigracijskim organizacijama. Kada su pozvani u Moskvu, u opšte nije im objašnjeno zašto ih zovu, kako bi ih što lakše odveli na gubilište. Nikada u Parizu nisu pozivani na odgovornost da se izjasne u čemu se sastoje 'širenje lažnih glasina i, inostranstva' i kakve su njihove 'veze' sa trockistima, i sa kojima. To u toliko pre, što ni u Parizu ni drugde nije bilo trockista sa kojima bi oni mogli biti u vezi. Drugo, oni u opšte nisu održavali veze sa zemljom, osim sa svojim porodicama. Isto tako i njihove žene. One su isključene samo zato što su im isključeni muževi.

Isto tako isključivanje *Ivana Baljkasa* zbog 'teških veza sa trockistima i obaveštenja istih o partijskim tajnama kao na pr. Darsulu u Francuskoj'. Kada je Baljkas boravio u Parizu, partija mu je naložila da susretne D-r Antu Ciligu, koji se tih dana vratio iz Sov. Unije. On je to i učinio. Diskusija koju su oni vodili prdko 'Slobodne riječi' i 'Nove evrope' ni najmanje ne ide u korist teze onih koji su Baljkasa isključili. Dalje, Baljkas je došao u Pariz iz Južne Amerike i u Parizu zatekao Darsulu na partijskom poslu u Emigracionom Komitetu, tako da je Darsula znao mnogo više 'partijskih tajni' nego Baljkas koji je odavno izvan pokreta. U stvari i on je žrtva starih 'grehova'. Baljkas je takode svojevremeno sarađivao sa Ciligom u Zagrebu. To je glavni razlog, ostalo su samo cinični izgovori.

D-r Sima Marković je isključen kao i Gorkić zbog 'grupaških borbi' i ... 'veza sa klasnim neprijateljem' (?!). Zna se međutim da je d-r Sima Marković van svakog partijskog rada od pre 12 godina i da je u Moskvi od pre nekoliko godina. Postavlja se pitanje, kako je on mogao voditi tamo grupaške borbe kad je bio skoro potpuno izolovan od ostalih. Kako je mogao biti u 'vezi sa klasnim neprijateljem' kada je za svo vreme u Rusiji bio na oku GPU-a. Znači ipak po ovoj notici D-r Marković je bio u najmanju ruku 'špijun'. Da čoveku pamet stane!

Pa onda u 'vezi sa klasnim neprijateljem' Košta Novaković, Vlada Čopić, Cvijić, Horvatin, Filipović, i dr. (koji se nalaze kao, isključeni pod pseudonimom)?!

Pa onda isključenje *Petka Miletića*. U svim stranim ilegalnim partijama Petko Miletić je uziman kao primer junaštva u držanju pred 'klasnim neprijateljem'. Kao takav uziman je naročito za primer u našoj partiji. Petko Miletić je sada isključen 'zbog izdajničkog držanja pred klasnim neprijateljem'.

Pisac ovih redova napustio je partiju po hapšenju Milana Gorkića i ostalih, sporeći pravo GPU i Sovjetskoj državi da hapsi i strelja ne samo strane već i domaće komuniste samo zato što su hteli da koriste prava koja im daju statuti. Usled toga i naročito usled stanja u partiji koje je nastalo posle hapšenja Gorkića uputio sam CK KPJ sledeće pismo:

»Izvesni moji drugovi iseljenici izvestili su me da im je rečeno da sam ja isključen iz partije i da treba da prekinu sa mnom sve veze. Ne ulazeći u to, da li su ove vesti istinite ili ne, dosadašnji stav partijskog vodstva

prema meni jasno mi je dokazao da sam u stvari isključen i ako možda sve formalnosti nisu ispunjene. Mada sporim pravo KPJ da može da me isključi, jer sam formalno član KP Francuske, ipak smatram da me takav stav KPJ prisiljava da se povučem iz redova KPF što sam ovih dana i učinio.

Razlozi koji su me rukovodili da se povučem iz redova partije kojoj sam služio skoro 20 godina su sledeći:

1. *Hapšenje Milana Gorkića u Moskvi.* Duboko sam uveren da Milan Gorkić kao ni ostali koji su uhapšeni u Moskvi nisu špijuni. Njihovo hapšenje smatram nelegalnim. Prema statutima partije samo partijske instance one partije na čijem su se čelu oni nalazili, nadležne su da isleđuju krivice svojih funkcionera i da ih za iste kažnjava. Istovremeno smatram da samo partijske instance mogu birati svoje funkcionere i skidati ih sa poslova;

2. *Nepoverenje partije prema meni.* Novoimenovani sekretar izjavio mi je, bez da potkrepi razlozima, da 'Partija' u mene nema poverenja. Kada za 20 godina moga rada nisam uspeo da zadobijem poverenje partije, smatram da mi je moguće ostati u njenim redovima sve dotle, dok se ne prestane sa arbitrarnim postupcima njenih funkcionera sa članovima partije.

3. *Moj 'trockizam'.* Javno su me izvesni članovi CK optužili da sam 'trockista', mada nikada i niko nije bio u stanju da potkrepi dokazima da je bilo ičega trockističkog bilo u mom radu, člancima ili razgovoru sa drugovima.

4. *'Špijunaža'.* Na jednoj od sednica već Skinutog partijskog vodstva, usled mojih odnosa sa profesorom na Sorboni pok. Dominoom, izražena je sumnja u moju ispravnost kao partijca, jer je pok. Domino bio 'agent drugog biroa'. Međutim moji odnosi sa prof. Dominoom nisu išli dalje od usluga koje nam je on činio, a koje je partija preko mene od njega tražila. Ostali pak partijci, koji su sa njim imali veza, nisu usled toga uopšte uznemirivani.

5. *'Pronevera novca'.* Isti ljudi, a naročito njihove žene rastrubili su da sam proneverio partijski novac (knjižara, patronati, administracija itd.), mada je kontrolna komisija overila sve moje račune kao ispravne. Na moje proste, partijsko predstavništvo u Parizu ništa nije učinilo da se ove klevete suzbiju, pothranjujući time bajku o 'proneveri'.

6. *Saradnja u 'Slobodnoj Misli'.* Partijsko predstavništvo u Parizu naložilo je redakciji 'Slobodne Misli' u Torontu da mi otkáže saradnju (mada istu ne držim od partije, i mada 'SI. M.' nije organ partije), u cilju da me liši i polednjih sredstava za život, a saradnju predalo čoveku koji je raspolagao sa dovoljnim sredstvima za život.

'Svi ovi razlozi, pored skandala oko intervencije usled mog izгона iz Francuske naveli su me da se iz redova partije povučem sve dotle dok mi se ne pruži mogućnost da mogu da se branim pred njenim instancama od optužbi, za koje se uopšte ne osećam krivim'.

Dosta kasnije, na zahtev KPJ, KPF me je isključila iz svojih redova, mada sam iste napustio nekoliko meseci ranije.

To su u glavnom isključeni i 'skinuti' sa poslova na strani i u zemlji, a čije je isključenje objavljeno u 'Proleteru'. Međutim veliki broj članova partije u Jugoslaviji skinuto je po nalogu iz Pariza ili odstranjeno sa partijskih poslova, i iz partijskog članstva. Partijske organizacije dobile su nalog da udalje sa poslova sve 'gortcićeve', 'cvijićeve', 'siminovce'; sve

bivše 'grupaše' sektaše i 'frakcionaže'. Dakle otprilike sav partijski kadar, jer su retki oni partijci koji se ne mogu strpati u jednu od ovih kategorija.

To su dakle isključeni. Ali mnogi, koji su još odavno trebali da izlete iz partije ostali su u istoj. Nekoliko primera:

Jedan čovek, koji je i danas partijac izvršio je u Beču se nekim sumnjivim individuama 'ekspropriaciju' novca i stvari od vrednosti neke balerine, usled čega ga je tražila bečka policija. Partija, odnosno baš oni, koji se danas nalaze na njenom čelu poslala ga je u Pariz na 'popravku'. Na iskazu koje mi je dao po nalogu partije, rekao je da je to dozvoljeno, jer je to 1 sam Staljin činio. ,

Drugi primer. Jedan od bivših članova Politbiroa (K. Hudomal — op. P. P.), koga je Gorkić skinuo sa partijskog posla, a koji je danas baš zbog toga što je bio antigorkičevac persona grata partije, bio je uzrok jedne teške provale, u kojoj je propao sav partijski materijal koji je bio upućen za zemlju. Pre nekoliko godina, trebalo je uputiti u Sloveniju izvestan važan materijal. Zato je trebalo sigurno lice. Međutim on je naredio partijskoj organizaciji da mu pošalje njegovu ljubaznicu za taj materijal. Ona je izgleda ili bila u vezi sa policijom ili se izbrbljala da ide u Beč da prenese materijal. Policija je za ovo doznala, pratila je do Beča i u Beču, saznala za mnoge adrese, i pri prelazu preko granice, uzaptila je sve što je ova nosila.

Nije isključen takođe ni 'Janković', koji je bio poznati gorkičevac sve do pada Gorkića, i koji je zahvaljujući njemu uživao specijalne novčane povlastice iz klase partije i Crvene Pomoći, na 'koje drugi nisu imali prava. Ovo sve u cilju njegovog 'lečenja', mada uopšte nije bolestan. Nije skinut, jer je iz zahvalnosti za ove rabote bio glavni tužilac protiv Milana Gorkića.

Obmanjivao je partiju Sima Marković, Petko Miletić, mada niko, pa ni oni koji su isključivali ne znaju u čemu se sastoji to obmanjivanje. Međutim jedan od neisključenih, obmanuo je partiju prilikom emigracije iz zemlje da nema uopšte novaca, te je primao pomoć od Crvene Pomoći. Kasnije se utvrdilo da je imao 'ćemerče' koje mu je GPU našao i zbog toga mada intelektualac poslala ga partija na fizički rad, po kazni.

Napomenuli smo da se partijsko članstvo uopšte ne obaveštava o svim tim smicalicama koje se po naredbi iz Moskve praktikuju kod nas. Isto se tako vešto kriju sve vesti o hapšenju i streljanju jugoslovenskih komunista u Moskvi. Naprotiv, na pitanje pojedinih članova, da li te vesti odgovaraju istini, odgovara im se, da sve to 'nije tačno', te da isključenja ne znače hapšenje i streljanje. Međutim znamo jedno, da su svi oni, koji su u Moskvi optuženi, kao 'špijuni' ili da su 'držali veze sa klasnim neprijateljem', da su streljani. To je bilo ne samo sa rusima, već i sa poljacima, nemicima itd.

Najzad, nije na odmet da napomenemo takođe kako se i kod nas vodila 'antitrockistička' kampanja, čak i za vreme samog Gorkića. Lažne optužbe, podmetanja i klevete bili su glavni, ako ne i jedini argumenti kojim su se partijski šefovi služili.

Ova kampanja je počela po nalogu iz Moskve još u početku termidora. Povedena je prethodno kampanja protiv 'trockista' u Jugoslaviji. U očima ovih ljudi svi oni, koji su napustili partiju ili za ma što isključeni bili su 'trockisti', naravno kao takvi i 'agenti policije'. Redovno je potrzano nekoliko imena među kojima je bilo ljudi koji nikada nisu radili u radničkom pokretu ili se još odavno nalaze čak u vladinim partijama. Ovo je činjeno iz razloga, što kod nas u opšte nije postojao trockistički pokret, pa je tre-

balo da se 'trockistička opasnost' po svaku cenu naduva, te da dokažemo kako i mi znamo da gonimo te 'trockističke hijene'. Otuda su izmišljena imena, izmišljene akcije.

Slučaj sa D-r Ciligom je takođe interesantan. D-r Ciliga je pokušao da uđe u Jugoslaviju sa talijanskim pasošem. Na granici je zatvoren i sproveden u Beogradski zatvor, jer je bio ranije isteran iz zemlje kao talijanski građanin zbog komunističke propagande. U jednom članku u partijskom organu 'Proleteru' se veli, kako se dr. Ciliga slobodno šetka po Jugoslaviji, sa blagonaklonim stavom policije, i kako je on otišao u Jugoslaviju radi 'trockističke propagande'. U stvari Ciliga je u ovom momentu bio u zatvoru i posle dva meseca prognan iz Jugoslavije. Kada se za ovo saznalo trebalo je se čupati. U drugom članku isti člankopisac piše kako policija želi da od 'izdajnika' pravi 'mučenike' da bi ih popularisala, kako bi mogli da i dalje 'zavode' radničke mase.

U stvari D-r Ciliga još odavno nije trockist, što je u ostalom objasnio i zašto, u svojoj knjizi 'U zemlji velikih laži', koja je izašla na francuskom jeziku u Parizu.

Drugi primer. Scena se odigrava na sednici Politbiroa. 'Čišćenje trockista' je na dnevnom redu. Jest, ali nema kod nas trockista u Francuskoj, a oni 'trockisti' u Jugoslaviji još odavno su 'prikovani na stub srama'. Jedan od njih, sa najboljim pamćenjem seti se da je u Moskvi, nekad, zvani 'Darsula' bio neka vrsta levičara, kao i svi u ostalom koji su tada bili u Moskvi. Darsula je u Španiji na frontu. Svejedno, potrebna je bar jedna žrtva, a za sada se zna smo za Darsulu. I Darsula se isključuje kao 'trockista', mada nije uzet na odgovornost, i mada niko živ nije znao u čemu se sastoji njegov 'trookizam'. Da bi cinizam bio još veći, pored partijskih raznih imena pod kojim je ilegalno radio u zemlji, stavljeno je njegovo pravo ime I to nije bila u njihovim očima nikakva 'provokacija'.

Slučaj osuđenika Ivica je takođe interesantan. Ta psihoza gonjenja partijskih kadrova preneti je iz Moskve sa strane partije, na njene organizacije u zemlji, pa je čak dopala i na robiju u Mitrovici. Odgovorni za partijski rad u zatvoru isključili su Ivića kao 'trookistu'. Nekoliko puta su ga tukli, isključili ga iz 'kolektiva', i maltretiranju nije bilo kraja. Kasnije se utvrdilo da Ivić nije bio teroakista, i zato su isključeni oni koji su ga isključili, ali on nije vraćen ponovo u partiju. Tako su skoro svi postali 'trockisti', mada uopšte među njima nema trockista...« (str. 96—109).

INTERMECO

OD HRUŠČOVA DO DUBČEKA

»... Za vjerujuće komuniste koji su živjeli u Čehoslovačkoj, situacija je bila drukčija. Kada je tjedan dana poslije Staljinova umro Gottwald kao da je i svojom smrću nastavio discipliniranu podređenost, Žäpotocky i Novotny su stali na čelo KPČ i sastav Politbiroa partije ostao je nepromijenjen: sastavljen je od ljudi koji su tri mjeseca prije Staljinove smrti poslali na gubilište jedanaest ljudi iz svoga kruga. Dvije godine nakon Staljinove smrti, u Pragu je otkriven njegov pompozan spomenik. Poslije Staljinove smrti i Berijina smaknuća u Čehoslovačkoj se nastavljao val političkih procesa, 1954. je osuđen Gustav Husàk s grupom 'slovačkih buržoaskih nacionalista' i te je godine došlo do još jednog smaknuća u nizu političkih sudskih ubojstava. U ljetu 1955. Antonin Novotny je uveo tvrdi liniju dovršavanja kolektivizacije poljoprivrede i punom se parom pokrenula mašinerija policijskih i sudskih represalija protiv poljoprivrednika koji su se protivili ulasku u zadruga. Staljinistička ideologija 'zaoštavanja klasne borbe' bila je u to doba, usporedo s postignutim uspjesima socijalizma, službena ideologija u Čehoslovačkoj. Smrt J. V. Staljinova značila je zapravo za KPČ poziv da dosljedno korača njegovim putem, da dovrši djelo mrtvog 'vojskovođe svjetskog proletarijata' ..

... Tko za te stvari kod nas snosi konkretnu odgovornost? To se pitanje među komunistima u ovoj instituciji nije moglo zaobići, čim su upoznati s Hruščovljevom kritikom 'kulta ličnosti J. V. Staljinova'. Generalni tužilac na je bio V. Aleš, jedan od tužilaca u procesu R. Slànskom. Glavni tužilac na tom procesu J. Urvàlek bio je predsjednik Vrhovnog suda. Namjesnik generalnog tužioca za krivična djela bio je E. Švach, tužilac iz procesa M. Svermovojoj. U Slovačkoj je generalnog tužioca zastupao L. Gešo, tužilac u procesu G. Husàku. U ovoj situaciji postavljanje pitanja osobne odgovornosti za 'deformacije' i nezakonite represije nipošto nije značilo akademsku diskusiju, nego izravan sukob s tim visokim funkcionarima i s onima još irišim, koji su prve stavili na funkcije.

Na partijskim sastancima i mimo njih, u debatama o toj odgovornosti, postupno mi se otvarao sasvim konkretan pogled na stravičnu zbilju: da, ovi i neki drugi ljudi su znali ili su iz toga što su znali dokazano mogli zaključiti da šalju u zatvore ili u smrt ljude čija krivica nije dokazana, sporna je, ili je sasvim jasna njihova nevinost. No njihov je stav bio jednoznačan: zar oni snose odgovornost za to? Pa oni su izvršavali naredbe odozgo, partijske zaključke, izričite migove partijskih moćnika. Dakle, ili je kriva 'partija' — ili zapravo nitko, jednostavno 'došlo je' do nezakonitosti i 'deformacija'. To je bila ista logika na kojoj su redovito gradili svoje obrane

optuženi u procesima nacističkim zločincima: oni su samo izvršavali naredbu Vođe.

Sjećam se razgovora s V. Alešom kad sam saznao da su u procesu R. Slänskom tužioc i optuženi s magnetofonskih vrpci napamet učili svoje uloge koje su na sudu samo recitirali kao u kazalištu! Nije to poricao, naprotiv, branio se time: ta, odgovornost snosi onaj tko je scenarij napisao i izrežirao. Priznao sam da on osobno nije mogao čitavu stvar spriječiti, ali sam ga pitao zašto se složio da preuzme aktivnu ulogu u toj tragikomediji. Mogao je odbiti da sudjeluje, nakon što je saznao da samo glumi i nema pojma jesu li ispovijesti optuženih istinite i je li stvar uopće dokazana. Pa, odgovorio je, po Ustavu — najvišem čuvaru zakonitosti — to je, doduše, teoretski bilo moguće, ali faktički to bi značilo sjesti na optuženičku klupu kraj njih. Strah za vlastitu kožu je također argument, premda se ne može prihvatiti s moralnog gledišta. Priznao sam to i upitao zašto onda kada je sve vidio nije pokušao izbjeći a da se ne izloži osobnoj opasnosti: da se ozlijedio, ne bi morao prisustvovati procesu. Odgovorio je: nije mi palo na pamet. Aleša sam upoznao u raznim situacijama u toku nekoliko mjeseci rada u tužilaštvu. Mislim da nije bio beskarakteran čovjek kao Urvalek, policijski doušnik u južnoj Češkoj, odakle ga je politička policija izvukla i gurnula do vrhunske uloge. Nije bio zao kao Svach, bezobzirni karjerist zaslijepljen vlašću, inače prije 'Batin' šegrt koji je brzo postao revolucionar i kao 'radnički kadar' poslan u sudstvo. Nije bio primitivan kao Gešo, bezlični beskičmenjak, pogodan za bilo kakvu službu gospodi. Aleš je prije rata bio kotarski sudac, mentalitetom mali činovnik, na svoj način uvjeren u ideale komunizma (koji su radnicima i malim činovnicima pravedno otvarali put prema 'mjestima gore'), osobno prije asket koji nije težio za vlašću zbog osobnih povlastica, nego je volio vlast kao sredstvo koje ga je podizalo iz sivila sudskih spisa kotarskog suda do stvorca povijesti. Ne sumnjam da je nekoć na kotarskom sudu sudio korektno, po zakonu i da bi tada kao apsurdnu odbio ideju da sudac ili tužilac mogu učiti napamet svoje uloge iz scenarija koji im je netko dao.

Kad se poslije stvarno našao u toj situaciji, valjda mu doista nije palo na pamet kako da je zaobiđe. Nije, jer o tome nije ozbiljno razmišljao. Vjerojatno se zaista bojao. No bojao se posljedica izvana, nije se bojao svoje savjesti koju je nekoć kao pravnik vjerojatno imao, ali ju je izgubio u času kada je počeo 'stvarati povijest' umjesto da rješava sudske spise prema regulama. Jer, odgovornost za presudu zbog krađe kokoši nekoć je osjećao kao svoju odgovornost, ali odgovornost za jedanaest smrtnih presuda nad 'izdajicama naroda, agentima imperijalizma i štetočinama socijalizma' lako je prenio sa sebe na 'partiju'. U tom se osjećao sigurnim, toga se nije bojao, nije mu palo na pamet kako da to izbjegne, jer mu uopće nije palo na pamet da bi za to mogao ikada biti pozvan na osobnu odgovornost, kao za svoje osobno djelo i korak, jer je to bio, zapravo, korak u ime 'viših ciljeva'.

Čime se razlikovao od tužioca ili suca koji je 'u ime viših ciljeva' ideologije nacizma, u koju je subjektivno također vjerovao, presuđivao kod nacističkog suda? Time što nije vjerovao u superiornost 'germanske rase', ali je vjerovao u 'interes radničke klase'? Ova jeziva sličnost mi je naglo, u atmosferi diskusija o 'krivcima' u tužilaštvu 1956. godine prodirala u svijest, i koliko god sam je tjerao od sebe raznim ideološkim argumentima, nije se dala zaplašiti. Bio je to sasvim nov element u mojem razmišljanju. Pa prije mjesec dana i ja sam znao za političke procese i sam sam na taj način

opravdavao razne sumnje. Istina, novo je bilo to što sam sada poznavao čitavo zakulisje i bilo je jasno da se tu uopće nije radilo o normalnom sudu. Međutim, još prije tri godine na seminaru u Moskvi sam sam tvrdio da to i 'nisu normalni sudovi', da tu ne vrijedi presumpcija nevinosti, da partija zapravo rješava stvar na svoju odgovornost. Nova činjenica koja je prouzrokovala tu promjenu, bila je, na kraju krajeva, Hruščovljeva kritika Staljina. Ova primitivna kritika, ni izdaleka kritika sistema u cjelosti, koja je normalni ljudski moral pustila u politiku samo na stražnja vratašca pragmatičke političke kalkulacije, ipak je tako djelovala. Iz nje je izvirala jednostavna činjenica: ni za Staljina partija neće preuzeti odgovornost — on sam odgovara. A tko će je, onda, preuzeti za mene? ...»

ČOVJEK KOJI SE ONESVIJESTIO

Kontroverzan Ivan Očak već je preko desetljeća prisutan u jugoslaven-skoj historiografiji jer obrađuje temu — jugoslavenski revolucionari koji su djelovali u SSSR-u, od oktobarske revolucije, pa sve do — staljinskih čistki, do kraja tridesetih godina.

I njegova je biografija zanimljiva. Objavljena je u njegovoj knjizi — »Braća Cvijići« (Spektar-Globus, Zagreb, 1982). Ona glasi:

»Dr Ivan Očak, rođen 1920. godine, srednju školu je završio u Zagrebu, bio sudionik Narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije od 1941. do 1945. Poslije rata diplomirao je na Historijskom fakultetu Moskovskog univerziteta 'Lomonosov'. Tu je završio također i trogodišnju aspiranturu i 1958. obranio disertaciju na temu: 'Jugoslavenski internacionalisti u borbi za pobjedu sovjetske vlasti u Rusiji (1917—1921).' Oko 20 godina predavao je na katedri Južnih i Zapadnih Slavena Historijskog fakulteta Moskovskog univerziteta 'Lomonosov', kao predavač, asistent i docent. Osim pedagoškog bavio se i znanstvenim radom. Istraživački rad iz povijesti jugoslavenskih naroda posvetio je problemima međunarodnih veza, internacionalizma, utjecaju Oktobarske socijalističke revolucije te radničkom i komunističkom pokretu naših naroda. Očak je do sada objavio preko 100 znanstvenih radova u SSSR-u, Bugarskoj, Poljskoj i našoj zemlji. Među tim radovima objavio je 13 knjiga i brošura. Najpoznatije knjige su mu: 'Jugoslaveni u Oktobru' (izdano u Moskvi i Beogradu), 'U borbi za ideje Oktobra. Povratnici iz Sovjetske Rusije 1918—1921.', 'Jugoslavenski Oktobarci. Likovi i sudbine', 'Vojnik revolucije. Životni i borbeni put Vladimira Capića', 'Tito—Krlježa, prijateljni susreti' i dr. Nova knjiga dr Ivana Očaka 'Braća Cvijići' nastavak je monografskih istraživanja iz opće teme s kojom se autor bavi već godinama a nosi naziv: Jugoslavenski revolucionari u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu.

Dr Ivan Očak je znanstveni savjetnik u Odjelu za hrvatsku povijest Centra za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu.«

Milomir Marić je dva puta intervjuirao dr Ivana Očaka. Razgovore su objavili »Duga« i »Intervju«, a zajedno su objavljeni u knjizi »Deca komunizma« (NIRO »Mladost«, Beograd, 1987).

O ratnom i poslijeratnom životu I. Očaka je zapisano (»Duga«):

»... Kao partijski tehničar, radio je na širenju literature i falsifikovanju propusnica i dokumenata. Većina je iz Zagreba u partizane odlazila u železničkim uniformama, s malo nagraavljenim licem. Kad je došao i na njega red za šumu, Ico Očak je krenuo prema Garešnici, gdje je trebalo da se poveže sa Pavlom Gregorićem Brzim. Međutim, počela je ofanziva i pre-

poručili su mu da se vrati u Zagreb. Sutradan su ga uhapsile listaše, ali pošto mu je rodbina bila gotovo ravnomerno raspoređena na dve bratoubilačke strane, pušten je posle dva i po meseca. Kraće vreme bio je borac u odredu 'Šljuki', da bi, zatim preuzeo tehničku grupu od dvanaest metalaca pri Glavnom štabu Hrvatske. Primio ga je Vladimir Bakarić i unapredio u komesara i upravnika fabrike oružja u Bijelim Potocima. Sa svojom grupom

15. oktobra 1943. naleteo je, kraj Drežnice, na nemačke tenkove. U neizbrisivom sećanju još mu je tenkista koji se cerekao i nije umeo da puca. Sa četiri metra zasuo ga je snopom i zahvatio mu noge i ruke: da je normalno pucao presekao bi ga. Jedinog preživelog, poneli su ga sa sobom većnici Drugog zasedanja AVNOJ-a, koji su tuda naišli. Levu ruku je amputirao poznanik iz Zagreba dr Josip Kajfeš. U optica ju je bila deviza: Bolje dobra proteza, nego loša ruka!

Prebačen je u Italiju na radno lečenje. U Kocanu je dobio specijalan zadatak. Partizanima je prešao predratni ministar Sloven Smodlaka i trebalo ga je prevaspitati. Njegova prva pitanja bila su: Ko je to Tito i da li je on stvarno Rus? Očak ga je, koliko je znao i umeo, prosvećivao i ukratko mu objasnio osnove marksizma i ciljeve i zadatke Narodnog fronta i Narodnooslobodilačkih odbora. Posle oslobođenja, Ivan Očak je, kao hrvatski kadar, bio načelnik personalnog odeljenja Ministarstva saobraćaja. Zdravstveno stanje mu se ubrzo pogoršalo i 15. oktobra 1945. na dvogodišnjicu ranjavanja, otišao u Moskvu. Na lečenju je ostao tri i po godine.

Njegova nova biografija objavljena je 4. decembra 1949. u 'Vjesniku' pod naslovom 'Ustaški lik informbirovskog heroja'. Obe biografije Ivanu Očaku su izuzetno dobro poznate. Jednu je proživio, a drugu je, ko zna po koliko puta, pročitao u novinama. Zajednički su mu nanele teško posledice. Začudo, još je, i to u svakom pogledu, živ!

U 'Vjesniku' je pisalo kako je Ivan Očak vrlo rano postao frankovac, sanjajući o stvaranju velike hrvatske države u kojoj je sebe zamišljao 'vođom'. Citirana je izjava Dragutina Očaka koji je kao glavne karakterne osobine svoga brata naveo kukavičluk, spekulativni duh, preteranu ambiciju, karijerizam i uobraženost u svojoj 'veličini'. 'Vjesnik' dalje otkriva da se Ivan Očak u članku 'Vikači, bundžije i budale', objavljenom u ustaškom listu 'Iskra', 'već prikazuje kao pravi krvolok koji planira istrebljenje komunista'. Na kraju, rečeno je da je 'Očak ustaša, ali lukaviji i podliji od drugih običnih ustaša. Njemu je mnogo stalo do njegovog prljavog života i do njegove velike budućnosti. To ga je natjeralo da podilazi naprednim radnicima, komunistima, i da im nudi usluge. Takovom svojom politikom uspeva da otupi budnost pojedinih drugova, uspeva da se ubaci u partizane i uvuče u Partiju'.

Ovih dana Očaka sam podsetio na tu njegovu malo zaboravljenu biografiju. A on je mirno i staloženo počeo da govori kako je prvi marksistički kružok na Trešnjevci 1936. organizovao Zorko Golub. Sačinjavali su ga Rudi Štajduhar, Božo Polović i Ico Očak. Prvo su radili na izučavanju Plehanova, a posle su prešli na Marksov 'Kapital'. Izdavao je đачki list 'Iskru', po ugledu na list koji je Lenjin izdavao uoči oktobarske revolucije. Došao je rat i ustaše. 'Zapravo, ustaše nisu došle s druge planete', seća se

Ivan Očak. 'To su većinom bili ljudi koje smo svakodnevno sretali, samo su preko noći obukli uniforme i uopšte se preobukli'. Tražili su od njega da nastavi sa izdavanjem 'Iskre' ili da u njoj bar sarađuje. U dogovoru s partijskom organizacijom napisao je prilično naturalan člančić s potpisom »O«. Posle, 1948. pripisani su mu svi tekstovi koje je 'Iskra' objavljivala. Očak kaže da je čak i u 'Hrvatskom narodu' objavio dve recenzije, jednu o A. G. Matošu, drugu o 'radničkom piscu Gorkom'. Naime, s Jankom Gredeljom je bio planirao da u vazduh dignu, ni manje, ni više, nego redakciju 'Hrvatskog naroda'. Nekim poslom je morao da dolazi u redakciju, da bi što preciznije skicirao raspored prostorija.

— Takav je život obaveštajaca! — kaže mi u jednom trenutku zagonetno Očak — Partijski drugovi su mislili da sam se pasivizirao. Moju pravu ulogu znali su samo oni koji su baš morali da je znaju. Sećam se da jedna skojevska organizacija nije mogla da veruje, kad sam joj, prilikom jedne akcije, određen za višu vezu. A to mi se dešavalo i mnogo puta kasnije...

... U Moskvi mu je tek iz trećeg puta uspela operacija. 20. juna 1948. transplantovali su mu kosti iz nogu u desnu ruku. Devet dana kasnije došao je načelnik bolnice general Krupčinski, sa svitom, i u prste mu stavio 'Pravdu' sa Rezolucijom Informbiroa. Kako kaže, onesvestio se i postao informbirovac?! Potpisao je otvoreno pismo Petom kongresu KPJ. U decembru je izašao iz bolnice, kući više nije mogao i tražio je da studira. Kao nosilac Partizanske spomenice 1941. nadležnima se učinio izuzetno pogodnim junakom budućeg propagandnog rata i bez problema je primljen u Višu partijsku školu, pri CK KPSS.

Međutim, brzo se pokazao 'nepouzdanim'. Izbačen je iz škole i organizacije naše informbirovske emigracije. U njenom organu 'Za socijalističku Jugoslaviju' napadnut je na prvoj strani kao izdajica. Supruga mu je, istovremeno, izbačena s posla u Generalštabu. Tako se 1949. u Moskvi našao praktično na ulici. Pomišljao je na samoubistvo. U očajanju je napisao pismo CK KPSS, u kome je tražio da mu se, ako je već kriv, sudi. Računao je da će ga bar na taj način, za izvesno vreme, 'zbrinuti'. Ispitivala ga je jedna strašna komisija, čije članove nije video. Bili su okrenuti leđima...

... Iznenada, 1972. godine, Ivan Očak je uhapšen u SSSR-u i optužen za saradnju s našom ambasadam. Oduzeto mu je sovjetsko državljanstvo, izbačen je iz Partije i, na kraju, proteran iz SSSR-a. Predlaže da ostanemo na tome, događaji su, kaže, suviše sveži: 'Želeo bih da odagnam sve moguće sumnje, ja sam, ipak, samo istoričar. Jedno vreme sam bio sovjetski građanin i član njihove partije...'

Zaustavili su ga na mađarskoj granici. Imao je pasoš bez državljanstva. Sovjetsko je izgubio, naše još nije bio dobio. Priznao je da se malo bio uplašio, hteo je da se zabarikadira u vagonu. Tražili su mu mađarsku tranzitnu vizu, iako su ga u Moskvi uveravali da mu ne treba. Supruga je nastavila put, a on se vratio u Kijev, da bi u mađarskom konzulatu uzeo vizu koja mu je po nepostojećem propisu falila. Dva dana kasnije stigao je u Jugoslaviju.

Dočekao ga je brat Drago. Potpuno je zaboravio da je Ico 'kukavica i karijerista'.«

U »Intervjuu« je uz biografske podatke više prostora posvećeno jugoslavenskim komunistima koji su stradali u staljinskim čistkama. Kako je

Ivan Očak bio na 'izvorima' u Moskvi, gdje se još uvijek nalaze pohranjeni dokumenti u neotvorenim arhivima, vrijedi prenijeti i taj zanimljivi tekst.

Dakle, prema »Intervjuu« od 26. listopada 1984. godine:

» — Moj posao je, u neku ruku, pionirski — kaže dr Očak. — Svi ti velikani našeg i međunarodnog radničkog pokreta bili su praktično proskribovani sve do IX kongresa SKJ 1969. godine, kad ih je Tito u svom svečanom referatu, govoreći o pola veka naše partije, pomenuo kao nevine žrtve. Dotle je, manje-više prećutno, na snazi bila diskvalifikacija iz predratnog 'Proletera', ponovljena na Petom partijskom kongresu 1948. godine, po kojoj su to bili elementi, 'koji su našoj partiji i radničkoj klasi nanosili goleme štete u toku niza godina svojim frakcijskim i grupaškim borbama i vezama sa klasnim neprijateljem'.

I u Sovjetskom Savezu o Čopiću, Srdiću i drugim oktobarcima nisam smeo pisati dok nisu bili rehabilitovani. Morao sam sastaviti spisak od pedesetak naših Jugoslovena, koje pominjem u knjizi 'Jugosloveni u Oktobru', i predati ga Vrhovnom sovjetu. Na osnovu njega, jednog dana su mi javili da su svi rehabilitovani. Kao građanska lica, niko partijski. Partijski je rehabilitovan Milan Oorkić, posebnom odlukom CK KPSS, kao bivši generalni sekretar CK KPJ, što je, koliko je meni poznato, jedinstven slučaj u međunarodnom radničkom pokretu. O sovjetskim građanima da i ne govorimo. Kamenjev, Zinovjev, Buharin, takođe su samo građanski rehabilitovani. U čistkama je stradalo na hiljade ili na milione ljudi i ko zna kada bi na koga došao red, pošto su rehabilitacije u početku radene po godištima. I to prvenstveno za one koje je neko tražio. Porodica ili ko drugi...

... *U našoj istorio grafiji često se barata brojkama od 800 Jugoslovena i 120 partijskih funkcionera, stradalih u Staljinovim čistkama?*

— Precizna statistika ne postoji. Možda je nije vodila ni Državna sigurnost Sovjetskog Saveza. Po prilici se zna da je nestalo oko 25 članova Centralnog komiteta i Politbiroa i stotine organizovanih komunista, članovi njihovih porodica, kao i ogromna masa ljudi, za čija imena ne znamo.

Ipak, kad govorimo o ovim stvarima, moramo biti što tačniji i pravedniji. Sticaj istorijskih okolnosti i teške prilike u Sovjetskom Savezu i oko njega, odigrao je tu možda i presudnu ulogu. Lenjin bi sigurno drukčije rešavao probleme industrijalizacije i kolektivizacije. Istražujući ulogu Jugoslovena u međunarodnom radničkom pokretu, nehotično zadirem i nevoljno nalazim nedostatke vremena socijalističke izgradnje. Izbegavam suviše detalje i navodim samo ono što je neophodno, ne naslađujući se nad tim strahotama, kao neki koji danas mrze sve što je sovjetsko. Socijalizam, sovjetsku zemlju i sovjetski narod, koji nije kriv za ono što su Staljin, i njemu slični, radili. Naša malograđanština kipti od zadovoljstva kad god vidi kako se netko ostrvio i ruši socijalizam...

... Čistke, u stvari, počinju još od dvadesete godine. Ali, nešto sasvim drugo bile su redovne partijske čistke za vreme Lenjina. Partija je periodično čistila svoje redove, često selektivnim menjanjem partijskih knjižica. Poslednje takve čistke u Sovjetskom Savezu sećam se iz 1972. godine. Za vreme onih ranijih čistki, svaki član Partije odgovarao je pred komisijom i, ako u njegovim iskazima nije bilo ništa sporno, vraćena mu je partijska knjižica. Takav sistem primenjivan je sve do 1932. Predsednik takve redovne partijske komisije, pri Komintemi, bio je i naš Filip Filipović..

Međutim, posle ubistva Kirova 1935. godine, Staljin na 'beli teror' odgovara 'crvenim'. Svako ko je na bilo koji način bio sumnjiv ili od bilo koga kao takav bio označen, bio je proganjan ili likvidiran. U arhivu Generalštaba sam, na primer, pronašao Srđićeve odgovore na pitanja komisije za čistke iz 1932. Ta trideset dva pitanja počinjala su sasvim bezazleno: 'Ko ste, odakle ste, ko su vam bili roditelji, kakvo vam je imovno stanje'. Posle dolazi odnos prema braku i porodici, drugovima, a po partijskoj liniji — kazne, odnos prema kolektivizaciji i industrijalizaciji...

... Ko je određivao ljude za odstrel? Za Jugoslovane je, izgleda, najveći satrap i sotona bio predsednik Kontrolne komisije Izvršnog komiteta Kominterne Litvanac Angaretis, poznat kao »Bradonja«?

— Nije bilo razlike između njega i onih koji su se pre i posle njega nalazili na tom položaju. Radi se pre o čitavom sistemu zastrašivanja i uništavanja. Angaretis je i fizički strašno izgledao. Dobro je znao da u svojoj šaci drži stotine života najumnijih i najhrabrijih radničkih boraca iz celog sveta. U kratkom razgovoru s njim rešavala se njihova sudbina, pitanje njihovog života ili smrti. Imali smo tu i našeg čoveka, zvao se Ivan Kiralj, u činu generala NKVD-a, kasnije upravnika jednog od tih logora. Zagrebački radnik, poreklom Sarajlija, koji je i sam završio u čistkama, kao, uostalom, i svemoćni Angaretis.

Kako su se pred Kontrolnom komisijom držali naši najviši partijski funkcioneri?

— Kako će se držati čovek izbačen iz Partije, koji pred sobom ima osigurano mesto u logoru i garantovanu smrt? Pre toga je bio moralno slomljen, a možda je napisao pokajničko pismo i potpisao se ispod izmišljenog i nametnutog priznanja.

Pisali su pisma i, puni nade, žalili se lično Staljinu?

— To je bila masovna praksa. Stari komunisti, osnivači KPJ, robijaši iz Mitrovice, prekaljeni u decenijama borbe sa buržoazijom, bili su u šoku i često ubedeni da 'veliki učitelj međunarodnog proletarijata Josif Visarionovič' ne zna šta im se događa i da to neko nešto radi protiv njegove volje, da napakosti rastućem svetskom socijalizmu. Ili da se NKVD izmakao kontroli, pa obesno divlja.

U principu, odnosi u emigraciji su strašni. Nije Lenjin slučajno jedanput rekao da je emigracija 'gora od robije'. U tome je sve sadržano. Ni Jugoslovani u Moskvi nisu bili imuni od međusobne zavisti, mržnje, rivalstva i podmetanja. Činilo im se da se jedan drugome nalaze na putu i stalno je u vazduhu visilo pitanje: 'Ko će (pre) koga?' Pročitao sam u jednim sećanjima: 'Sreo sam na ulici Kostu Novakovića. Bio je odeven u nešto što je samo izdaleka podsećalo na odelo. Sav umazan i zamašćen, u poderanim cipelama. Kao senka ili sablast, izbezumljeno se motao ulicama Moskve'...

U svojim knjigama često prećutkujete ili zabašurujete poslednje dane svojih junaka?

— Nisam hteo da se izivljam i dajem hranu neprijateljima socijalizma, da kažu kako su komunisti zveri koje su se između sebe proždirale. Nije valjda trebalo da u detalje opisujem kako su ih vezivali i dovodili pred streljački stroj i kako su svojim dželatima uzvikivali, poput Srđića: 'Niste naučili ni pucati!'

U arhivu moskovskog krematorijuma bezuspešno sam tražio njihova imena. Nestali su bez belega, eventualno s nekim izmišljenim mestom u Sibiru, kao poslednjom stanicom svoje biografije. Jedan od osnivača naše partije dr Sima Marković pao je prilikom prekomande iz logora u Vladimiru u neki drugi, sibirski. Najverovatnije su ga zatukli na tom putu jer, zvanično, 'nije stigao na mesto naznačenja'...

... Nema našeg pisca savremene istorije koji za sve nedostatke svojih dela ne optužuje zatvorenost sovjetskih arhiva, a vi ste upravo u njima našli većinu građe za svoje radove?

— Da budemo načisto, pojedini arhivski fondovi kao, na primer, Kominterne, nisu zatvoreni samo za Jugoslovane, nego i za sovjetske istoričare. Bio sam asistent, pa docent na istorijskom fakultetu Moskovskog univerziteta, kao i član sovjetske partije, i kao takav imao određene privilegije. U arhivama postoji sistem tajnosti dokumenata. Dolazio sam do stvari najblaže tajnosti, koje se takođe ne dobijaju lako. Imao sam sreću da su, za vreme Hruščova, arhivi prvi put bili šire otvoreni, čak i personalni dosijei, ali i brže-bolje zatvoreni. Za rad na određenoj temi trebalo je imati zahtev određene visoke naučne institucije. Slobodno švrljanje po arhivu sasvim je isključeno.

Pored perioda 1917—1921, istraživao sam i međuratne godine. Tako sam stigao i u sudsku komisiju Vrhovnog sovjeta, gde sam tražio istražne materijale sa procesa našim ljudima. Posle XX kongresa KPSS i masovne rehabilitacije 1956. godine, obratio sam se Komitetu za državnu sigurnost (KGB) s molbom da mi se pruži uvid u delo nekih uhapšenih i pogubljenih Jugoslovena, među kojima Filipa Filipovića, Danila Srdića, Vladimira Čopića. Jedan pukovnik mi je doneo tri uvezane knjige mašinom pisanog teksta; pitao šta me interesuje. Rekao sam: 'Sve' 'Nemoguće, ovlašćen sam da vas upoznam sa pojedinim pitanjima iz biografija, ali to što ću vam pročitati, ne smete zapisati, ni zapamtiti. Takvi su uslovi!'. Najviše su me iznenadile dve Čopićeve fotografije, snimljene u sovjetskom zatvoru 1939. godine, s robijaškim brojem na grudima. Procedio sam kroz zube: 'Kakva ironija sudbine za jednog radničkog borca!'. Pukovnik me je mrko pogledao i na tome je naša saradnja zauvek završena. Preporučio mi je da se obratim javnom tužilaštvu SSSR-a. To su, zapravo, bili izvodi iz istražnih materijala, pripremljeni za Vrhovni sovjat radi, tada aktuelnih, rehabilitacija...

... Sada završavate monografiju o bivšem generalnom sekretaru KPJ Milanu Gorkiću.

— Iznenaden sam, pre svega, njegovom stvaralačkom plodnošću. Objavio je masu stvari, od kojih je sada poznato barem šezdeset, što knjiga, što brošura i članaka. Drugo, između njegovih i Titovih stavova uopšte nije bilo razlike. Stvar je dotle išla da je jedan njegov rad iz 'Proletera' uvršćen u Titova sabrana dela.

Za Gorkića me je upravo zainteresovao taj očigledni nesklad između jednodušne osude i njegove stvarne uloge u našem pokretu. Bez obzira na sva zastranjivanja, partijski rad od 1932. do 1937. godine, dok je on bio sekretar, nije zamirao.

VrtoGLavi uspeh Gorkića u Moskvi nikada kod nas nije objašnjavan njegovim naročitim sposobnostima, već više dobrim vezama njegove supruge Beti Nikolajevne Gian?

— Mislim da to nije sasvim tačno. Pored srpskohrvatskog, on je već tada govorio nemački i češki, a ubrzo i engleski i francuski. Kao vrstan poliglota bio je od velike koristi u Kominterni u prevodenju direktivnih materijala. To ga je podiglo! Povezao sam se sa njegovom 'nezakonitom' kćerkom, kao i zvaničnom suprugom Beti Nikolajevnom Gian, a dopisivao sam se i s njegovim rođenim bratom. Od njih sam dobio zanimljive materijale i fotografije. Pogovor knjige o Gorkiću biće moji susreti sa Beti Gian. Ona je izbegavala sve kontakte sa Jugoslovenima, a mene je prihvatila jer sam tada bio emigrant. Pokušavao sam da je nagovorim da skuplja materijal i sećanja preživelih drugova, na što mi je odbrusila: 'To je besmisleno, Jugoslavija ga nikada neće priznati!'.

Uhapšena je dok je Gorkić bio u Parizu. Požurio je u Moskvu, da interveniše i sredi još neke stvari, mada je iz pisama našeg predstavnika u Kominterni Gržetića video da se krug i oko njega opasno zatvara i da je među jugoslovenskim komunistima sve više onih koje je 'pojela magla': 'Budi vrlo oprezan, pazi da se ne dogodi nekakva glupost koja bi se najviše tebi o glavu razbijala.'

I pored čestih susreta i revnosne saradnje na prikupljanju dokumenata, Beti Nikolajevna mi nikada nije htela ispričati šta su je ispitivali, prilikom hapšenja. Posle povratka sa desetogodišnjeg tamnovanja u Sibiru, ponovo je postala istaknuti društveno-politički radnik. Objavila je nekoliko knjiga o kulturnom radu u masama.

Beti Nikolajevna ne svojata Gorkićev uspeh?

— Sve su to zlonamerne priče. Po položaju je, u odnosu na njega, od prvih dana bila činovnik nižeg ranga. Sa nekoliko devojaka, po instrukciji Kominterne, radila je sa strancima. Gorkića je srela na jednoj prvomajskoj proslavi. U službi je napredovala, ali, svakako, ne kao on. Biti direktor Parka kulture i odmora 'Gorki' nije baš neka funkcija. Nije pouzdano ni ono što piše Colaković, da je tamo organizovala terevenke sa uglednim zvanicama. U našoj partiji dugo je bilo rasprostranjeno mišljenje da je Gorkić zbog nje stradao. Da je bila 'agent Intelidžens servisa'. Da mu je pisala letke, odnosno da se čitav rad generalnog sekretara KPJ odvijao u dosluhu sa stranim obaveštajnim službama.

Od Đakovića, koji ga je predložio u Centralni komitet, pa do Ćopića, svi su tvrdili da je Gorkić naš najinteligentniji partijski kadar. Gorkić iz Moskve piše: 'Pošaljite nam Josipa Broza, on je vrlo talentovan i perspektivan radnik. Neka bude pet-šest meseci u Kominterni, ali ga nemojte smatrati običnim činovnikom, već budućim rukovodiocem'. Uostalom, posle nepunu godinu, Tito mu je, kao organizacioni sekretar Partije, postao zamenik.

Je li bilo koja optužba, zbog koje je Gorkić stradao, bila osnovana?

— Identične su bile optužbe protiv svih. Protiv Gorkića, Ćopića, Filipovića, Koste Novakovića, braće Vujović i Cvijić. Proglašeni su trockistima i međunarodnim agentima. Pa, čak, i agentima kralja Aleksandra!

Razumljivo. Pronađeno je da je i Berija, čim je uhapšen, od 1917. agent engleske obavještajne službe.

Šta se zna o Gorkičevom kraju?

— Ondašnje izjave njegovih bliskih saradnika nisu bile negativne, za razliku od ranijih i kasnijih. O 1937. godini, da i ne govorimo. Gorkić je bio kriv za sve. Potkopavao je i rušio Partiju i Centralni komitet, bio strahovit ženskaroš...

KPJ nije smenila Gorkića?

— Ona nije imala ništa s njegovim hapšenjem. Ipak, zna se da je Plenum CK KPJ 1939. godine aminovao politiku čistki. Samo, ja tu odluku ne tumačim zlonamerno i maliciozno, kao što se to sada često radi. Partija je onda bila potčinjena Kominterni i da nije sprovodila njene odluke, bila bi raspuštena. U tom smislu, Gorkić je najmanje stradao voljom jugoslovenskih komunista. Njemu su na kantar stavljeni svi gresd naše partije, s kojim, većinom, nije imao blage veze. I ona poznata provala, prilikom regrutovanja dobrovoljaca za Spaniju, kao i druge strašne provale i hapšenja.

Konačno, kako je Gorkić završio?

— Bio je u logoru i tamo nestao. Iz nekih sećanja, znam gdje je viđen, šta je govorio i kako se držao. Nije verovao šta mu se događa. Pored sve svoje inteligencije i lucidnosti, nadao se da se radi o nekakvoj kobnoj zabludi, neverovatnom spletu tragičnih slučajnosti i da će se, kroz koji dan, sve srećno razrešiti.

Prvi dokument koji mi je pokazala Beti Nikolajevna, bio je tekst Gorkičeve partijske rehabilitacije, objavljen u vreme prolaznog zahlađenja odnosa između Jugoslavije i SSSR-a, krajem podesetih godina. CK KPSS je i na taj način hteo da pokaže kako je širi i liberalniji, jer on prvi rehabilituje Gorkića, koga naša partija i dalje ne priznaje. Klasičan potez u komplikovanoj političkoj igri.

Odnosi Tito — Gorkić bili su u početku najprisniji, ali su se, pod uticajem čitavog ispleta okolnosti, pokvarili. Takvoje bilo opšte stanje, ne samo u našoj partiji, nego i u celom međunarodnom radničkom pokretu. Tito je bio prinuđen da se razračunava sa 'trockizmom', kako je to nalagala glavna direktiva Kominterne ...»

Naši grobovi u Sibiru

Reakcija na ovaj razgovor je i pismo autora i zagrebačkog odvjetnika Vladimira Ivkovića redakciji »Intervjua« od 1. studenoga iste godine koje glasi:

O moralu Ivana Očaka

U 'Intervjuu' (broj 89 od 26. oktobra 1984) objavljen je opširan razgovor s dr Ivanom Očakom. Naslov je — 'Naši grobovi u Sibiru'.

Tko je Ivan Očak? Poslije rata, kao ranjenik liječio se u Sovjetskom Savezu i 1948. godine izjasnio se za — Rezoluciju Informbiroa, za Staljina. Živio je kao emigrant, ibeovski, u SSSR-u, i tek 1973. godine se vratio u zemlju, koju je izdao.

Kakvo je moralno pravo (kakav je to moral?) Ivana Očaka da se sada 'brine' o žrtvama Staljina, o jugoslavenskim komunistima koji su stradali u Staljinovim čistkama? Da je bilo po Očaku, i sličnima, takvih bi žrtava, sasvim sigurno, bilo — mnogo više. I to u Jugoslaviji, poslije 1948! Srećom,

Očaku (Staljinu) nije pružena prilika da sa svojim čistkama nastavi. Ne treba nikada zaboraviti da su čistke Josifa Visarionoviča trajale decenijama — u SSSR-u i drugim zemljama 'narodne demokracije' i da su odlučnim stavom Komunističke partije Jugoslavije, Tita i Centralnog komiteta, zauzstavljene na granicama nove Jugoslavije. A tada je, rečeno je, Ivan Očak, u SSSR-u, izjašnjavajući se za Informbiro, bio — za nastavak čistki.

Bez namjere da analiziramo tekst, upozoriti valja samo na nekoliko Očakovih stavova. On piše — '... posle ubistva Kirova 1935. godine, Staljin na 'beli teror' odgovara 'crvenim'... Na stranu to što sve više historičara smatra da je Staljin organizirao i ubojstvo Kirova, kako bi dobio povod za čistke... Ali, napisati za masovna ubojstva (jer o tome se radi!) da je bio 'crveni', makar i teror, može odgovarati samo Očaku (i sličnima).

Ili, Očak kaže — '... Žrtve istog despota bile su i stradalnici i oni koji su prisiljavani da ih optužuju... ' Zanimljivo je pitanje: kada je Ivan Očak doživio Staljina kao — despota? Očigledno — 1973. godine! A nije li to pokušaj da se i sam prikaže kao — žrtva? Naivno!

Objašnjenja radi, kažimo i ovo: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske je, svojedobno, odbio primiti 'doktora i historičara' Očaka, pretpostavljamo, iz razloga o kojima pišemo.

Dakle, da je bilo po želji Ivana Očaka tada bi u nekom jugoslavenskom listu, trebalo bi napisati — 'jugoslavenskom', naslov možda glasio — »Naši grobovi u Jugoslaviji«.

Zahvaljujemo na uvrštenju.

Vladimir Ivković, advokat
iz Zagreba

Petar Požar, publicista iz
Zagreba«

Prema riječima tadašnjeg urednika Zorana Eraka pismo nije objavljeno, jer je Redakcija ocijenila da je pismo — preoštro. Šteta!

* U međuvremenu, dok je rukopis bio u štampariji, objavljena je knjiga: Očak Ivan, Gorkić, Život, rad i pogibija, Prilog biografiji, Globus, Zagreb, 1988.

SPISKOVI, SPISKOVI.

Sve biografije zapisane u ovoj knjizi bilo je moguće zapisati, jer se radilo o istaknutim revolucionarima i funkcionarima jugoslavenskog i međunarodnog radničkog pokreta.

Međutim, mnogo je Jugoslavena koji su, također, stradali u staljinskim čistkama. U literaturi se spominju mnogi, čitavi spiskovi. Spiskovi mrtvih.

Nedostaju mnogi podaci. Već je davno list »Komunist« objavio poziv svima onima koji nešto znaju o žrtvama čistki da pošalju podatke redakciji. Bilo je to 1969. godine. Tada je obećao da će se i knjiga objaviti. Do danas »Komunist« nije izvršio svoje obećanje.

I ovom prilikom možemo objaviti samo spiskove:

Josip Zarn Aleksijević, rođen u Nemačkoj Vasi, ubijen 1938. posmrtno rehabilitiran 1956. godine (ime objavljeno u »Komunistu«).

Lazar Arsenijević (podaci u knjizi I. Očak, Jugoslavenski emigranti iz SAD u SSSR-u«, a spominje ga i Agata Oreški u »Sibirskom pečatu«).

... Babić, otišao u SSSR iz Amerike (spominje ga A. Oreški).

Ivo Baglama (I. Očak, »Jugoslavenski...).

Dinko J. Bandalović (Đubin Vasilije Fjedorovič), iz Zadra, ubijen 1938, a posmrtno rehabilitiran 1957. godine (»Komunist«).

Fredi Bergman, spominje ga K. Štajner (»Povratak iz Gulaga«), (»Komunist«).

Andrija Biklović, stradao u Sibiru, a spominje ga M. Marić (»Deca komunizma«),

Josip BiOković Vladimirovič, rođen u Makarskoj. Godine 1938. osuđen na deset godina robije, a zatim rehabilitiran i vraćen u KP Ukrajine. Živio je 1969. godine u Dnjepropetrovskom (»Komunist«),

Benedikt Božulić, iz Savra na Dugom otoku kod Zadra (prema B. Kušteri)

... Britvin, prema »Sabranim djelima« Josipa Broza (svezak treći, str. 285) »zbog ubistva oficira, vjerojatno početkom 1920. bio osuđen na 15 godina robije. Za vrijeme tamnovanja u Lepoglavi činio je usluge komunistima; 1932. pobjegao iz zatvora i posredstvom Partije dospio u SSSR, gdje mu se gubi trag«.

Franc Čepelnik (Lazarenko Mihail Pavlovič) iz Ljubljane, osuđen 1938, a u zatvoru umro 1944. godine. Posmrtno rehabilitiran (»Komunist«, J. Broz, »Sabrana djela«, svezak drugi i treći).

Andrija Car, odgovorni urednik »Borbe« 1922. godine. Rođen je 1897. godine u selu Borelović, bio je aktivan u sindikalnoj i partijskoj organizaciji.

Otišao je 1927. u Moskvu, da bi zavišio KUNMZ, a radio je i kao pekarski radnik. Uhapšen je i osuđen 1938. godine, a posmrtno rehabilitiran 1957. godine (»Komunist«, reprint »Borba 1922«, M. Zovko »Kamilo Horvatin«),

Mladen Čonić (Vladimir Košić, Verić), rođen u Obrežu, jedan od osnivača SKOJ-a. Uhapšen 1937. Sudbina neizvjesna (»Komunist«),

Emil čop, sudionik oktobarske revolucije, oficir Crvene armije i komandant artiljerije. Bio je i načelnik uprave milicije s generalskim činom. Godine 1937. bio je uhapšen, a kasnije penzioniran. Živio je u čeljabinsku kao penzioner (I. Očak, »Rad JAZU«).

Mustafa Dedić (podaci M. Marie »Deca komunizma« i Zivojin Pavlović) je »sekretar sindikata za Hercegovinu«.

Durov — pravo ime nepoznato, »Srbin, intelektualac, sudbina neizvjesna« (»Komunist«).

... Dorđević, sudbina nepoznata (I. Očak, »Jugoslavenski ...)

Stefan Eberling, rodom iz Vojvodine (spominju ga M. Marić i Ž. Pavlović).

Josip Šajn Francetić (Pjotr Bjelinskij Ivanovič), rođen u Italiji, uhapšen 1938, rehabilitiran 1956. godine (»Komunist«).

Rudolf Furlan (1906—1938), krznarski radnik, član KPJ od 1924, a član PK SKOJ-a za Sloveniju od 1924. do 1926. godine. U Moskvi završio KUNMZ. Uhapšen, osuđen i posmrtno rehabilitiran (»Komunist«, »Sabrana djela« J. Broza, svezak treći).

Matej Gacić Josipović, (Makarjane Švare), iz sela Gusinca, kožarski radnik, član KPJ od 1924, član i sekretar Mjesnog komiteta KPJ u Zagrebu (1925—27), te Okružnog komiteta u Zagrebu, Bjelovaru i Varaždinu. U Moskvi dvije godine bio na KUNMZ-u, a 1929. na zahtjev CK KPJ vraćen na partijski rad u zemlju; bio sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Hrvatsku, a krajem 1930. postavljen za člana partijskog rukovodstva u inozemstvu. U SSSR se vratio slijedeće godine. Hapšen i osuđen 1938. i 1949. godine. Rehabilitiran 1956. odlukom Vojnog suda Lenjingradskog vojnog okruga (»Komunist«, J. Broz, »Sabrana djela«, svezak prvi).

Mihail Elpatjev Gligorijevič (Bogner Haus), rođen u Velikom Bečkereku, danas Zrenjanin. Uhapšen 1938, a rehabilitiran 1958. (»Komunist«).

Petar Glumac i

Vojo Glumac, oba brata spominje I. Očak u knjizi o ekonomskim emigrantima koji su iz SAD otišli u SSSR. (I. Očak, »Jugoslavenski...«).

... Gold, Slovenac, sudbina neizvjesna (»Komunist«),

... Gölten iz Maribora (prema B. Kušteri).

Dr Oskar Horijan ili Gorijan (druga imena — Dena Karl, Mirko Beer.

Bajer Mirko Albertovič) rođen u Senti, bio španjolski borac. Uhapšen i umro 1942. godine, rehabilitiran 1957. godine (»Komunist«, »Spanija 1936—1939«).

Tomo Hromin iz Poljane kod Zadra (prema B. Kušteri),

Sime Hromin, oba se spominju u knjizi I. Očaka »Jugoslavenski...«.

Tereza Hromin iz Poljane kod Zadra (prema B. Kušteri).

Nikola Marka Ivić, rođen u Banja Luci, uhapšen 1937, umro 1943, a rehabilitiran 1957. (»Komunist«).

Avim Jakubovič (Rudolf Fedorovič Vuikatič, Vuk, Volf), rođen 1902. u Sarajevu, uhapšen 1937, a posmrtno rehabilitiran 1963. godine (»Komunist«),

Milivoj Jelić (Milas, Slini Sergej Mihajlovič), rođen u Nišu, uhapšen 1937, a posmrtno rehabilitiran 1963. godine (»Komunist«),

Lazo Jojić, bio član KP SAD. Spominju ga I. Očak (»Jugoslavenski...«) i Tomo Nikšić u feljtonu o školovanju u SSSR-u.

Janko Jovanović (Drenovski, Daskalov...), šire o njemu u tekstu Stevana Belića — »O Komunističkoj internacional!« (Prilozi za istoriju socijalizma, broj 7, ISI Beograd, 1970). Rođen je u Šapcu, a ratovao i u Španjolskoj (»Komunist«, J. Broz »Sabrana djela«, svezak treći).

Vladimir P. Juričić (Ivan Makarov), uhapšen 1938, posmrtno rehabilitiran 1963. godine (»Komunist«).

... Juijević iz Gorskog kotara (prema B. Kušteri).

... Kavedžija (Borisov), o njemu piše I. Baranovski (»Zatvorska i sibirski sjećanja«).

Aleksandar Eduardovič Kebler, rođen u Ljubljani, uhapšen 1941, rehabilitiran 1956, a umro 1969. godine u Moskvi (»Komunist«).

Mate Kogo, iz Ugljena, spominje ga I. Očak (»Jugoslavenski...«).

Vladimir P. Kostić, rođen u Obrežu. Uhapšen 1937, a posmrtno rehabilitiran 1963. godine (»Komunist«).

Janez Košir (I. Očak, »Rad JAZU«).

Nikola D. Kotur, rođen u Sremskim Karlovcima. Uhapšen je 1937, a posmrtno rehabilitiran 1957. godine. Podaci o njemu: »Sibirski pečat« i Dr Dušan Lukač, »Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje 1918—1941«, ISI, Beograd, 1972...

Sergej S. Kozlov (Hoze Lopez Moreno, Hatz Karei), rođen u Karancu, u Mađarskoj. Bio u španjolskom građanskom ratu. Godine 1941. otišao iz SSSR-a. Sudbina neizvjesna (»Komunist«; Zbornik »Spanija 1936—1939«).

Marin Kragić (Džaparidze Samson Nikolajevič), rođen u Splitu. Uhapšen 1938, a posmrtno rehabilitiran 1956. godine (»Komunist«).

Stanko Krivec (Drozdov Vasilij Petrovič), rođen kod Varaždina u selu Martiševac. Uhapšen 1938, a posmrtno rehabilitiran 1963. (»Komunist«).

Sime Lukun. Zapis o njemu nalazi se u knjizi I. Očaka — »Jugoslavenski emigranti iz SAD u SSSR-u« (str. 200—201), a zanimljivo je da je uhapšen tek 1944. godine, a oslobođen 1947. godine.

Alojz Marin (Nikita Levšin Matvejevič), iz Zagorja. Preživio je čistku, iako je uhapšen, i 1969. godine živio u Saratovskoj oblasti (»Komunist«).

Mladen Marinković (Pjotr Kuznjecov Nikolajevič), rođen u Beogradu. Uhapšen 1937, a rehabilitiran 1962. godine (»Komunist«).

Nebojša S. Marinković, iz Aleksinca. Uhapšen 1938, a posmrtno rehabilitiran 1963. godine (»Komunist«).

Petar Marković (I. Očak, »Jugoslavenski...«).

Paško Maštruko (I. Očak, »Jugoslavenski...«).

... Matković (I. Očak, »Jugoslavenski...«).

Marko Mesić — podaci I. Očaka (»Rad JAZU«) i V. Mićunović — »Moskovske godine« (SN »Liber«) gdje se Sipominje da je Mesić bio dvadeset godina u logoru. (Prema B. Kušteri M. Mesić je iz Sarajeva).

Kristofer Mikelenić, s otoka Ugljena (I. Očak, »Jugoslavenski...«).

Miloš (Kordunaš), (I. Očak, »Jugoslavenski...«).

Mate Milošević (Semjan Semjanović Davidošvili), rođen u selu Gradec, u Dalmaciji. Uhapšen 1938, a posmrtno rehabilitiran 1958. godine (»Komunist«).

Božidar P. Mlinarić, rođen u Austriji, u Gornjim Zirnovcima; uhapšen 1937, a posmrtno rehabilitiran 1957. godine (»Komunist«).

Milan M. Naumov (Đorđe Pašalić, Milan Popović), iz Župana; uhapšen 1938, umro 1942, a posmrtno rehabilitiran 1958. godine (»Komunist«).

Jelisej Kiseljov Nikolajevič (Janičijević), rođen u Kragujevcu; uhapšen 1938. a posmrtno rehabilitiran 1956. godine (»Komunist«).

Pavel Aleksijev Nikolajevič (Ernst Blau), rođen 1911. u Splitu ili Osijeku. Sudbina neizvjesna (»Komunist«),

Nikola Orovčanac (Sandanski), 1903—1938, član KPJ od 1923, u SKP(b) od 1925. do 1937. godine. Bio je na KUNMZ-u od 1925, a poslije radio u Ukrajini. Kasnije je bio (1933—34) aspirant na Međunarodnoj lenjinskoj školi. Isključen iz Partije 1937, a slijedeće godine ponovo primljen. Stradao u staljinskim čistkama, posmrtno rehabilitiran (J. Broz, »Sabrana djela«, svezak treći).

Mihajl Pavlov, prema I. Očaku (»Rad JAZU«).

Andrija Pavlović (Ivan Semjonovič Seljezov), rodom iz Beograda. Osuđen je 1948. na osam godina robije. Rehabilitiran je 1956. godine, a 1969. je živio kao penzioner u Gorkome, u SSSR-u (»Komunist«).

Ivan I. Petranović (Gavril Predojevič Petrovič) iz Beograda, uhapšen, a 1945. godine se vratio u Jugoslaviju (»Komunist«).

Marko Petrović, iz Oliba (I. Očak, »Jugoslavenski...«).

Franc Plankl (Ilija Petrovič Javorskij), uhapšen 1938, umro 1940, a posmrtno rehabilitiran 1963. godine (»Komunist«).

Malina Popivanova, 1902—1954, farmaceutska radnica, član SKOJ-a od 1918, a KPJ od 1920; član Mjesnog komiteta za Skoplje bila do 1924. kada po odluci CK KPJ odlazi u Moskvu na Komunistički univerzitet »Sverdlov«. Vraća se u Jugoslaviju 1928. i radi na sprovođenju »Otvorenog pisma Kominterne«. Zbog bolesti (tuberkuloza) vraća se slijedeće godine u SSSR, gdje predaje povijest na KUNMZ-u. Isključena je iz Partije 1937. godine i dvije godine bila na robiji. Zatim ponovo predaje na sveučilištu u Tjumentu, gdje je i umrla. I njezin suprug Vladimir Sakun, bio je žrtva Staljinovih čistki, a inače sovjetski revolucionar, koji je bio i u Jugoslaviji, kao instruktor Kominterne (»Mirković« na Osmoj mjesnoj partijskoj konferenciji KPJ). (Vidi: J. Broz, »Sabrana djela«, svezak šesti; I. Očak, »Braća Cvijić«).

Stefan Makedonovič Popivanov (Stari), rodom iz Kočana, poslije 1929. uhapšen i posmrtno rehabilitiran 1963. godine (»Komunist«).

Anton A. Prosenc, iz Lake; uhapšen 1937, a posmrtno rehabilitiran 1957. godine (»Komunist«).

Miloš Protić, uhapšen 1936, sudbina neizvjesna (»Komunist«).

Ivan V. Potočki, iz Zagreba. Uhapšen 1937, a posmrtno rehabilitiran 1961. godine (»Komunist«).

Ivan 2. Radunović (Ivan Pavličenko Timofejevič) iz sela Proganovići; uhapšen 1938, a posmrtno rehabilitiran 1956. godine (»Komunist«).

... Rajković iz Gorskog Kotara (prema B. Kušteri)

Rudolf Ranciger (Rauzinger, Mgeladze Đorđe Salve), iz Zagorja; uhapšen 1938, a posmrtno rehabilitiran 1960. godine (»Komunist«),

Anton Raspor, bio u Americi, španjolski borac (vidi: I. Očak, »Jugoslavenski ...«, Zbornik »Španija 1936—1939«).

Risto Samardžić. (Milomir Marić, »Duga«, tekst o Ciligi).

Nikola Pante Sandarski (Orovčanov) iz Velesa. Uhapšen 1938, a posmrtno rehabilitiran 1963. godine (»Komunist«).

Marin Serić. Spominje ga I. Očak (»Jugoslavenski...«), i Tomo Nikšić u feljtonu.

Josip A. Sore, iz Podgorja; uhapšen 1937, a posmrtno rehabilitiran 1961. godine (»Komunist«).

Viktor Sporiš, (Fuks Albert, Petrović) rođen 1911, u Zagrebu je bio radnik tvornice češljeva. Od 1930. u SSSR-u, završio je KUNMZ, Osuđen je na dvadeset godina robije, a rehabilitiran 1955. Kasnije živio u Ukrajini (prema: I. Očak, »Braća Cvijić«),

Emerih Stalcer (Grigorij Dernov Pavlovič), rođen u Celovcu, u Austriji, umro 1956. (»Komunist«),

Simo Stefanović (Boris Stjepanov Petrovič, Margetić), rođen 1905. u Prijedoru, omladinski funkcionar. Član KPJ od 1922. Po povratku iz SSSR-a, gdje je završio Komunistički univerzitet »Sverdlova«, 1927. bio član, a neko vrijeme i organizacioni sekretar Biroa CK SKOJ-a. U vrijeme frakcijskih borbi u KPJ pripadao vodećem krugu ljevičara. Otišao u SSSR 1931, 2 uhapšen i nestao 1937. godine. Posmrtno rehabilitiran 1963. godine (»Komunist«, J. Broz »Sabrana djela«, svezak prvi).

... Stilinović (I. Očak, »Jugoslavenski...«).

Silović (Aleksejev), uhapšen 1937. Sudbina neizvjesna (»Komunist«).

Surkov (Orlov Pana Anton), rođen u Velesu. Uhapšen 1937, a posmrtno rehabilitiran 1958. godine (»Komunist«).

Tadaj, uhapšen 1937, daljnja sudbina neizvjesna (»Komunist«).

Adolf Vajs (Erih Rihter, Grim Viligelin, Franc), rođen u Osijeku. Uhapšen 1937, rehabilitiran 1954, a 1969. godine radio u Moskvi (»Komunist«),

Robert Valjtogoni (Aleksij Buligin Mihajlovič) iz Dalmacije. Uhapšen 1938, i posmrtno rehabilitiran 1958. (»Komunist«),

Franc I. Vankmiller (Mitrofanov Sergej Pavlovič), iz sela Vuzenica; uhapšen 1936, a posmrtno rehabilitiran 1963. godine (»Komunist«).

Rikardo Vatovac Đuzepe, iz Kopra. Uhapšen 1937, a posmrtno rehabilitiran 1956. godine (»Komunist«).

Albina A. Vatovac, uhapšena, rehabilitirana 1957. Vratila se u Jugoslaviju (»Komunist«).

Mirko Velinberger (Josip Franklin Karlovič, Fric Vajnberger Karlovič) iz Ljubljane (?), uhapšen 1938, posmrtno rehabilitiran 1957. godine (»Komunist«).

Nikola Telesmanić iz Oliba, uhapšen 1937, umro u logoru (I. Očak, »Jugoslavenski ...«).

Dimitrije Nikolajevič Zorič (Boško Šogaj) iz Kotora, uhapšen 1935, posmrtno rehabilitiran 1956. godine (»Komunist«),

Josip Zužić, rođen 1909. godine, na otoku Krku. Bio je mornar i strojovoda u Kanadi. Od 1932. u SSSR-u u potrazi za poslom. Nije bio član KPSS, a uhapšen je prvi put 1936. (do 1939) i drugi put u zatvoru od 1944. do 1950. godine. Vratio se u Jugoslaviju 1957. godine (I. Očak, »Jugoslavenski ...«).

To su, dakako, samo neki Jugoslaveni stradali u Staljinovim čistkama, oni koji su ostavili traga, za koje se zna.

Zanimljivo je da je »Komunist«, koji je objavio spisak žrtava staljinskih čistki, objavio i ime Karla Hudomala, navodeći i druga njegova imena

— Pavel Sirkovskij Leonidovič, Pavel Hernst, Vili Hriber, pa kaže da mu je — »sudbina neizvjesna«. Međutim, Karl Hudomal, koji je bio skojevski i partijski funkcionar, bio je u Beču i Moskvi, a naposljetku je radio među jugoslavenskim iseljenicima u Francuskoj i u pokretu otpora u Austriji, je život završio tragično, istina, u logoru, ali — Adolfa Hitlera, u Mauthausenu 1944. godine.

I NA KRAJU.

Ocjene o Staljinovim čistkama već su mnogo puta dane i zato nema potrebe ponovo o njima govoriti. Potrebno je, međutim, odužiti se svim onim revolucionarima, nevinim žrtvama, koji su izgubili život u čistkama, a predstavljali su, godinama i godinama, prve redove jugoslavenskog proletarijata i njegove Komunističke partije. Ono što je do sada učinjeno, uprkos jasnih stavova Josipa Broza izrečenih više puta, još uvijek je premalo, još uvijek samo mali, neznatni dio prema komunističkom dugu koji imaju sadašnje generacije jugoslavenskih komunista.

Krleža kaže: »U Zagrebu, međutim, nemaju spomenika ni spomen-ploče ni August, ni Duka, ni Milček, ni Vlado Čopić...«. Spomenimo samo njih iz zapisa ti »Dnevniku«. Naravno to su August Cesarec, Đuro Cvijić, Kamilo Horvatin, Vladimir Čopić... Ne radi se, međutim, o spomenicima, već o potrebi da ta imena, ti ljudi, revolucionari, budu prisutni među nama, objektivno vrednujući njihove zasluge, greške i zablude. Svi su oni, zapravo, povijest Partije, i jugoslavenski revolucionarni radnički i komunistički pokret ima mnogo toga s čim se s pravom može ponositi.

Staljinove čistke imale su, uz sve ove zločine koji su spomenuti i o kojima se svakim danom saznaje nešto više, još nešto okrutnije i strasnije, još jednu dimenziju koju mnogi nerijetko zaboravljaju. Komunističkim licem staljinizma, dok je za jedne opomena kakav socijalizam ne smije biti, za druge je to dobra prilika da upiru prstom na socijalizam i komunistički pokret u cjelini, zaboravljajući pri tome, ili namjerno ne uočavajući pravu istinu — staljinizam je samo jedan, istina najgori i najopasniji, oblik socijalizma koji se izrodio i u biti nema mnogo zajedničkog s društvom o kojem su govorili i pisali Marx, Engels... Dvesti sistem do totalitarnosti i do policijskog terora tajne policije nije čak ni specifičnost staljinizma. Ta, povijest nas na to svakodnevno podsjeća, to može postati karakteristika svakog sistema, pa, nažalost i u određenoj etapi, socijalističkog razvoja i sistema koji teži komunističkom preobražaju i socijalističkoj izgradnji, kakvo je bilo sovjetskodruštvo još za Lenjinova života.

Kakve su posljedice takvog razvoja i što znači staljinizam za stvar socijalizma u svijetu najbolje mogu ilustrirati Titove riječi u predgovoru »Sabranim djelima«: »Kada su vođeni ti sudski procesi u Sovjetskom Savezu, sredinom tridesetih godina, neki, uglavnom intelektualni krugovi, ne samo što su osuđivali ta stradanja revolucionara i kritikovali Sovjetski Savez, nego su se pojedini napredni ljudi čak razočaravali u socijalizam i počeli da šire nevjericu u njegov humani smisao i oslobodilačke ciljeve.« A to je šteta koju teško može ispraviti samo jedna generacija komunista i revolucionara.

Bez ikakve želje za uspoređivanjem, jer se Staljinovi postupci i jugoslavenska revolucionarna praksa ne mogu uspoređivati, već više kao stav prema ljudima koji kao revolucionari mogu i pogriješiti, i to stvarno pogriješiti i ogriješiti o svoju zemlju i svoju Partiju, bez uobičajenih NKVD-rekvizita montiranih dokaza i procesa, a i kako bi se čitavom ovom, iskreno govoreći, isuviše sumornom tekstu, dalo nešto optimizma, citirat ćemo jedan odlomak iz knjige Vladimira Dedijera: »Josip Broz Tito — prilozi za biografiju«, sa sastanka CK KPJ koji se sastao da odgovori na Staljinovo pismo 1948. godine. Govori Tito:

»Primiti pismo SKP(b), to je zabluda. I oni moraju da saznaju da je to zabluda. Primiti pismo, znači biti podlac, priznati ono što nije. Mislim da imamo pravo da govorimo na ravnoj nozi sa Sovjetskim Savezom... Kod njih postoji duboko nerazumijevanje onoga što se desilo kod nas... Ti si Crni (radi se o Sretenu Zujoviću koji se suprotstavio Titovom prijedlogu da se odgovori SSSR-u da su neistinite optužbe u Staljinovom pismu

— op. P.P.), sebi uzeo pravo da više voliš SSSR od mene... Naša Partija je čista kao sunce. Ti, Crni, hoćeš da razbiješ njeno jedinstvo, hoćeš da razbiješ njeno rukovodstvo koje već jedanaest godina radi zajedno. To je rukovodstvo vezano krvlju sa narodom. Mi smo taj narod pozivali da daje najveće žrtve. Taj narod ne bi nas htio da trpi ni jedan dan kad bismo se pokazali nedostojni tih žrtava ...

Ovde je Tito zastao, ustao je i rekao:

— Drugovi, naša revolucija ne jede svoju djecu. Djeca ove revolucije su poštena ...«

PRILOZI

PRILOG I

Rukovodstvo KPJ

U ovom prilogu su spiskovi rukovodećih organa Komunističke partije Jugoslavije od 1919. do 1940. godine, s naznakama o tome tko je bio žrtva staljinističkih čistki.

Kongres ujedinjenja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) 1919.

Centralno partijsko vijeće:

Filip Filipović — prvi sekretar (žrtva čistke)

Živko Topalović

Vladimir Čopić (žrtva čistke)

Članovi Izvršnog vijeća:

Filip Filipović (žrtva čistke), Živko Topalović, Vladimir Čopić (žrtva čistke), Vlada Bogdanović, Ivan Oolović, Negoslav Ilić, Sima Marković (žrtva čistke), Dušan Pešić, Miloš Trebinjac

Drugi kongres KPJ 1920.

Centralno vijeće KPJ:

Pavle Pavlović — predsjednik

Jakov Lastrić — predsjednik

Filip Filipović — sekretar (žrtva čistke)

Sima Marković — sekretar (žrtva čistke)

Vladimir Čopić — tehnički sekretar (žrtva čistke)

Članovi Izvršnog vijeća:

Osim spomenutih još: Dušan Čekić, Dragomir Marjanović, Vlado Mirić, Lazar Stefanović.

Treći kongres KPJ 1926:

Sima Marković — politički sekretar (žrtva čistke)

Radomir Vujović — organizacioni sekretar (žrtva čistke)

Lipanj 1928:

Đuro Đaković

Jakov Zorga

Kolovoz 1928.

Biro CK KPJ:

Filip Filipović — politički sekretar (žrtva čistke)

Đuro Đaković — zamjenik sekretara

Ivan Kmdelj

Đuro Salaj

Četvrti kongres KPJ 1928.

Politbiro:

Jovan Mališić — politički sekretar (žrtva čistke)

Đuro Đaković — organizacioni sekretar

Zika Pacerski

Đuro Salaj

Lazar Stefanović

Politbiro CK KPJ — 1929:

Đuro Cvijić — politički sekretar (žrtva čistke)

Kolovoz 1930:

Kominterna promijenila političkog sekretara.

Za organizacionog sekretara postavljen Antun Mavrak (žrtva čistke),
a Filip Filipović (žrtva čistke) predsjednik Centralne rukovodeće instance

Privremeno rukovodstvo KPJ — siječanj 1932:

Filip Filipović — politički sekretar (žrtva čistke)

Sima Marković (žrtva čistke)

Miloš Marković

Privremeno rukovodstvo KPJ:

Josip Čižinski (žrtva čistke)

Vladimir Copić (žrtva čistke)

Miloš Marković

Privremeno rukovodstvo KPJ — srpanj 1933:

Vladimir Copić (žrtva čistke)

Đuro Đaković

Mehmed-Meho Kurto

Voranc Prežihov

Privremeno rukovodstvo KPJ — rujan 1933:

Blagoje Parović

Vladimir Copić (žrtva čistke)

Voranc Prežihov

Karlo Hudomalj

Ivan Gržetić (žrtva čistke)

Privremeno rukovodstvo — kolovoz 1934:

Josip Čižinski (žrtva čistke)

Vladimir Copić (žrtva čistke)

Blagoje Parović

Karlo Hudomalj

Josip Broz

Privremeno rukovodstvo KPJ — rujan 1934:

Josip Čižinski (žrtva čistke)
Blagoje Parović
Kamilo Horvatin (žrtva čistke)
Alfred Bergman
Josip Broz

CK KPJ — siječanj 1935:

Josip Čižinski (žrtva čistke)
Kamilo Horvatin (žrtva čistke)
Blagoje Parović
Ivan Gržetić (žrtva čistke)
Voranc Prežihov
Adolf Muk
Karlo Hudomalj

CK KPJ — ožujak 1935:

Josip Čižinski (žrtva čistke)
Ivan Krndelj
Zora Nikolić
Blagoje Parović
Adolf Muk

Partijsko predstavništvo KPJ pri IKK1:

Vladimir Čopić (žrtva čistke)
Josip Broz
Stjepan Cvijić (žrtve čistke)

Politbiro CK KPJ — kolovoz 1935:

Josip Čižinski — sekretar (žrtva čistke)
Vladimir Čopić — zamjenik sekretara (žrtva čistke)
Blagoje Parović
Josip Broz

Politbiro CK KPJ — travanj 1936:

Josip Čižinski (žrtva čistke)
Vladimir Čopić (žrtva čistke)
Josip Broz
Karlo Hudomalj

Kandidati za člana Politbiroa:

Stjepan Cvijić (žrtva čistke)
Ivo Marić
Adolf Muk

Politbiro CK KPJ — kolovoz 1936:

Josip Čižinski — generalni sekretar (žrtva čistke)
Josip Broz — organizacioni sekretar
Sreten Zujović
Rodoljub Čolaković
Voranc Prežihov
Ivan Krndelj

Privremeni centralni komitet KPJ — siječanj 1938:

Josip Broz Tito — sekretar
Edvard Kardelj
Aleksandar Ranković
Franc Leskošek
Miha Marinko
Milovan Đilas
Ivan Milutinović (po izlasku s robije)

Peta zemaljska konferencija KPJ — 1940.

Politbiro CK KPJ:

Josip Broz — generalni sekretar
Aleksandar Ranković — organizacioni sekretar
Milovan Đilas
Edvard Kardelj
Rade Končar
Franc Leskošek
Ivan Milutinović

Politički sekretar KPJ između dva rata:

Filip Filipović (žrtva čistke)
Sima Manković (žrtva čistke)
Triša Kaclerović
Đuro Đaković
Jovan Mališić (žrtva čistke)
Đuro Cvijić (žrtva čistke)
Josip Čižinski (žrtva čistke)
Josip Broz

(Djelomična rekonstrukcija rukovodstva)

PRILOG II

Pismo sovjetskog ambasadora u Sofiji

Neki diplomati, agenti, sovjetski poslovni ljudi nisu se, na poziv iz Moskve, vratili u Sovjetski Savez krajem tridesetih godina. Nisu vjerovali u instinitost procesa, nisu vjerovali Staljinu.

Ambasador u Bugarskoj, u Sofiji, stari boljševik Raskolnikov, ostavši u emigraciji, uputio je pismo Staljinu, koje je objavljeno na Zapadu. U nas ga je objavio jedino Živojin Pavlović, u već citiranoj knjizi — »Bilans Staljinovog termidora«:

»Pomoću niskih falsifikata vi ste inscenirali sudske procese koji sa svojom apsurdnošću prevazilaze vaše optužbe, madijske srednjevekovne procese koje vi poznajete iz vaših bogoslovskih udžbenika.

Vi ste oklevetali, obesčastili, streljali Lenjinove saputnike: Kamenjeva, Zinovjeva, Buharina, Rikova i dr. čija vam je nevinost bila poznata. Pred

smrću, vi ste ih prisilili da se pokaju za zločine koje nisu nikada počinili i da ih pokrijete blatom od glave do pete.

Gde su heroji oktobarske revolucije? Gdje je Bubnov? Gdje je Kri-ljenko? Gde je Antonov-Ovsejenko? Gde je Dibenko?

Vi ste ih Staljine pohapsili.

Gde je stara garda? Ona nije više od ovoga sveta. Vi ste je streljali.

Vi ste korumpirali i srozali u blato duše vaših saputnika. Vi ste prisilili one koji vas slede sa zebnjom i odvratnošću da gaze po lokvama krvi, krvi vaših dojučerašnjih drugova. U oči samog rata vi ste razorili crvenu armiju, ponos zemlje, tvrđave njene sile. Vi ste desetkovali crvenu armiju, crvenu flotu. Vi ste pobili naše najodanije oficire... sa dičnim maršalom Tuha-čevskim na čelu. Gde je maršal Bliher, maršal Jegorov? Vi ste ih Staljine pohapsili.

Ako je to socijalizam, onda zašto smo se mi borili, drugovi?

Gde je Boris Pilnijak? Gde je Sergej Tretjakov? Gde je Mihail Kolj-cov? Gde je Tarasov-Rodinov? Gde je Galina Serebriakova? Vi ste ih pohapsili Staljine.

Kao Hitler, vi ste popalili njihove knjige. Gde je najveći konstruktor sovjetskih aviona Tupoljev? Vi ni njega niste pošteđeli. Vi ste Staljine uhapsili Tupoljeva« (str. 123—124).

PRILOG III

Smjenjivanje i hapšenje Ježova

Prema povjesničaru Roju Medvedovu — »Nepoznati Staljin«:

»... Masovne represije počele su da se smiruju u jesen 1938. U skladu sa svojom hipokratskom taktikom, Staljin je tada naimenovao specijalnu komisiju za ispitivanje aktivnosti NKVD. U nju su ušli, pored ostalih, Beni ja i Maljenkov. Da bi imao pristup svim materijalima NKVD, Berija je bio postavljen, na predlog L. KaganoViča, za prvog zamenika narodnog komesara za unutrašnje poslove. Komisija je utvrdila mnoge 'nepravilnosti' u aktivnosti NKVD. Posle toga, došlo je do pisma koje su potpisali Molotov, Visinski i Berija u vezi sa ekscesima u istražnom postupku i o reviziji procesa. Nekoliko nedelja kasnije CK SKP(b) usvojio je dve rezolucije: jednu o hapšenjima, kontroli rada tužilaštva i provođenju istrage, i drugu

— o regrutovanju poštenih ljudi za rad u organima NKVD.

Petnaestak dana posle usvajanja ova dva dokumenta N. I. Ježov je bio smenjen sa dužnosti narodnog komesara za unutrašnje poslove, mada je još nekoliko meseci bio na dužnosti narodnog komesara za rečni saobraćaj. Ježov je učestvovao u radu XVIII kongresa partije, kao član Centralnog komiteta, ali je njegovo ime iščezlo sa spiska novog CK.

Krajem 1938. i u prvoj polovini 1939. godine E. G. Felman je bio na dužnosti prvog sekretara Odeskog oblasnog komiteta. Bio je delegat na XVIII kongresu i član kongresnog 'senior konventa' kao šef delegacije Odese. Svojim prijateljima ostavio je sledeću belešku o sednici ovog organa:

'Po završetku radnog dela kongresa, u kremaljskoj sali u kojoj je održan kongres, održan je i sastanak 'senior konventa'. Pred delegatima, kao na pozornici, sedeli su A. A. Andrejev, V. M. Molotov i G. M. Maljenkov. U dnu, iza njih, u levom ughi gledano sa mesta delegata, sedeo je Staljin sa lulom u ustima. Andrejev je saopštio da je kongres završio radni deo i da treba da se predlože kandidati za izbor u CK, osim naravno, onih koji su već nestali sa političke scene. Došao je red na Ježova. 'Kakvo je vaše mišljenje?' pitao je Andrejev. Posle nekoliko trenutaka ćutanja, neko je rekao da je Ježov Staljinov narodni komesar, da ga svi poznaju i da misli da treba da ostane u CK. 'Ima li primedbi?' Svi su ćutali. Tada je Staljin zatražio reč. Ustao je, prišao stolu, i nastavljajući da puši lulu, uzviknuo: 'Ježove, gde si? Približi se.' Ježov je izašao iz poslednjeg reda i približio se stolu. 'Dakle, šta misliš o sebi?', upitao ga je Staljin. 'Možeš li da budeš član CK?' Ježov je prebledeo i slomljenim glasom odgovorio da ne razume pitanje, da je ceo svoj život posvetio partiji i Staljinu, da više voli Staljina od sopstvenog života i da ne zna ništa što bi moglo opravdati takvo pitanje. 'Zaista?' dodao je ironično Staljin. 'A ko je Finovski? Pozna-ješ li Finovskog?' 'Sigurno, poznavao sam ga' odgovorio je Ježov 'on je bio moj zamenik. On je..Staljin ga je prekinuo i počeo je da ga zapitkuje ko je Sapiro, ko je Rižova (sekretarica Ježova), ko je Fjodorov i nastavio u istom duhu (svi su oni već bili uhapšeni). 'Josife Visarionoviču, lično sam otkrio njihovu zaveru, došao kod Vas i o svemu Vas obavestio'. Staljin mu nije dozvolio da nastavi. 'Da, da. Kad si shvatio da ćeš biti uhvaćen, onda si došao, onda si požurio. A šta se desilo pre toga? Da li si kovao zaveru? Da li si hteo da ubiješ Staljina? Kako? Vodeći funkcioneri NKVD su pripremali zaveru, a ti si ostao po strani. Mislio si da ja ništa neću primetiti?' nastavio je Staljin. 'A sada, pokušajda se prisetiš koga si poslao da bude čuvar kod Staljina? Sa revolverima? Zašto? Da bi ubili Staljina? A da se ja nisam dosetio? E, bato moj!' Staljin je zatim optužio Ježova da je bio previše nagao i da je uhapsio mnoge nevine ljude, da bi prikrrio one koje je trebalo uhapsiti. 'Dakle? Ne znam, drugovi, da li ga možemo ostaviti da bude član CK? Sumnjam?! Ipak, razmislite... kako hoćete... Ali, ja sumnjam.' Naravno, Ježov je bio izbrisan sa pripremljene liste i posle pauze nije se vratio u salu za sednice, niti se kasnije pojavio na kongresu.' Medutim, on je uhapšen tek posle nekoliko dana...« (prema: »Duga«, Beograd, 1987).

PRILOG IV

Gulag na trećoj stanici . . .

»... Izdavačka kuća 'Stefanus' iz Švajcarskog kantona Graubinden objavila je knjigu pod provokativnim naslovom 'Sedamnaesta republika SSSR-a', koja bi, po navodima iz strane štampe, bila neka vrsta 'turističkog vodiča kroz alternativni Sovjetski Savez', odnosno kroz njenih '1976 koncentracionih logora, 273 kaznenih institucija i 85 psihijatrijskih', za koje

se sa nemalo zlonamernosti i veoma mnogo sigurnosti, tvrdi da čine geografsku kartu 'republike Gulag'.

Samo u Moskvi, stoji u 'Sedamnaestoj republici..nalazi se 31 institucija ovakvog tipa. Za sve zainteresovane koji žele da vide gde je Aleksandar Solženjicin proveo svoje poslednje dve noći u Moskvi, stoji uputstvo: treba samo uzeti metro do stanice Baumanskaja, a zatim tramvaj do ulice Energetičeskaje. Tu, odmah preko puta stanice nalazi se zatvor Lefortovo koji je pružio gostoprimstvo i Juriju Orlovu, Aleksandru Ginzburgu i Anatoliju Šaranskom pre nego što su prebačeni u Cistopolj, tatarsku republiku.

Ako se 'turista' kojim slučajem zatekne na Kropotkinovom trgu, tačnije, na sred puta između Tolstojevog i Puškinovog muzeja, on sad, zahvaljujući 'Sedamnaestoj...' zna da se nalazi nedaleko od psihijatrijskog instituta Serbiskij, koji je, po tvrđenju autora knjige Avrahama Sifrina, specijalizovan u prihvatanju interniranih za duži vremenski period. Među vide-nijim svetom ovde su se našli Vladimir Bukovski i Viktor Fajnberg. Ovakvi i slični pacijenti tu se obično dijagnosticiraju kao slučajevi sa 'poremećenom percepcijom realnosti'.

Za one koji putuju u Lenjingrad, koji, navodno, broji dvadesetak 'prihvatišta' i 'ludnica', vodič preporučuje posetu najčuvenijoj kaznenoj instituciji u SSSR, zatvoru Kresti, na Nevi, tako reći preko puta Litijeni prospekta. Istina, zatvor je ograđen visokim zidom, zbog čega će radoznalost turiste ostati nezadovoljena, ali, ukoliko bude želeo da vidi rodbinu zatvore-nika, ponedeljkom, sredom i četvrtkom treba da uđe u dvorište Arsenal'naje neberc'naje br. 11: oni su uvek u dugim redovima, ruku punih paketa. Postoji još jedna 'neobična zanimljivost' vezana za Kresti. On se, naime, redovno pokazuje turistima: 'Iza ovih zidova', objasniće svaki vodič, 'nalazi se najveća lenjingradska fabrika kutija i kartona... !' Vodič — kako tvrdi Avraham Sifrin — ne laže. Oko deset hiljada zatvorenika zaista čini radnu snagu ovog značajnog lenjingradskog proizvodnog punkta.

Po navodu 'Sedamnaeste republike...' Volgograd sa okolinom ima 12 logora i oko 15 hiljada interniranih. Nalaze se u Zarecu i Slobodki, a do njih se stiže tramvajem 16, 29 i 41, odnosno autobusima 7, 11, 14; Novo-sibirsk sa okolinom: 15 logora i četiri zatvora. Internirani su zaposleni u drvnoj industriji, fabrici nameštaja i fabrici za proizvodnju armiranog betona. Tu u čuvenoj ulici Akademgorodok, kroz koju svaki turista prođe, nalazi se muški logor 91/3 sa pojačanim režimom', sa oko hiljadu zatvore-nika osuđenih na kazne duže od 15 godina; Čerepanovo: 12 hiljada osude-nika; i tako dalje, i tako dalje, što tramvajem, što autobusom, vodi 'Stefanus' iz Graubindena 'domaćice, kelnerice, penzionere i ostale turiste željne ruskih senzacija' kroz 'sedamnaestu republiku SSSR-a' ili, u šta je sasvim opravdano verovati, kroz 'tiražnu maštu' Avrahama Sifrina, autora izdanja.« (»Intervju«, Beograd, 28. veljače 1976).

PRILOG V

Poslije pedeset godina

Suvremeni čitalac, upoznavši se s ovom knjigom, vjerojatno razmišlja o tome — što se danas događa. To je razlog što je, kao svjedokom svoga vremena odabrano (nasumice), nekoliko novinskih članaka i izvještaja o razdoblju od 1986. do 1987. godine.

Poslije dolaska Mihaila Sergejeviča Gorbačova na čelo KPSS-a otvoreno se počelo pisati o rehabilitacijama. Naime, poslije pada Hruščova, nakon mnogo rehabilitacija, posebno stranih komunista, prestalo se govoriti o nevino optuženim i ubijenim sovjetskim političarima, vojnicima, književnicima, građanima ...

Na Kongresu sovjetskih pisaca, polovinom 1986. godine ozbiljno je pokrenuo pitanje rehabilitiranja sovjetskih književnika koji su stradali u staljinskim čistkama, »NIN« (20. srpnja 1986) je pisao:

»... Zatraženo je, u stvari, pravo građanstva za mnoge stvarno zaboravljene i savremenim generacijama potpuno nepoznate stvaraoce, kao i za one čija se dela, samo neka, objavljuju, ali na kojima, još i danas, ostaje senka nečistoće njihovog 'saputničkog' statusa ili rezervisanog odnosa prema revoluciji koja je potresla svet i prema režimu koji je potresao revoluciju.

Na listi su mnoga imena: od popa Avakuma, prve žrtve među ruskim književnicima, koji je 1682. spaljen po carskoj naredbi, dakle, preteče Mandeljštama, Babelja i stotine drugih, do Mandeljštama, Alekseja Remizova, Dmitrija Mereškovskog, Vladimira Hlebnjikova, Nikolaja Gumiljova (streljanog 1921. zbog učešća u kontrarevolucionarnoj zaveri), Korneja Čukovskog i Nikolaja Karamazina... Ali, na listi su i Majakovski i Jesenjin, Ahmatova i Pasternak — istina, ne kao imena koja treba izvući iz zaborava, već kao stvaraoči čije kompletno stvaralaštvo, u obliku sabranih dela ili akademskih izdanja, i danas ostaje nedostupno javnosti.

Navodeći jednog od prokaženih — Andreja Platonova, čije glavno delo, roman 'Ševengur' nije ni unet u enciklopedije, ne samo sovjetske nego ni naše — koji je jednom rekao: 'Bez mene, narod je nepotpun', pesnik Andrej Voznesenski je prokomentarisao sadašnju književnu situaciju kao 'nepotpunu' bez svih tih pisaca i dela koja godinama predstavljaju 'deficit'...

... Svaki od onih — prema delovima govora koje je objavila 'Literaturna gazeta' — koji su pozivali na rehabilitaciju naveo je po nekoliko imena, a najpoznatija među njima, na koja, uglavnom, pada i najdeblja senka, pojavljivala su se i po nekoliko puta u tim nizovima.

Andrej Voznesenski je izrazio zadovoljstvo što je, konačno, odlučeno da se objavi izbor poezije Nikolaja Gumiljova, prvog akmeiste. On se poradovao što je, najzad, otpala dilema 'štampati ga ili ne', a lenjingradski pisac Dmitrij Lihačov je otišao i dalje tvrdeći da u poeziji tog pesnika, koji je životom platio vezu sa organizatorima jedne zavere 'nema nijednog anti-sovjetskog reda'. Gumiljov — prvi muž Ane Ahmatove i blizak Osipu Mandeljštamu — jedna je od retkih žrtava čiji se kraj u enciklopedijama ne krije: 'Streljan je kao učesnik kontrarevolucionarne zavere' — beleži najnovije izdanje Sovjetskog enciklopedijskog rečnika.

Ze većinu drugih iste ili slične sudbine, posebno žrtava Staljinovog terora tridesetih godina, važi Jevtušenikova opaska na Kongresu ruskih

pisaca, pola godine pre ovog Kongresa sovjetskih književnika: da se ne pominju ne samo 'uzroci njihovog nestanka' već najčešće, 'ni datum njihove smrti, kao da svi oni još i sada srećno uživaju svoju penziju'...«

Pod naslovom — »Pomilovano 140 političkih zatvorenika« zagrebački »Vjesnik« (11. veljače 1987) javlja iz Moskve:

»Vrhovni sovjet SSSR pomilovao je 140 političkih zatvorenika. To je treće pomilovanje osoba koje su bile u zatvoru kao državni neprijatelji. Prva dva pomilovanja bila su 2. i 9. veljače ove godine. Tada su iz zatvora puštene dvije veće grupe. To je u utorak na konferenciji za strane novinare u Moskvi saopćio Genadij Gerasimov, službeni predstavnik za štampu ministarstva vanjskih poslova SSSR.

Gerasimov je rekao da je još toliko osoba koje se nalaze u zatvoru uputilo molbe za pomilovanje. U molbama se politički zatvorenici obavezuju da se ubuduće neće baviti antisovjetskom djelatnošću.

Strani novinari su pitali Gerasimova koliko ima političkih zatvorenika u SSSR. Službeni sovjetski predstavnik je rekao da on ne zna točan broj, ali je dodao da je u toku rješavanje i drugih molbi...

... Zašto su baš sada oslobođeni politički zatvorenici?

'U našoj zemlji se sada raspravlja, osobito među pravnicima o tome da se ublaže oni dijelovi krivičnog zakona kojima se određuju kazne za osobe koje se osude za protudržavnu djelatnost. Već sada prevladava mišljenje da bi kazne trebale biti blaže. Namjera je da se najstrože kazne što rjeđe koriste. No valja reći da ima i onih koji smatraju da takva krivična djela treba što oštrije kažnjavati', kazao je Gerasimov.

Službeni sovjetski predstavnik za štampu rekao je da rukovodstvo želi da ublaži taj dio zakona i da je želja da što manje ljudi bude iza rešetaka... «

»Borba« (6. ožujka 1987), pod naslovom — »Rehabilitacija svih žrtava Staljinovih čistki« objavljuje:

»(Moskva, 5. marta) — Jedan od vodećih sovjetskih historičara Isak Mints zatražio je rehabilitaciju svih komunista stradalih u Staljinovim čistkama tridesetih godina ovog stoljeća. U intervjuu sovjetskoj agenciji TASS, Mints je rekao da su mnoga imena sovjetske revolucije pogrešno izostavljena iz historijskih knjiga.

Mints, član ugledne Sovjetske akademije nauka, izjavio je da nova politika reformi sovjetskog vođe Mihaila Gorbačova ima korijene u Oktobarskoj revoluciji 1917. godine.

'Osnovni principi te reforme su demokracija, otvorenost, hrabro i iskreno prosuđivanje stvari i kritički pristup' — dodao je sovjetski historičar

Mints je naglasio da su imena mnogih revolucionara i boraca pogotovu onih stradalih u čistkama 1936. i 1937. godine neopravdano zaboravljena. On je istaknuo da je dužnost historičara da ih vrate u historiju velike oktobarske revolucije. Iako su neki od ubijenih u čistkama posthumno rehabilitirani, uloga mnogih izbrisana je iz razdoblja revolucije i događaja poslije nje, rekao je Mints.

Prema nekim procjenama, u krvavim Staljinovim čistkama stradalo je između osam i deset milijuna ljudi.

Rehabilitacija svih tih ljudi mora biti učinjena zato što su njihove biografije dio historije, i u tom pogledu vrlo poučne, rekao je član Sovjetske akademije nauka Isak Mints u intervjuu TASS-u.«

»Povratak u i stori ju« (NIN, 15. ožujka 1987) također spominje intervju akademika Isaka Mints:

»... Posle 20. i 22. kongresa KPSS, kada je povedena borba protiv 'kulta ličnosti', došlo je do talasa masovne rehabilitacije žrtava Staljinovog vremena. Tako su rehabilitovani svi sovjetski maršali koji su stradali u čistkama, zatim priličan broj političkih i partijskih radnika, ali onih sa nižih društvenih lestvica.

Rehabilitacija se nije ni dotakla takvih velikih imena poput Nikolaja Buharina, Alekseja Rikova, Grigorija Pjatakova, ili Zinovjeva, Kamenjeva, Radeka, Skoljnikova, Serebjakova i mnogih drugih koji su bili bliski Lenjinovi saradnici u vreme oktobarske revolucije. Naravno, o Trockom nije moglo da bude ni reči...«

I, još:

»... Intervju akademika Mints zvaničnoj sovjetskoj agenciji verovatno je bio inspirisan razgovorom koji je nedavno Mihail Gorbačov imao sa glavnim urednicima sovjetskih listova i časopisa. Tom prilikom Gorbačov se povodom 70-godišnjice oktobarske revolucije, osvrnuo i na problem istorije.

'Partija je o teškim godinama rekla svoje. Nemamo nameru da ih danas predstavljamo u ružičastom svetlu' — rekao je tada sovjetski lider. 'Ne treba zaboravljati imena, a joj je amoralnije zaboravljati ili ćutati o celim periodima u životu naroda... I stori ju treba videti onakvom kakva je bila. Svega je bilo, bile su greške i to teške, ali zemlja je išla napred...'

U vezi sa tezom da 'ne treba zaboravljati imena' neki se pitaju da li se to odnosi i na bližu prošlost. Jedno takvo veliko, u javnosti zaboravljeno ime je — Nikita Hruščov. Jer pored 'voluntarističkih grešaka', koje mu se stavljaju na dušu, on je uradio i mnoge značajne stvari. Ime Hruščova posle dugogodišnjeg ćutanja i danas se retko pominje u javnosti.

Iako slobodnija atmosfera ostavlja mogućnost da se objektivnije ocenuje njegova uloga i mesto u sovjetskoj istoriji, Hruščov je jedini generalni sekretar partije sahranjen daleko od zidina Kremļa, na Novodevičjem groblju među umetnicima, činovnicima i njihovim ženama. Da li će biti prebačen tamo gde mu je mesto — iza Lenjinovog mauzoleja?«

Zagrebački »Danas« (17. ožujka 1987) objavljuje, s naslovom — »Rehabilitacije« i podnaslovom — »Ako nastavi putem kojim sada ide, Gorbačov nikako ne može izbjeći milijune žrtava staljinizma i pranje ljage s njihova imena«:

»... Ponešto se zna i o broju žrtava u Sovjetskom Savezu i Kini. Prema procjenama na Zapadu (na Istoku ako i postoje takvi podaci nisu za javnost) samo u velikoj staljinističkoj čistki 1936—1938. živote je izgubilo osam do deset milijuna osoba. Za cijelu Staljinovu vladavinu, od 1924. do 1953. broj žrtava penje se na oko 15 milijuna. Kad je talijanska novinarka 1980. primijetila kako je Staljin u tim čistkama pobio više ljudi nego što ih je stradalo u kineskoj 'kulturnoj revoluciji' (1966—1976), danas najugledniji Kinez, Dang Xiaoping, je odgovorio:

'Nisam siguran, nisam uopće siguran'. Nedavno smijenjeni generalni sekretar CK KPK Hu Yaobang je 1980. jugoslovenskim dopisnicima iz Pekinga prvi put otkrio dotad nepoznati podatak da je u 'kulturnoj revoluciji' bilo oko tri milijuna žrtava. Zajedno s članovima obitelji, užom i širom rodbinom, prijateljima i znancima, koji su proganjani zbog njih ili zajedno s njima, računa se da je bilo oko stotinu milijuna žrtava...

... Tako se nakon zaglušujuće šutnje od dvadesetak godina i u samom Sovjetskom Savezu ponovo počelo otvoreno govoriti o teroru iz Staljinovog vremena. I u ime istine i poštenja traži da se prestane prešućivati zaslužne ličnosti iz prošlosti.

Među njima Buharin je jedna od najzanimljivijih. Poslije revolucije bio je najmlađi u sovjetskom političkom vrhu. Veoma obrazovan, talentirani teoretičar bio je član Politburoa, direktor *Pravde*, predsjednik Izvršnog komiteta Kominterne. Kad je već počeo padati, dobio je, 1934, još uvijek značajnu dužnost direktora vladinog lista *Izvestija*. Sudjelovao je potom i u izradi sovjetskog ustava. Na kraju mu je suđeno kao predvodniku terorističke i antirevolucionarne organizacije. Grijesi su, naravno, bili izmišljeni. A suđenje prava lakrdija. Kad bi ga se sada rehabilitiralo, moralo bi se reći da su procesi iz tog vremena bili lažni. Ako se opere njegovo ime, morat će se skinuti ljagu i s većine ostalih žrtava tog paranoidnog vremena.

Buharinov najveći grijeh je bio što nije mislio kao Staljin. Mislio je vlastitom glavom, a to je u ono vrijeme bilo veoma opasno. Suprotno Staljinu, koji se opredijelio za prisilnu kolektivizaciju i nasilno uklanjanje svih ostataka kapitalizma, Buharin je zagovarao postupniju socijalističku izgradnju, bez mnogo nepotrebnih trauma. Zadržao bi privatnu svojinu i privatnu proizvodnju. Buharin je u stvari nastavljao Lenjinov NEP, koji danas, u Gorbačovljevo vrijeme, ponovo postaje sve popularniji. Staljinovoj politici danas se pripisuje sve više neuspjeha. Zato oživljava zanimanje za Buharina. I za druge žrtve Josifa Visarionoviča...

Rektor Državnog historijskog arhivskog instituta u Moskvi, Jurij Afanasjev dao je intervju beogradskom »NIN-u« (24. svibnja 1987) u kojem, između ostalog, govori:

»... Mislim da je to tako. Teško je verovati da istorijska nauka uopšte može da govori istinu sve dok do kraja ne razotkrije sve pojave vezane uz Staljina. Jer, Staljin i sve što je povezano s njim — to su mnoge godine našeg života, to nije jednostavna aktivnost jednog od rukovodilaca, to je umnogome čitav život tog društva. Mi smo obavezni da do samih dubina saznamo zašto, odakle i kako je bilo moguće takvo kršenje principa izgradnje socijalizma i kakve su posledice — ekonomske, društvene, duhovne, kulturne — pratile tu pojavu. U otkrivanju istine ne treba se zaustavljati ni pred kakvom preprekom ...

... U odnosu prema Staljinu još uvek preovladava iracionalan stav, ili, može se reći bez preuveličavanja, religiozni, čak i kultovski odnos. Iza nas je punih 20 godina prinudne galvanizacije tog kulta, žestokog suprotstavljanja svakom ateizmu u toj oblasti. Za značajan deo našeg društva Staljin ostaje simbol socijalizma. To je realnost naše istorijske svesti. Još donedavno, na kavkaskim putevima, i ne samo tamo već i u Rusiji, često se mogla videti fotografija Staljina u šoferskim kabinama. On je za njih, verovatno, predstavljao Poredak, disciplinu. Očevidno je Brežnjevljevi period sveopšte 'mlitavosti' izazvao nezadovoljstvo ljudi. Tome je doprinelo i kolebanje o odlukama 20. kongresa. Mnogi su u zasluge Staljina upisivali njegovu nesavitljivost, bespošteditost u borbi sa opozicijom u partiji. Neki istoričari i danas tvrde da su masovne represalije tridesetih godina bile samo 'greška, neizbežna posledica klasne borbe i revolucionarnog preobražaja društva'. To je porazno, ali takvo mišljenje se pojavljuje i u akademskim izdanjima, a na tom nivou je i kočetovska literatura (Kocetov — pisac starije generacije, koji veliča Staljina, prim. dop.). Naša televizija i dan-

-danas od Staljina pravi oreol mudrosti, veličine. U filmu 'Pobeda', na primer, glavni heroj pobjede su Staljin i Brežnjev. Nije preuveličavanje ako se kaže da je do početka perestrojke kod nas vođena aktivna, ideološka obrada mozgova, da se nametalo prevazidemo, stereotipno mišljenje.

Ali, realnost života je i rašireno mišljenje da je Staljin simbol deformacije socijalizma, disinkreditaoije njegovih ideala'...

... Pitamo ga o rehabilitacijama, što je sada aktuelno. Da li će Trocki, Buharin, Zinovjev, Kamenjev i hiljade drugih biti rehabilitovani?

Veoma oprezno, pazeći na svaku svoju reč, Afanasjev odgovara da on nije upućen u to. Zna samo da u Vrhovnom sudu SSSR radi posebna komisija za rehabilitaciju. Čudi se i sam što se o tome javno ne govori. Ali, ostaje veoma suzdržan: njegova tema je istorija, a ne politička rehabilitacija.

Pitamo ga, posle svega, kakve su pouke istorije, a on odgovara da je još Hegel shvatio: ako istorija nije duboko filozofski osmišljena, onda su njene mogućnosti kao škole političke i moralne mudrosti veoma ograničene.

'Prošlost nije ono što je prošlo. Ona je postala sadašnjost i biće budućnost' — kaže sovjetski profesor. Prihvatanje ove 'gramatike istorije' pomoglo bi nam da se orijentišamo u vremenu.

Da povratimo poverenje u istorijsku nauku, zaključuje Jurij Afanasjev, 'neophodno je očistiti je od izmišljotina, tabu-tema, belih regiona, ponovo ocemiti konjunkturane lekcije i udžbenike. Samo tako, posredstvom istorije, možemo raditi budućnost.'... «

Ali — »Staljin se još 'ne predaje'«, kaže naslov teksta objavljenog u »Borbi« (10—11. listopada 1987) autora T. Milinovića:

»... Josif Visarionović Staljin je znalački hipertrofirao opasnost od neprijatelja i u tako stvorenoj društvenoj atmosferi proširio je tu svoju optužnicu na nekadašnje partijske opozicionare. 'On je, rekao je danas na konferenciji za štampu u dupke punom Pres-centru historičar Jurij Poljakov, iskoristio elemente diktature proletarijata za stvaranje i jačanje svoje lične vlasti'.

Po ličnoj ocjeni uglednog učenjaka, Lav Trocki, Grigorij Zinovjev, Lav Kamenjev, a posebno Nikolaj Buharin nisu bili 'neprijatelji naroda', ni 'strani agenti', kao ni 'klasni protivnici' kako je to Staljin tvrdio i pomoću Višinskog i drugih u svoje vrijeme 'dokazao'. Iz ovog saopćenja koje će svakako naići na širok odjek u zemlji i svijetu kao da bi se mogao izvući zaključak da će pojedini likvidirani lideri oktobarske revolucije — Buharin prije svega — možda biti rehabilitirani, odnosno da će u sovjetskoj historiji dobiti one ocjene koje objektivno zaslužuju.

'Ne idealiziramo ni Trockog, ni Zinovjeva, ni Kamenjeva, kaže Poljakov odgovarajući na jedno od mnogih pitanja. Oni su svakako griješili u svom radu. Međutim, mnoge greške se mogu objasniti time da je to bilo vrijeme traženja. Osobno mislim da optužba protiv, njih koje kažu da su 'neprijatelji naroda' ne mogu opstati'.

Zalažući se za objektivna istraživanja u svim sferama prošlosti sovjetskog društva i za realne ocjene o svim događajima i ličnostima, historičar Poljakov naglašava da su opravdane kritike posljednjeg izdanja enciklopedije 'Velika oktobarska socijalistička revolucija' koja se prije nekoliko dana pojavila pred čitaocima. U najnovijoj verziji tog opsežnog djela zaista su po prvi put dane odrednice o svim najviđenijim revolucionarima i boljševicima, ali se pri tome ne kaže da su likvidirani u stalji-

nističkim čistkama — osim Trockog koji je, kao što se zna, ubijen 1940. godine u Meksiku.

‘Slažem se s tim primjedbama, ali mi se čini da shvaćate da je riječ o metodi ‘korak po korak’, objašnjava historičar. Ranije, u svim prethodnim izdanjima enciklopedije od imena svih tih revolucionara nije bilo ni traga!

S tim u vezi historičar Poljakov naglašava da se na Zapadu pojedinim uzrocima određenih historijskih procesa u Sovjetskom Savezu daje izuzetno značenje i da se oni precjenjuju.

‘Ne može se sve vezati za jednu ličnost’, kaže on u vezi sa Staljinom i njegovom ulogom u razvitku društva. U SSSR se dogodilo ono što se dogodilo prije svega iz ‘objektivnih razloga’. Na prvo mjesto tih uzroka po viđenju Poljakova valjalo bi staviti ‘neprijateljsko okruženje i neposrednu opasnost izvana, što je ukočilo razvitak demokracije’, na drugo — poznatu nerazvijenost tadašnje Rusije i zaostajanja u mnogim oblastima, na treće — činjenicu da su traženi i krčeni novi putevi, pa tek na četvrto mjesto trebalo bi svrstati ‘subjektivni faktor’, kao razvitak birokracije i birokratizma kao društvenog uređenja.

Zadržavajući se na ‘fenomenu Staljina’, historičar podsjeća da se sada oko toga u Sovjetskom Savezu vode oštre diskusije. U svim tim raspravama i polemikama dominira svakako kritička tendencija, ali se mora reći da ima dosta i onih koji brane Staljina.

Njegova ocjena o tome da historičari ‘još nisu spremni’ da pruže svestranu i objektivnu ocjenu Staljinove ličnosti, uloge i djelovanja na prvi pogled djeluje iznenađujuće, ali kada se imaju na umu sve komponente tog ‘fenomena’, širina i dubina do kojih on seže, kao i principijelno opredjeljenje koje se u tom svjetlu neumitno nameće — ili staljinizam i birokratizam, ili demokratski stvaralački socijalizam — onda muke historiografije i njenih pera postaju nešto jasnije.

‘Ne bi bilo tačno reći da su Staljin, Hruščov ili Brežnjev držali svu vlast u svojim rukama, a pri tome ne saopćiti da su oni istovremeno uživali povjerenje naroda. Da li je, onda, sistem stvorio Staljina, ili je Staljin stvorio sistem’, pita se akademik Poljakov.

Koliko je ukupno ljudi stradalo u Staljinovim logorima? Odgovarajući na to pitanje Jurij Poljakov je naglasio da to ‘još nitko ne zna’. Međutim, njemu lično ‘fantastična brojka od 19 milijuna žrtava’ izgleda nerealna. ‘To je nemoguća suma. Osobno mislim da je potkraj tridesetih godina stradalo više od milijun ljudi’, ističe on.«

PRILOG VI

Poznanik sa Crvenog trga

Beogradski »NIN« (od 24. siječnja 1988) objavio je u feljtonu »Miroslav Popović: Uspomene sa Golog otoka«, i ovo:

»... (M. Popović, poslije zatvora i Golog otoka, kao turista posjetio je Moskvu) Umorna grupa s kojom je špartao po gradu dovukla se nekako u hotel, večerala i predala se snu, a on osetio potrebu da se nasamo vidi

sa crkvicom Vasilija Blaženog na Crvenom trgu. I otišao je tamo i našao jednog usamljenika koji je, očito, imao istu potrebu. Postariji čovek je gledao crkvicu i 'disao s njom'. Pedesetak metara dalje, grupa turista je gledala smenu straže pred mauzolejom Lenjina.

— Krasivo! — rekao je MoSkovljanin gledajući i dalje u crkvicu Vasilija Blaženog. Popović je osetio da želi razgovor i predstavio se, rekao ko je i šta je, odakle je. Iz Jugoslavije. Onda je iz Moskovljanina potekla priča, spora doduše, ne mlazom, 'jer za mlaz on više nije imao snage'.

Evo te priče:

Kao mladić obreo se taj čovek, posle oktobarske revolucije, u Jugoslaviji. Nije ratovao protiv boljševika; nije bio protiv revolucije, a ipak su ga talasi odneli izvan matuške Rusije. Oženio se Srpkinjom i dobio decu koja će, kad porastu, govoriti samo srpsiki. Dve decenije kasnije zarobljavaju ga Nemci, kao oficira vojske Kraljevine Jugoslavije. Da se priklonio belogardejcima mogao se izbaviti ropstva, kao mnogi emigranti iz Oktobra. Mogao je, dakle, da se vrati u Jugoslaviju kao okupator. Izabrao je ropstvo, ipak, i ostao četiri godine u nemačkom logoru.

Popović piše dalje o svom slučajnom poznaniku:

'Tek kada su ga oslobodili njegovi zemljaci moj postariji poznanik s Crvenog trga deklariseo je svoju nacionalnu pripadnost. Oko njega su bili Rusi, Rusi, Rusi. Prvi put posle 1920. godine video je toliko Rusa, Rusa, Rusa. I to — oslobodilaca. A on je takođe bio Rus, Rus, Rus. I plakao je, i grlio uniforme, i dovikivao svakom da je i on Rus. Dok nije naišao na odgovornog među Rusima. Tako je dospao u Sibir. Bez obzira na jugoslovensko državljanstvo i ofioirstvo. Koje u logoru, koje pri njemu, proveo je u *Sibir tože ruskaja zemlja* nekih petnaestak godina. Bez veze s porodicom, razume se. I sličnih predrasuda. Zatim je dobio premiju — sobu u Moskvi. I posao tamo. Pod Hruščovom. Kada su zatrpavali grehe. Zadnjim šapama. Plata mu je bila nešto ispod sto rubalja mesečno. Za tamošnje plate — ne loša. Doduše, u to vreme je kilogram paradajza u Moskvi koštao tri rublje, ali ni stari Egipćani nisu jeli paradajz, pa su ipak živeli'.

I njemu, tom zlosrećnom Rusu, koji je iznutra video i nemačke i ruske logore, Miroslav Popovđć je ponudio istu uslugu koju je svojevremeno ponudio oficiru divizije *Princ Eugen*: da obavesti njegovu porodicu o susretu. Da kaže: video sam vašeg muža i oca. Ali, užasnua se Rus: 'Ne, ne! Nikako! — rekao je. — Oni sada imaju svoj život! — Pa je, u silnom uzbuđenju, prešao na ruski i ponovio zamolnicu na ruskom: Njet, ničeva ne govorite; Prošu vas!

Obećao je Popović, hitro, da neće tražiti njegovu porodicu. Rus je znao da on govori istinu. Razumeli su se. 'I jedan i drugi' piše Popović, 'prošli smo kroz istu mašinu za mljevenje ljudi. S tim što je moja bila novijeg tipa. S ne baš beznačajnim usavršavanjima. On to o meni nije znao, ali i jedan i drugi s lakoćom smo čitali oči ljudi.'

Napominjući da, zbog datog obećanja, ni u svojim logoraškim uspomenama ne navodi ime grada iz koga je Rus krenuo 1941, da se više nikad ne vrati. Popović pripoveda o kasnijim susretima sa njim, na tom istom trgu:

'Još nekoliko večeri išao sam na sastanak sa starom crkvicom. Postariji Rus je uvek bio tamo. Mislim — ne samo zbog Vasilija Blaženog. Dolazio je i zbog mene.

Ja sam mu donosio dah zemlje u kojoj nije bio robijaš. Govorio mu jezikom njegove izgubljene porodice, koji je zato bio i njegov pravi jezik, mada ga je skoro zaboravio, mada ga nije naučio od majke ... Preko mene dodirivao je dragu i sahranjenu prošlost. Od budućnosti nije očekivao ništa. Nije gledao napred, u nju. Kao da je već — umro? _____ «

PRILOG VII

Pismo budućoj generaciji rukovodilaca Partije (Buharinov »testament«)

»Moj se život primiće kraju. Podmećem glavu pod sjekiru krvnika, a ne proletarijata. Sjekira proletarijata mora doduše biti nemilosrdna, ali i neokaljana. Osjećam potpunu nemoć pred tim paklenskim strojem koji je, uz pomoć srednjovjekovnih metoda, stekao divovsku moć te, fabricirajući klevete na tekućoj vrpci, djeluje drsko i sigurno.

Dzeržinskoga više nema; malo-pomalo pale su u zaborav pozitivne tradicije Čeke, iz vremena kad je revolucionarna ideja inspirirala sve njene akcije, opravdavala njenu okrutnost prema neprijateljima i štitila državu od svih oblika kontrarevolucije. Na taj je način Čeka stekla autoritet, povjerenje, štovanje i ugled među svima. No danas je većina takozvanih službi NKVD-a jedna degenerirana organizacija imbecilnih, korumpiranih i masno plaćenih birokrata koji zloupotrebljavaju nekadašnji autoritet Čeke da bi zadovoljili (najblaže rečeno) morbidnu Staljinovu strast prema sumnjičenju i koji u nemilosrdnoj borbi za napredovanje i slavu smišljaju svoje odvratne makinacije, ne shvaćajući da istodobno uništavaju i sami sebe jer povijest ne trpi svjedoke besramnosti.

Svaki član Centralnog komiteta, svaki član Partije, može svakog trenutka biti uklonjen prohtije li se to tim 'čudotvornim službama'. Isto tako, one ga svakog trenutka mogu pretvoriti u izdajicu, teroristu, odmetnika ili špijuna. Čak kad bi i sam Staljin posumnjao u valjanost svoje akcije, odmah bi bio ohrabren da je nastavi.

Olujni oblaci nadvili su se nad Partiju. Moja će glava, nevina u pogledu svega onoga za što je optužuju, svojim padom povući za sobom tisuće drugih glava. Oni naime moraju izmisliti nekakvu organizaciju, buharsku organizaciju, koja zapravo ne samo da ne postoji danas — posljednjih sedam godina moga partijskog rada proteklo je bez sjene i najmanjeg neslaganja s Partijom — već nije postojala ni u vrijeme desne opozicije. Što se tiče tajnih organizacija Rjutina i Uglanova, o njima nisam ništa znao, Rikov, Tomski i ja potpuno smo otvoreno iznijeli svoja gledišta.

U Partiju sam ušao u dobi od osamnaest godina. Svrha moje egzistencije uvijek je bila borba za interese radničke klase, za pobjedu socijalizma. A danas, list koji nosi sveto ime *Pravda* objavljuje besramnu laž da sam ja, Nikolaj Buharin, htio uništiti pobjede Oktobra i ponovo uspostaviti kapitalizam. Ta nečuvena drskost i laž bez presedana može se usporediti, zbog izdaje poverenja naroda koji *Pravda* predstavlja, samo sa slijedećim tipom laži: otkriveno je da je Nikolaj Romanov posvetio sav svoj život

borbi protiv kapitalizma i monarhije, nastojeći da se ostvari proleterska revolucija. Ako i jesam, više nego jedanput, pogriješio pri izboru metoda što ih treba primijeniti za izgradnju socijalizma, neka mi potomstvo ne sudi strože nego što je to učinio Vladimir Iljič. Tada smo koračali prema jednom te istom cilju, prvi put u povijesti, stazom koja još nije bila obilježena. Druga vremena, drugi običaji. Tada je *Pravda* znala posvećivati cijelu jednu stranicu raspravama; svi su diskutirali tražeći najbolje metode i najbolja sredstva, prepirući se i mireći se, no svi su išli zajedno.

Apeliram na vas, buduću generaciju rukovodilaca Partije. Jedan od vaših povijesnih zadataka bit će autopsija tog monstruoznog zločina koji u ovoj groznoj epohi poprima zastrašujuće dimenzije, paleći se poput plamena i gušeći Partiju.

Apeliram na sve članove Partije! U ovim, možda posljednjim, danima svoga života uvjeren sam da će se prije ili kasnije Povijest s mene zbrisati ljagu koja je danas na mene bačena. Nikad nisam bio izdajica; bez oklijevanja bio bih dao život za Lenjina; volio sam Kirova; nikad nisam ništa pokušao protiv Staljina. Stoga molim vas, mladu i novu generaciju rukovodilaca Partije, da pročitate moje pismo na partijskom plenumu, da me oslobodite krivica, te da me ponovo uključite u redove Partije.

Sjetite se, drugovi, da je na crvenom barjaku koju nosite na pobjedonosnom putu u Komunističku i kap moje krvi.

N. Buharin«

(Prema: Roj Medvedev, »Buharinove posljednje godine«, »Globus«, Zagreb, 1980, str. 201—202).

Kratka biografija:

Nikolaj Ivanovič Buharin: rođen u Moskvi 9. oktobra 1888. Član Partije postaje u osamnaestoj godini. Posle hapšenja 1910. uspeva da izbjegne u inostranstvo, gde ostaje — surađujući sa Lenjinom — do 1917. Jedan je od glavnih vođa oktobarske revolucije u Moskvi.

Dvadeset godina bio je član CK (1917—1937), punu deceniju član Politbiroa (1918—1928), dvanaest godina glavni urednik »Pravde« (1917—1929), tri godine predstavnik Izvršnog komiteta Kominterne (1926—1929). Redovni član Akademije nauka SSSR (jedini iz najužeg partijskog vrha). Uživao glas najboljeg boljševičkog teoretičara.

Isključen iz Partije krajem februara 1937. Naredne godine, dva dana posle izricanja presude, streljan u noći između 14. i 15. marta 1938. pod optužbom da je bio »vodeći desničar« i šef »desničarsko-trockističke« zavere.

Ana Mihajlova, Buharinova udovica uputila je pismo generalnom sekretaru CK KPSS Mihailu Gorbačovu, čije je dijelove objavio moskovski list »Aganjok«, krajem 1987. godine:

»Generalnom sekretaru CK KPSS drugu Mihailu Sergejevič Gorbačovu!

Bez obzira na zategnutu međunarodnu situaciju, stavljam pred Vas pitanje posmrtno rehabilitacije mog muža i oca mog sina — Buharina Nikolaja Ivanoviča... Ne obraćam se samo u svoje ime, već i po nalogu samog Buharina. Polazeći poslednji put na februarско-moskovski plenum 1937. godine (plenum je zasjedao više dana), Nikolaj Ivanovič, predosjećajući da se više neće vratiti i računajući na moju tadašnju mladost, mo-

lio me je da se borim za njegovu posmrtnu rehabilitaciju. Taj nepodnošljivi teški trenutak nikada neće umrijeti u mom sjećanju. Izmučen posljedicama, strašnim, neobjašnjivim suočavanjima za njega, oslabivši od štrajka gladu u znak protesta protiv čudovišnih optužbi, Buharin je pao preda me na koljena i sa suzama u očima molio da ne zaboravim ni jednu riječ iz njegova pisma adresiranog 'Budućoj generaciji partijskih rukovodilaca', molio da se borim za njegovo oslobođenje od optužbi: 'Zakuni se da ćeš to učiniti. Zakuni se! Zakuni se!'

I ja sam se zaklela, kršenje te zakletve proturječilo bi mojoj savjesti...«

A Buharin je jednom uzviknuo: »... On će nas poklati. On je novi Đingis Kan...« (I. Deutcher, »Razočarani prorok«, SN »Liber«, Zagreb, 1976).

I bi tako!

»Odluka Vrhovnog suda SSSR

Rehabilitiran Buharin

MOSKVA — Nikolaj Buharin, jedan od najbližih Lenjinovih suradnika, rehabilitiran je posmrtno pedeset godina nakon što je egzekutiran kao 'neprijatelj naroda'. To je u petak saopćio predstavnik sovjetskog ministarstva za vanjske poslove Genadij Gerasimov.

Na konferenciji za novine Gerasimov je rekao da je odlukom Vrhovnog suda SSSR u četvrtak rehabilitirano ukupno 20 žrtava Staljinovih čistki na namještenim procesima 1938. godine, među kojima su i Nikolaj Buharin i Aleksej Rikov.

Suđenje je bilo namješteno i svi materijali su pribavljeni nezakonitim putem, rekao je Gerasimov.

Kao desničari i trockisti, 20 istaknutih vođa KPSS osuđeno je 1938. na smrt.

'Svi su oni rehabilitirani, na žalost posthumano', izjavio je u petak Gerasimov.«

(»Vjesnik«, Zagreb, 6. 2. 1988).

NAPOMENA:

Rukopis je izdavaču predan u drugoj polovini veljače/februara 1988. godine.

U međuvremenu su se dogodile značajne promjene u Sovjetskom Savezu, pa su, između ostalih rehabilitirani i Kamenjev i Zinovjev. U času ulaska rukopisa u štampariju (polovina srpnja/jula 1988) TASS je objavio vijest: »Buharin i Rikov vraćeni u Partiju«.

»•

»MOSKVA — Buharin, Rikov i desetak drugih nevino osuđenih partijskih rukovodilaca u vrijeme Staljinovog terora nanovo su primljeni u redove KPSS, ovaj put posmrtno.

O tome je odlučila Specijalna komisija Politbiroa CK KPSS koja se bavi rehabilitacijom nevino osuđenih osoba. Komisija Politbiroa prihvatila je mišljenje Komiteta za partijsku kontrolu CK KPSS da su optužbe protiv Buharina, Rikova i drugih bile isfabricirane. Oni su prije bili rehabilitirani u sudskom postupku ...

U KPSS vraćen je i M. Tomski, koji je lažno optužen tridesetih godina i izvršio je samoubojstvo«.

(»Večernji list«, Zagreb, 10. 7. 1988).

INDEKS IMENA

A

Abamukov 252
 Abramski 312
 Afanasjev Jurij 349, 350
 Agatonov 138
 Ahmatova 346
 Ajzenhauer (vidi: D. Eisenhower)
 Aleksejev (vidi: Šilović)
 Aleksijević Josip Zan 329
 Aleš V. 317, 318
 Alijagić Alija 68, 81, 83, 99, 194, 288
 Alilujevi 189
 Alimpić Dobrivoje 42
 Anarodnjikov Aleksandar 181
 Andrej (vidi: s. Cvijić)
 Andrejev (vidi: B. Maslarić)
 Andrej ev Andrej 344
 Anekova Julija 254
 Angaretis Zigmas Aleksa 171, 324
 Angleton James Jesus 21, 22
 Antipov 255
 Antonov-Ovsjenko Anton 45, 43, 176, 178, 274
 Antonov-Ovsjenko Vladimir Aleksandrović 34, 35, 45, 177, 178, 343
 Arlova 185
 Arsenijević Lazar 329
 Astaško 137, 138

B

Babelj Isak 11, 345
 Babić 329
 Babić Ljubo 98
 Bacilen 289, 290
 Bačvadi 96
 Baglama Dinko J. 329
 Bajalski Risto 26
 Bakarić dr Vladimir 321
 Baltić (vidi: A. Ciliga)
 Baljkas Ivo 301, 313
 Barabaš Gustav 5, 34, 35, 36, 122
 Barabaš Gustav Ludvigovič (vidi: G. Barabaš)
 Barabaš Jelena Ivanova 35, 36
 Baranovski Julije 5, 36, 71, 135, 136, 142

Barbusse Henry 58
 Bario Hose del 151
 Barle Karel 302, 203, 305
 Barle Rezika 303, 305
 Barmin Aleksandar 233
 Bastajić Pavle 294, 312
 Bauer (vidi: A. Mavrak)
 Beck 63
 Bedeković 108, 109, 110
 Begović Vlajko 245, 247
 Belić Milan (vidi: V. Horvaj)
 Belić Stevan Dudek 151
 Belić Vilim H. (vidi: V. Horvaj)
 Belousaova Pelagija Broz 120
 Belov (vidi: G. Damjanov)
 Beljajev 139, 141
 Benegalijev Joža 304, 305
 Berger (vidi: G. Vujović)
 Bergman Fredi 329
 Berija Levrentij Pavlovič 16, 63, 175, 268, 271, 274, 290, 326, 341, 343
 Berman 181
 Bernašek Jaroslav (vidi: J. Čižinski)
 Betal 104
 Berzinov Pavel Ivanovič 189
 Bierut 21
 Biklović Andrija 329
 Bilbija Svetozar (vidi: A. Mavrak)
 Binher 168
 Bioković Josip Vladimirovič 329
 Blau Ernst (vidi: Nikolaj evie Pavel Aleksijev)
 Blažević Jakov 88, 89, 90
 Bliher 273, 274, 343
 Bliher Grafira Lukinčeva 274
 Boffa Giuseppe 74, 168
 Bogdanović Vlada 329
 Bohinc Andrej 303, 305
 Bohlen Charles 134
 Bojina (vidi: A. Mavrak)
 Bolfek Franjo 102
 Borisov (vidi: Kavedžija)
 Bornemissa 123
 Božić (Bobo) 312
 Borš Evgenij 177
 Bošković (vidi: F. Filipović)
 Božulić Benedikt 315, 329
 Bracanović Bracan 147
 Brčić Petar ili Šimun 5, 119, 120, 121

Brestovski Jozef 11
 Brezar Viljem 305, 306
 Brezović Matija 157, 160
 Bri'tvin 329
 Brkić Hasan 88
 Brkić Milan 56
 Bronštajn Lav Davidovič 34, 37, 62,
 64, 101, 177, 207, 224, 225, 226, 232,
 233, 300, 301, 348, 350, 351
 Broz Josip Tito 5, 14, 15, 16, 18, 19,
 21, 38, 43, 48, 66, 68, 88, 96, 119,
 120, 121, 129, 131, 142, 147, 189, 192,
 194, 200, 201, 209, 215, 217, 218,
 230, 234, 248, 250, 268, 271, 272, 275,
 276, 278, 280, 281, 282, 292, 300,
 320, 321, 325, 326, 335, 340, 341, 342
 Buber-Neumann Margareta 191
 Bubić Dragutin 47
 Bubnov 343
 Budoni Sejmon Mihajlovič 180
 Buharin Ana Mihajlova 354
 Buharin Nikolaj Ivanovič 5, 37, 63,
 73, 74, 133, 134, 197, 224, 225, 226,
 227, 254, 310, 311, 323, 342, 349, 350,
 353, 354, 355
 Bukovski Vladimir 345
 Bunjin 32
 Burg (vidi: J. Čižinski)

C

Cakić 339
 Čar Andrija 329
 Čekić Dušan 339
 Cenčić Vjekoslav 275, 281, 282
 Cesaree August 17, 47, 48, 49, 77, 98,
 102, 164, 245, 246, 335
 Churchill Winston 267
 Ciliga dr Ante 5, 100, 123, 164, 166,
 288, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298,
 299, 300, 301, 312, 313, 316
 Clementis 283, 289
 Cline Roy 21, 22
 Cookrige E. H. 21
 Crvenčić Nikola 310
 Curo Bajram 58
 Cvijić Đuro 5, 14, 17, 19, 47, 48, 49,
 50, 51, 52, 66, 69, 77, 81, 84, 98,
 156, 157, 164, 165, 195, 200, 204, 239,
 294, 311, 312, 326, 335, 342
 Cvijić Stjepan 5, 14, 17, 106, 130, 149,
 195, 199, 204, 234, 235, 236, 237, 239,
 312, 326, 340, 341
 Cvijić Štefica 239
 Cvetković Slavoljub 52
 Čuvaj Slavko 47, 94

C

Cabrinović N. 77
 Celan 236
 Cemberlin Viljem Henri 233

Čemerinski Isak 226, 227
 Čepelnik Franc 329
 Čižinski Josip 5, 14, 18, 43, 50, 51,
 69, 89, 100, 106, 131, 146, 150, 192,
 193, 194, 195, 196, 197, 199, 200,
 201, 202, 203, 204, 205, 206, 236, 237,
 238, 245, 246, 249, 250, 276, 296,
 307, 308, 309, 310, 312, 315, 323, 325,
 326, 327, 340, 341, 342
 Colaković Ivan 41
 Colaković Rodoljub 17, 18, 29, 31,
 44, 49, 50, 52, 59, 60, 66, 81, 83,
 84, 99, 100, 128, 129, 149, 195, 200,
 202, 221, 222, 229, 231, 236, 238,
 239, 248, 276, 280, 307, 309, 326, 341
 Čolović Ivan 339
 Čonić Mladen 14, 330
 Čop Emil 330
 Čubelić Marijan 131
 Čubur 25, 26
 Čukovski Kornej 346

C

Čopić Jelka 248
 Čopić Milan 248
 Čopić Vladimir 5, 12, 14, 17, 36, 42,
 47, 56, 58, 131, 150, 165, 195, 199,
 200, 204, 214, 237, 243, 244, 245,
 246, 247, 248, 249, 250, 251,
 252, 281, 312, 320, 323, 325, 326, 335,
 339, 340, 341
 Čopić Zoran 12, 245
 Čorić Petar 304, 305

D

Dajčić S. 77
 Dajić Putnik 57
 Damjanov Georgi 281, 282
 Daskalov (vidi: J. Jovanović)
 Debeljak Barica 84
 Davidošvili Semjan Semjonovič (vidi:
 M. Milošević)
 Debeljak Josip 71, 146
 Dedić Mustafa 298, 299, 312, 330
 Dedijer Vladimir 15, 93, 192, 336
 Delić 96, 157
 Deng Xiaoping 348
 Deniševski Karlo 35
 Denjikin Anton Ivanovič 103, 178, 207
 Dervišević Ramo 304, 305
 Dibenko 343
 Diehel 302
 Dii Branko 302, 305
 Diemenstein 40, 127
 Dimić (vidi: S. Marković)
 Dimitrijević (vidi: K. Vujović)
 Dimitrov Georgij Mihajlovič 15, 48,
 50, 84, 199, 201, 223, 258, 249,
 Divjak Vilko 304, 305
 Dizdarević Raif 209

Dominion 314
 Dragačevac (vid: K. Novaković)
 Drašković Milorad 81, 83, 84, 99, 155
 Dragić Stanko 5, 100, 101, 287, 288,
 293, 294, 298, 299
 Drenovski (vidi: G. Vujović)
 Drobny Franjo 55, 56
 Duclos Jacques 20
 Dubček 5, 317
 Dulles Allen 21
 Dulles Johan Foster 22
 Durman Milan 288
 Durov 330
 Dursul 313, 316
 Dutscher Isaac 15, 16, 335

D

Daković Duro 19, 48, 119, 146, 147,
 148, 155, 160, 193, 205, 326, 339, 340,
 342
 Đangldin Alibij 34
 Đilas Milovan 280, 282, 308, 342
 Đorde (vidi: S. Miljuš)
 Đorđević 330
 Đurašković Đuro 40, 52, 145, 155,
 166, 192
 Dežinski 353

E

Eberlea Emil (vidi: V. Copić)
 Eberling Stefan 312, 330
 Eichmann Adolf 22
 Eisenbacher dr Franjo 78, 79
 Eisenhower D. 285
 Eisler Elfride 226, 227
 Ej deman 167
 Ejke R. J. 12, 13, 103, 255
 Emeljenov Nikolaj 271
 Endlicher 77
 Engels Fridrich 39, 262, 335
 Einstein Albert 68
 Erak Zoran 328
 Erkoli (vidi: P. Togliatti)
 Eshil 115

F

Fajnberg Viktor 345
 Fakin Boris 302, 304, 305
 Fassbinder 257
 Fati (vidi: A. Hebrang)
 Feiznl 104
 Feldman E. G. 343
 Feljdmann 167
 Ferdinand Habsburški 127
 Ferencak Ivan 56
 Fialova Sonja 245
 Figar Vjekoslav 304, 305

Filipović Filip 5, 14, 17, 38, 39, 40,
 41, 42, 43, 44, 131, 146, 148, 154,
 157, 164, 195, 200, 204, 244, 296, 311,
 323, 325, 326, 339, 340, 342
 Finin 268
 Finovski 344
 Fischer Luis 65
 Fišer Rut (vidi: E. Eisler)
 Fjodorov 32
 Fjodorović Dublin Vasilije (vidi: D.
 J. Bandalović)
 Flajšer (vidi: I. Gržetić)
 Florin V. 281
 Fogtlander 269
 Fra j ka Ludvig 286
 France Anatole 253
 Francetić Josip Sajin 330
 Franjo Josip II 79
 Fuks Albert (vidi: V. Sporiš)
 Furlan Rudolf 330
 Fürst 99

G

Gacić Matej 330
 Galkin 286
 Gaser Paul 303, 305
 Gehlen Reinhard 21
 Gerasimov Genadij 347, 355
 Geško 290
 Gešo L. 317
 Georg (vidi: V. Copić)
 Ginzburg Aleksandar 345
 Ginzburg Jevgenija 255
 Glan Beti Nikolajevna 194, 205, 310,
 326
 Glaser (vidi: A. Mavrak)
 Gligorijević Mihail Elpatjev 330
 Gligorijević dr Branislav 224, 229,
 243
 Gligorijević Ivan 152
 Glišić (vidi: G. Vujović)
 Glumac Petar 330
 Glumac Vojo 330
 Godin 63
 Godina Dragutin 56
 Gold 330
 Goldštajn 294
 Golub Ivan 9
 Golub Zorko 321
 Gölten 215
 Gölten 330
 Golubić Mustafa 189, 294
 Gorbačov Mihail Sergejevič 26, 346,
 347, 349, 354
 Gorki Maksim 134, 322
 Gorkić Milan (vidi: Čičinski Josip)
 Gorodinski 212
 Gorovaj 135
 Gotwald 284, 286, 289, 245
 Gere 92
 Graberica (vidi: G. Vujović)

Gregorić Pavle 320
 Grgur (vidi: G. Vujović)
 Grim Viligelin (vidi: A. Vajs)
 Grimberg 140
 Grosman Vasilij 104, 153
 Grulović Nikola 56
 Grunjin 213, 214
 Gržetić Ivan 5, 14, 18, 66, 106, 312,
 331, 340, 341
 Gumiljov Nikolaj 346
 Gustinčić Dragutin 157, 164, 166

H

Hagen (vidi: K. Horvatin)
 Haj da 285
 Hajdu dr Đula 123
 Hajnest Ernest (vidi: J. Čižinski)
 Han Hildegarde 303, 305
 Harel Isser 22
 Hatajević 255
 Hatz Karei (vidi: S. S. Kozlov)
 Heberling 299
 Hebrang Andrija 119, 157, 275, 278,
 279
 Hackert Fritz 257
 Hećimović Nikola 147
 Hegel 350
 Heller (vidi: I. Gržetić)
 Hemele Henrich 48
 Hercigonja Rudolf 5, 75, 76, 77, 81,
 83, 84
 Herman Vilijem 303, 305
 Hernst Pavel (Vidi: K. Hudomal)
 Hervačić Franjo 98, 99
 Hirsch Werner 258
 Hitler Adolf 32, 61, 102, 191, 215,
 253, 258, 263, 301, 307, 343
 Hlebnjikov Vladimir 346
 Ho Sin Min 209
 Hodžajev 104
 Hofbauer Albin 304, 305
 Homer 115
 Horijan (ili Gorjan) dr Oskar 330
 Horthy Miklos de Nagybanya 124
 Horvaj Vilim 5, 106, 121, 130, 131,
 234
 Horvatin Damjan 97, 98, 99, 102
 Horvatin Jovanka 5, 17, 97, 98, 99,
 101, 102, 312
 Horvatin Kamilo 5, 14, 17, 19, 47,
 50, 51, 77, 81, 94, 95, 96, 97, 98, 99,
 100, 102, 106, 204, 288, 312, 335, 341
 Horvatin Marija 97, 102
 Hölz Max 257
 Hriber Vilim (vidi: K. Hudomal)
 Hristić (Vidi: J. Mališić)
 Hromin Sime 330
 Hromin Tereza 215, 330
 Hromin Tomo 330, 215
 Hruščov Nikita Sergejevič 5, 11, 12,
 20, 21, 22, 45, 91, 175, 204, 217, 218,
 268, 271, 272, 317, 325, 348, 351

Hu Yaobang 348
 Hudomal Karlo 148, 195, 237, 315, 340,
 341
 Husak Gustav 5, 289, 290, 317

I

Ilić Negoslav 339
 Ilija (vidi: S. Miljuš)
 Istman Kaks 233
 Ivaković (vidi: V. Čopić)
 Ivan Grozni 239
 Ivanov 255, 136
 Ivanj Marko 58
 Ivanj Nik 58
 Ivčić Marka Nikola 303
 Ivković Vladimir 75, 328

J

Jagić (vidi: A. Ciliga)
 Jakir 12, 37, 167, 168, 211, 213
 Jakšić 156
 Jakšić Božidar 195, 196, 204
 Jakšić Milan 179
 Jakubović Avim 331
 Janjatović dr Bosiljka 226
 Jaroslavski 226
 Javorskij Ilija Petrović (vidi: F.
 Planke)
 Jegorov 343
 Jelaska Vicko 157
 Jelene Antun 130, 235
 Jelić Milivoj 331
 Jesenjin Sergej 346
 Jevtušenko Jevgenij A. 346
 Ježov Nikolaj 5, 16, 62, 63, 105, 133,
 134, 189, 219, 343, 344
 Job Nikola 276
 Jojić Lazo 97, 331
 Jovanović Janko 331
 Jovanović Nadežda 204
 Jovanović Rajko 19, 157, 164, 165,
 195, 288
 Jovanović Zivko 41
 Judenič 103
 Jukić Luka 77
 Jurančić Oskar 303, 305
 Jurčić Vladimir F 331
 Jurjević 216, 331

K

Kaclerović Triša 155, 165, 342
 Kaganović Lazar Mojsiljevič 175, 343
 Kajfeš dr Josip 321
 Kaljević M. 19
 Kamenjev (vidi: L. B. Rozenfeljd)
 Kan A. E. 233
 Karadordević Aleksandar 84, 122, 146,
 154, 193, 197, 243, 326

- Karamazin Nikolaj 346
 Kardelj Edvard 38, 142, 201, 202, 278, 324
 Karić (vidi: F. Filipović)
 Karlović Fric Vajnberger (vidi: M. Velinberger)
 Karlović Josip Franklin (vidi: M. Velinberger)
 Kautsky Karl 39
 Kavedžija 331
 Kebler Aleksandar Eduardovič 331
 Kellercnan 253
 Kennan 76
 Kerber Karl Jakovljevič (vidi: A. Mavrak)
 Kerenski 177
 Kestner Greta 253
 Kieffer 186, 187
 Kidrič Boris 302
 Kitvojtnik I. P. 139, 140
 Kirov Sergej Mironovič 104, 224, 229, 272, 324
 Klar (vidi: V. Vujović)
 Klemenc Franjo 102
 Klementis (vidi: Clementis)
 Klemnikov 104
 Klopčič Angela-Nina 171, 215
 Klopčič Franc 5, 40, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 215
 Klopčič Mile 169
 Kočetov 349
 Koestler Artur 188
 Kogo Mate 331, 211, 213
 Kohutek 285
 Kokotović Svetozar Lj. 164
 Kolčak Aleksandar Vasiljevič 103
 Kolendin 103
 Koleča Viktor 148
 Koljcov Mihail 343
 Končar Rade 342
 Kondić (vidi: G. Vujović)
 Konkvest Robert 45
 Kopač Vlastimir 303, 305
 Kopinič Josip 275, 281
 Kopriva 289
 Koprivica-Ostrič Stanislava 164
 Koračov 140, 141
 Koritschoner Franz 258
 Kork A. I. 232
 Kornilov 103
 Korski Ivan 313
 Kosarjev 25
 Kosior Stanislav Vikentijevič 25, 26
 Kosior Stanislav Vikentijevič 213
 Kosteževa (vidi: V. Koščeva)
 Kostić Vladimir P. 331
 Kostov Trajče 92
 Koščeva Vera 228
 Košir Janez 331
 Košir Mirko 302, 303, 305
 Košutić August 83
 Kotur Nikola D. 164, 331
 Kovačev Vujica 122, 124
 Kovačević 96
 Kovačević Nikola 312
 Kovačević Nikola 56, 148, 247
 Kovaljev (vidi: S. Dragić)
 Koverkova Zenja 254, 255
 Kozlov Sergej S. 331
 Kožak Jelica 102
 Krachler ud. Milka 98
 Kragić Marin 331
 Krajevski 36
 Kralj Franjo 200
 Kralj Ivan 5, 189, 324
 Kranjc Boris 302, 303, 305
 Kraus Karl 68
 Krebs 259
 Krestinski 63
 Krestinski Nikolaj N. 134
 Krešić (vidi: Đ. Cvijić)
 Kriljenko 177
 Krivicki 32, 33, 233
 Krivec Stanko 331
 Krivokapić Boro 270, 306
 Križanić Juraj 9
 Križnar Ivan 169
 Krleža Miroslav 5, 11, 17, 35, 52, 82, 127, 205, 320, 335
 Krndelj Ivan 97, 157, 250, 340
 Krupčinski 322
 Krupska Nadežda Konstanzinova (Uljanova Lenina) 225
 Kržavac Savo 130
 Kucjubinski 177
 Kuhar Lovro 16, 200, 250, 307, 340, 341
 Kun Bela 40, 122, 124, 127
 Kundere Vladislav 304, 305
 Küppenberger 257
 Kurtić Petar 68
 Kurto Mehmed-Meho 340
 Kuriza Katarina 101
 Kusovac Labud 149, 249, 250, 313, 314
 Kustarov Boris (vidi: B. Kuštera)
 Kuštera Božo 5, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218
 Kustarov (Kuštera) Paulina 211, 212, 217
 Kuzmić Čedo 288
- L
- Lapčević Dragiša 28, 156, 350
 Lastrić Jakov 339, 156
 Lazarević Manojlo 41
 Lebl 285
 Lechačev 289, 290
 Lenjin Vladimir Iljič Uljanov 17, 18, 23, 39, 49, 51, 55, 59, 89, 105, 117, 124, 172, 176, 179, 224, 271, 283, 297, 299, 300, 321, 323, 324, 335, 342, 349, 352, 354, 355
 Leonidovič Pavel Sirkovskij (vidi: K. Hudomal)
 Leontić Boro 247

Leskošek Franc 342
 Levin Isak Don 233
 Ličen Vladimir 303, 305
 Liebknecht Karlo 255
 Liht (vidi: G. Vujović)
 Liht Franc (vidi: R. Vujović)
 Lipo Den 97
 Litvinov Maksim Maksimovič 63
 London Artur 286
 Lopandić Dimitrije 81
 Lorković dr Ivan 83
 Lovrencini Anton 235
 Lukun 5 ime 331
 Lunčarevski 310
 Luxemburg Rosa 255

Lj

Ljubčinko 211, 213
 Ljuština Franjo 123

M

Machačeva 289
 Magdić Milivoj 100
 Majakovski Vladimir 346
 Majer (vidi: E. Mayer)
 Makarov Ivan (vidi: V. P. Jurčić)
 Maksimović Božo 94
 Malenšek Franc 304, 305
 Mališić Jovan 5, 50, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 311, 312, 340, 342
 Maljenkov Georgij j Maksimiljanovič 175, 344
 Manojlović Lazo 56
 Mantelanc Vladimir 164
 Manuilski Maksim Maksimovič 192, 194, 195, 200
 Marganović Pajo 147
 Marge'tić (vidi: S. Stefanović)
 Marić (vidi: A. Mavrak)
 Marić Ivo 195, 200, 249, 250, 284, 310, 341
 Marić M. 312
 Marić Milomir 189, 224, 275, 288, 292, 307, 320
 Marchais Georges 13
 Marčan Joža 304, 305
 Margerit Viktor 58
 Marin Alojz 331
 Marinić Tatjana 131
 Marinko Miha 342
 Marinković Mladen 331
 Marinković Nebojša S. 331
 Marjanović Dragomir 41, 157, 339
 Marko (vidi: A. Ranković)
 Marković dr Sima 5, 19, 29, 31, 41, 100, 154, 155, 156, 157, 158, 160, 163, 164, 165, 166, 230, 244, 292, 293, 294, 295, 296, 312, 313, 314, 315, 325, 339, 340, 342

Marković dr Vukašin 5, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 68, 122, 276, 297
 Marković F. 164
 Marković M. Momir 54, 56
 Marković Miloš 157, 340
 Marković Petar 331
 Marković Stoj a 68
 Marković Svetozar 155
 Marmon 228
 Martelli Rogea 22
 Martinović Ivan (vidi: J. Mališić)
 Marx Karl 39, 262, 335
 Maslarić Božidar 131, 248, 275, 281
 Masleša Veselin 50
 Maslov Arkadij (vidi: I. Čemerinski)
 Mašanović Marko 146, 148
 Maštruko Paško 211, 213, 331
 Matanović Mario 87, 242
 Matković 331
 Matulj Tone 170
 Matuljević 257
 Matvejević Nikita Levšin (vidi: A. Marin)
 Matvejević Predrag 144, 204
 Matuzović Ivan 5, 56, 122, 123
 Mavec Joža 304, 305
 Mavrak Antun 5, 18, 44, 67, 68, 69, 71, 72, 89, 100, 148, 149, 204, 288, 312, 340
 Mavrak Vilim 67
 Mayer Ernst 228
 Medvedev Roj 45, 343, 354
 Mendel 107
 Mandeljštam Nadežda 117
 Mandeljštam Osip 115, 117, 346
 Mereškovski Dmitrij 346
 Mesić Marko 215, 332
 Meštrović Ivan 84
 Mićunović Veljko 210
 Mihailović Dragoljub Draža 28
 Mihajlov B. 156
 Mihajlović Aleksej Bulgin (vidi: R. Voljtogoni)
 Mihovilović Maroje 20
 Milček (vidi: K. Horvatin)
 Mikelenić Kristofer 332
 Mikelin Miloš 45
 Mikolji 95, 96
 Milanović M. (vidi: J. Čižinski)
 Miletić (vidi: P. ili Š. Brčić)
 Miletić Petko 5, 148, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282
 Miletić Petko 249, 250, 313, 315
 Milić Milan (vidi: S. Marković)
 Milić Peci Ana 291
 Milinović Tomo 350
 Milkić Ilija 156
 Milojković Života 41, 158, 164, 165
 Milutinović Ivan 342
 Miloš (Kordunaš) 332
 Miloš Stoj an 67, 69
 Milošević (vidi: S. Miljuš)
 Milošević Mate 332
 Miljukov 207

Miljuš Simo 5, 17, 42, 98, 127, 128, 129, 131, 164, 312
 Miljuš Zora 5, 17, 127, 128, 129, 312
 Mints Isak 347, 348
 Miranov (vidi: R. Hercigonja)
 Mirić Vladimir 41, 339
 Mirković (vidi: K. Horvatin)
 Mirković (vidi: V. Sakun)
 Mišić 68
 Mišić Janko 105, 147, 170, 174
 Mitić Ljubo 157
 Mitrović (vidi: G. Vujović)
 Mitrović Mitra 308
 Mitrović Đorđe 200
 Mlinarić Božidar P. 332
 Mlynar Zdenek 319
 Moreno Hoze Lopez (vidi: S. S. Kozlov)
 Molotov Vječeslav Mihajlovič 196, 244
 Mrazović Karlo 72
 Mrkonjić (vidi: J. Mališić)
 Mrzel Ludvig 304, 305
 Muk Adolf 202, 309, 341
 Mussolini Benito 215, 224

N

Nadarević Šefik 209
 Najhart Franjo 47
 Najman (vidi: H. Neumann)
 Napoleon Bonaparte 62
 Naumov Milan M. 332
 Nesterenko 32, 33
 Neumann Heinz 226, 258
 Nikifonović Pjotr (vidi: P. ili Š. Brčić)
 Nikola (vidi: G. Vujović)
 Nikola II 39, 61
 Nikolaj I 45
 Nikolajev 269
 Nikolajević Džeparidze Samson (vidi: M. Gragić)
 Nikolajević Jelisij Kiseljov 332
 Nikolaj evič Pavel Aleksijev 332
 Nikolajević Pjotr (vidi: P. ili S. Brčić)
 Nikolajević Pjotr Kuznjecov (vidi: M. Marinković)
 Nikolić Blagoje 148
 Nikolić Zora 59, 341
 Nikolić Milan 105
 Nikšić Tomo 97
 Nino 228
 Nøjhauzen 301
 Novak (vidi: V. Čopić)
 Novaković Košta 5, 14, 19, 28, 29, 30, 31, 66, 83, 90, 149, 156, 157, 164, 165, 195, 312, 324, 326

Novaković Košta
 Novomensky 290
 Novotny Antonin 5, 11, 92, 289, 290, 291, 317
 Novotny David 290

Nj

Njegoš Petar Petrović 77

O

Obrenović Milan 39
 Očak Dragutin 321, 322
 Očak Ico (vidi: I. Očak)
 Očak Ivan 34, 35, 52, 81, 84, 122, 130, 131, 145, 149, 178, 189, 204, 234, 239, 246, 320, 321, 322, 323, 327, 328
 Odić Slavko 96
 Ogorelica dr 79
 Olberg Betty 190
 Ondraček 269
 Opat dr Jaroslav 248, 250
 Ordžonkidže Serge 310
 Oreški Agata 5, 105, 106, 114, 130, 173, 174, 234
 Oreški Mijo 147, 170, 174, 230
 Oreški Vlado 105, 106, 173, 174
 Orlov Jurij 345
 Orlov Pana Anton (vidi: Šurkov)
 Orovcanac Nikola 332
 Osvald Stane 302, 305
 Oštrić Vlado 252
 Oto (vidi: J. B. Tito)

P

Parović Blagoje 19, 51, 131, 200, 201, 249, 340, 341
 Pašalić Đorđe (vidi: M. M. Naumov)
 Pasternak Boris Leonidovič 340
 Pašić Nikola 294
 Pavel-Šuster Josef 250, 251, 252, 289
 Pavlenko 136
 Pavlov Mihajl 332
 Pavlović Andrija 332
 Pavlović Grigorije Dernov (vidi: E. Stalcer)
 Pavlović Ilija 309
 Pavlović Lazarenko Mihail 329
 Pavlović Mitrofanov Sergej (vidi: F. I. Vankmiller)
 Pavlović Pavle 154, 156, 164, 165, 339
 Pavlović Zivojin 177, 178, 307, 308, 342
 Pecarski Zika 146, 157, 340
 Peci dr Oldrich 291
 Pelagić Vasa 38, 54
 Penezić Slobodan 308
 Perenić Janez 303, 305
 Pešić dr Desanka 160, 163, 164
 Pešić Dušan 339

Pešić M. P. 82
 Petar Veliki 239
 Petrak Marjan 304, 305
 Petranović Ivan I. 332
 Petrović Boris Stjepanov (vidi: S. Stefanović)
 Petrović Drozdov Vasilij (vidi: S. Krivec)
 Petrović Gavril Predojević (vidi: I. I. Petranović)
 Petrović V. S. 164
 Petrović (vidi: V. Sporiš)
 Petrović Drago 200
 Petrović Marko 211, 213, 332
 Petrović Milorad 157
 Petrović Nikola, kralj Crne Gore 54
 Petković Nikola Seljak 110, 119, 157, 230
 Petrović Slobodan 52, 130
 Petrovski (vidi: K. Horvatin)
 Petrovski (vidi: V. Čopić)
 Pieck Wilhelm 201, 254
 Pijade Moša 19, 29, 51, 164, 277, 278
 Pik Vilijem (vidi: W. Pieck)
 Piller 289
 Pilnjak Boris 343
 Pjatak Grigorij 348
 Pjatkov G. L. 101, 177
 Pjatnicki Josif A. 31, 311
 Plankl Franc 332
 Platonov Andrej 346
 Plehanov Georgij Valentinovič 39
 Pletnjevi 310
 Polović Božo 321
 Poljakov 350, 351
 Popivanov Stefan Makedonovič 332
 Popivanova Malina 332
 Popov M. M. 211
 Popović 96
 Popović Milan (vidi: M. M. Naumov)
 Popović Miroslav 351, 352
 Popović Svetislav (vidi: V. Horvaj)
 Poskribišev 268
 Postišev Pavel Petrovič 104, 175, 211
 Potočki 298
 Potočki Ivan V. 333
 Požar Petar 328
 Prestlerl Martin 303, 305
 Prežihov Voranc (vidi: L. Kuhar)
 Pribernik Mirko 303, 305
 Pribičević Svetozar 75, 82, 83, 84
 Primakov 167
 Primakov V. M. 232
 Princip Gavriilo 77
 Prodanović Bora 276
 Prosenc Anton A. 332
 Protić Miloš 332
 Protić Stojan 83
 Pufler Janko 303, 304
 Puškarić Franjo 123
 Putna V. I. 167, 232

R

Raneiger Rudolf 333
 Račić Puniša 83
 Radek 62, 101, 207, 310, 348
 Radejčević Bruno 236
 Radić Antun 83
 Radić Stjepan 82, 83, 294
 Radomisljski Grigorij Jefsejevič 17, 37, 53, 157, 207, 224, 225, 226, 311, 323, 342, 348, 350, 355
 Radovanović Ljubo 19, 146, 156, 160
 Radovanović Milan 200
 Radunović Ivan Z. 333
 Rajk Laslo 92
 Rajković 216
 Rajković 333
 Rajnike 269
 Rékosi Mätyäs 92
 Rakovski 63
 Rancinger Ivan 304, 305
 Ranković Aleksandar 275, 308, 342
 Raskolnikov Fedor 63, 342
 Raspor Anton 333
 Rašković 57
 Rauzinger (vidi: R. Ranciger)
 Ravnikar Janko 304, 305
 Razumov 255
 Remele Herman 258
 Remizov Aleksej
 Ribar Ivo Lolo 280, 281
 Ribentrop Joachim Von 196, 220
 Rihard 294
 Rihter Erih (vidi: A. Vajs)
 Rikov 37, 63, 133, 134, 254, 348, 353, 355
 Ristović Ljubiša 130
 Rižova 344
 Rjutin 353
 Rodos 25
 Romaškin Borja 153
 Roosevelt Franklin Delano 267
 Rozengoljc 37
 Rozineli 310
 Rubušov 184, 185, 186, 187
 Rudnički 139, 140, 141

S

Sabljčić 71
 Sacco Nicola 209
 Sako (vidi: N. Sacco)
 Sakun Vladimir 332
 Salaj Đuro 146, 148, 157, 171, 340
 Samardžić Gojko 5, 183
 Samardžić Risto 148, 297, 333
 Sandarski Nikola Pante 333
 Sandarski (vidi: N. Orovčanac)
 Sark Mit ja 304
 Savić (vidi: G. Vujović)
 Schäfer J. 7
 Sajvers M. 233
 Sekulić 71

Selie (vidi: L. Sellier)
 Sellier Louis 228
 Seljezov Ivan Semjonovič (vidi: Pavlovič) A.
 Semić (vidi: S. Marković)
 Semklar Voja 97
 Senko (vidi: V. Čopić)
 Senjko (vidi: V. Čopić)
 Serebjakov 348
 Serebriakov Galina 343
 Simon Andre 283, 286
 Serić Marin 333
 Sifrin Avraham 345
 Skerlec, ban 75
 Skoljnikov 348
 Skripnjik 157
 Slansky Rudolf 286, 289, 317
 Slepšov A. 226
 Smirnov 207
 Smirnov 257
 Smodlaka Slaven 321
 Smole Joža 272
 Smrkovsky Rudolf 289
 Sokoljnikov 207
 Sole 236
 Solženjicin Aleksandar 45, 84, 87, 135, 242, 256, 345
 Sommer (vidi: J. Čižinski)
 Sore Josip A. 333
 Sorić Josip 56
 Spaak Paul Henri 267
 Sporber Manes 205
 Sporiš Viktor 333
 Srdić Antonina Seveljova 179, 180, 181, 182
 Srdić Danilo 5, 122, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 323, 324, 325
 Srdić Gedeon 182
 Srdić Jelena 182
 Srdić Vječeslav 179
 Srebrenjakov 207
 Stalcer Emerih 333
 Staljin Josip Visarionovič Džugašvili 5, 11, 12, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 23, 25, 26, 27, 37, 45, 53, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 73, 74, 89, 91, 92, 93, 102, 105, 110, 114, 115, 116, 117, 118, 122, 124, 128, 135, 136, 139, 154, 157, 166, 167, 172, 175, 176, 177, 180, 189, 191, 199, 207, 209, 211, 215, 219, 224, 225, 226, 227, 229, 230, 234, 239, 252, 257, 258, 261, 262, 263, 268, 269, 270, 272, 273, 274, 285, 293, 294, 295, 299, 300, 301, 307, 311, 317, 323, 328, 335, 336, 342, 343, 344, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 354
 Stefan (vidi: V. Horvaj)
 Stefanović Lazar 19, 41, 146, 157, 340
 Stefanović Simo 333
 Stefanović Svetislav 275
 Stepšini Milan 302, 303, 305
 Stern Viktor 228
 Stevan Stewart 22
 Stilinović Marjan 50

Stilinović 333
 Stoljarova Na'taša 255
 Streckay 290
 Stručević Lj. 117
 Sučević Nada 131
 Suljić Smajo 123
 Sun-Jat-Sen 254

Š

Šaban dr Josip 76, 77, 79
 Šajlević 32
 Šalamov Varlam Tihonovič 33, 84, 126, 144
 Salve Mgeladze Đorđe (vidi: R. Ren-ciger)
 Šaranski Anatolij 345
 Šarinić J. 77
 Šeremet Akif 5, 88, 89, 148, 149
 Šeremet Nafija 88, 89, 90, 91
 Škirjatov Matvej 175
 Šling Oto 285, 286
 Silović 333
 Silović dr Srećko 151
 Silović Nina 149
 Šnajder Zlatko 131, 157, 230
 Šogaj Boško (vidi: D. N. Zorić)
 Špindler Dušan 304, 305
 Štajner Karlo 5, 12, 15, 20, 44, 52, 69, 84, 101, 102, 129, 135, 173, 204, 256, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 270, 271, 276, 287
 Štajner Sonja 269
 Štancer 52
 Štefek (vidi: S. Cvijić)
 Štern (vidi: 228)
 Šurkov 333
 Švab Karei 286
 Švack E. 317
 Švarcman Stjepan Artonijević (vi-di: V. Horvaj)
 Švrljuga 98

T

Tadej 333
 Telesmanić Nikola 334
 Telman (vidi: E. Thälmann)
 Thälmann Ernst 226
 Timofejevič Ivan Pavličenko (vidi: I. 2. Radunović)
 Tito (vidi: J. Broz)
 Todorović Mihajlo 165
 Todorović Mika 41
 Togliatti Paimiro 146, 158, 205, 246
 Tolski Mihail Pavlovič 353, 256
 Tomšić Vida 302
 Topalović Zivko 28, 156, 339
 Topčagić Mihajlo 123
 Trebinjac Miloš 339
 Treint Albert 228
 Tren (vidi: A. Treint)

Tret jaka 343
 Trifomov Teodor 9
 Trilis 297
 Trocki (vidi: L. D. Bronštajn)
 Trocki Sjedov 300, 301
 Trumbić dr Ante 84
 Tucović Dimitrije 38, 39
 Tuhačevski Mihail Nikolajevič 37,
 63, 167, 168, 232, 343
 Tupoljev Andrej Nikolajevič 343
 Turgenjev 295

U

Uborević 37, 167, 168, 232
 Uglanov 353
 Uhrin 290
 Ulbricht Walter 257, 269
 Uradin Matija 52
 Urban 226
 Urluh 257
 Urlin Vasilij V. 134
 Urvalek J. 317

V

Vaclović (vidi: J. Čižinski)
 Valecki Henrich 222
 Vajs Adolf 333
 Valjtogoni Robert 333
 Vankmiller Franc I. 333
 Vanzetti Bartolomeo 209
 Varsberg-Cybulski Aleksandar (vidi:
 A. Weissberg-Cybulski)
 Varski 228
 Varski (vidi: A. Warski)
 Vasiljevna Vera 185, 186
 Vatovac Albina A. 333
 Vatovac Rikardo Đuzepe 333
 Velinberger Mirko 334
 Verejkis 104, 167
 Verner Paul (vidi: S. Miljuš)
 Veršnik Alojz 304, 305
 Vidali Vittorio 20
 Vidić Dobrivoje 20, 21
 Vidmar Roman 303, 305
 Vidnjević Dragutin 56
 Viktorov W. (vidi: J. Broz)
 Vilibanda A. M. (vidi: A. Mavrak)
 Vinceti (vidi: B. Vanzetti)
 Vinter (vidi: V. Čopić)
 Vinski Marija 49, 99, 102
 Visinski 16, 17, 133, 134, 230, 257, 343
 Vlada (vidi: 2. Pavlović)
 Vlahović Veljko 23
 Vojkov 207
 Vojnilović 313
 Volf (vidi: A. Jakubovič)
 Varošilov Kliment Jefremovič 53
 Vorovski 207

Voznesenski Andrej 346
 Vraneš Mihajlo 71, 96, 121, 151, 234
 Vrangelj Petar Nikolajevič 103, 178
 Vujić (vidi: J. Mališić)
 Vujošević dr Ubavka 38
 Vujović Grgur 5, 14, 36, 66, 204, 221,
 230, 312, 326
 Vujović Radomir 5, 14, 30, 66, 131,
 157, 195, 204, 221, 222, 223, 229, 326
 Vujović Vojislav 5, 14, 204, 221, 223,
 224, 225, 226, 227, 229, 312, 326
 Vujović Zivka 222
 Vuk (vidi: A. Jakubovič)
 Ukelić Branko 189
 Vukičević Lazo 56
 Vukotić Rudolf Fedorovič (vidi: A.
 Jakubovič)
 Vuković Gojko 146, 157
 Vuković P. (vidi: R. Colaković)
 Vukšin 226

W

Warski Adolf 228
 Weber Saša 263, 264, 266
 Weissberg-Cybulski Alexandar 220,
 258
 Werner 149
 Wisner Frank 21
 Wndet Erich 258, 259

Z

Zaporožec 294
 Zelenjin Vladimir V. 54, 55
 Zetkin Clara 257
 Zimina 262
 Zinovjev (vidi: G. J. Radomisljski)
 Zorić Dimitrije Nikolajevič 334
 Zorge Richard 189
 Zovko Marko 94, 96
 Zweig Stefan 253

2

Zdanov Andrej Aleksandrovič 175
 Zerajić 77
 Živčić (vidi: V. Horvaj)
 Živka (vidi: 2. Vujović)
 Živaljević Danilo 41
 Živković (vidi: V. Horvaj)
 Živković Petar 146, 171, 234
 Žorga Jakob 157, 339
 Žujović Sreten 149, 250, 275, 280, 307,
 336, 341
 Žukov Georgij Konstantinovič 268
 Žumr Franc 304, 305
 Žužić Josip 334

IZBOR IZ LITERATURE

1. **Antonov-Ovsejenko Anton**, Staljin, Portret tiranina, Naprijed, Zagreb, 1986.
2. **Baranovski** Julius, Sibirski led u srcu, I—III, CIP, Zagreb, 1985.
3. **Baranovski** Julius, Zatvorska i sibirska sjećanja, Stvarnost, Zagreb, 1981.
4. **Blažević** Jakov, Tražio sam crvenu nit, Zagreb, 1976.
5. **Boffa** Giuseppe, Povijest Sovjetskog Saveza, I—II, Otokar Keršovani, Opatija, 1985.
6. **Bohlen** Charles, Svjedok povijesti, 1929—1969, Globus, Zagreb, 1976.
7. **Borba** 1922, reprint, NIP Borba, Zagreb, 1972.
8. **Britovšek** Marijan, Staljinov termidor, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1984.
9. **Broz** Josip Tito, Borba i razvoj KPJ između dva rata, Komunist, Beograd, 1978.
10. **Broz** Josip Tito, Sabrana djela, Udruženi izdavači, Beograd, 1977, i dalje.
11. **Buber-Neumann** Margareta, Staljinova i Hitlerova zatočenica, Društvo novinara Hrvatske, Zagreb, 1952.
12. **Cenčić** Vjekoslav, Enigma Kopinič I—II, Rad, Beograd, 1983.
13. **Cesaree August**, Španjolski susreti, Zagreb, 1961.
14. **Colaković** Rodoljub, Kazivanja o jednom pokoljenju, I—III, Udruženi izdavači, Sarajevo, 1985/86.
15. **Dedjer** Vladimir, Izgubljena bitka J. V. Staljina, Sarajevo, 1969.
16. **Deutscher** Isaac, Staljin, politička biografija, Globus, Zagreb, 1977.
17. **Durašković** Đuro, Osam sekretara partije, Privredni pregled, Beograd, 1982.
18. **Filipović** Filip, Revolucionarna misao i djelo (zbornik radova), ISI, Beograd, 1983.
19. **Fischer** Luis, Život i smrt Staljina, Novinsko-izdavačko poduzeće, Zagreb, (bez godine izdanja).
20. **Ginzburg Jevgenija**, Kronika kulta ličnosti, Znanje, Zagreb, 1971.
21. **Gligorijević** Branislav, Između revolucije i dogme, Spektar, Zagreb, 1982.
22. **Grosman** Vasilij, Sve teče... Obelisk, Beograd, 1982.
23. **Herciĝonja** Rudolf, Lepoglavski vampiri, Zagreb, 1919.
24. **Izvori za istoriju SKJ**, Kongresi, konferencije i sednice centralnih organa SKOJ-a, IC Komunist, Beograd, 1983.
25. **Klasna borba** (reprint) I—II, IC Komunist, Beograd, 1984.
26. **Koestler** Artur, Pomračenje u podne, Liber, Zagreb, 1972.
27. **Komunistička internacionala** — Stenogrami i dokumenti kongresa, Kulturni centar, JUR Privredna knjiga, Gornji Milanovac, 1983.
28. **Kovačev** Vujica, Na zajedničkom frontu revolucije, ISI, Beograd, 1987.
29. **Krivokapić** Boro, Dahauski procesi, Prosveta, Partizanska knjiga, Beograd, 1986.
30. **Krleža** Miroslav, Dnevnik, Oslobođenje, Sarajevo, Mladost, Zagreb, 1981.
31. **Krleža** Miroslav, Panorama pogleda, pojava i pojmova, Sarajevo 1982.
32. **London** Artur, Priznanje, Jedno iskustvo sa procesa u Pragu, Prosveta, Beograd, 1969.
33. **Marić** Milomir, Deca komunizma, Mladost, Beograd, 1987.

34. **Marković** Sima, Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma, Grafički institut »Narodna misao«, Beograd, 1923.
 35. **Marković** Sima, Tragizam malih naroda, Filip Višnjić, Beograd, 1985.
 36. **Matvejević** Predrag, Otvorena pisma, Moralne vježbe, Nova 12, Beograd, 1985.
 37. **Mikelin** Miloš, Staljin. Životni put samodrška, Prosveta, Beograd, 1986.
 38. **Milić Peci** Ana, Zašto? Ispovijest o životu s dr Oldrichom Peclom i praškom procesu 1950, I—II, Stvarnost, Zagreb, 1975.
 39. **Miloš** Stojan, Antum Mavrak, grada za monografiju, Oslobodenje, Sarajevo, 1985—86.
 40. **Mlynâr** Zdenek, Mraz dolazi iz Kremlja, Globus, Zagreb, 1985.
 41. **Očak** Ivan, Barabaš, Kajkavsko spravišće, Zagreb, 1978.
 42. **Očak** Ivan, Braća Cvijić, Spektar, Globus, Zagreb, 1982.
 43. **Očak** Ivan, Jugoslovenski emigranti iz SAD u SSSR-u. Spektar Zagreb, 1985.
 44. **Očak** Ivan, U borbi za ideje Oktobra, Stvarnost, Zagreb, 1976.
 45. **Oreški** Vlado, Nikolić Milan, Sibirski pečat, SN Liber, Zagreb, 1983.
 46. **Pavlović** Zivojin, Bilans Staljinovog termidora, Beograd, 1940.
 47. **Petrović** Slobodan, Sedam sekretara SKOJ-a, Beograd, 1962.
 48. **Prilozi** za istoriju socijalizma, (više brojeva), ISI Beograd.
 49. **Proleter**, (reprint) Institut za istraživanje radničkog pokreta, Beograd, 1968.
 50. **Raičević** Vojo, Studentski pokret na Zagrebačkom sveučilištu, između dva rata, 1918—1941, Mladost, Zagreb, 1959.
 51. **Revolucija** pod okriljem Kominterne, Izabrani zapisi Milana Gorkića, Filip Višnjić, Književne novine, Beograd, 1987.
 52. **Sejvers** M, Kan A. E, Tajni rat protiv Sovjetske Rusije, biblioteka »Trideset dana«, bez oznake izdavača, Beograd, 1949.
 53. **Sobolevski** Mihael, Vladimir čopić, 1891—1939, Rijeka, 1976.
 54. **Solženjcin** Aleksandar, Arhipelag GULAG, Scherz Verloa, Bern, 1974. (njemačko izdanje).
 55. **Staljin** Josif, Pitanje lenjinizma, CDD, Zagreb, 1981.
 56. **Stojkov** Todor, Opozicija u vreme šestojanuarske diktature, 1929—1935, Beograd, 1969.
 57. **Salamov** Varlam Tihanovič, Priče sa Kolima, Beogradski izdavački zavod, Beograd, 1985.
 58. **Spanija** 1936—1939, I—V, Vojno izdavački zavod, Beograd, 1971.
 59. **Stajner** Karlo, Povratak iz Gulaga, Globus, Zagreb, 1985.
 60. **Stajner** Karlo, Ruke iz groba, Globus, Zagreb, Oslobodenje, Svjetlost, Sarajevo, 1986.
 61. **Stajner** Karlo, 7000 dana u Sibiru, Globus, Zagreb, 1971.
 62. **Trajni referat** N. S. Hruščova, Stvarnost, Zagreb, 1970.
 63. **Vajsberg-Cibulski** Aleksandar, Zavera ćutanja, Velika »čistka« u SSSR-u, Rad, Beograd, 1952.
 64. **Vlajčić** Gordana, Jugoslovenska revolucija i nacionalno pitanje, 1919—1927, CKD, Globus, Zagreb, 1984.
 65. **Vojna enciklopedija** 1—12, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1975.
 66. **Zovko** Marko, Kamilo Horvatin, Spektar, Zaf.reb, 1980.
 67. **Život** i djela Vladimira čopića (zbornik radova), Rijeka, 1978.
- Članci i feljtoni u listovima: »Vjesnik«, »Start«, »Danas« (Zagreb); NIN, »Politika«, »Duga«, »Komunist« (Beograd); AS (Sarajevo)... Predratna građanska i radnička (komunistička) štampa, te sovjetski listovi — »Pravda«, »Izvestija« ...